

ISSN (Print): 2304–5809
ISSN (Online): 2313–2167

Науковий журнал
«МОЛОДИЙ ВЧЕНИЙ»

№ 7 (71) липень 2019 р.

Редакційна колегія журналу

Сільськогосподарські науки

Базалій В.В. – д-р с.-г. наук
Балашова Г.С. – д-р с.-г. наук
Клименко М.О. – д-р с.-г. наук
Коковіхін С.В. – д-р с.-г. наук
Лавриненко Ю.О. – д-р с.-г. наук
Писаренко П.В. – д-р с.-г. наук

Історичні науки

Змерзлий Б.В. – д-р іст. наук

Юридичні науки

Бернацька Н.І. – д-р юрид. наук
Стратонов В.М. – д-р юрид. наук

Політичні науки

Наумкіна С.М. – д-р політ. наук
Яковлев Д.В. – д-р політ. наук

Педагогічні науки

Козяр М.М. – д-р пед. наук
Рідей Н.М. – д-р пед. наук
Федяєва В.А. – д-р пед. наук
Шерман М.І. – д-р пед. наук
Шипота Г.Є. – канд. пед. наук

Філологічні науки

Шепель Ю.О. – д-р філол. наук

Філософські науки

Лебедева Н.А. – д-р філос. в галузі культурології

Технічні науки

Гриценко Д.С. – канд. техн. наук
Дідур В.А. – д-р техн. наук
Шайко-Шайковський О.Г. – д-р техн. наук

Економічні науки

Іртищева І.О. – д-р екон. наук
Козловський С.В. – д-р екон. наук
Шапошников К.С. – д-р екон. наук

Медичні науки

Нетюхайло А.Г. – д-р мед. наук
Пекліна Г.П. – д-р мед. наук

Ветеринарні науки

Морозенко Д.В. – д-р вет. наук

Мистецтвознавство

Романенкова Ю.В. – д-р мистецт.

Психологічні науки

Шаванов С.В. – канд. псих. наук

Соціологічні науки

Шапошникова І.В. – д-р соц. наук

Міжнародна наукова рада

Adam Wrobel – Doktor, Associate Professor (Poland)
Arkadiusz Adamczyk – Professor, Dr hab. in Humanities (Poland)
Giorgi Kvinikadze – PhD in Geography, Associate Professor (Georgia)
Inessa Sytnik – Professor, dr hab. in Economics (Poland)
Janusz Wielki – Professor, dr hab. in Economics, Engineer (Poland)
Javad Khamisabadi – Professor, PhD in Industrial management (Iran)
Michal Sojka – Doctor in Engineer (Poland)
Stanislaw Kunikowski – Associate Professor, Dr hab. (Poland)
Wioletta Wojciechowska – Doctor of Medical Sciences (Poland)
Вікторова Інна Анатоліївна – доктор медичних наук (Росія)
Глуценко Олеся Анатоліївна – доктор філологічних наук (Росія)
Дмитрієв Олександр Миколайович – кандидат історичних наук (Росія)
Марусенко Ірина Михайлівна – доктор медичних наук (Росія)
Швецова Вікторія Михайлівна – кандидат філологічних наук (Росія)
Яригіна Ірина Зотовна – доктор економічних наук (Росія)

Повний бібліографічний опис всіх статей журналу представлено у:
Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського,
Науковій електронній бібліотеці Elibrary.ru

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
GoogleScholar, CiteFactor, Research Bible, Index Copernicus.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 18987-7777Р від 05.06.2012 р.,
видане Державною реєстраційною службою України.

ЗМІСТ**БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

- Крайнюков О.М., Кузьміна І.С.**
Використання споруд біоплато задля очистки стічних вод малих населених пунктів.....153

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

- Сподар К.В., Лісніченко О.О., Карбівнича Т.В.**
Товарознавча оцінка якості продуктів змішаного бродіння з додаванням льону.....161

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

- Бальвас-Гремякова К.М., Гораль С.В.**
Рістимулююча активність метаболітів гриба роду *Trichoderma*.....165
- Стельмах О.М., Григорів Я.Я., Кифорук І.М.**
Продуктивність сортів ріпака озимого за різних варіантів удобрення.....169

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

- Вахнянин А.С.**
Урядова політика протидії організованим злочинності у США в 30-х – пер. пол. 60-х рр. XX ст.....175

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

- Филиппова О.Н.**
Коллекция авангардного искусства в Радищевском музее.....181
- Филиппова О.Н.**
Творчество Э. Мунка (1863-1944) – яркой страницы художественной культуры XX столетия.....190
- Морушко О.О., Шит Т.Р., Кундис Р.Ю.**
Історія розвитку аматорського та професійного артистичного руху в бальному танці (кінець XIX – 70-і роки XX ст.).....200

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

- Авер'янова Н.М.**
Мистецтво у контексті вирішення конфліктних ситуацій.....205
- Жукова Г.В.**
Позаакадемічна освіта як важлива складова системи освіти.....209
- Супрун Г.Г.**
Конфлікт в постіндустріальну епоху як типове явище суспільних процесів.....213

МЕДИЧНІ НАУКИ

- Тимошук О.В.**
Вплив фізичної активності та загартування на адаптаційні можливості учнівської і студентської молоді, що перебуває в умовах сучасних закладів освіти.....217

- Хільчевська В.С., Харманська І.Б., Парфьонова І.В.**
Особливості перебігу синдрому подразненого кишечника у дітей.....222

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Колпакчи О.С.**
Науково-теоретичне вивчення проблеми формування етичних цінностей професійної діяльності майбутніх практичних психологів.....226
- Костюкова М.В., Крейдун Н.П.**
Морально-нравственные особенности индивидов разных сексуальных ориентаций.....231

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

- Булгакова Т.М.**
До проблеми морального виховання учнів у загальноосвітніх закладах України (друга половина XX століття).....236
- Величко І.Г.**
Проблеми методології та поняття структурованості при викладанні іноземних мов в Україні.....240
- Ворошук О.Д., Дудник Н.С.**
Формування культури взаємовідносин у молодій сім'ї.....244
- Іванюк Г.І., Клок Н.В.**
Актуальні ідеї Марії Монтесорі щодо розвитку особистості дитини дошкільного віку.....248
- Івершинь А.Г.**
Педагогічні умови художнього розвитку особистості майбутніх вихователів в освітньому процесі вищого навчального закладу.....253
- Мачинська Н.І., Яців М.С.**
Проблема професійного зростання педагога у психолого-педагогічних дослідженнях.....258
- Мельніков А.В.**
Формування педагогічного експерименту перевірки ефективності спроектованої моделі підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до фізичного виховання.....263
- Ніколенко Л.М.**
Проблема формування громадянської компетентності у дітей із затримкою психічного розвитку в інклюзивному середовищі.....268

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Кузнєцова А.С.**
Контрастивний аналіз складеного іменного присудка в англійській та українській мовах.....272
- Лаврусенко М.І.**
Психоаналіз як ключ до інтерпретації родинних стосунків у повісті Володимира Даниленка «Тіні в маєтку Тарновських».....278

Манько Р.М., Іваночко Г.О., Григорчук В.О. Дієслівна синонімія на позначення руху в збірці Адама Міцкевича «Кримські сонети».....283	Молчанова В.П. Історія розвитку судової експертизи.....306
Храбан Т.Е. Оппозиція «свой – чужой» в інтернет-мемах українського сектора соціальних мереж во время російсько-українського конфлікту.....287	Степчук Я.О. Конституційний захист соціально-економічних прав порівняльно-правова характеристика України та Франції.....311
ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ	
Лівощко Т.В. Ефективне планування фінансових ресурсів для міжбюджетних відносин у довгостроковій перспективі розвитку країни.....293	Молчанова В.П. Сучасний стан використання трудового потенціалу України.....315
Радченко А.М., Кризина Н.П. Державне регулювання фінансування охорони навколишнього середовища: зарубіжний досвід.....298	Гавриловський О.С., Сташенко Ю.В. Нематеріальні активи, особливості їх обліку та аудиту.....324
ЮРИДИЧНІ НАУКИ	
Кучма О.А. Трудові гарантії при обчисленні заробітної плати.....302	Герман І.В. Правове регулювання організації дитячого туризму в Україні.....329
	Дорош К.Г., Файчук О.М., Файчук О.В. Оцінка ступеня регіональної диверсифікації експорту зерна кукурудзи на підприємстві.....337
	Немченко Т.Б., Немченко Т.А. Складові механізми державного регулювання трудового потенціалу промисловості України.....343

CONTENTS**BIOLOGICAL SCIENCES**

- Krainiukov Oleksii, Kuzmina Irina**
Use of constructed wetland for wastewater treatment of small locations.....153

ENGINEERING SCIENCES

- Spodar Kateryna, Lisnichenko Olena, Karbivnycha Tatiana**
Product quality assessment of products of mixed fermentation with flax seeds.....161

AGRICULTURAL SCIENCES

- Balvas-Hremiakova Kateryna, Goral Sergey**
Stimulating activity of metabolites fungi of the genus *Trichoderma* on plant growth.....165
- Stelmakh Oksana, Hryhoriv Yaroslava, Kyforuk Ivan**
Productivity of winter raps varieties for different fertilizer options.....169

HISTORICAL SCIENCES

- Vakhnianyn Anna**
Government policy for combating organized crime in the USA in the 30s – first half of 60s of the XX century.....175

HISTORY OF ART

- Filippova Olga**
Collection of avant-garde art in the Radishchev Museum.....181
- Filippova Olga**
The creative work of E. Munch (1863-1944) – a bright page of artistic culture of the XX century.....190
- Morushko Oleksandr, Shit Taras, Kundys Ruslan**
History of development of amateur and professional artistic movement in the balance dance (end of the 19th – 70th anniversary of XX century).....200

PHILOSOPHICAL SCIENCES

- Averianova Nina**
Art in the context of resolving conflicts situations.....205
- Zhukova Galina**
Non-academic education as an important composition of educational system.....209
- Suprun Hennadii**
Conflict in the post-industrial age as typical phenomenon of social process213

MEDICAL SCIENCES

- Tymoshchuk Oksana**
Influence of physical activity and hardening on adaptive possibilities of student and student youth, who is in the conditions of modern educational institutions.....217
- Khilchevs'ka Victoriya, Kharmans'ka Ilona, Parfyonova Iryna**
Features of irritable bowel syndrome in children.....222

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

- Kolpakchy Olena**
Scientific-theoretical study of problems forming ethical values in professional activity of future practical psychologists.....226
- Kostiukova Maryna, Kreydun Nadiia**
Moral features of people with different sexual orientations.....231

PEDAGOGICAL SCIENCES

- Bulgakova Tetiana**
To the problem of pupil's moral education in general education institutions of Ukraine (the second half of the XX century).....236
- Velichko Irina**
Problems of methodology and the concept of structuring in the process of teaching foreign languages in Ukraine.....240
- Vorochshuk Oksana, Dudnyk Natalia**
Formation of culture of relations in young family.....244
- Ivaniuk Hanna, Klok Natalia**
Maria Montessori's actual ideas about personality development of preschool age child.....248
- Ivershin Anzhelika**
Pedagogical conditions of artistic development of personal professionals' personality in the educational process of higher education.....253
- Machynska Nataliia, Yatsiv Mariia**
Problem professional development of pedagogic in psychological and pedagogical researches.....258
- Melnikov Andriy**
Formation of the pedagogical experiment of checking the efficiency of implementing model for preparation of future officers-borders to the physical education.....263
- Nikolenko Liudmyla**
Issue of formation of civil competence of children with mental retardation in the inclusive environment.....268

PHILOLOGICAL SCIENCES

- Kuznietsova Anastasiia**
Contrastive analysis of the compound nominal predicate in English and Ukrainian languages...272

Lavrusenko Maria

Psychoanalysis as a key to interpretation of family relations in Volodymyr Danilenko's story «Shadows in the Tarnovsky's Estate».....278

Manko Ruslana, Ivanochko Hanna,**Hryhorchuk Viktoria**

Verbal synonymy on denotation of motion in collection «Crimean sonnets» by Adam Mickiewicz283

Khraban Tetayna

Opposition «akin – stranger» in the internet memes of the Ukrainian sector of social networks during the Russian-Ukrainian conflict.....287

STATE ADMINISTRATION

Livoshko Tetiana

Effective planning of financial resources is for interbudgetary relations in long-term prospect of development of country.....293

Radchenko Ljudmila, Kryzyna Natalija

State regulation of environmental protection funding: foreign experience.....298

LAW SCIENCES

Kuchma Olha

Labor guarantees when calculating wages.....302

Molchanova Valentyna

Developmental history of forensic analysis.....306

Stepchuk Yana

Constitutional protection of social and economic rights: comparative and legal characteristics of Ukraine and France.....311

ECONOMIC SCIENCES

Andreitseva Iryna

Current state of use of labour potential of Ukraine.....315

Gavrilovsky Alexander, Stashenko Juliia

Intangible assets, peculiarities of accounting and audit.....324

Herman Irina

Legal regulation of organization of children tourism in Ukraine.....329

Dorosh Kristina, Faichuk Oleksandr,**Faichuk Olha**

Estimation of level of regional diversification of corn export at enterprise.....337

Nemchenko Tamara, Nemchenko Tetiana

The components of the state regulation mechanism of labour potential of industry in Ukraine.....343

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-32>

УДК 504.4.06(477.54):665.66

Крайнюков О.М.доктор географічних наук, доцент, професор
кафедри екологічної безпеки та екологічної освіти
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна**Кузьміна І.С.**магістр
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ВИКОРИСТАННЯ СПОРУД БІОПЛАТО ЗАДЛЯ ОЧИСТКИ СТІЧНИХ ВОД МАЛИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Анотація. Представлено результати визначення ефективності доочищення стічних вод малих населених пунктів за допомогою споруд біоплато (на прикладі с. Зорянське Шевченківського району). Шевченківський район є адміністративною одиницею, що знаходиться на сході центральної частини Харківської області України. На території села Зорянське було споруджено поверхнєве біоплато. Дана споруда являє собою заболочений ландшафт, що обладнаний штучними системами керування, тобто природна заболочена ділянка з вільним рухом води повз вищу водну рослинність. Для спорудження біоплато були використані природно заболочені ділянки біля ставка Беньківський, які мали невеликий нахил (до 0,005°) по дну задля постійного стоку вод. У результаті еколого-токсикологічної оцінки виявлено, що якість води покращується під час послідовного проходження складових комплексу, осінній та літній період характеризується повною детоксикацією стічних вод, адже на кінцевому етапі – ставок Беньківський, токсичність не виявляється. Недоліком функціонування біоплато у с. Зорянське є зниження ефективності у холодний період року. Зі зниженням температури уповільнюються біохімічні реакції, на кінцевому етапі стічні води виявляють токсичність, що негативно впливає на водну екосистему.

Ключові слова: біоплато, токсичність, detoxification, pollution, cleaning.

Krainsiukov Oleksii, Kuzmina Irina

V.N. Karazin Kharkiv National University

USE OF CONSTRUCTED WETLAND FOR WASTEWATER TREATMENT OF SMALL LOCATIONS

Summary. The results of determination of the efficiency of after-treatment of wastewater of small locations with the help of constructed wetland (by example of the village Zoryanske, Shevchenkivskiy District) are represented. Shevchenkivskiy District is an administrative unit, located in the east of the central part of Kharkiv Oblast (region) of Ukraine. Constructed wetland was built on the territory of the village Zoryanske. This structure is a marshy landscape, equipped with artificial control systems, that is, a natural swampy area with free movement of water past the higher aquatic vegetation. This construction is a marshy landscape, equipped with artificial control systems, in other words, it is a natural swampy area with free movement of water past the higher aquatic vegetation. For building of constructed wetland, naturally boggy areas near the pond Benkivskiy were used, which had a slight inclination (to 0,005°) along the bottom for the constant flow of water. During research, an experimental research program was prepared, which included information on the seasonality and sampling site, the characteristics that were set in the laboratory, the algorithm for their determination, the requirements for the conditions for obtaining results, the methods of statistical processing of the results. Sampling of wastewater from the structures of constructed wetland was carried out in different seasons and a series of experiments was conducted to determine the acute lethal toxicity at ceriodophia. The results of the determination of acute lethal toxicity are statistically verified. It is determined that the obtained empirical data are reliable, as there was no excessive error for all series. As a result of the ecotoxicological assessment, it was found that the quality of water improves during the successive passage of the complexes, the autumn and summer periods are characterized by complete detoxification of wastewater, because at the final stage - the pond Benkivskiy, where toxicity is not detected. The disadvantage of the functioning of constructed wetland in the village Zoryanske is a decrease of efficiency in the cold season. As the temperature decreases, biochemical reactions are slowed down; at the final stage, wastewater exhibits toxicity, which adversely affects the aquatic ecosystem.

Keywords: wetland, toxicity, chemical enterprise, pollution, taxes.

Постановка проблеми. Актуальним питанням сьогодення є екологічний стан поверхневих водних об'єктів, адже якість води – це визначальна умова санітарного і епідемічного благополуччя населення. Належний екологічний стан водних екосистем є проблемою для усіх

регіонів України, бо приблизно 90% поверхневих вод відчувають антропогенне навантаження, через забруднення, виснаження та деградацію цих об'єктів [1].

Процес будівництва і експлуатації традиційних очисних комплексів є енергоємним.

Практично неможливе їх результативне використання у малих населених пунктах, адже витрати стічних вод там є незначними. Дане явище пояснюється характерною ознакою очисних комплексів у селищах міського типу, яка пов'язана з відсутністю централізованого водовідведення стоків та доставкою їх спецмашинами на очисні споруди. Більшість малих населених пунктів України зовсім не забезпечені очисними спорудами або перебувають у кризовому стані і не експлуатуються. Тому неочищені стічні води з переповнених каналізаційних колодязів потрапляють прямо у відкриті водойми. Через це більшість водних екосистем перебуває у незадовільному стані, а проблема очищення стічних вод набуває ще більшого поширення. Тому використання споруд природного очищення з маловитратними експлуатаційними показниками при малих витратах на сьогодні є надзвичайно актуальним [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У Німеччині ще у 1953 р. було описано підвищену здатність очерету видаляти деякі органічні і неорганічні речовини, а далі виявлено, що під час очищення стічних вод зникають патогенні бактерії. Також визначено, що вищі водні рослини здатні видаляти важкі метали. Це дало можливість ввести в експлуатацію очисні споруди типу «Maхplanck insititute-process», що складаються з 4 або 5 ступенів очищення, кожна з яких включає декілька послідовних і паралельних ставків [3].

У 1965 р. Kickuth ґрунтуючись на своїх дослідженнях створив технологію «методу кореневих зон». Споруда являла собою декілька прямокутних ставків з очеретом, в прикореневих зонах яких утворюються численні аеробні і анаеробні зони. Коли стічні води протікали через ці зони, здійснювалося розкладання органічних забруднювачів, видалявся азот, а фосфор та кальцій осідали на дно. У 1974 р. у Німеччині було створено перше сучасне інфільтраційне спорудження очищення стічних вод типу біоплато на основі методу кореневих зон [4].

Нині існує більш 2500 біоплато у різних країнах світу. Популярності біоплато набули у Європі, Америці. У Данії, Німеччині, Англії діє більше 200 споруд біоплато. У США в період 1988-1993 рр. побудовано кілька сотень споруд та спеціально розроблені технологічні регламенти очищення стічних вод для спорудження типу біоплато «Constructed wetland» [5].

Технологія біоплато заснована на природних процесах, що властиві водним рослинам. Вищі водні рослини є одним із широко використовуваних об'єктів біотехнологій. Результативність

у сприятливих умовах біотехнологій на багатьох об'єктах відображена у роботі [6], теоретичні та практичні проблеми застосування біоплато для очистки стічних вод розглянуто у роботі [7].

Мета статті – визначити ефективність доочищення стічних вод малих населених пунктів за допомогою споруд біоплато (на прикладі с. Зорянське Шевченківського району).

Виклад основного матеріалу. Шевченківський район є адміністративною одиницею, що знаходиться на сході центральної частини Харківської області України. Процца району складає – 977 км². Адміністративний центр – селище міського типу Шевченково. До адміністративного центру примикає село Зорянське, де у 1997 р. було споруджено комплекс очисних споруд з метою очищення стічних вод. Чисельність населення – 340 чоловік [8].

У кінці XIX сторіччя набирала актуальності проблема забруднення водних об'єктів у районі. Це було пов'язано з щорічним збільшенням стічних вод та невідповідністю потужностей існуючих мереж очисних споруд. А пізніше – з їх відсутністю, адже очисні споруди вийшли з ладу в процесі їхньої експлуатації. Стічні води без очищення з переповнених каналізаційних колодязів направлялися до відкритих водойм. Через це багато водних об'єктів опинилися в незадовільному стані, а вирішення проблеми очищення стічних вод отримало високий пріоритет.

На території села Зорянське було споруджено поверхневе біоплато.

Дана споруда являє собою заболочений ландшафт, що обладнано штучними системами керування, тобто природна заболочена ділянка з вільним рухом води повз вищу водну рослинність.

Для спорудження біоплато були використані природно заболочені ділянки біля ставка Беньківський, які мали невеликий нахил (до 0,005°) по дну задля постійного стоку вод. Дно споруди було засаджено місцевою водною рослинністю – очеретом звичайним (*Phragmites communis*), рогозом широколистим (*Typha latifolia*), комишом лісовим (*Scirpus sylvaticus*) та ін.

Кількість блоків біоплато визначалася відповідно до рельєфу місцевості таким чином, щоб ухил дна біоплато не перевищував 0,005° і забезпечував природний перетік стічної води з одного блоку на інший, розташованих каскадом. Отже, до складу комплексу очисних споруд біоплато увійшов відстійник-усереднювач та 4 блоки біоплато, розташованих послідовно один за іншим. Відведення вод здійснюється у місцевий ставок. На рисунку 1 приведена схематична конструкція споруд біоплато селища Зорянське.

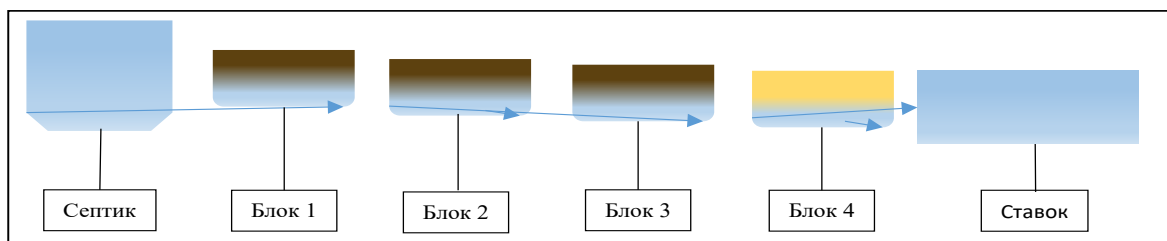

Рис. 1. Схематична конструкція споруд біоплато селища Зорянське

Джерело: розроблено автором

Очищення у даній споруді здійснюється таким чином. Від каналізаційної насосної станції стічні води подаються до септика. Септик являє собою відстійник, де забруднення стічних вод осідають та піддаються процесам перетворення. Через це одна частина забруднень, питома вага у яких менша, ніж вага води, підіймається, а інша, питома вага якої більше, ніж води, осідає.

Очищення відбувається за сприянням бактерій, що населяють стічні води у результаті природних процесів.

Отже, у септику здійснюється розкладання органічної частини забруднень стічних вод, а також осідають механічні домішки. Води стають більш світлими та дезодоруються.

Далі стоки самопливом направляються по водовідвідній трубі до блоків біологічного очищення.

Фільтр сприяє видаленню дрібних часточок, які залишилися після проходження відстійника-усереднювача.

Мікроорганізми біоплівки, перифітона і детриту забезпечують деструкцію органічних речовин, включаючи нафтопродукти. Водорості і коренева система вищої водної рослинності поглинають сполуки азоту і фосфору, розчинені мінеральні речовини, іони металів з утворенням нерозчинних комплексних сполук.

Спільноти грибкових мікроорганізмів, що розвиваються у детриті, виділяють в воду токсини типу пеніциліну, які вбивають хвороботворні мікроби, забезпечуючи тим самим незараження води.

Сумарний час проходження води, що очищається через споруди біоплато становить від 4 до 10 діб.

Перші три болоки типові, а останній вважається фільтраційним, адже у ньому стоки проходять повз шар піску $h = 0,5$ м. Далі води надходять по дренам до ставка.

У жовтні 2017 р було здійснено відбір зразків стічних вод з усіх складових споруди біоплато (септик, блок 1-4, ставок Беньківський). Місця відбору зразків зображено на рис. 2.

Лабораторний етап дослідження полягав у проведенні біотестування відібраних проб води. Використовувалася методика біотестування для визначення гострої летальної токсичності води на ракоподібних *Ceriodaphnia affinis* Lilljeborg [9; 10].

Отже, у осінній період було проаналізовано 6 зразків стічних вод з біоплато, що розташовано у селищі Зорянське.

Підсумок біологічного тестування водних розчинів з використанням методики на періодафніях наведено у табл. 1.

Умовні позначення:

- 1 – проба, септик»; 2 – проба, блок 1; 3 – проба, блок 2; 4 – проба, блок 3;
5 – проба, блок 4; 6 – проба, ставок Беньківський.

Рис. 2. Розташування місць відбору зразків стічних вод у селищі Зорянське

Джерело: розроблено автором

Таблиця 1

Результати біотестування проб води, які було відібрано у жовтні 2017 р.

№ з/п	Місце відбору проб	Дата відбору проб	Визначення гострої летальної токсичності	
			Рівень гострої летальної токсичності, ОТг	Клас токсичності. Ступінь токсичності
1	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., септик №1	23.10.2017	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 8,00	IV Високотоксична
2	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., блок №1	23.10.2017	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 4,13	III Середньотоксична
3	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., блок №2	23.10.2017	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 2,69	II Слаботоксична
4	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., блок №3	23.10.2017	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 1,82	II Слаботоксична
5	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., блок №4	23.10.2017	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 1,41	II Слаботоксична
6	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., ставок	23.10.2017	Проба води не виявляє гострої летальної токсичності, 0,50	I Нетоксична

Джерело: розроблено автором

Як видно з таблиці, серед 6 проб води 5 виявили токсичність. При цьому у пробі води, яку було відібрано у першому ставку біоплато токсичність є гострою летальною, а у шостому вода не виявляє токсичність.

Графічно зображені дані рівнів токсичності проб стічних вод зі складових біоплато у осінній період (рис. 3).

Як видно з рисунку, після проходження септику рівень токсичності зменшується майже вдвічі. У відстійнику відбувається осадження забруднень та перетворення бактеріями стічних вод. На етапі відведення стічних вод у ставок Беньківський токсичність не виявляється.

Отже, експеримент показав, що на кінцевому етапі очищення в межах біоплато проби води не виявляють гостру летальну токсичність, що

свідчить про результативність біотехнології, як методу очищення стічних вод та захисту водних об'єктів від забруднення.

У січні 2018 р було здійснено повторний відбір проб стічних вод з усіх складових споруди біоплато (септик, блок 1-4, ставок Беньківський).

Підсумок біологічного тестування водних розчинів з використанням методики на періодафніях наведено у табл. 2.

Як видно з таблиці, усі проби води виявили токсичність. При цьому проба води, яку було відібрано на кінцевому етапі (зі ставка Беньківський), має III клас токсичності.

Графічно зображені дані рівнів токсичності проб стічних вод зі складових біоплато у зимовий період (рис. 4).

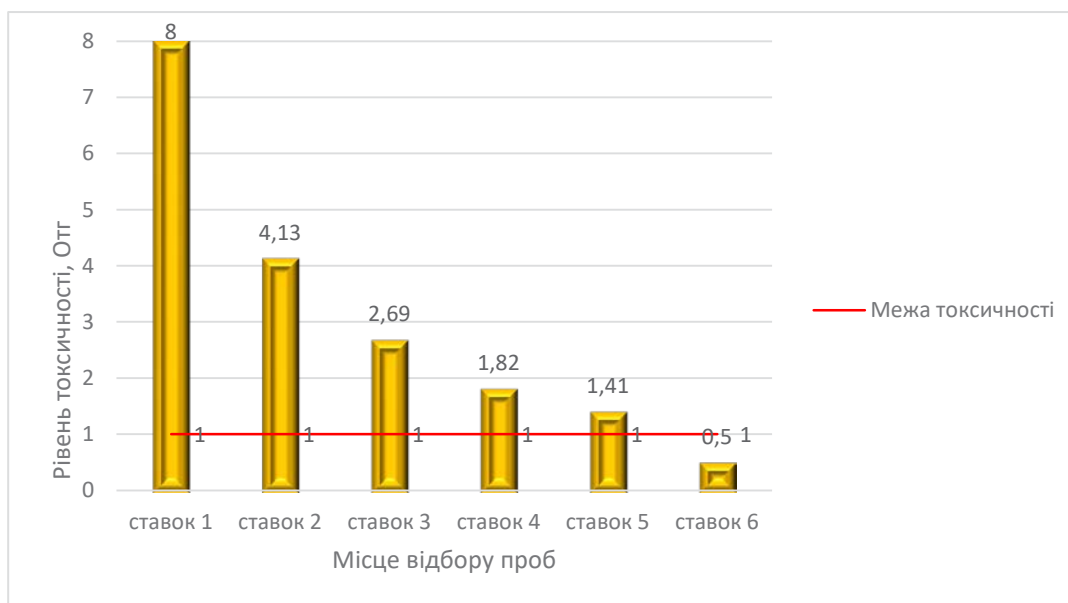

Рис. 3. Динаміка рівнів токсичності проб вод зі складових біоплато у осінній період

Джерело: розроблено автором

Таблиця 2

Результати біотестування проб води, які було відібрано у січні 2018 р.

№ з/п	Місце відбору проб	Дата відбору проб	Визначення гострої летальної токсичності	
			Рівень гострої летальної токсичності, ОТг	Клас токсичності. Ступінь токсичності
1	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., септик №1	13.01.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 8,00	IV Високотоксична
2	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., блок №1	13.01.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 5,69	IV Високотоксична
3	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., блок №2	13.01.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 5,00	III Середньотоксична
4	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., блок №3	13.01.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 4,82	III Середньотоксична
5	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., блок №4	13.01.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 3,61	III Середньотоксична
6	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., ставок №6	13.01.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 3,10	III Середньотоксична

Джерело: розроблено автором

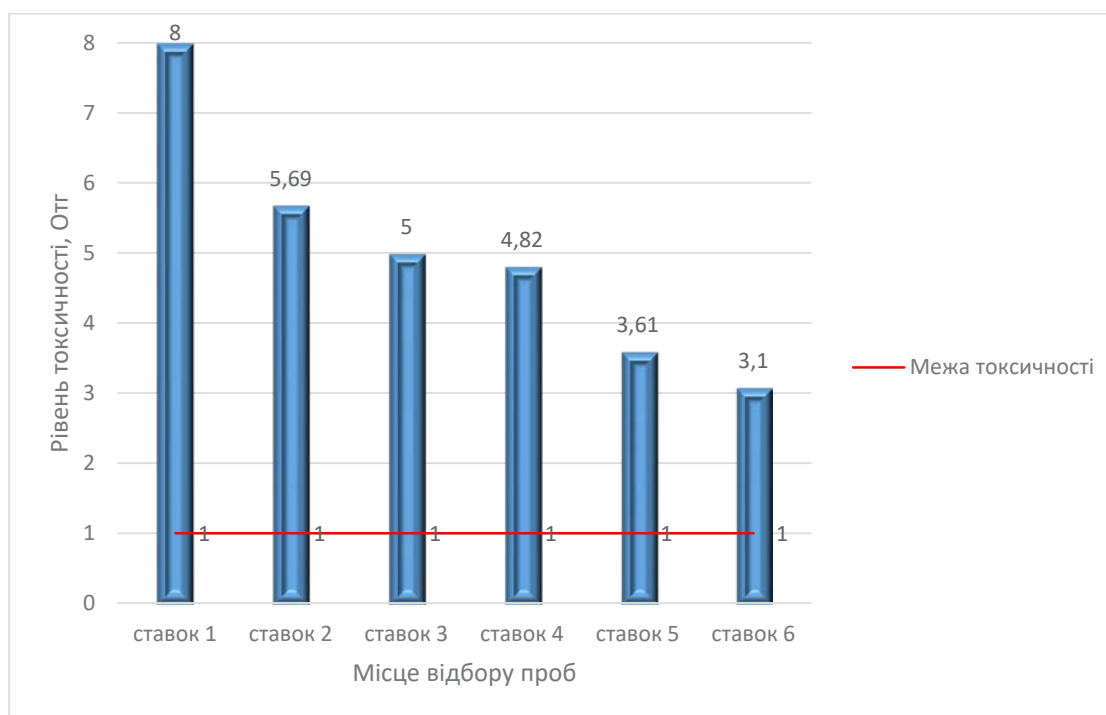

Рис. 4. Динаміка рівнів токсичності проб стічних вод зі складових біоплато у зимовий період

Джерело: розроблено автором

Як видно з рисунку, експеримент показав, що на кінцевому етапі очищення в межах біоплато проба води є токсичною, що свідчить про низьку результативність біотехнології, як методу очищення стічних вод та захисту водних об'єктів від забруднення у зимовий період.

Даний факт можна пов'язати з недоліками біоплато з відкритим потоком води. Експлуатація біоплато не буде викликати проблем при зниженні температури повітря до -10°C , якщо територія буде характерна зима з великою кількістю твердих опадів. У той же час, на територіях з малосніжною зимою викорис-

тання біоплато для очистки стічних вод може стати неможливим навіть при незначних заморозках. У зимовий сезон року значно (до 5 разів) знижується швидкість біохімічних процесів, що забезпечують очистку води, а, отже, знижується ефективність біоплато, як очисної споруди [5].

У червні 2018 р було здійснено ще один відбір проб стічних вод з усіх складових споруди біоплато (септик, блок 1-4, ставок Беньківський).

Підсумок біологічного тестування водних розчинів з використанням методики на церіодафніях наведено у табл. 3.

Результати біотестування проб води, які було відібрано в квітні 2018 р.

№ з/п	Місце відбору проб	Дата відбору проб	Визначення гострої летальної токсичності	
			Рівень гострої летальної токсичності, ОТг	Клас токсичності. Ступінь токсичності
1	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., ставок №1	17.06.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 9,10	IV Високотоксична
2	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., ставок №2	17.06.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 4,69	III Середньотоксична
3	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., ставок №3	17.06.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 3,20	III Середньотоксична
4	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., ставок №4	17.06.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 3,00	II Слаботоксична
5	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., ставок №5	17.06.2018	Проба води виявляє гостру летальну токсичність, 1,41	II Слаботоксична
6	с. Зорянське, Шевченківський р-н Харківської обл., ставок №6	17.06.2018	Проба води не виявляє гострої летальної токсичності, 0,5	I Нетоксична

Джерело: розроблено автором

Отже, з таблиці видно, що проходячи повз складові біоплато, стічні води зменшують токсичність і на кінцевому етапі (ставок Беньківський) не виявляють токсичність, що свідчить про ефективність використання даної споруди у літній період року.

Графічно зображені дані рівнів токсичності проб стічних вод зі складових біоплато у літній період (рис. 5).

Отже, як видно з рисунку, показник токсичності значно зменшується після проходження септику. На блоках 1-4 летальна токсичність змінюється від значення 4,69 ОТг (III Клас токсич-

ності) до 1,41 ОТг (II Клас токсичності). На кінцевому етапі рівень токсичності складає 0,5 ОТг (I Клас токсичності), тобто проба води не виявляють гостру летальну токсичність.

Графічно зображені дані щодо класів токсичності проб стічних вод у різні сезони (рис. 6).

З рисунку видно, що найвища ефективність біоплато у осінній та літній період року, адже токсичність стічних вод знижується до 1 класу – нетоксична. Найнижча ефективність зафіксована у зимовий період року, токсичність на кінцевому етапі відповідає 3 класу – середньотоксична. Дане явище можливо пояснити

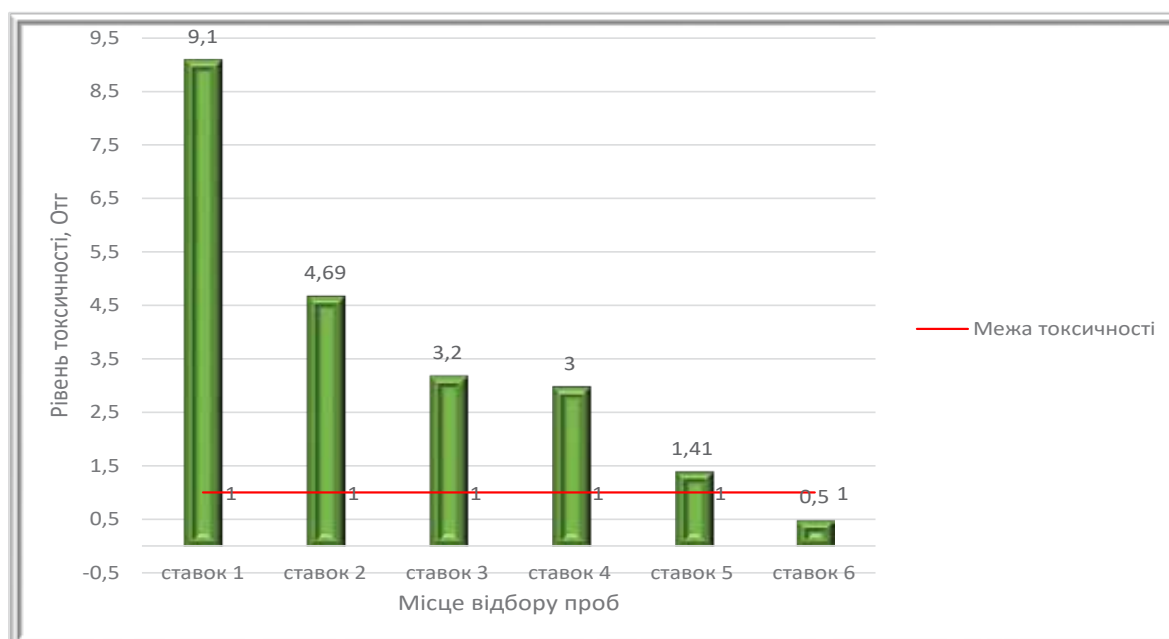

Рис. 5. Динаміка рівнів токсичності проб стічних вод зі складових біоплато у літній період

Джерело: розроблено автором

Рис. 6. Класи токсичності зразків стічних вод у різні сезони

Джерело: розроблено автором

недоліками роботи споруд біоплато у зимовий період року, адже зі зниженням температур знижується і життєва активність водної рослинності та бактерій – основної складової споруд.

Висновки. У результаті еколого-токсикологічної оцінки виявлено, що якість води покращується під час послідовного проходження складових комплексу, осінній та літній період

характеризується повною детоксикацією стічних вод, адже на кінцевому етапі – ставок Беньківський, токсичність не виявляється.

Недоліком функціонування біоплато у с. Зорянське є зниження ефективності у холодний період року. Зі зниженням температури уповільнюються біохімічні реакції, на кінцевому етапі стічні води виявляють токсичність, що негативно впливає на водну екосистему.

Список літератури:

1. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Харківській області у 2016 році. 2017. URL: <https://menr.gov.ua/news/31778.html> (дата звернення: 20.06.2018).
2. Орловский З.А. Биоплато для очистки сточных вод. *Вестник Киевского национального университета строительства и архитектуры*. 2011. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/554>. (дата звернення: 19.07.2018).
3. Бодик И.Д. Фиторемедиация как единственный экономически целесообразный путь очистки бытовых сточных вод в неканализованной местности Украины. *Научный вестник строительства*. 2014. С. 122–124.
4. Seidel K. Abbau von bacterium coli wasserpflanzen. *Naturwiss*. 1964. V. 51. P. 395–404.
5. Seidel K. Reinigung von Gewässern durch höhere pflanze. *Naturwiss*. 1965. V. 53. P. 289–297.
6. Feng Peiyong, Chen Zhaoping Jing Yuanxiao Review on constructed wetland and its mechanisms of wastewater treatment. *Ecological Science*. 2002. V.21, № 2. P. 264–268.
7. Завацький С.В. Біоінженерні споруди для очищення стічних вод малої продуктивності. *Чернігівський науковий часопис*. 2012. №1. С. 57–63.
8. Маджд С.М. Досвід експлуатації гідрофітних споруд в Україні та світі. *Науковий технології*. 2016. № 2. С. 228–231.
9. С. Зорянське, Харківська область, Шевченківський район. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A005?rdat1=09.06.2009&rf7571=34194> (дата звернення: 12.06.2018).
10. КНД 211.1.4.056-97. Методика визначення гострої летальної токсичності води на ракоподібних *Ceriodaphnia affinis* Lilljeborg. Київ : Мінприроди України, 1997. 25 с.
11. Крайнюков О.М. Метрологічне забезпечення оцінки токсичності води методом біотестування. *Людина і довкілля. Проблеми неоекології*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. №1, 2. С. 45–49.

References:

1. Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine (2017). *Dopovid' pro stan navkolishn'oho prypodnoho sepedovyshcha v Kharkiv's'kii oblasti u 2016 potsi* [Dopovid the camp of the navolishnogo natural secondary in Kharkiv region in 2016 year], Kyiv. (in Ukrainian)
2. Orlovsky Z.A. (2011). Bioplato dlya oshchistki stochnykh vod [Bioplato for wastewater treatment]. *Vestnik Kiyevskogo natsional'nogo universiteta stroitel'stva i arkhitektury* [Bulletin of the Kiev National University of Construction and Architecture] (electronic journal), Available at: <http://nbuv.gov.ua/node/554> (accessed 19 July 2018). (in Russian)
3. Bodik I.D. (2014). Fitoremediatsiya kak yedinstvennyy ekonomicheskii tselesoobraznyy put' oshchistki bytovykh stochnykh vod v nekanalizovannoy mestnosti Ukrainy [Phytoremediation as the only economically feasible way to

- purify domestic wastewater in non-canalized areas of Ukraine]. *Scientific Herald of Construction*, vol. 1, pp. 122–124. (in Russian)
4. Seidel K. (1964). Abbsu von bacterium coli wasselplanzen. *Naturwiss.* vol. 51, pp. 395-404.
 5. Seidel K. (1965). Reingung von Gewassern dutch hohrre pflanze. *Naturwiss.* v. 53, pp. 289–297.
 6. Feng Peiyong, Chen Zhaoping, Jing Yuanxiao (2002) Review on constructed wetland and iits mechanisms of wastewater treatment. *Ecological Science*, vol. 21, № 2. pp. 264–268.
 7. Zavatsky S.V. (2012). Bioinzhenerni sporudy dlya ochyshchennya stichnykh vod maloyi produktyvnosti [Bioengineering structures for low-waste sewage treatment]. *Chernihiv Scientific Journal*, no 1, pp. 57–63.
 8. Majd S.M. (2016). Dosvid ekspluatatsiyi hidrofitnykh sporud v Ukrayini ta sviti [Experience in exploiting hydrophilic structures in Ukraine and in the world] *Knowledge-based technologies*, no 2, pp. 228–231.
 9. S. Zoryans'ke, Kharkivs'ka oblast', Shevchenkivs'kyi rayon [S. Zoryansky, Kharkiv region, Shevchenkivsky district] (2013). Available at: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A005?rdat1=09.06.2009&rf7571=34194>. (accessed 12 June 2018). (in Ukrainian)
 10. КНД 211.1.4.056-97 (1997). Method of determination of acute lethal toxicity of water on crustacean *Ceriodaphnia affinis* Lilljeborg. Kiev. Ministry of Environment of Ukraine, 25 p. (in Ukrainian)
 11. Krainiukov O.N. (2012). Metrolohichne zabezpechennya otsinky toksychnosti vody metodom biotestuvannya [Metrological assurance of assessment of water toxicity by biotesting method]. *Man and the environment. Problems of neoecology*, no 1, 2, pp. 45–49. (in Ukrainian)

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-33>

УДК 664.3

Сподар К.В.кандидат технічних наук,
доцент кафедри товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки
Харківський державний університет харчування та торгівлі**Лісниченко О.О.**кандидат економічних наук,
доцент кафедри товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки
Харківський державний університет харчування та торгівлі**Карбівнича Т.В.**кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки
Харківський державний університет харчування та торгівлі

ТОВАРОЗНАВЧА ОЦІНКА ЯКОСТІ ПРОДУКТІВ ЗМІШАНОГО БРОДІННЯ З ДОДАВАННЯМ ЛЬОНУ

Анотація. Проведено аналіз функціональних інгредієнтів та харчових доба-вок, які є джерелом біологічно-активних речовин та можуть підвищити біологічну цінність продуктів змішаного бродіння. Розроблено новий вид кефіру підвищеної біологічної цінності шляхом додавання зерен льону. Встановлено, що насіння льону збагачене вітамінами, мінералами, жирними кислотами, які позитивно впливають на організм людини. Дослідним шляхом визначено оптимальну кількість зерен льону від загальної кількості кефіру. Проведено товарознавчу оцінку розроблених зразків кефіру за органолептичними та фізико-хімічними показниками. Встановлено, що зразок з додаванням 5% зерен льону є найбільш оптимальним та збалансованим за органолептичними показниками, за фізико-хімічними показниками – відповідає вимогам ДСТУ.

Ключові слова: товарознавча оцінка, продукти змішаного бродіння, кефір, зерна льону, підвищена біологічна цінність.

Spodar Kateryna, Lisnichenko Olena, Karbivnycha Tatiana
Kharkiv State University of Food Technology and Trade

PRODUCT QUALITY ASSESSMENT OF PRODUCTS OF MIXED FERMENTATION WITH FLAX SEEDS

Summary. The need to create functional products in Ukraine, as well as around the world, due to the deterioration of the health of the population. Dairy products are traditionally included in the daily diet of Ukrainians, so they must not only provide the body with energy and essential ingredients, but also physiologically functional ingredients. Therefore, the development of new scientifically sound technologies for dairy products of functional purpose is relevant at the present stage. One of the most effective ways of creating functional products is to use a set of factors that shape their dietary and therapeutic and prophylactic properties. Analyzing the literature, it was found that flax seeds are a useful product in the human diet; it contains: fatty oil (30-48%), which includes glycerides of linoleic acids (35-40%), linoleic (25-35%), oleic (15-20), palmitic and stearic, as well as mucus (up to 12%), carbohydrates, glycoside linamarine, organic acids, enzymes, vitamin A. Experimentally developed 5 samples of kefir with the addition of pre-steamed flax seeds in a percentage of 1%, 2%, 5%, 7%, 10% to the total amount of kefir. Samples with addition of 1% and 2% of flax seeds were found to have practically unchanged organoleptic characteristics compared to the original sample. The addition of 7% and 10% of flax seeds overshadowed the lactic acid taste of kefir and gave it an unpleasant consistency. It was found that a sample with the addition of 5% of flax seeds is the most optimal and balanced in its organoleptic characteristics. The basic physicochemical parameters of kefir were determined with the addition of 5% flax seeds. It is established that the values of titrated and active acids, mass fraction of fat meet the requirements of DSTU.

Keywords: merchandise valuation, products of mixed fermentation, kefir, flax seeds, high biological value.

Постановка проблеми. Необхідність у створенні продуктів функціонального призначення в Україні, як і в усьому світі, обумовлена погіршенням здоров'я населення країни. Передові вчені світу відзначають, що здоров'я нації на 45-55% визначається способом життя (харчування, умови праці, матеріально-побутові фактори), на 17-20% – зовнішнім середовищем, природно-кліматичними умовами, на 8-10% – генетичною

біологією людини, на 8-10% – охороною здоров'я. Тому сьогодні можна сміливо стверджувати, що харчова промисловість несе відповідальність за здоров'я нації, оскільки впровадження у виробництво широкого спектра продуктів функціонального харчування із заданими властивостями могло б суттєво зменшити розповсюдження «хвороб цивілізації», а також попереджувати їх виникнення та прогресування [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З використанням функціональних інгредієнтів, харчових добавок і стабілізаційних систем вітчизняними вченими розроблена група функціональних молочних продуктів, призначених для харчування різних категорій населення: груп людей з порушеним обміном речовин – низькокалорійні продукти, збагачені підсолоджувачами; хворих на шлунково-кишкові захворювання – продукти з лактулозою; для підвищення опірності організму різним захворюванням – продукти, збагачені каротином і полівітамінними преміксами; людей, які не переносять лактози – продукти безлактозні на соєвій основі; людей із захворюваннями серцево-судинної системи – продукти, збагачені природними антиоксидантами (біологічно активними речовинами амаранту); для профілактики ІДЗ – молочні продукти, збагачені йодказеїном; для підтримання кісткової структури організму – продукти збагачені кальцієм [2].

Запропоновано стевію як джерело низькокалорійного натурального заміниacza цукру у виробництві молочних продуктів десертного призначення. Для цього застосовують очищений концентрат солодких речовин стевії, глікозиди якої (стевіозид, ребаудиозид А) мають антидіабетичні, антикарієсні, атоксичні властивості і визначають перспективність використання у різних продуктах функціонального призначення. Відсутність у травній системі людини ферментів, що розщеплюють стевіозид на стенол і глюкозу, обумовлюють зниження калорійності стевіозидвмісних десертів на 30% у порівнянні з продуктами, що виробляються з цукром [3; 4].

Зернобобові і продукти їх переробки досить часто використовуються як наповнювачі окремих груп молочних продуктів функціонального спрямування. Прикладом можуть бути функціональні кисломолочні продукти із екструдованими пшеницею, рисом і гречкою [5].

Злакові, оброблені методом екструзії, мають достатньо високу вологопоглинальну здатність. З урахуванням цього показника такі наповнювачі доцільно вносити наприклад, у знежирений сирковий продукт з підвищеним вмістом вологи (84%) [6].

Насіння льону, яке збагачене вітамінами, мінералами, жирними кислота-ми та іншими речовинами, які надзвичайно корисні для організму людини [7].

Запропоновано виробництво кисломолочного продукту з борошном із зародків пшениці «Вітазар». Спосіб передбачає внесення в нормалізоване молоко борошна «Вітазар», яке попередньо розчиняють в частині нормалізованого молока у співвідношенні 1:3 відповідно. Потім суміш гомогенізують, пастеризують за температури 90-95° С протягом 30 хв., охолоджують і заквашують до кислотності згустку 75-80 °Т. Після заквашування згусток перемішують 3-9 хв. Це дає змогу отримати продукт функціонального призначення, підвищити в'язкість згустку, зменшити час заквашування, підвищити стійкість у зберіганні. За допомогою рослинних добавок у нових продуктах збільшений вміст вітамінів А, В2, С, біотину, а також Са, К, Р, Fe, Mg і амінокислот [8].

Зародки і висівки пшениці багаті мінеральними речовинами (кальцій, фосфор, магній, залі-

зо), вітамінами (токоферолі, тіамін, рибофлавін, піридоксин, ніацин та ін.), поліненасиченими жирними кислотами. Вуглеводи представлені у вигляді крохмалю, клітковини, геміцелюлози, лігніну, гумі і розчинних вуглеводів (цукроза, редуруючі цукри). Висівки містять велику кількість харчових волокон.

Поєднання зернових компонентів з молочною сировиною значно підвищує харчову й біологічну цінність готового продукту. Рецептури багатоконпонентних продуктів на молочній основі із зерновими добавками розробляють методом математичного проектування. За критерієм мінімізації енергетичної цінності з врахуванням обмежень на загальний вміст жирів, білків, вуглеводів, незамінних амінокислот 25-26 г./добу, мінеральних речовин: Са, Р, Mg – (0,8 – 1,0), (1,0 – 1,5), (0,3 – 0,5), харчових волокон – 25 г./добу. Основним компонентом служить нежирний кисломолочний сир, цукор, добавки – пшеничні висівки або зародки пшениці [9].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Біологічно активні добавки, призначені для використання їх в якості харчових добавок, проявляють свої профілактичні властивості при досить великих дозах, тому введення їх в кисломолочні продукти в ефективних дозах змінює смак і зовнішній вигляд продукту, що неприйнятно для деякої частини споживачів.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є визначення якості кефіру та кефіру підвищеної біологічної цінності з додаванням зерен льону за органолептичними та фізико-хімічними показниками.

Виклад основного матеріалу досліджень. Дослідження якісних характеристик обраних зразків кефіру проводили на кафедрі товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі. Першочерговим етапом досліджень було визначення якісних показників кефіру, що представлені на ринку м. Харкова. Метою даного етапу є визначення зразків із високими якісними показниками, які в подальшому будуть обрані в якості основ для розробки кефіру підвищеної біологічної цінності.

В рамках даного етапу досліджень було визначено органолептичні та фізико-хімічні показники якості наступних зразків кефіру: кефір ТМ «Заречье» 1% жирності (зразок № 1), кефір ТМ «Ромол» 1% жирності (зразок № 2).

Під час проведення органолептичної оцінки досліджуваних зразків визначали консистенцію, смак і запах та колір.

Дослідження органолептичних показників якості досліджуваних зразків кефіру представлені в табл. 1.

Аналізуючи отримані дані, можна зробити висновок, що за органолептичними показниками продукція ТМ «Заречье» та ТМ «Ромол» відповідає вимогам стандарту, що свідчить про те, що виробники дотримуються нормативно-технічної документації.

За фізико-хімічними показниками досліджувані зразки кефіру перевіряли за такими показниками, як титрована кислотність, активна кислотність та масо-ву частку жиру. Результати досліджень наведено у табл. 2.

Таблиця 1

Органолептичні показники якості досліджуваних зразків кефіру

Показники	Вимоги ДСТУ 4417:2005 «Кефір. Технічні умови»	Зразок № 1	Зразок № 2
Зовнішній вигляд і консистенція	Однорідна, в'язка, з порушеним або непо-рушеним згустком. Дозволено: газоутворення; незначне відокремлення сироватки	Однорідна, з порушеним згустком, без відокремлення сироватки	Однорідна, з порушеним згустком, має незначне газоутворення, без відокремлення сироватки
Колір	Молочно-білий, рівномірний за всією масою	Білий, рівномірний за всією масою	Білий, рівномірний за всією масою
Смак і запах	Чистий, кисломолочний. Смак щипкий, без сторонніх присмаків і запахів	Кисломолочний, щипкий, без стороннього запаху і присмаку	Кисломолочний, щипкий, без стороннього запаху і присмаку

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Фізико-хімічні показники якості досліджуваних зразків кефіру

Показник	Вимоги ДСТУ 4417:2005 «Кефір. Технічні умови»	Зразок № 1	Зразок № 2
Титрована кислотність, °Т,	Від 85 до 130 °Т	102°Т	110 °Т
Активна кислотність кефіру (рН)	Від 4,8 до 4,0	4,3	4,2
Масова частка жиру, %	Від 1.0 до 5,0	1,01%	1,00%

Джерело: розроблено авторами

Встановлено, що в результаті дослідження фізико-хімічних показників якості зразків кефіру, всі зразки повністю відповідають вимогам ДСТУ 4417:2005 «Кефір. Технічні умови» [10].

Таким чином, проаналізувавши органолептичні та фізико-хімічні показники досліджуваних зразків кефіру, слід відмітити, що вони мають приблизно однакові результати досліджень, тому для подальших досліджень було обрано зразок №1 ТМ «Заречье».

Наступним етапом дослідження було визначення органолептичних та фізико-хімічних показників кефіру підвищеної біологічної цінності з додаванням зерен льону.

Зерна льону є дуже корисним продуктом в людському раціоні; в його складі міститься: олія жирна (30-48 %), до складу якої входять гліцериди кислот лінолевої (35-40 %), лінолевої (25-35 %), олеїнової (15-20), пальмітинової та стеаринової, а також слиз (до 12 %), вуглеводи, глікозид лінамарин, кислоти органічні, ферменти, вітамін А.

Зерна льону мають протизапальну і легку проносну дію, покриваючи тонким шаром слизові оболонки шлунково-кишкового тракту, застерігають їх від подразнення. Шар слизу утриму-

ється досить довго, виявляючи захисну дію при запаленні. Олія жирна, що міститься в насінні, виявляє пом'якшувальну, протизапальну та посилюючу регенерацію тканин дію.

Насіння льону посилює секрецію підшлункової залози, стимулює вироблення інсуліну та знижує глікемію. Знижує рівень холестерину в крові, виявляє виражену протизапальну дію, гальмує ліпоїдоз стінок судин, знижує коагуляцію крові, стабілізує рівень згортання крові.

Для проведення даного дослідження було взято кефір 1% жирності (100 гр) ТМ «Заречье» та зерна льону (запарені окропом протягом 15 хв), які додавалися до кефіру у відсотковому відношенні 1%, 2%, 5%, 7%, 10%.

В результаті нами було отримано 5 наступних зразків: зразок № 1 – 99 гр кефіру + 1 гр льону; зразок № 2 – 98 гр кефіру + 2 гр льону; зразок № 3 – 95 гр кефіру + 10 гр льону; зразок № 4 – 93 гр кефіру + 7 гр льону; зразок № 5 – 90 гр кефіру + 10 гр льону.

Під час органолептичної оцінки кефіру підвищеної біологічної цінності перевіряли смак та аромат, структуру та консистенцію, колір та зовнішній вигляд зразків. Результати дослідження наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Органолептичні показники якості кефіру з додаванням зерен льону

Показники	Зразки кефіру підвищеної біологічної цінності				
	Зразок № 1	Зразок № 2	Зразок № 3	Зразок № 4	Зразок № 5
Смак та аромат	Кисломолочний смак, майже невідчутне включення льону	Кисломолочний смак, ледь відчутне включення льону	Кисломолочний смак, приємно відчутний злаковий присмак льону	Кисломолочний смак, відчутний злаковий присмак льону	Кисломолочний смак, занадто відчутний злаковий присмак льону
Структура та конси-стенція	Однорідна по всій масі	Однорідна по всій масі	Однорідна по всій масі	Однорідна, в міру рідка	Однорідна, занадто рідка
Колір та зовнішній вигляд	Однорідний молочний колір	Однорідний молочний колір	Більш насичений, властивий зернам льону	Однорідний досить чітко виражений колір, властивий зернам льону	Дуже насичений колір, властивий зернам льону

Джерело: розроблено авторами

Відповідно до результатів органолептичних показників якості усіх 5-ти зразків, можна зробити висновок, що у зразку №1, №2 зовсім непомітне додавання льону, у зразку №4, №5 було додано занадто велику кількість льону, яке, у свою чергу, зовсім затьмарило притаманний молочнокислий смак та надало неприємну консистенцію,

а ось зразок №3 виявився найбільш оптимальним та збалансованим за своїми органолептичними показниками.

Виявивши найбільш гармонійне поєднання кефіру з льоном у зразку №3 було досліджено його фізико-хімічні показники якості. Результати даного дослідження наведено в табл. 4

Таблиця 4

Фізико-хімічні показники зразка кефіру № 3 з додаванням 5% зерен льону

Назва продукту	Показники й норма		
	Титрована кислотність, °Т	Активна кислотність, рН	Масова частка жиру
Зразок №3 з додаванням 5% зерен льону	112	4,2	1,01%

Джерело: розроблено авторами

Таким чином, за результатами табл. 4 можна зробити висновок, що зразок № 3 з додаванням 5% зерен льону за фізико-хімічними показниками повністю відповідає вимогам ДСТУ. Додавання зерен льону в міру збільшило кислотність кефіру, тим самим дозволить підвищити термін зберігання нового кисломолочного напою, так як зі збільшенням кислотності з'являється більша можливість запобігти розвитку гнилих бактерій, завдяки наявності в ньому молочної та яблучної кислоти.

Даний зразок є смачним, поживним та надзвичайно корисним кисломолочним напоєм, оскільки

було збільшено біологічну цінність шляхом додавання зерен льону.

Висновки з даного дослідження і перспективи. В рамках наукового дослідження було розроблено новий вид кефіру підвищеної біологічної цінності з додаванням зерен льону, який має привабливий зовнішній вигляд, смак та за-пах. За даними результатів фізико-хімічних досліджень, кефір підвищеної біологічної цінності відповідає вимогам ДСТУ.

Дослідним шляхом визначено оптимальну кількість зерен льону, що складають 5% від загальної кількості кефіру.

Список літератури:

- Шубравська О.В., Сокольська Т.В. Розвиток ринку молока і молочної продукції: світові тенденції і вітчизняні перспективи. *Економіка і прогнозування*. 2008. № 2. С. 80–93.
- Сирохман І.В., Завгородня В.М. Товарознавство харчових продуктів функціонального призначення : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 544 с.
- Григоренко О. До питання моніторингу стану харчування населення України. *Товари і ринки: Міжнар. наук.-практ. журнал*. КНТЕУ. 2010. № 2. С. 118–124.
- Шидловська В.П. Органолептичні властивості молока і молочних продуктів : довідник. Москва : Колос, 2010. 280 с.
- Дубініна А.А., Летута Т.М., Янчева М.О. та інші. Товарознавство продуктів функціонального призначення : навч. посібник. Харків: ХДУХТ, 2015. 189 с.
- Капрельянц Л.В., Іоргачова К.Г. Функціональні продукти. Одеса : Друк, 2003. 312 с.
- Гаптаров М.Г. Функціональні продукти питания. *Писч. Пром-ть*. 2003. № 3. С. 6–8.
- Дмитровська Г.П. Йогурти, кефіри та продукти кефірні вітамінізовані для масового, спеціального дієтичного та дитячого споживання. *Молочное дело*. № 6. 2010. С. 24–26.
- Культури «Даніско» для виробництва традиційного кефіру. *Молочное дело*. № 7. 2011. С. 28–29.
- ДСТУ 4417:2005. Кефір. Технічні умови. Київ : Держспоживстандарт України, 2006. 12 с.

References:

- Shubravskaya O.V., Sokolska T.V. (2008). Rozvytok rynku moloka i molochnoi produktsii: svitovi tendencii i vitchiznyani perspektivy [Milk and dairy market development: world trends and domestic prospects]. *Ekonomika i prognozuvannya*, no. 2, pp. 80–93.
- Syrohman I.V., Zavgordnya V.M. (2009). Tovarovnavstvo harchovyh produktiv funktsionalnogo pryznachennya [Functional food science]. Kyiv : Centr uchbovoi literatury. (in Ukrainian)
- Grygorenko O. (2010). Do pytannya monitoryngu stanu harchuvannya naseleennyia Ukrainy [On the issue of monitoring the nutrition status of the population of Ukraine] *Tovary i rynki : mizhnar. nauk.-prakt. zhurnal KNTEU*, no 2, pp. 118–124.
- Shudlovska V.P. (2010). Organoleptichni vlastyivosti moloka i molochnyh produktiv [Organoleptic properties of milk and dairy products]. Moscow : Kolos. (in Ukrainian)
- Dubinina A.A., Letuta T.M., Yancheva M.O. (2015). Tovarovnavstvo produktiv funktsionalnogo pryznachennya [Merchandise of functional products]. Kharkiv : Khduht. (in Ukrainian)
- Kaprelyanc L.V. Iorgachova K.G. (2003). Funktsionalni produkty [Functional products]. Odessa : Druk. (in Ukrainian)
- Gapparov M.G. (2003). Funktsionalnie produkty pitaniya [Functional food]. *Pisch. Prom-t*, no. 3, pp. 6–8.
- Dmitrovska G.P. (2010). Jogurty, kefiry ta produkty kefirni vitaminizovani dlya masovogo, specialnogo dietychnogo ta dytyachogo spozhyvannya [Yoghurts, kefirs and kefir products, vitaminized for mass, special diet and baby consumption]. *Molochnoe delo*, no. 6, pp. 24–26.
- Kultury «Danisko» dlya vyrobnyctva tradytsiynogo kefiru [Cultures «Danisco» for the production of traditional yogurt] (2011). *Molochnoe delo*, no 7, pp. 28–29.
- DSTU 4417:2005. Kefir. Tehnichni umovy (2006). Kyiv : Derzhspozhyvstandart of Ukraine, 12.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-34>

УДК 579.64/635.03

Бальвас-Гремякова К.М.молодший науковий співробітник лабораторії мікробіометоду
Інститут захисту рослин
Національної академії аграрних наук України**Гораль С.В.**кандидат сільськогосподарських наук
Інститут захисту рослин
Національної академії аграрних наук України

РІСТИМУЮЮЧА АКТИВНІСТЬ МЕТАБОЛІТІВ ГРИБА РОДУ TRICHODERMA

Анотація. Мікроскопічні гриби *Trichoderma lignorum* широко поширені в світі в якості мікробіологічного агента в промисловій мікробіології. Мікробіологічні штами є активними продуцентами біологічно-активних речовин, серед яких антибіотики, вітаміни, ауксини, цитокини, гібереліни та інші. В проведених дослідженнях перевіряли стимулюючу дію метаболітів синтезованих штамми *Trichoderma lignorum* на прикладі рослин огірків на ранньому етапі онтогенезу (ВВСН 03-09). Показано, що інокуляція насіння метаболітами штамів *Trichoderma lignorum* СК і *Trichoderma lignorum* 93 чинить стимулюючий вплив на біолого-фізіологічні процеси в насінні та сянцях огірків за рахунок синтезованих фітогормональних речовин (індол-3-оцтова кислота, зеатин, гіберелінові кислота). Підвищуючи схожість та енергію проростання насіння на 20-25%, довжину кореня і проростка на 25,9% та 45,1% відповідно.

Ключові слова: метаболіти, *Trichoderma lignorum*, онтогенез рослин, фітогормони, культивування мікроорганізмів.

Balvas-Hremiakova Kateryna, Goral SergeyInstitute of Plant Protection
Of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

STIMULATING ACTIVITY OF METABOLITES FUNGI OF THE GENUS TRICHODERMA ON PLANT GROWTH

Summary. Microscopic fungi of *Trichoderma lignorum* are often to use in the world as a microbiological agent in industrial microbiology. Microorganism are active producers of biologically active substances, among them antibiotics, vitamins, auxins, cytokines, gibberellins and other purpose. Aim. Research the stimulating effect of metabolites synthesized by the strains of the fungus-producing *Trichoderma lignorum* on the example of cucumber plants at an early stage of ontogeny. Methods. In the course of research, deep cultivation of microorganisms of the genus *Trichoderma* was carried out on maize-molasses medium. Metabolites solution was filtered through a layer of filter paper and for complete cleaning of working solution from mycelium and spores of the fungus carried centrifugation 8000 rpm. / min. Seeds of cucumber were inoculated supernatant solution and germinated in rolls of filter paper. Results. It is shown that seed treatment with metabolites of *Trichoderma lignorum* СК and *Trichoderma lignorum* 93 strains exerts a stimulating effect on biological and physiological processes in seeds and seedlings of cucumbers due to synthesized hormonal substances of plants (indole-3-acetic acid, zeatin, gibberellin acid) Conclusions. When inoculated with cucumber seeds by metabolites synthesized during in-depth cultivation of strain *Trichoderma lignorum* СК germination and germination energy of the seeds was 90% and 100%, whereas, when treated with the supernatant of the strain *Trichoderma lignorum* 93 culture fluid, the germination was less than 80%. When active metabolites get into the seedlings, the root length increased by an average of 25,9%, indicating the activation of growth processes in the tissues of palisade and spongy mesophyll.

Keywords: metabolites, *Trichoderma lignorum*, ontogeny of plants, auxins, cultivation of microorganisms.

Постановка проблеми. В останні роки перед світом стала необхідність відтворення та збереження біологічного різноманіття фітоценозів на рівні, що забезпечує стабільність природного середовища. Концепція сталого розвитку лежить в основі біологічного землеробства стратегічним напрямом якого є розроблення технологій отримання та практичного застосування нових екологічно безпечних біопрепаратів. Мікроскопічні гриби роду *Trichoderma* є одними з поширених агентів біологічного контролю в світі. *Trichoderma* – гриб-

сапрофіт відділу Ascomycota, родини Нуросреасеае. Різні різновиди цього гриба використовують у сільському господарстві в боротьбі з багатьма фітопатогенами культур, як відкритого так і закритого ґрунту. Це обумовлено безліччю фактів серед яких висока антагоністична активність гриба проти фітопатогенів, а також можливість культивування агенту в промисловій мікробіології.

Окрім прямої антагоністичної активності проти збудників хвороб, гриби роду *Trichoderma* здатні стимулювати ріст і розвиток рослини

в цілому. Процеси підвищення активності в рослині відбувається під впливом метаболітів гриба виділених в екологічне середовище існування біологічного об'єкта(рослин).

Природа і склад метаболітів різняться в залежності від параметрів культивування в яких вирощенні мікробіологічні клітини(тривалість, температура, живильні середовища).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З літературних даних відомо, що гриби роду *Trichoderma* здатні синтезувати ауксини, гібереліни, цитокініни, абсцизову кислоту та етилен, що є фітогормонами рослин, які відповідають за утворення коренів, переходу від сім'ядольних листків до звичайних, цвітіння і досягання плодів, а також процесами старіння і відмирання. Дослідженням властивостей фізіолого-біологічних властивостей грибів роду *Trichoderma* при глибинному культивуванні та їх впливу на рослини займалися В. Білай (1961, 1967), О. Логінов (2011), И. Корсак (2010, 2011, 2015) J. Villareal (2003), С. Sunil (2011).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Для більшості штамів *Trichoderma lignorum* вивчено і показано природну і штучну антагоністичну активність, то фітостимулююча дія отриманих при промисловому культивуванні грибів роду *Trichoderma* не вивчена в повному обсязі.

Мета статті. Головною метою роботи є дослідити фітостимулюючу дію метаболітів синтезованих штамми гриба-продуцента *Trichoderma lignorum* на прикладі рослин огірків на ранньому етапі онтогенезу.

Виклад основного матеріалу. В наших дослідженнях було проведено глибинне культивування штамів грибів *Trichoderma lignorum* СК (виділений із субстрату Київська обл.) і *Trichoderma lignorum* 93(еталонний штам із колекції лабораторії мікробіологічного методу захисту рослин ІЗР НААН) в колбах ємністю 150 мм які були заповнені по 70 мл рідким поживним кукурузно-м'ясосовим середовищем на мікробіологічній качалці (120 об/хв.) при температурі 24°C, через 48 і 72 години з качалки знімалося по одній пробі. Після була проведена фільтрація культуральної рідини через фільтрувальний папір до прозорого розчину стерильною водопровідною водою. Повне відокремлення культуральної рідини від міцелію і спор гриба проводили шляхом центрифугування при 8000 об.\хв. Для подальших досліджень з вивчення прямої та опосередкованої дії метаболітів на фізіологічні процеси в рослинах огірків використовували відібраний за допомогою піпетки супернатант у кількості 50 мл.

Насіння огірків гібриду Кураж F1 замочували в 10% розчині супернатанту культуральної рідини впродовж 3-х годин. Насіння огірків в кількості 30 штук в трьох повторностях розклали у рулони між двома шарами фільтрувального паперу, і витримували 7 діб в термостаті при температурі 22°C для пророщування. На третю добу була підрахована енергія проростання. Для оцінки ріст стимулюючої дії на 7 добу вимірювали наступні параметри схожість насіння, довжину основного кореня і стебла.

Отримані результати енергії проростання і схожості насіння були переведенні у відсотки, де 100% це загальна кількість насінин у пробі.

Статистичну обробку отриманих даних проводили за допомогою функції «Аналіз даних» програми Microsoft Office Excel.

Результати біологічних випробувань показали, що штами *Trichoderma lignorum* СК і *Trichoderma lignorum* 93 при глибинному культивуванні продукують метаболіти, які здійснюють біолого-фізіологічний вплив на процеси органогенезу рослин огірків на ранніх етапах онтогенезу. Слід зазначити, що в попередніх дослідженнях два штами показали високу продуктивність при глибинному культивуванні вихід біомаси *Trichoderma lignorum* СК і *Trichoderma lignorum* 93 становив 14,7 г/л і 13,5 г/л відповідно [5].

В таблицях 1,2 наведені дані про фізіологічні показники рослин огірків оброблених розчином фільтрованої культуральної рідини у різні фази культивування штаму. Обидва штами *Trichoderma lignorum* 93 і *Trichoderma lignorum* СК мають стимулюючий вплив на ріст і розвиток рослин огірків в ювенільний період (фаза ВВСН 03-10)

Однак, саме в фазу еспотенціального росту мікроскопічних грибів *Trichoderma* в культуральну рідину виділяються дві групи фітогормонів ауксини(індол-3-оцтова кислота) і цитокініни(зеатин) які діють одночасно на насіння по-перше, виводячи зі стану спокою та по-друге стимулюють біохімічний синтез білків та інших макромолекул в клітинах. Енергія проростання насіння огірка у варіантах оброблених супернатантом культуральної рідини становила 90% у варіанті з використанням метаболітів *Trichoderma lignorum* СК і 80% у варіанті *Trichoderma lignorum* 93, що на 20-25,0% перевищувало показники контролю

Найбільші показники схожості 100,0% були зафіксовані у варіанті обробленим супернатантом культуральної рідини *Trichoderma lignorum* СК через 48 годин культивування.

Таблиця 1

Вплив метаболітів гриба *Trichoderma lignorum* СК на фізіологічні показники рослин огірків у фазу ВВСН 03-09

Варіант	Енергія, %	Схожість,%	Довжина кореня, см	Довжина проростку, см
Контроль	65,0	83,0	1,35	2,1
Супернатант культуральної рідини через 48 год культивування	90,0	100,0	1,7	2,9
Супернатант культуральної рідини через 72 год культивування	80,0	93,0	1,6	3,1
НІР05	–	–	0,18	0,53

Джерело: розроблено автором

При проростанні насіння огірка формує типовий стержневий корінь, від довжини якого залежить якість майбутньої кореневої системи і всіх бічних коренів. В наших дослідженнях довжина кореня оброблених супернатантом культуральної рідини грибів *Trichoderma lignorum* сягала 1,65 см (середнє по варіантам), в контролі довжина кореня залишалась 1,35 см. В ювенільний період розвитку відбувається ділення і специфікація клітин за участі багатьох біологічно активних речовин вітамінів, амінокислот, але головну роль відіграють фітогормони [4], а саме ауксини. Більшість гормонів синтезуються клітинами апікальної меристеми, але клітини також здатні поглинати необхідні речовини із середовища. Ґрунтові гриби *Trichoderma* синтезують індол-3-оцтову кислоту та її похідні [1] які відносяться до групи ауксинів. ІОК індукуює активний транспорт іонів H^+ із цитоплазми

в клітинну стінку, що сприяє розриву зв'язків кальцію з вуглеводними компонентами клітинної оболонки збільшуючи її пластичність активуючи функціональну активність специфічних клітин камбію тим самим стимулюючи розвиток кореня [2; 6]. За обробки насіння розчином метаболітів активні субстрації потрапляли на корені і збільшення довжини останнього в середньому на 0,35 см свідчить про активацію ростових процесів в тканинах палисадного та губчастого мезофілу.

Супернатант культуральної рідини *Trichoderma lignorum* СК та *Trichoderma lignorum* 93 (табл. 1, 2) чинив стимулюючу дію на проростки рослин огірка гібриду Кураж F1.

В результаті проведеної обробки насіння загальна довжина стебла збільшилась на 38% та 28% відповідно в порівнянні з необробленими рослинами.

Таблиця 2

Вплив метаболітів гриба *Trichoderma lignorum* 93 на фізіологічні показники рослин огірків у фазу ВВСН 03-09

Варіант	Енергія, %	Схожість, %	Довжина кореня, см	Довжина проростку, см
Контроль	65,0	83,0	1,35	2,1
Супернатант культуральної рідини через 48 год культивування	80,0	90,0	1,6	2,7
Супернатант культуральної рідини через 72 год культивування	75,0	90,0	1,5	2,4
НІР05	-	-	0,12	0,3

Джерело: розроблено автором

Активізація росту стебла відбувається за впливу гіберелінової кислоти, синтезованої і виділеної у середовище яка стимулює активне клітинне ділення і розтягнення клітин апікальної і латеральної меристеми.

Слід зазначити, що всі описані процеси в рослинах генетично-сформовані вже протягом мільйонів років і точна концентрація гормональних речовин, а саме послідовна дія ауксинів, цитокінінів і гіберелінів керує процесами росту і розвитку рослин протягом всього життєвого циклу [3; 7]. Однак ми говоримо про можливості сучасної науки, яка дозволяє вносити необхідні біологічно активні речовини для отримання максимального ефекту в короткі строки.

Висновки і пропозиції. Штами-продуценти *Trichoderma lignorum* мають не тільки прямий вплив на збудників завдяки комплексу антибіотиків і гідролітичних ферментів, а й опосередковано захищають рослину за рахунок метаболітів фітостимулюючої природи (індол-3-оцтова кислота, зеатин, гіберелінової кислота), що підвищують біологічну активність клітин. Впливаючи на показники схожості і енергії проростання насіння огірків, які підвищується на 20-25 %. Крім того, метаболіти синтезовані штамами *Trichoderma lignorum* СК та *Trichoderma lignorum* 93 стимулюють ростову активність клітин меристеми довжина кореня і стебла в оброблених варіантах була більше на 25-30% в порівнянні з контролем.

Список літератури:

1. Билай В.И., Заневич В.Е. К вопросу о природе антагонизма грибов рода Триходерма. Антибиотики. Киев : Изд. АН УССР, 1961. С. 155–160.
2. Пыженков В.И., Малина М.И. Культурная флора Т.21 Тыквенные (огурцы, дыня). Москва : Колос, 1994. 228 с.
3. Ржевкая В.С., Омельченко А.В., Тепличная Л.М. Влияние совместного применения гумата натрия и микробиологического препарата «Эмбиго» на ростовые показатели растений огурца сорта Нежинский 12. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «Биология, химия»*. 2011. Том. 24 (63). №4. С. 218–223.
4. Физиология и биохимия сельскохозяйственных растений; под ред. Н.Н. Третьякова. Москва : Колос, 2000, 640 с.
5. Balvas-Hremiakova K., Goral S., Tkalenko G. Influence of nutrition elements on life and differentiation *Trichoderma lignorum* СК. *Magyar Tudományok Journal*. 2019. № 26. P. 3–5.
6. Hexon Angel Contegas-Cornejo, Lourdes Maci. *Trichoderma virens* a plant beneficial fungus, enhances biomass production and promotes lateral root growth through an auxin-dependent mechanism in *Arabidopsis*. *Plant Physiology*. 2009. Vol. 149. P. 1579–1592.
7. Sunil C., Bhavani R. Evaluation of seed dressing and soil application formulations of *Trichoderma* species for integrated management of dry root rot of chickpea Dubey. *Biocontr. sei. and Technol*. 2011. № 1-2. E. 93–100.

References:

1. Bilay V.I., Zanevich V.E. (1961). K voprosu o prirode antagonizma gribov roda *Trichoderma* [To the question of the nature of the antagonism of fungi of the genus *Trichoderma*]. *Antibiotiki*. Kyiv : Izd. AN USSR, pp. 155–160.
2. Pyzhenkov V.I., Malina M.I. (1994). Kul'turnaya flora T.21 Tykvennyye(ogurtsy, dynya) [Cultural flora Vol. 21 Pumpkin (cucumbers, melons)]. Moskva : Kolos, 228 p.
3. Rzhetskaya V.S., Omelchenko A.V., Teplichnaya L.M. (2011). Vliyaniye sovmestnogo primeneniya gumata natriya i mikrobiologicheskogo preparata «Embiko» na rostovyye pokazateli rasteniy ogurtsa sorta Nezhinskiy 12 [The effect of the combined use of sodium humate and Ambico microbiological preparation on the growth parameters of the cucumber plants variant of Nezhinsky 12]. *Uchenyye zapiski Tavricheskogo natsional'nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo Seriya «Biologiya, khimiya»*. Vol. 24 (63). №4. P. 218–223.
4. Fiziologiya i biokhimiya sel'skokhozyaystvennykh rasteniy; pod red. N.N. Tretyakova. Moskva : Kolos, 2000, 640 p.
5. Balvas-Hremiakova K., Goral S., Tkalenko G. (2019). Influence of nutrition elements on life and differentiation *Trichoderma lignorum* CK. *Magyar Tudományos Journal*. № 26. P. 3–5.
6. Hexon Angel Contegas-Cornejo, Lourdes Maci. (2009). *Trichoderma virens* a plant beneficial fungus, enhances biomass production and promotes lateral root growth through an auxin-dependent mechanism in *Arabidopsis*. *Plant Physiology*. Vol. 149. Pp. 1579–1592.
7. Sunil C., Bhavani R. (2011). Evaluation of seed dressing and soil application formulations of *Trichoderma* species for integrated management of dry root rot of chickpea Dubey. *Biocontr. sei. and Technol*. № 1–2. E. 93–100.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-35>

УДК 633.859.494: 631.5

Стельмах О.М.

старший науковий співробітник

Прикарпатська державна сільськогосподарська дослідна станція
Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН**Григорів Я.Я.**

кандидат сільськогосподарських наук,

викладач кафедри агрохімії і ґрунтознавства

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Кифорук І.М.

старший науковий співробітник

Прикарпатська державна сільськогосподарська дослідна станція
Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН

ПРОДУКТИВНІСТЬ СОРТІВ РІПАКА ОЗИМОГО ЗА РІЗНИХ ВАРІАНТІВ УДОБРЕННЯ

Анотація. У статті наведені основні результати трирічних досліджень по удосконаленню існуючих та розроблено нові технології вирощування ріпака озимого для нових високопродуктивних сортів (сорт Черемош, Смарагт, Дембо) залежно від фону мінерального живлення та застосування мікродобрив і стимуляторів росту, які б дозволили максимально розкрили сортові характеристики культури та задовольнили потреби сільськогосподарських виробників. Найбільша врожайність ріпака озимого сорт Черемош 3,74 т га отримано за вирощування варіанті удобрення ($N_{75}P_{75}K_{75}$) (під культивуацію)+ N_{60} + Оракул мультикомплекс (1,0 л/га) + Оракул сірка актив (2,0 л/га) (по відновленню вегетації), стимулятор росту Вимпел (500 г/га)+ Оракул мультикомплекс (1,0 л/га) (4-6 пари листків), мікродобриво Оракул коламін бор (8,0 л/га) (стеблуння). Найбільша кількість стручків на рослині спостерігалась за вирощування ріпака озимого на 4 варіанті удобрення мінеральні добрива в поєднанні з мікродобривами та стимуляторами росту, на сорті Черемош вона становила 133,1 шт., Смарагт – 130,4 шт., Дембо – 123,05 шт., кількість насінин у стручку була також найбільшою – сорт Черемош – 20,05 шт., Смарагт – 22,55 шт., Дембо – 23,05 шт., маса 1000 насінин становило 3,64 гр., 3,63 гр., 3,62 гр. відповідно.

Ключові слова: ріпак озимий, мінеральне добриво, сорт, продуктивність.

Stelmakh OksanaPrecarpathian State Agricultural Experimental Station of the
Institute of Agriculture of the Carpathian Region NAAS**Hryhoriv Yaroslava**

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Kyforuk IvanPrecarpathian State Agricultural Experimental Station of the
Institute of Agriculture of the Carpathian Region NAAS

PRODUCTIVITY OF WINTER RAPS VARIETIES FOR DIFFERENT FERTILIZER OPTIONS

Summary. Today, Ukraine is one of the most energy-deficient countries. Ukraine has a strong agricultural potential, so it is absolutely logical to raise the question of organizing large-scale production of biological fuels. New varieties of rape were introduced into the Register of Plant Varieties of Ukraine, which differ in ecological types, biological and technological properties and require innovative technology adapted to the conditions of the Carpathian region. But insufficient scientific substantiation of the peculiarities of cultivation, lack of varietal agrotechnics and recommendations for the efficient cultivation of rape require the attention of scientists to solve this problem. The purpose of our research was to develop a technology for growing winter rape, which would maximally reveal the genetic potential of culture, and should be adapted to the conditions of the Carpathian region. For this purpose, the following research methods were used: field – to monitor the growth and development of plants, environmental conditions and other factors; statistical – to assess the reliability of the research results. Results. As part of the experiment, the productivity of different varieties of winter rapeseed, depending on different fertilizer options, was studied. It was established that a different fertilizer system had an appropriate influence on crop yields. The technologies of growing the winter rape, which are adapted to the conditions of the Carpathian region, have been improved, and fully reveal the varietal potential of the culture. It is established that article presents the results of research on the influence of fertilizer variants on the productivity of winter rape varieties (Cheremosh, Smaragt, Dembo) in the conditions of the Carpathian region. The highest yield of rapeseed (3.74 t / ha) was obtained for the cultivation of the Cheremosh variety on the fertilizer variant $N_{75}P_{75}K_{75}$ under cultivation + Pumper (500 t / ha) + Oracle multicomponent (1.0 l / ha) in the 4-6 leaf layer, + N_{60} + Oracle multicomponent 1.0 l / ha) + Oracles' sulfur active (2.0 l / ha) to restore vegetation + Oracle collamide boron (1.0 l / ha) in the budding phase. Study of the basic elements of the structure of plants indicates that the yield of rape seeds is directly dependent on the number of pods per plant, the number of seeds in pods, the mass of 1000 seeds. Conclusions. The yield increase under the influence of fertilizer application and growth regulators for the Cheremosh variety was 1.43-2.64 t / ha, Smaragd - 1.35-2.53 t / ha, Dembo - 1.31-2.49 t / ha respectively. The largest number of pods per plant is 133.1 pc, seed in a pod 20.05 pc. and a mass of 1,000 seeds of 3.64 g obtained for the cultivation of the Cheremosh variety on the 4th fertilizer variant.

Keywords: winter raps, mineral fertilizer, varietie, productivity.

Постановка проблеми. Вирощування олійних культур є важливою складовою стратегії економічного розвитку держави. Особлива роль серед них належить ріпаку, олія з якого завдяки унікальним біологічним і хімічним властивостям знаходить все ширше застосування в харчуванні людей та в багатьох галузях народного господарства [1].

Велике агротехнічне значення озимого ріпаку зумовлене тим, що він не висушує ґрунт, могутня вегетативна маса пригнічує бур'яни, добре розвинена коренева система поліпшує структуру ґрунту.

Вирощування ріпаку сприяє підвищенню культури землеробства, оскільки для отримання високих врожаїв він вимагає неухильного дотримання елементів технології [2; 3].

Обираючи сорт ріпаку, слід враховувати, що у кожному з них закладено певний генетичний потенціал, котрий потрібно брати до уваги під час вибору тієї чи іншої зони вирощування, а також мети використання. Особлива увага – сортам, що не містять ерукової кислоти (00), а вміст глюкозинолатів у насінні становить до 18-25 мкмоль/г.

Як культура ріпак дуже чутливий до умов вирощування і вимагає чіткого дотримання елементів технології. Внаслідок порушення точності висіву або зниження норм мінеральних добрив, мінімалізації захисту, дотримання строків збирання господарства втрачають 30-50% потенційного врожаю, що підвищує собівартість виробленої 1 т продукції. Проте однією з головних умов результативного вирощування ріпаку за інтенсивної технології є науково обґрунтована система удобрення, оскільки від забезпеченості поживними речовинами залежить зимостійкість рослин, стійкість до хвороб та шкідників, а в кінцевому підсумку – урожай насіння [4].

Україна має потужний сільськогосподарський потенціал, тому абсолютно логічною є постановка питання щодо організації широкомасштабного виробництва біологічних видів палива.

До реєстру сортів рослин України внесено нові сорти ріпака, які різняться за екологічними типами, біологічними та технологічними властивостями і потребують інноваційної технології адаптованої до умов Передкарпаття. Але недостатнє наукове обґрунтування особливостей вирощування, відсутність сортової агротехніки та рекомендацій по ефективному культивуванню ріпака потребує уваги науковців щодо вирішення цієї проблеми.

Розробка найбільш ефективних прийомів вирощування ріпака для реалізації генетичного потенціалу сортів, а також пошуки шляхів зниження енерговитрат в умовах екологічної та економічної кризи в Україні є актуальним питанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одну з визначальних умов у забезпеченні високих врожаїв насіння ріпака відіграє їх пристосованість до умов навколишнього середовища, які постійно варіюють. Різноманітність умов вирощування ріпака потребує визначених екологічних характеристик даної культури. Створення селекційних форм, які поєднували б високу потенціальну продуктивність і генетично зумовлену стійкість чи пристосованість до різних ґрунтово-кліматичних умов є одним з визначальних завдань.

Нині вимоги до сорту чи гібриду, як до одного з факторів постійного підвищення врожайності та валового збору сільськогосподарської продукції, підвищилися. Однак, незважаючи на успіхи селекції у створенні нових сортів і гібридів з великим генетичним потенціалом урожаю насіння, реалізація цього потенціалу можлива тільки за визначених умов, нерідко далеких від реальних можливостей створення їх у сучасному землеробстві.

Для сучасного вирощування стабільних урожаїв насіння ріпаку ярого та озимого великого значення набувають такі біологічні властивості як адаптивність, пластичність і рівень інтенсивності. Саме ці питання є актуальними і потребують детального вивчення. Термін «адаптація» досить емкий і має багато відтінків, але, на думку А.Д. Солоніма, характеризує лише феноменологію явища і не припускає пояснення механізмів його суті [6]. Тоді як з погляду І.М. Lerner [7], пластичність і стабільність характеризують пристосувальні властивості організму, відкривають динаміку змін реакції генотипу на варіювання умов середовища, дають змогу зберегти відносно незмінними свої функції.

Доведено, що ріпак – вимоглива до родючості ґрунтів культура. Найбільш придатні для нього ґрунти структурні з нейтральною або слабкокислою реакцією ґрунтового розчину, з глибоким орним і водопроникним підорним шаром, які містять не менше 1,1 % гумусу [8; 4]. Я. В. Бардин [9] стверджує, що для озимого ріпака найбільш придатними вважаються ґрунти зі вмістом гумусу не менше 0,9–1,1%, рН у межах 5,8–6,5 та забезпеченості фосфором не менше 6,0–7,5 мг на 100 г ґрунту. До таких відносяться чорноземи, темно-сірі і сірі опідзолені ґрунти.

За даними досліджень І. А. Стебута [10] середній урожай ріпака виносить з ґрунту в 1,5 рази більше азоту і калію, у два рази більше фосфорної кислоти і у 4 рази кальцію порівняно з зерновими. В. Д. Гайдаш [4] відмічає, що на формування центнера основної продукції ріпак витрачає 5,0–6,2 кг азоту, 2,4–3,4 кг фосфору, 2,5–4,0 кг калію, а кальцію, магнію, бору та сірки – у 3–5 разів більше, ніж зернові культури. Ця закономірність спостерігається незалежно від ґрунтово-кліматичних умов.

Дослідженнями встановлено, що серед елементів мінерального живлення культури особливу роль відіграє азот, так як він входить у склад білків і нуклеїнових кислот. Аналіз результатів досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів показує, що дози внесення азоту залежать від ґрунтово-кліматичних умов, сорту, запланованої урожайності, якості насіння і коливаються в межах 120–260 кг діючої речовини на гектар. Так, Askmann A. [11] рекомендує вносити азот залежно від типу ґрунту в таких дозах: на піщаних – 230, супіщаних і легкосуглинкових – 250, глинистих і лісових – 240 кг/га діючої речовини.

Слід відмітити, що значну роль для покращення продуктивності ріпака відіграє фосфор. У більшості випадків для одержання урожаю насіння 20–30 ц/га рекомендується вносити 50–90 кг/га фосфору [12]. Дослідженнями Артьома І. В. [13] встановлено, що на чорноземних ґрунтах з високим вмістом калію приріст урожаю

ріпака ярого на 40% був обумовлений азотними і на 30% – фосфорними добривами і майже не залежав від калійних. Тому серед факторів, які сприяють підвищенню врожайності насіння ріпака ярого визначальна роль належить добривам, від яких приріст становить 35–40%. Відмітимо, що дози внесення азоту, фосфору і калію залежать від попередника В. Д. Гайдаш [4].

Крім мінерального живлення, ріпак добре реагує на внесення мікроелементів. Внесення бору, молібдену, марганцю, сірки на провапнованих ґрунтах підвищує врожай насіння в середньому на 20–25% [4; 14]. А використання альтернативних джерел забезпечення рослин необхідними елементами живлення можна досягти шляхом застосування стимуляторів росту нового покоління. Вивчення ефективності біостимуляторів росту, їх комплексного впливу з мінеральними добривами на ріст, розвиток рослин, урожайність та якість насіння нових сортів ріпака як елемента сучасних технологій, є питанням актуальним. Досліджень щодо цього питання недостатньо. Тому виникла необхідність установити: як в умовах Прикарпаття впливають сумісні дози мінеральних добрив в поєднанні зі стимулятором росту і мікродобривами на можливість формування рівня урожаю насіння нових сортів ріпака.

Матеріали і методи досліджень. Дослідження проводились у 2017-2018 роках на дослідному полі Прикарпатської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту сільського господарства Карпатського регіону.

Ґрунти дослідної ділянки – дернові глибокі опідзолені глеюваті, за механічним складом крупнопилувато-важкоглинкові, які мають потужний гумусовий горизонт 75 см та характеризуються такими показниками: кислотність, рН - 5,5, вміст гумусу (%) – 2,81, забезпеченість ґрунту (мг/кг): азоту – 77, фосфору – 113,0, калію – 138,0.

Попередник – озима пшениця. Спосіб сівби – суцільний, міжряддя – 15 см. Строк сівби – оптимальний для нашої зони.

На всіх варіантах дослідів проводили фенологічні спостереження за методикою Держкомісії по сортовипробуванню сільськогосподарських культур (2001). Перезимівлю та густоту стояння рослин визначали методом облікових площадок.

Структура рослин сортів ріпака озимого визначалась відповідно до «Методических указаний по проведению полевых опытов с полевыми культурами» (2000 р.).

Врожай насіння обліковували методом суцільного обмолоту з кожної ділянки і його зважуванням з перерахунком на стандартну вологість і 100% густоту.

Статистична обробка дослідних даних проводилась методом дисперсійного аналізу [5].

Метою нашої роботи було розробити технологію вирощування ріпака озимого, яка б максимально розкрила генетичний потенціал культури, забезпечила найвищу продуктивність сорту, і мала б пристосування до певної кліматичної зони.

У процесі виконання роботи нами було використані такі методи досліджень: польовий – для вивчення взаємодії предмета досліджень з біотичними і абіотичними факторами; лабораторний – аналіз рослин та ґрунту з метою вивчення взаємодії між рослиною та умовами навколишнього середовища; вимірально-ваговий – для встановлення рівня врожайності сортів ріпака озимого; статистичний – для встановлення достовірностей результатів.

Погодні умови Передкарпаття формуються під впливом трьох основних факторів географічного походження, циркуляції повітряних мас і підстильної поверхні. Важливим кліматоутворювальним фактором даного регіону є Карпати, які впливають на розповсюдження повітряних течій біля земної поверхні. Передкарпаття – помірно тепла і волога місцевість.

За вегетаційний період ріпака в роки проведення досліджень погодні умови (табл. 1).

Таблиця 1

Агрометеорологічні показники 2017-2018 рр. за період вегетації ріпака озимого (по даних Івано-Франківської метеостанції)

Показники	Місяці											За вегетаційний період
	вересень	жовтень	листопад	грудень	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	
Опади, мм												
Середня багаторічна	55	44	34	38	25	28	32	47	67	90	84	544,0
2016-2017	34,4	126,2	55,8	30,0	8,1	24,4	48,8	31,2	84,0	75,6	82,5	526,2
2017-2018	171,9	46,74	44,0	47,6	38,6	47,3	52,0	19,6	44,7	138,6	93,1	744,1
Середнє	103,2	86,5	50,0	38,8	23,3	35,8	50,4	25,4	64,3	107,1	87,8	672,6
Температура повітря, °С												
Середня багаторічна	+13,1	+8,1	+2,2	-2,4	-2,8	-1,5	+2,1	+8,4	+13,8	+17,0	+19,1	7,0
2016-2017	+15,7	+6,7	-0,2	-0,2	-5,8	-0,4	+6,6	+8,8	+13,6	+18,5	+19,2	7,5
2017-2018	+13,9	+8,8	-4,0	-4,0	-0,9	-3,67	-0,75	+13,8	+16,5	+18,5	+19,7	8,5
Середнє	+14,8	+7,75	-1,9	-1,9	-3,35	-2,0	+2,9	+11,3	+15,0	+8,5	+19,4	7,3
Сума активних Температур, °С (середнє)	448,2	112,7	–	–	–	–	31,7	258,3	475,3	510,3	608,6	2505
Сума ефективних температур, °С (середнє)	164,9	22,7	–	–	–	–	5,1	71,7	155,3	260,3	302,0	982,0

Суттєво відрізнялися від середніх багаторічних даних як за температурним режимом, так і за кількістю опадів сорти ріпака озимого власної селекції (Черемош, Смарагт, Дембо).

Дослідженнями вивчалися три варіанти удобрення сортів ріпака озимого, за контроль взято варіант без добрив (на природній родючості ґрунту) (табл. 2).

Таблиця 2

Схема дослідів

№ варіанта	Удобрення	Фаза внесення
1	Контроль без добрив	–
2	N45P45K45	Під культивування
	Вимпел (500 г/га) + Оракул мультикомплекс (1 л/га)	4-6 листків
	Оракул мультикомплекс (1,0 л/га) + Оракул сірка актив (2,0 л/га)	Розетка-стеблуння
	Оракул мультикомплекс (1,0 л/га) + Оракул коламін бор (1,0 л/га)	Бутонізація
3	N45P45K45	По відновленню вегетації
	N60	
	N30	Стеблуння
4	N75P75K75	Під культивування
	Вимпел (500 г/га) + Оракул мультикомплекс (1,0 л/га)	4-6 листків
	N60 + Оракул мультикомплекс (1,0 л/га) + Оракул сірка актив (2,0 л/га)	По відновленню вегетації
	Оракул коламін бор (1,0 л/га)	Стеблуння

Результати досліджень. Дослідження проводилися на дослідному полі Прикарпатської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту сільського господарства Карпатського регіону. Дослід закладено у триразовій повторності зі систематичним розміщенням варіантів.

У сучасних технологічних процесах вирощування ріпака озимого вагома роль належить пошуку шляхів забезпечення максимальної реалізації його генетичного потенціалу. Встановлено, що реалізація генетичного потенціалу культури істотною мірою залежить від технологічних прийомів вирощування. Значна кількість результатів досліджень про вивченню впливу різних технологічних прийомів на продуктивність ріпака озимого свідчать про необхідність врахування агрометеорологічних особливостей регіону вирощування. Науково обґрунтований підхід для одержання максимальної продуктивності зводиться до необхідності застосування цілого комплексу елементів технології вирощування відповідно до біологічних особливостей культури та ґрунтово-кліматичних умов регіону вирощування.

Структура врожаю – це співвідношення між основними елементами врожайності: насінням і соломкою, надземною частиною і кореневою системою і т. п. А рівень врожаю сільськогосподарських культур залежить від кількості рослин на одиниці площі, стручків на рослині, насінин і маси насіння.

Більшість вчених відмічають, що внесення азотних добрив приводить до збільшення кількості стручків на одній рослині, але впливу на масу 1000 насінин вони не спостерігали. Підвищена кількість насіння на 1м² була викликана збільшенням кількості стручків на рослину, але не кількістю насінин в стручку.

Вивчення основних елементів структури рослин свідчить що врожай насіння ріпака знаходиться в прямій залежності від кількості стручків на рослині, кількості насінин у стручках, маси 1000 насінин (табл. 3).

В результаті проведення дворічних досліджень встановлено, що найбільша кількість стручків на рослині спостерігалась за вирощування ріпака озимого на 4 варіанті удобрення, на сорті Черемош вона становила 133,1 шт., Смарагт – 130,4 шт., Дембо – 123,05 шт., кількість насінин у стручку була також найбільшою – сорт Черемош – 20,05 шт., Смарагт – 22,55 шт., Дембо – 23,05 шт., маса 1000 насінин становило 3,64 гр., 3,63 гр., 3,62 гр. відповідно.

Визначено, що найменша кількість стручків на рослині спостерігалась на контролі, на сорті Дембо та становила 38,10 шт., а найбільша кількість стручків на цьому варіанті відмічена у сорті Черемош – 45,85 шт. відповідно.

У рамках дослідів вивчали продуктивність різних сортів ріпака озимого в залежності від різних варіантів удобрення. Встановлено, що різна система удобрення мала відповідний вплив на врожайність культур.

Результатами досліджень показали що в середньому за роки досліджень найбільшу врожайність насіння ріпака озимого 3,74 т/га отримано за вирощування сорту Черемош на 4 варіанті удобрення (N₇₅P₇₅K₇₅) + N₆₀ стимулятор росту Вимпел (500 г/га) + мікродобрива Оракул коламін бор (8,0 л/га), що становить 240% до контролю (таб.4). Децю нижчу врожайність (3,6 т/га, 3,53 т/га) отримали на цьому ж варіанті удобрення за вирощування сорту Смарагт і Дембо відповідно.

За вирощування сортів ріпака озимого на 3 варіанті удобрення (N₄₅P₄₅K₄₅ + N₆₀ + N₃₀) найбільший врожай досягнуто сортом Черемош 3,14 т/га, Смарагт забезпечив 3,03 т/га, Дембо – 2,95 т/га.

Таблиця 3

Вплив варіантів удобрення на показники елементів продуктивності сортів ріпака озимого (2017-2018 рр.)

Сорт	Варіант удобрення	Кількість стручків на рослині, шт.	Кількість насінин в стручку, шт.	Маса 1000 насінин, гр.
Черемош	1 (к)	45,85	20,20	3,21
	2	62,35	21,20	3,41
	3	107,85	21,95	3,51
	4	133,10	23,05	3,64
Смарагт	1 (к)	40,95	19,95	3,27
	2	60,45	21,05	3,47
	3	104,25	21,75	3,51
	4	130,40	22,55	3,63
Дембо	1 (к)	38,10	19,70	3,27
	2	57,9	20,90	3,45
	3	101,0	22,20	3,50
	4	123,05	22,50	3,62
НІР05				
Фактор А		3,557	0,326	0,0111
Фактор Б		3,296	0,300	0,0071
Взаємодія АВ		3,296	0,300	0,0071

Таблиця 4

Вплив варіантів удобрення на врожайність сортів ріпака озимого, т/га (2017-2018 рр.)

Сорт (А)	Варіант удобрення (В)	Роки		Середнє	Середнє +, - до контролю	
		2017	2018		т/га	%
Черемош	1	1,15	1,06	1,10	-	-
	2	2,60	2,47	2,53	1,43	130,0
	3	3,2	3,09	3,14	2,04	185,4
	4	3,8	3,68	3,74	2,64	240,0
Смарагт т	1	1,11	1,03	1,07	-	-
	2	2,49	2,35	2,42	1,35	126,1
	3	3,07	3,00	3,03	1,96	183,2
	4	3,65	3,56	3,60	2,53	236,4
Дембо	1	1,08	1,0	1,04	-	-
	2	2,43	2,28	2,345	1,31	125,9
	3	3,00	2,90	2,95	1,91	183,6
	4	3,57	3,50	3,53	2,49	239,4
НІР05						
Фактор А		0,052	0,290	0,072		
Фактор Б		0,960	0,0302	0,736		
Взаємодія АВ		0,104	0,0302	0,736		

Найменший врожай спостерігали за вирощування ріпака озимого на 1 варіанті удобрення (контроль): сорт Черемош – 1,10 т/га, Смарагт – 1,07 т/га, Дембо – 1,04 т/га.

Висновки. За результатами дворічних досліджень встановлено:

1. Найбільша кількість стручків на рослині 133,1 шт., насінин у стручку 20,05 шт. та маса 1000 насінин 3,64 г. отримані за вирощування сорту Черемош на 4 варіанті удобрення $N_{75}P_{75}K_{75}$ (під культивування) + N_{60} + Оракул мультикомплекс (1,0 л/га) + Оракул сірка актив (2,0 л/га) (по відновленню вегетації), стимулятор росту Вимпел (500 г/га) + Оракул

мультикомплекс (1,0 л/га) (4-6 пари листків), мікродобриво Оракул коламін бор (8,0 л/га) (стеблукання).

2. Приріст врожайності під впливом застосування добрив і регуляторів росту для сорту Черемош склав 1,43-2,64 т/га, Смарагт - 1,35-2,53 т/га, Дембо - 1,31-2,49 т/га відповідно.

3. Найбільша середня врожайність ріпака озимого 3,74 т/га отримано за вирощування сорту Черемош на 4 варіанті удобрення ($N_{75}P_{75}K_{75}$ + N_{60} + стимулятор росту Вимпел (500 г/га) + Оракул мультикомплекс (1,0 л/га) + Оракул сірка актив (2,0 л/га) + Оракул мультикомплекс (1,0 л/га) + Оракул коламін бор (1,0 л/га).

Список літератури:

1. Бабич А.О. Світові земельні, продовольчі і кормові культури. Київ : Аграрна наука, 1996. 572 с.
2. Гайдаш В.Д., Ковальчук Г.М., Дем'янчук Г.М. Ріпак – культура великих можливостей : навч. посібник / під заг. ред. М.І. Шестоपाल. Ужгород : Карпати, 1986. 62 с.
3. Лазар Г.І. Інтенсивна технологія вирощування озимого ріпаку в Україні : навч. посібник / під заг. Ред. О.М. Лапи. Київ : Універсал-Друк, 2006. 100 с.
4. Гайдаш В.Д. Ріпак : навч. посібник / під заг. ред. Гайдаша В.Д. Івано-Франківськ : Сіверсія ЛТД, 1998. 224 с.
5. Доспехов Б.А. Методы полевого опыта (с основами статистической обработки результатов исследований): 5-е издание, доп. и перераб. Москва : Агро Промиздат, 1985. 351
6. Солоним А.Д. Среда и поведение. Формирование адаптивного поведения. Львів : Изд. ЛГУ, 1976. 456 с.
7. Lerner I.M. Genetic homeostasis. Edinburg : Oliver and Boyd, 1954. 134 p.
8. Лихочвор В.В. Рослинництво. Ярий ріпак (кольза). Київ : Урожай, 2004. С. 565–567.
9. Бардин Я.Б. Ріпак: від сівби до переробки. Київ : «Світ», 2000. 106 с.
10. Стебут И.А. Основы полевой культуры. Избранные сочинения. Т. II. М. : Сельхозгиз, 1956.
11. Ackmann A. Erfahrungen und Erkenntnisse bei der Intensivierung der Rapsproduktion // Institut der Landwirtschaftlichen information und Dokumentation. 1979. Bd 17, N 8. S. 1–47.
12. Пересипкін В.Ф. Технологія вирощування ріпака. Київ, 1994. 25 с.
13. Артьомов И.В., Непобедимая Л.П. Урожайность рапса и производственные факторы. *Технические культуры*. 1993. №3. С. 9–10.
14. Городній М.Г. Олійні та ефіроолійні культури. Київ : Урожай, 1970. 275 с.

References:

1. Babych A.O. (1996). Svitovi zemelni, prodovolchi i kormovi kultury [World Land, Food and Feed Resources]. Kiev : Agrarian Science. (in Ukrainian)
2. Haidash V.D., Kovalchuk H.M., Demianchuk H.M. under the edit Shestopal M.I. (1986). Ripak – kultura velykykh mozhlyvostej [Rape – a culture of great opportunities]. Uzhgorod : Carpathians. (in Ukrainian)
3. Lazar H.I. under the Edited by A.M. Lapy (2006). Intensyвна tehnologiya vyroshhuvannya ozymogo ripaku v Ukrayini [Intensive technology of winter rape growing in Ukraine]. Kiev : Universal-Print. (in Ukrainian)
4. Haidash V.D. (1998). Ripak [Rape]. Ivano-Frankivsk : Siversions Ltd. (in Ukrainian)
5. Dospekhov B.A. (1985). Metody polevogo opyta (s osnovami statisticheskoy obrabotki rezul'tatov issledovaniy) [Methods of field experience (with the basics of statistical processing of research results)]. Moscow : Agro Promizdat. (in Russian)
6. Solonym A.D. (1976). Sreda i povedenie. Formirovanie adaptivnogo povedenija [Environment and behavior. Formation of adaptive behavior]. Lviv : Izd. Leningrad State University. (in Ukrainian)
7. Lerner I.M. (1954). Genetychnyj gomeostaz [Genetic homeostasis]. Edinburg : Oliver and Boyd.
8. Lykhochvor V.V. (2004). Roslynnycztvo. Yaryj ripak (kolza) [Plant Growing. Raised rape (colza)]. Kiev : Harvest. (in Ukrainian)
9. Bardyn J.B. (2000). Ripak: vid sivby do pererobky [Rape: from sowing to processing]. Kiev : "World". (in Ukrainian)
10. Stebut I.A. (1956). Osnovy polevoj kul'tury. Izbrannye sochinenija [Osnovy a field culture. Selected Works]. Moscow : Selkhozgiz. (in Russian)
11. Ackmann A. (1979). Erfahrungen und Erkenntnisse bei der Intensivierung der Rapsproduktion [Erfahrungen und Erkenntnisse bei der Intensivierung der Rapsproduktion]. Institut der Landwirtschaftlichen information und Dokumentation. Bd 17, N 8. S. 1–47.
12. Peresyypkin V.F. (1994). Tehnologiya vyroshhuvannya ripaka [Rape cultivation technology]. Kiev. (in Ukrainian)
13. Artomov I.V., Nepobedyamaia L.P. (1993). Urozhajnost' rapsa i proizvodstvennye faktory [Rapeseed yield and production factors]. *Tekhnicheskie kul'tury* [Technical cultures]. Kiev.
14. Horodnii M.G. (1970). Olijni ta efiroolijni kultury [Oliyini and ethereal crops]. Kiev : Harvest. (in Ukrainian)

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-36>

УДК 94:323:343.85:343.9.02(73)193/196”

Вахнянин А.С.

студентка

Львівський національний університет імені Івана Франка

УРЯДОВА ПОЛІТИКА ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ У США В 30-Х – ПЕР. ПОЛ. 60-Х РР. ХХ СТ.

Анотація. У статті досліджується становлення та еволюція урядової політики протидії організованій злочинності США в 30-х – пер. пол. 60-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано діяльність та кооперацію між правоохоронними органами, в компетенції яких перебувала боротьба із злочинністю. Okремо з'ясовано роль факторів, які впливали на протидію організованій злочинності, зокрема міжнародну ситуацію. Здійснено спробу пояснити, чим зумовлена ефективність політики протидії та що гальмувало її успішний перебіг. Висвітлено механізм формування негативного образу мафіози в американському соціумі правоохоронними органами та загострення суспільної уваги на цій проблемі. Охарактеризовано початок становлення спільної міжнародної політики у галузі боротьби з виробництвом та збутом наркотичних речовин, яке контролював злочинний синдикат.

Ключові слова: організована злочинність, комісія Кефопера, Апалачінська зустріч, комісія Маккелана, Роберт Кеннеді.

Vakhnianyn Anna

Ivan Franko Lviv National University

GOVERNMENT POLICY FOR COMBATING ORGANIZED CRIME IN THE USA IN THE 30S – FIRST HALF OF 60S OF THE XX CENTURY

Summary. The origin and evolution of the government policy of counteraction to organized crime in the United States in the 30's – and first half of the 60th of the XX century is investigated in this study. The definition of organized crime and its characteristics are outlined. The activities of the largest and most authoritative law enforcement bodies, cooperation between them are described in this article. The practice of the most active statesman, which were fighting against organized crime is characterized, their the most important initiatives and results their activities. The criminal cases of the most powerful gangsters and their course are described. It is analyzed activity of the Senate commissions Kefover and McLellan and their results. Also, the role of others factors is clarified, which influenced on the course of struggle with criminals, in particular the internal political situation and foreign policy situation, the corruption, the competition between law enforcement agencies. It is defined, which of them influenced positively and contributed to the course of counteraction to organized crime, accelerated the investigation, and which influenced negatively, they often nullified the efforts of law enforcement officers, led to the closure of criminal cases, the amnesty to the most odious gangsters and the liberalization of government policy on organized crime. Mechanism of formation of a negative image of a Mafiosi in the American society by law enforcement agencies and aggravation of public attention on this problem is highlighted. The beginning of the establishment of a common international policy in the field of struggle with the production and marketing of narcotic substances, which is controlled by criminal syndicate is described.

Keywords: organized crime, Kefauver committee, Apalachin meeting, McClellan Committee, Robert Kennedy.

Постановка проблеми. Злочинність була і є невід'ємним атрибутом суспільного життя, однак в процесі його розвитку вона трансформувалася в організовану, а однією із найбільших та найвпливовіших стала американська, котра і до нині зберігає чільні позиції в США. У другій половині 30-х рр. ХХ ст. почала формуватися політика уряду США, спрямована на протидію організованій злочинності. У той час було створено нові правоохоронні органи та ініційовано скликання спеціальних профільних комісій для розслідувань правопорушень. Однак ефективність їхньої роботи на цьому етапі залежала від низки політико-економічних факторів, рівня корупційності серед співробітників, позицій їхніх очільників.

В умовах глобалізації посилилася тенденція до зближення злочинних угруповань у різних

країнах, мафія набула інтернаціонального характеру. Прагнення притягнути до відповідальності злочинців суттєво впливало на міжнародну політику США, підштовхувало до кооперації з іншими країнами, було закладено початки спільної міжнародної політики нейтралізації організованої злочинності. Тому необхідним є виокремити значення боротьби з організованою злочинністю у зовнішньополітичному курсі США.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній українській історіографії ця тема є малодослідженою. М. Корнієнко у своїй монографії “Протидія організованій злочинності в країнах ЄС та США” висвітлює цю проблематику, але лише з юридичного боку, приділяючи меншу увагу історичному контексту. Колишня радянська і нинішня російська історіографія (А. Нікіфоров) трактує цю тему з ідеологічних

позицій. В монографіях американських дослідників (Дж. Неш, Л. Бернштейн, Н. Меріон, Дж. Дікі), присвячених біографіям злочинців чи історії організованої злочинності, частково висвітлено окремі епізоди протидії злочинним угрупованням.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У радянській історіографії наголошували лише на одному факторі, що гальмує процес боротьби з організованою злочинністю – недосконалому суспільному устрою США. У сучасній українській історіографії ця тема практично не досліджується, тому необхідно виокремити чинники, котрі впливали на боротьбу з організованою злочинністю й проаналізувати роботу компетентних правоохоронних органів. Важливо також простежити зародження та еволюцію боротьби правоохоронних органів США з організованою злочинністю з метою запозичення кращого досвіду американських практик боротьби в українських реаліях. Крім цього, необхідно з'ясувати роль зовнішньополітичного фактору на зміну політичної кон'юнктури щодо злочинців та виокремити вплив боротьби з синдикатом на міжнародну політику США.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз урядової політики США з протидії організованій злочинності у 30-х – пер. пол. 60-х рр. ХХ ст., виокремити фактори, котрі впливали на її перебіг.

Виклад основного матеріалу. У “Соціологічному словнику” Гордона Маршала організованою злочинністю називають соціальну організацію, для якої характерна наявність чіткої ієрархії та великої кількості учасників, котрі беруть участь у злочинних діях [10]. Популярними синонімами цього слова є моб, синдикат, мафія. У США вона остаточно сформувалася у пер. пол. 30-х рр. ХХ ст., а найефективнішим органом боротьби з нею виступала податкова інспекція, котрій вдалося притягнути до відповідальності Аль Капоне за несплату податків. Ситуація змінилася 1936 р., коли прокурор Томас Дьюї розпочав боротьбу із синдикатом, заклавши таким чином підвалини урядової політики протидії організованій злочинності. З-поміж іншого, його зусиллями у в'язниці опинився тогочасний нью-йоркський бос Лакі Лучано, фактично було зліквідовано «Корпорацію вбивць» (група професійних кілерів здебільшого єврейського походження, котрі виконували вироки великої ради, вищого керівного органу мафії) [24]. Аналогічні процеси відбувалися у Чикаго, коли було відкрито їхню роль у рекеті над профспілками Лос-Анджелеса.

Однак зі вступом США у Другу світову війну політика щодо синдикату змінилася, що зумовлено використанням останніх у зовнішньополітичних акціях США, зокрема операції «Хаскі» [16]. Саме цим була зумовлена лояльність американського уряду до злочинців у перші повоєнні роки. Хоча вона була доволі поміркованою, свідченням чого є історія Лакі Лучано. Його випустили з в'язниці та депортували з країни, але він прагнув зберегти свій вплив у США. Для цього він провів зустрічі із найвпливовішими мафіозі у Гавані, однак 1946 р. йому висунули ультиматум негайно покинути Кубу протягом 48 годин, а також Лучано було заборонено наближатися до узбережжя США [14].

Однак у 50-х рр. ця тенденція щодо організованої злочинності зазнала змін. У 1950 р. Міністр юстиції скликав нараду з проблем організованої злочинності. На основі рекомендацій, поданих її учасниками, було прийнято Закон Джонсона – про заборону перевезень гральних автоматів між штатами [6, с. 213]. Одним із його прибічників був сенатор Естес Кефвер (1949–1963), який наступного року очолив спеціальну сенатську комісію. Ця комісія ставила за мету розслідувати ситуацію із організованою злочинністю у США, її зв'язків із політичними діячами чи правоохоронцями. До складу Комісії увійшли ще чотири сенатори – Лестер Хант, Герберт О'Коннор, Чарльз Тобі, Александр Вілей. Комітет діяв 12 місяців і провадив публічні слухання у головних містах країни. Всі засідання Комісії Кефвера проходили під пильною охороною поліції, було створено максимальні умови безпеки.

Якщо до 1950 р. тема організованої злочинності не фігурувала на перших шпальтах газет, то після створення сенатської комісії вона знову стала однією із найпопулярніших у ЗМІ. Ці слухання транслювалися на телебаченні наживо та про них написали як провідні газети та журнали США, так і провінційні, що дозволило максимальньо привернути увагу громадськості до цих слухань [13]. Можемо стверджувати, що такий розголос мав на меті сформувати у суспільній свідомості потребу участі кожного у подоланні злочинності у США та необхідності формування нового законодавства у цій сфері.

Очільник Бюро із наркотиків (*Federal Bureau of Narcotics*) Гаррі Анслінгер (1930–1962) бачив в діяльності Комісії можливість опублікувати результати дослідження його бюро та створити план дій щодо боротьби із нелегальним транспортуванням та збутом наркотиків [4]. Саме з ініціативи бюро Комісія почала розглядати і викликати як свідків найбільш відомих гангстерів [1] 1940–1950-х рр., зокрема Мейєра Ланскі, Сема Вітале, Філа Кастело, Карлоса Марселло, Карло Гамбіно, Френка Костелло та Джо Адоніса. Також Анслінгер рекомендував розслідувати діяльність Лакі Лучано, котрий був одним із координаторів постачання наркотичних речовин у США. Саме в процесі слухань спільними зусиллями було розкрито схему транспортування та збуту наркотиків, основних осіб, залучених у цьому процесі, частину із яких, зокрема Джо Адоніса, депортували.

Бюро із наркотиків, за свідченнями Валлачі, було дієвою організацією, його методи були відмінними від методів ФБР. Передусім, вони мали добре налагоджену мережу інформаторів, котрим вдалося проникнути в саму суть злочинної організації [8], що дозволяло арештовувати багатьох злочинців за участь у наркобізнесі. Варто відзначити, що погляди його очільника Анслінгера були сформовані під впливом ідеології “холодної війни”, оскільки він звинувачував лідерів комуністичного Китаю у прагненні збувати наркотики на Захід, чим, на його думку, зумовлена й їхня підтримка комуністичної Кореї та Куби [27].

Якщо говорити про результати діяльності комісії Кефвера, то жодних законодавчих ініціатив не було реалізовано. Натомість було зібрано

багато інформації про злочинців та їхній нелегальний бізнес, котре дозволило місцевим органам правопорядку притягнути чимало із них до відповідальності. Завдяки цьому було привернено увагу громадськості до цієї проблеми, почалося формування негативного образу мафіозі у суспільстві. Втім, суттєвою перешкодою діяльності цієї Комісії та інших правоохоронних організацій була можливість послатися злочинцям на П'яту поправку до Конституції, котра давала можливість не давати свідчень, якщо ті можуть бути використані проти себе [2].

Міністр юстиції 1954 р. ініціював створення у рамках Управління з питань боротьби з кримінальною злочинністю Відділ боротьби з організованою злочинністю та рекетом, який мав координувати спільні зусилля правоохоронних органів, накопичувати та аналізувати дані про злочинців та їхню діяльність, а також порушувати справи, здійснювати відповідний нагляд, формулювати загальну політику судового переслідування цієї категорії злочинців та надавати Федеральним прокурорам у підготовці обвинувальних актів й проведенні судових процесів за цими справами [6, с. 213–214]. Штат цього відділу складався з трьох слідчих, що дає змогу стверджувати про відсутність серйозних зрушень у боротьбі з організованою злочинністю. Припускаємо, що ідею створення цього Відділу було запозичено із успішної співпраці Бюро боротьби із наркотиками та сенаторів у 1951 р. в ході слухань Кефовеера. Також це свідчить про початок формування єдиної державної політики США у цьому питанні.

Незважаючи на те, що уряд та правоохоронці почали жорсткішу політику щодо мафії, злочинці все ще не усвідомлювали серйозності ситуації, свідченням чого є Апалачінська зустріч 1957 р. та зухвала поведінка під час неї. Саме у той час, коли злочинці обговорювали свої справи, розпочалася облава й 58 злочинців було заарештовано. Журналісти написали про цю подію з певною іронією, тим самим загостривши громадський інтерес. Наслідком Апалачінської зустрічі стало те, що ФБР та його тодішній очільник Едгар Гувер (1935–1972) офіційно визнали факт існування організованої злочинності в країні [23]. Можемо стверджувати, що до того ФБР фактично не боролася із організованою злочинністю, а лише із окремими правопорушниками. Це пояснює її неефективність та низьку оцінку діяльності, зокрема її очільника Е. Гувера.

Після Апалачінської зустрічі ФБР активізувало боротьбу з організованою злочинністю, зокрема із чикагською, котра була однією із найвпливовіших. Було ініційовано програму “*Top Hoodlum*” (вершина хуліганів), котра передбачала встановлення обладнання для прослуховування в офісах підозрюваних у злочинній діяльності, щоб здобути інформацію про внутрішнє життя мафії [26]. Операція була проведена успішно, оскільки вдалося зібрати чимало цінної інформації, котра згодом дала можливість розпочати судові процеси над злочинцями.

Негативні наслідки Апалачінська зустріч мала для її ініціатора – Віто Дженовезе. Бюро із наркотиків та ФБР ще з початку 1950-х рр. вело справу проти Дженовезе у торгівлі нарко-

тичними речовинами. Свідчення у цій справі їм надала дружина Віто Анна у процесі розлучення з ним. Наприкінці 1950-х рр. у США вступив у дію новий закон про злочинну змову, котрий давав можливість переслідувати босів за участь у наркобізнесі, навіть коли ті не мали прямого відношення до нього [18, с. 62]. Цей закон дозволив правоохоронним органам активізуватися у справі Дженовезе. Оскільки невдоволення недалекоглядними діями Дженовезе було значним у мафіозному середовищі, найвпливовіші боси Нью-Йорка вирішили надати необхідні свідчення для його арешту. Їм вдалося вмовити дати покази проти Дженовезе пуерториканця Нельсона Кантелопса, котрий був ув'язнений за торгівлю наркотиками. Дон Віто та його соратники 1959 р. були притягнені до кримінальної відповідальності та отримали тюремні вироки [15].

Після цієї події штат Відділу боротьби з організованою злочинністю та рекетом було розширено до десяти слідчих. Також цілком очевидною стала нагальна потреба у створенні органу, котрий би міг безпосередньо займатися цією проблемою. Саме тому Міністр юстиції створив спеціальну групу з питань боротьби з організованою злочинністю, котру ще називають Групою Вессела. Вона мала свої представництва у Нью-Йорку, Майямі, Чикаго, Лос-Анджелесі [6, с. 214]. Саме ця група склала обвинувальний акт 20 злочинцям, впійманим під час Апалачінської зустрічі [25], хоча воно згодом було скасоване в апеляційному порядку. Однак ці вироки вважаються найбільшим її досягненням, оскільки через спротив і невдоволення федеральної прокуратури США цю групу було розформовано 1959 р. після завершення судового процесу.

Перед розпуском група подала доповідь Міністрові юстиції, у якій зазначили, що причиною неефективності боротьби із організованою злочинністю є недосконала структура правоохоронних органів. Було запропоновано створити єдиний відділ боротьби проти злочинних синдикатів з метою посилення взаємодії між місцевими та федеральними правоохоронними органами, координувати боротьбу з організованою злочинністю в рамках Міністерства юстиції, подати законодавчі рекомендації та розпочати розслідування у справах, пов'язаних з організованою злочинністю [6, с. 215]. Слідчі цієї групи були висококваліфікованими, чим пояснюється ефективність роботи. Частина із них після розформування групи увійшли до складу Відділу боротьби із організованою злочинністю та рекетом, однак до 1961 р. він обмежувався винятково обслуговуванням діяльності федеральних прокурорів.

Боротьбою із організованою злочинністю також займалися брати Кеннеді. Зокрема Роберт з 1953 р. працював у Підкомітеті Сенату з розслідувань, а у 1957–1960 рр. головним адвокатом Комітету Сенату щодо порушень у сфері праці та менеджменту. Роберт Кеннеді неодноразово порушував питання правопорушень у цій сфері, прагнув знайти шляхи подолання цієї проблеми. Про актуальність цієї теми засвідчує і фільм «У порту», 1954 р., у якому зображено як мафіозі встановили свій контроль над профспілками доків і як вони експлуатували робітників [3]. Саме тому Сенат доручив 1957 р. створити спеціальну

комісію, котра б мала займатися розслідуваннями. До неї увійшли чотири демократи та чотири республіканці [11]. Очолив Комісію сенатор Джон Маккелан (1943–1977). Діяльність Комісії Маккелана була подібна на Комісію Кефове-ра – проведення публічних слухань у найбільших містах США. Інтерес до Комісії значно зріс опісля Апалачінської зустрічі, яку сенатори назвали показником розширення впливу підпільного злочинного синдикату [9].

Найбільш резонансною справою Комісії були розслідування проти Джиммі Хоффи, впливового очільника профспілки водіїв вантажного транспорту із Детройта – «Міжнародне Братство». Хоффа також організував пенсійний фонд для членів цієї організації, кошти з якого були призначені не для тих, хто платив внески, а для потреб мафії Чикаго, бо саме з його ресурсів фінансувалися казино у Лас-Вегасі. Слідчим вдалося простежити його зв'язки з мафією Чикаго. Хоффа спробував підкупити Роберта Кеннеді, однак безуспішно. Тоді йому довелося знищити ряд документів, котрі могли викрити його [12]. Роберт Кеннеді звинуватив Хоффу у підкупі, усуненні опонентів, виділенні коштів організованій злочинності, однак йому не вдалося довести його провини. Тим паче він був змушений покинути Комісію через початок передвиборчої кампанії його брата, котрою він керував. Кеннеді відновив справу проти Хоффи, обійнявши пост Генерального прокурора. Дослідники Володимир Рибак, Девід Горовіц та Пітер Кольєр є прихильниками версії, що за вбивством Джона Кеннеді стоїть мафія, зокрема Джиммі Хофа [19].

Зважаючи на зв'язок Хоффи та злочинців Чикаго, першочергово сенатори звернули увагу на їхнього боса Сема Дженкану, котрий майже рік унікав засідань Комісії. На засіданнях Комісії він поводив себе доволі нахабно, посилався на П'яту Поправку до Конституції більше ніж 30 разів. Тоді Роберт Кеннеді звернувся за допомогою до Комісії азартних ігор Невади, котра наклала заборону на вхід Джанкани до казино. Цим членом Комісії вдалося дискредитувати Джанкану не лише в очах світського суспільства, а й серед гангстерів. Однак на цьому справа проти Джанкани була завершена, оскільки той мав значний вплив на комітет виборців Іллінойса, що було необхідним для перемоги Джона Кеннеді у виборах на пост президента. Патріарх сім'ї Кеннеді – Джозеф, котрий і сам займався бутлегерством у часи «сухого заону», зумів залучитися підтримкою Джанкани в обмін на припинення ведення кримінальної справи проти нього [28].

За три роки діяльності Комісія провела 253 активних розслідування та 270 публічних слухань із 1526 свідками, 343 із яких посилалися на П'яту Поправку [21], що, на нашу думку, було однією із причин гальмування слідства та можливістю уникнення відповідальності злочинцям. Комісія проінспектувала найбільші профспілки США і на основі їхніх розслідувань Сенат прийняв Закон про звітність та прозорість інформації про трудовий менеджмент. Він гарантував права членам профспілок та захист їхніх інтересів шляхом впровадження демократичних процедур у профспілках. Закон започатковував Біль про права членів профспілок, встановлю-

вав чіткі правила для звітування профспілок та їхніх працівників, робітників та роботодавців, консультантів з питань трудових відносин та поручителів, гарантії для профспілкових коштів та активів [7]. Цей закон є чинний і до нині, хоча й з певними поправками.

Роберт Кеннеді в процесі слухань відзначив, що місцеві правоохоронні органи не здатні подолати проблему організованої злочинності і запропонував створити Національну Комісію із злочинності, котра б інспектувала діяльність найвпливовіших злочинців та надавала інформацію правоохоронним органам. Однак більшість пропозицій для боротьби із організованою злочинністю, котрі Комісія представила Сенату, до 1961 р. не було прийнято [9].

Спільну боротьбу із збутом наркотиків, котрим займалися гангстери, вели фінансово-митна інспекція Італії та американське консульство в Танжері, багато інформації правоохоронним органам Італії та США надав Постійний генеральний комітет з контролю за світовою торгівлею наркотиками [17, с. 184]. Також американська поліція постійно наглядала за діяльністю Лаке Лучано в Італії за згодою влади цієї країни. Прикладом ефективного спільного розслідування правоохоронцями США та Італії є вбивство 14 лютого 1958 р. Крістофера Робіно поблизу Нью-Йорка. Поліції вдалося з'ясувати його зв'язки із сицилійською мафією та роль у транспортуванні наркотичних речовин, тому на їх прохання розслідування перенесли на Сицилію.

У процесі роботи італійських та американських полісменів вдалося викрити багатьох злочинців, а згодом розширити межі свого розслідування до Риму. Італійська поліція звернулася до американського Бюро наркотиків з проханням делегувати агента, котрий би допомагав у веденні справи. Агенту вдалося перехопити листа відомого гангстера Ніколи Джентіле, котрий втік від американської феміди у 1937 р. до Італії і став однією із ключових осіб у наркаторгівлі. Хитрощами агентів вдалося здобути необхідну інформацію на приватній зустрічі із Джентіле, він викрив імена багатьох злочинців і схем транспортування наркотиків. У 1960-х рр. він опублікував власну автобіографію [5], у якій детально розповів про те, як ховали наркотики (у коробках зі солодощами, у головках сиру, у баночках з анчоусами, кололи в апельсини). Оскільки американські гангстери були власниками фірм із транспортування цих продуктів харчування, їм вдалося досить успішно втілювати ці схеми в життя.

Наслідком одкровень Джентіле став арешт 1960 р. двох гангстерів – Рінальдо Сальваторе та Маттео Палермі у порту Нью-Йорка, коли ті прагнули транспортувати героїн. Слідство швидко встановило їх зв'язок із кланом Буффало та сім'ями Дженовезе та Маґадіно. Інформацію, котру надали злочинці, дозволила провести спільні слідчі дії правоохоронним органам Канади, США, Франції та Італії [22]. Можемо таким чином стверджувати про утворення міжнародної мережі боротьби із наркаторгівлею, яка діяла в подальшому. Водночас це засвідчує про безперервний зв'язок американських та італійських гангстерів, їхні зв'язки із злочинними

угрупованнями інших країн та наявність добре налагодженого механізму транспортування наркотиків.

Висновки і пропозиції. Отож, ефективність урядової політики протидії організованій злочинності найчастіше залежала від двох факторів – впливу політичної кон'юнктури та кооперації правоохоронних органів. Різкий вектор зміни щодо злочинного синдикату ми спостерігаємо у 40-х рр. ХХ ст., коли уряд використовував злочинців у своїх зовнішньополітичних акціях і саме тому було загальною боротьбу із ними. Коли ж потреба у послугах мафіозі відпала, то боротьба знову активізувалася. Успішність діям правоохоронних органів гарантувала їхня співпраця, свідченням чого є діяльність комісії Кефопера та Бюро із наркотиків, однак в подальшому така співпраця були рідкістю, адже змінилися конкуренцією та стримуванням роботи одне одного. Зокрема блокувались спроби створення єдиного органу для боротьби з організованою злочинністю, котрий би мав координувати діяльність розрізнених правоохоронних структур. Також негативним було ставлення правоохоронних органів до спеціаль-

но створених комісій, вони вимагали надання їм лише тимчасового характеру. Хоча саме їм вдалося зібрати чимало інформації про діяльність окремих злочинців та злочинних угруповань, з'ясувати їх вплив на міжнародній арені, сформувавши негативний образ злочинців у суспільстві. Рапорти цих Комісій були використані іншими державними органами США. Суттєво перешкодою була і можливість злочинцям в процесі судових слухань посилалися на П'яту Поправку до Конституції.

Оскільки наркотики потрапляли до США зовні, існувала розгалужена мережа транспортування їх з перевалочним пунктом на Сицилії, що підштовхнуло до зближення правоохоронних органів США та Італії. Часто американські правоохоронці, переслідуючи злочинців, вели слідчі дії безпосередньо на теренах Італії з дозволу уряду цієї країни. На цьому етапі до міжнародної мережі протидії транспортуванню наркотиків також залучили Францію та Канаду. Це дає можливість стверджувати, що боротьба з організованою злочинністю стає глобальною, потребує залучення сил всієї міжнародної спільноти для її вирішення.

Список літератури:

1. Albanese J. S. Organized Crime in Our Times. URL: https://books.google.com.ua/books?id=IawY6wzNh_sC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 12.04.2018).
2. Amendment 5 – Trial and Punishment, Compensation for Talkings. URL: https://www.usconstitution.net/xconst_Am5.html (дата звернення: 23.04.2018).
3. В порту. URL: <http://gidonline.in/2016/06/v-portu/> (дата звернення: 24.04.2018).
4. Bernstein L. The Greatest Menace: Organized Crime in Cold War America. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=cuqe9P0g5BkC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 13.04.2018).
5. Dickie J. Cosa Nostra: A History of the Sicilian Mafia. URL: https://books.google.com.ua/books?id=_W6WBgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 21.04.2018).
6. Корнієнко М.В. Протидія організованій злочинності в країнах ЄС та США. Київ : НТБ «Правник», 2002. 291 с.
7. The Labor-Management Reporting and Disclosure Act of 1959, as amended (LMRDA). / United States Department of Labor. URL: <https://www.dol.gov/olms/regs/compliance/compllmrda.htm> (дата звернення: 22.04.2018).
8. Маас П. Исповедь Джо Валачи. URL: <http://mreadz.com/new/index.php?id=46865&pages=16#> (дата звернення: 09.01.2017).
9. Marion N. E. A History of Federal Crime Control Initiatives, 1960-1993. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=5XDDsrjdlmC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 22.04.2018).
10. Marshall G. A Dictionary of sociology. 1998. URL: http://www.encyclopedia.com/topic/organized_crime.aspx#5-1088:organizedcrime-full (дата звернення: 06.03.2016).
11. The McClellan Committee Hearings – 1957. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89062226519;view=1up;seq=7> (дата звернення: 21.04.2018).
12. Mills J. Robert Kennedy. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=6OaILgXJhacC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 22.04.2018).
13. The Milwaukee Journal, 1951, March, 24. URL: <https://news.google.com/newspapers?nid=1499&dat=19510322&id=HNRQAAAAIbAJ&sjid=mCMEAAAAIbAJ&pg=6671,2549229> (дата звернення: 24.04.2018).
14. The New Yorks Times, New York, 1947, February, 24. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1947/02/24/88760114.html> (дата звернення: 30.01.2018).
15. The New Yorks Times, New York, 1959, April, 4. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1959/04/04/91418997.html> (дата звернення: 12.01.2018).
16. Newark T. Lucky Luciano and WWII's Operation Husky. URL: <http://www.thehistoryreader.com/modern-history/lucky-luciano-wwiis-operation-husky/> (дата звернення: 07.05.2017).
17. Панталеоне М. Мафия вчера и сегодня. Н.К. Георгиевский и Ю.А. Фридман. Москва : Издательство «Прогрес», 1969.
18. Никифоров А.С. Гангстеризм в США: Сущность и эволюция; Отв. ред. Ф.М. Решетников; Академия наук СРСР. Институт государства и права. – науч. изд. Москва : Наука, 1991. 162 с.
19. Рибак В. Змова на життя президента Кеннеді / на основі джерельних матеріалів опрацював В. Рибак. Т.: Проблем, 1967. 67 с.
20. Select Committee on Improper Activities in the Labor or Management Field (January 30, 1957). Chapter 18. Records of Senate Select Committees, 1788 – 1988. URL: <https://www.archives.gov/legislative/guide/senate/chapter-18-1946-1968.html#18E-7> (дата звернення: 22.04.2018).
21. Scheider S. Iced: The Story of Organized Crime in Canada. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=ZO8jKSn25DAC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 21.04.2018).
22. Slate, 2013, November, 14. On This Day in 1957, the FBI Finally had to Admit That the Mafia Existed by Justin Peters. URL: http://www.slate.com/blogs/crime/2013/11/14/apalachin_meeting_on_this_day_in_1957_the_fbi_finally_had_to_admit_that.html (дата звернення: 12.03.2018).

23. Subject: Louis “Lepke” Buchalter 60-1501-43-27 / Federal Bureau of Investigation Freedom of Information / Privacy Act Section Cover Sheet. URL: <https://vault.fbi.gov/Louis%20%28Lepke%29%20Buchalter/Louis%20%28Lepke%29%20Buchalter%20Part%203%20of%204/view> (дата звернення: 25.03.2017).
24. The Telegraph, Nashua, New Hampshire, 1959, December, 19. URL: https://news.google.com/newspapers?id=Mq4rAAAIBA&sjid=t_0FAAAAIBA&pg=3943,4938333&dq=joseph+barbara+apalachin+meeting&hl=en (дата звернення: 12.03.2018).
25. Theoharis A.G. The FBI: A Comprehensive Reference Guide. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=VnQduXa4JdoC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 22.03.2018).
26. Treating Drug Problems: Volume 2: Commissioned Papers on Historical, Institutional, and Economic Contexts of Drug Treatment. / editors Gerstein DR, Harwood HJ. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK234755/> (дата звернення: 14.03.2018).
27. Tye L. Bobby Kennedy: The Making of a Liberal Icon. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=KoK7CwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 22.04.2018).

References:

1. Albanese J.S. Organized Crime in Our Times. URL: https://books.google.com.ua/books?id=IawY6wzNh_sC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false (accessed: 12.04.2018).
2. Amendment 5 – Trial and Punishment, Compensation for Talkings. URL: https://www.usconstitution.net/xconst_Am5.html (accessed: 23.04.2018).
3. Bernstein L. The Greatest Menace: Organized Crime in Cold War America. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=cyqe9P0g5BkC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (accessed: 13.04.2018).
4. Dickie J. Cosa Nostra: A History of the Sicilian Mafia. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=W6WBgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (accessed: 21.04.2018).
5. Kornienko M.V. (2002). Protydiia orhanizovaniy zlochynnosti v krainakh YeS ta SShA. Kyiv : NTV “Pravnyk”.
6. The Labor-Management Reporting and Disclosure Act of 1959, as amended (LMRDA). / United States Department of Labor. URL: <https://www.dol.gov/olms/regs/compliance/compllmrda.htm> (accessed: 22.04.2018).
7. Maas P. Yspoved Dzho Valachy. URL: <http://mreadz.com/new/index.php?id=46865&pages=16#> (accessed: 09.01.2017).
8. Marion N.E. A History of Federal Crime Control Initiatives, 1960-1993. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=5XDdsrjdLmcC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (accessed: 22.04.2018).
9. Marshall G.A Dictionary of sociology. 1998. URL: http://www.encyclopedia.com/topic/organized_crime.aspx#5-1088:organizedcrime-full (accessed: 06.03.2016).
10. The McClellan Committee Hearings – 1957. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89062226519;view=1up;seq=7> (accessed: 21.04.2018).
11. Mills J. Robert Kennedy. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=6OaILgXJhacC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (accessed: 22.04.2018).
12. The Milwaukee Journal, 1951, March, 24. URL: <https://news.google.com/spapers?nid=1499&dat=19510322&id=HNRQAAAIBA&sjid=mCMEAAAIBA&pg=6671,2549229> (accessed: 24.04.2018).
13. The New Yorks Times, New York, 1947, February, 24. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1947/02/24/88760114.html> (accessed: 30.01.2018).
14. The New Yorks Times, New York, 1959, April, 4. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1959/04/04/91418997.html> (accessed: 12.01.2018).
15. Newark T. Lucky Luciano and WWII's Operation Husky. URL: <http://www.thehistoryreader.com/modern-history/lucky-luciano-wwiis-operation-husky/> (accessed: 07.05.2017).
16. Nykyforov A.S. (1991). Hansteryzm v SShA: Sushchnost y evoliutsyia; Otv. red. F.M. Reshetnykov; Akademyia nauk SRSR. Ynstytut hosudarstva y prava. – nauch. yzd. Moskva : Nauka, 162 s.
17. Pantaleone M. (1969). Mafyia vchera y sehodnia. N.K. Heorhyevskiy y Yu.A. Frydman. Moskva : Yzdatelstvo “Prohres”.
18. Rybak V. Zmova na zhyttia prezydenta Kennedi / na osnovi dzherelynkh materialiv opratsiuvav V. Rybak. T.: Proboiem, 1967. 67 s.
19. Select Committee on Improper Activities in the Labor or Management Field (January 30, 1957). Chapter 18. Records of Senate Select Committees, 1788 – 1988. URL: <https://www.archives.gov/legislative/guide/senate/chapter-18-1946-1968.html#18E-7> (accessed: 22.04.2018).
20. Scheider S. Iced: The Story of Organized Crime in Canada. // URL: <https://books.google.com.ua/books?id=ZO8jKSn25DAC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (accessed: 21.04.2018).
21. Slate, 2013, November, 14. On This Day in 1957, the FBI Finally had to Admit That the Mafia Existed by Justin Peters. URL: http://www.slate.com/blogs/crime/2013/11/14/apalachin_meeting_on_this_day_in_1957_the_fbi_finally_had_to_admit_that.html (accessed: 12.03.2018).
22. Subject: Louis “Lepke” Buchalter 60-1501-43-27 / Federal Bureau of Investigation Freedom of Information / Privacy Act Section Cover Sheet. URL: <https://vault.fbi.gov/Louis%20%28Lepke%29%20Buchalter/Louis%20%28Lepke%29%20Buchalter%20Part%203%20of%204/view> (accessed: 25.03.2017).
23. The Telegraph, Nashua, New Hampshire, 1959, December, 19. URL: https://news.google.com/s?id=Mq4rAAAIBA&sjid=t_0FAAAAIBA&pg=3943,4938333&dq=joseph+barbara+apalachin+meeting&hl=en (accessed: 12.03.2018).
24. Theoharis A. G. The FBI: A Comprehensive Reference Guide. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=VnQduXa4JdoC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (accessed: 22.03.2018).
25. Treating Drug Problems: Volume 2: Commissioned Papers on Historical, Institutional, and Economic Contexts of Drug Treatment. /editors Gerstein DR, Harwood HJ. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK234755/> (accessed: 14.03.2018).
26. Tye L. Bobby Kennedy: The Making of a Liberal Icon. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=KoK7CwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (accessed: 22.04.2018).
27. V portu. URL: <http://gidonline.in/2016/06/v-portu/> (accessed: 24.04.2018).

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-37>

УДК 7.03:7.001.12

Филиппова О.Н.старший научный сотрудник музейно-выставочной группы
музейно-выставочного реставрационного центра
Архив Российской академии наук (г. Москва)

КОЛЛЕКЦИЯ АВАНГАРДНОГО ИСКУССТВА В РАДИЩЕВСКОМ МУЗЕЕ

Аннотация. Мастер русского и европейского пейзажа – Алексей Петрович Боголюбов (1824–1896) вошел в историю не только, как создатель живописной истории русского флота, но и как основатель Саратовского государственного художественного музея имени А.Н. Радищева. Первоначально, он задумывался, как образовательное и просветительное учреждение, пособие для рисовальной школы. «Дабы возвысить образовательное дело юношества» – так была сформулирована главная цель создания музея [1; с. 151]. Сегодня Радищевский музей – это старейший художественный музей страны, который включает в себя коллекции русского авангарда, европейского искусства, русского религиозного и др. Одна из самых ярких и значительных его коллекций – это коллекция авангардного искусства, которая насчитывает около 200 произведений живописи, оригинальной и печатной графики, скульптуры, книг. Она сложилась благодаря двум основным потокам поступлений: в 1920-е годы – от авторов и из Государственного музейного фонда, в 1960–1970-е годы – от наследников художников и частных коллекционеров.

Ключевые слова: первый публичный и общедоступный художественный музей в русской провинции, коллекционер, рисовальная школа, музейная экспозиция, библиотека, выставки, живописцы «саратовской школы», натюрморт, пейзаж, автопортрет, авангардная линия в изобразительном искусстве Саратова.

Filippova Olga

Archive of the Russian Academy of Sciences (Moscow)

COLLECTION OF AVANT-GARDE ART IN THE RADISHCHEV MUSEUM

Summary. Master Russian and European landscape – Alexey Petrovich Bogolyubov (1824–1896) went down in history not only as the Creator of the picturesque history of the Russian fleet, but also as the founder of the Saratov state art Museum named after A.N. Radishchev. Initially, it was conceived as an educational and educational institution, a guide for drawing school. «In order to raise the educational cause of youth» – so was formulated the main purpose of the Museum. Today Russian Radishchev Museum is the oldest art Museum in the country, which includes collections of Russian avant-garde, European art, Russian religious, etc. One of the most striking and significant of its collections is a collection of avant-garde art. The formation of the collection began in the first post-revolutionary years. In 1922 from the art Department of the Saratov Subpolytopes received a whole block of paintings of V.M. Yustitskogo (1894-1951), E.D. Zagorskina (1900–1942), N.I. Simona (1892–1951), K.G. Polyakova (1885–1970). In the first half of the 1920s years the collection has been enriched with graphics N.I. Simon and K.O. Krasovsky (1894 (1897)-?). From the mid-1920-ies until the early 1970-ies, there was a long break in recruitment, associated with changes in the ideological climate in the country. By the mid-1930-ies, the purposeful building of the vertical of power in the sphere of culture ends – the state becomes the only official customer of works of art and, accordingly, begins to direct and control the collecting policy of museums. In 1935, in the exposure Radischevskaya Museum opened a Department of Soviet art, which for some time continued to hang paintings like the avant-garde artists of V.M. Yustitskogo and K.G. Polyakova, and «goluborozovtza» P.S. Utkina (1877–1934). However, very soon the Soviet division was recognized as weak and requiring a «gain from the subjects, portraits of political leaders, sculpture.» Since that time, the acquisition of avant-garde works could not be considered, and to save from destruction already received in the collection of works, Museum staff sought to hide them from the «all-seeing eye» of power. «Suspicious» from an ideological point of view, objects were transferred to the «auxiliary Fund» and hidden in the farthest corners of the vaults. Thus, the Museum collection of the avant-garde – and Saratov and the capital-was saved.

Keywords: the first public and public art Museum in the Russian province, collector, drawing school, museum exposition, library, exhibitions, the artists of the «Saratov school», still-life, landscape, self-portrait, avant-garde line in the fine arts of Saratov.

Постановка проблемы. Историю отечественного авангарда исследователи обычно начинают с символистской выставки: «Голубая роза» (1907), обозначившей, повышенную декоративность и условность живописного языка, уход от иллюзорности, особую значимость выразительных средств для восприятия содержательной сути произведений. Этот поворот был уже заметен на выставках: «Золотого Руна», где рядом со вчерашними символистами выставляли

свои полотна мастера радикального авангарда [2, с. 5]. Да, и у голуборозовцев на рубеже 1900–1910-х годов чётче обозначился интерес к новейшим французским живописцам. П.В. Кузнецов (1878-1968) и М.С. Сарьян (1880–1972) были увлечены напряженной красочностью фовистов, близкий им К.С. Петров-Водкин (1878–1939) пережил к этой поре увлечение Полем Гогеном (1848-1903), а потом и Анри Матиссом (1869–1954), обратившим внимание на живописную

ценность русской иконописи. В этой группе, особую роль, сыграли мастера «саратовской школы», генетически, связанные с творчеством В.Э. Борисова-Мусатова (1870–1905) [2, с. 5].

Анализ последних исследований и публикаций. Впервые, достаточно полно, о коллекции авангардного искусства из собрания Саратовского Радищевского музея опубликовано в альбоме советского и российского историка искусства Е.И. Водоноса «Русский авангард. Столицы и Провинция» (Саратов, 2015) [2, с. 4].

Исследователь отмечает, что представители саратовского авангарда, которым посвящена отдельная глава альбома, оказались не так популярны, как художники первой четверти XX века, работающие в русле футуризма, супрематизма, абстракционизма, конструктивизма и других новаторских течений того времени. Но, тем не менее, результаты их творческих поисков звучат весьма убедительно. Цель данной публикации – это раскрыть, на основе библиографических источников, коллекцию авангардного искусства Радищевского музея, проанализировать работы художников. Саратовский музей имени А.Н. Радищева принадлежит к числу старейших в нашей стране, он был первым публичным и общедоступным художественным музеем в русской провинции. Музей был открыт в 1885 году и, следовательно, он старше своих знаменитых собратьев – Государственной Третьяковской галереи, которая в качестве общедоступного музея начала работать в 1893 году, и Государственного Русского музея в Санкт-Петербурге, открытого в 1898 году. Между тем, здесь важно не только то, что он «первый» [6, с. 6]. В конечном итоге, до его создания уже существовали вполне публичные музеи: Кунсткамера, Оружейная палата, Румянцевский музей, Эрмитаж. Но, важно и то, что он «первый в провинции», поскольку до этого все публичные художественные музеи были сосредоточены в столицах, и то, что он «Радищевский» [6, с. 6]. Создателю музея Алексею Петровичу Боголюбову (1824–1896) потребовался незаурядный дипломатический дар, чтобы власти предрекающие позволили назвать новый музей в честь, сосланного в Сибирь вольнодумца. Сам А.П. Боголюбов был сыном морского офицера, он служил во флоте, много путешествовал и оставил после себя замечательные мемуары «Записки моряка-художника» (начал их писать 25 декабря 1881 года, но не закончил) [6, с. 6]. Вольнослушателем он посещал курсы Академии художеств, учился у М.Н. Воробьева (1787–1855), а в 1853 году окончил Академию с большой золотой медалью, как пейзажист, после чего был назначен художником Главного морского штаба, и стал своего рода летописцем русского флота.

Во время путешествий по Европе он брал уроки у самых знаменитых мастеров пейзажа своего времени – у А. Калама (1810–1864) в Женеве, у А. Ахенбаха (1815–1910) в Дюссельдорфе, дружил с художниками барбизонской школы, и в собрании музея есть, подаренные А.П. Боголюбову, или полученные им в обмен на его собственные работы картины барбизонцев – К. Тройона (1810–1865), Ш.-Ф. Добиньи (1817–1878) и даже К. Кора (1796–1875), довольно редкого в российских музеях (картина «Замок Пьерфон», другой вари-

ант, которой находится в Государственном музее изобразительных искусств имени А.С. Пушкина в Москве) [6, с. 6]. А, еще А.П. Боголюбов был председателем Общества взаимного вспомоществования и благотворительности русских художников в Париже и опекал русских художников – пенсионеров Академии художеств, работавших во Франции, в том числе, например, И.Е. Репина (1844–1930) и В.Д. Поленова (1844–1927). Он был одним из деятельных участников Товарищества передвижников. Наконец, он был коллекционером, собиравшим живопись своих русских и европейских современников и коллег, графику и разные декоративно-прикладные старинные «редкости», как он сам их называл, – мебель, фарфор и фаянс, деревянную скульптуру эпохи Ренессанса, шпалеры XVII века [6, с. 11]. В конце концов, он решил пожертвовать свое собрание городу Саратову для создания общедоступного музея и художественной школы. Сам, А.П. Боголюбов не был саратовцем, – он родился в селе Померанье Новгородской губернии, но о себе он писал уже на склоне лет, подводя итог, прожитому: «По роду я саратовец, ибо эта губерния дала России А.Н. Радищева» [6, с. 11]. А.П. Боголюбов приходился автору: «Путешествия из Петербурга в Москву» (1784–1789) внуком – его мать Фёкла Александровна, уроженка Сибири, была дочерью А.Н. Радищева [6, с. 11]. Родовое имение Радищевых Верхнее Аблязово находилось в Саратовской губернии (ныне Пензенская область), и А.П. Боголюбову было чрезвычайно важно не просто создать музей, но и дать ему имя А.Н. Радищева (1749–1802).

А, это оказалось весьма непростым вопросом. Примечательно, что покровителем А.П. Боголюбова и защитником идеи создания Радищевского музея выступил не кто иной, как его приятель – К.П. Победоносцев (1827–1907), с 1880 года обер-прокурор Синода, обычно, рисуемый в истории России самыми чёрными красками, как реакционер и лицемерный пропагандист христианских ценностей. Именно, К.П. Победоносцев, по просьбе А.П. Боголюбова, писал тогдашнему саратовскому губернатору М.Н. Галкину-Врасскому «Все наши художественные собрания сосредоточены в столицах, а в губернских городах ничего нет... Для развития вкуса и таланта очень важно, чтобы в городах наших, как на Западе бывает, заводились такие музеи» (написано было в 1877 году) [6, с. 12]. В то же время А.П. Боголюбов беседовал с будущим императором Александром III, трогательно, рассказывая про христианство А.Н. Радищева и, предлагая цесаревичу издание его книги «Путешествие из Петербурга в Москву», которую он просил его принять и, быть может, в часы досуга посмотреть, в чем же состояло его вольнодумство [6, с. 12]. В результате разговора с Великим Князем он узнал, что тот вполне одобряет мысль художника о музее и школе, ибо он всегда стоял за художественно-промышленное развитие в России и создание ремесленных школ, в которых видел великую потребность. Но, даже, после высочайшего одобрения для создания музея необходимо было еще получить поддержку городских властей. В 1877 году начались переговоры с городской администрацией, затянувшиеся на

несколько лет. А.П. Боголюбов сумел убедить местные власти в том, что существование музея, не сулящего никакого дохода, – это необходимость и большая честь для города. В начале 1878 года Саратовская дума приняла решение об устройстве на средства города здания для музея и рисовальной школы. Свидетельством того, до какой степени не были развиты представления о роли и задачах художественного музея, могут служить первоначальные проекты, по которым предполагалось объединить его не только со школой, но и с биржей, и с торговыми рядами.

Прошло еще четыре года. Дело по-прежнему ограничивалось периодически, возникавшими в местной и столичной печати напоминаниями. Возмущенный медлительностью городских властей, А.П. Боголюбов был вынужден, наконец, заявить, что, если в ближайшее время вопрос о Радищевском музее не решится окончательно, он предложит свою коллекцию другому городу. Угроза возымела действие. В течение 1882 года вопросы о проекте здания, месте для постройки, средствах на строительство были решены, и 1 мая 1883 года состоялась церемония закладки. Здание музея возводилось по проекту близкого знакомого А.П. Боголюбова, петербургского архитектора И.В. Штрома (1823–1887). Важно отметить, что это был едва ли не первый в России опыт проектирования и строительства специального здания, в котором должны были существовать в неразрывном единстве музей и рисовальная школа. Лицевой объем здания – museum – имел кольцевую планировку, удобную для размещения музейной экспозиции, объем, обращенный в сторону Городского театра, предназначенный для школы и строился по другой планировочной схеме: отдельные классы с выходом в общий коридор и большой рекреационный зал. Первая музейная экспозиция, созданная самим А.П. Боголюбовым, была очень насыщенной, «кунсткамерной» по типу, соединяла живопись, графику, скульптуру русских и западноевропейских художников, много места занимали разнообразнейшие предметы декоративно-прикладного искусства, нумизматические коллекции и т.п. [3, с. 81]. В трех помещениях первого этажа – части здания, предназначенной для училища, – разместилась городская библиотека. В подвальных помещениях располагались хозяйственные службы и квартиры для работающих в музее. В 1893 году на второй этаж были перевезены археологические коллекции Саратовской ученой архивной комиссии (СУАК), а в 1895 году к ним присоединилась и библиотека архивной комиссии. В течение двенадцати лет главным и единственным, если не считать сторожей и смотрителей, сотрудником в музее был А.Л. Куц (1840–1898), занимавший должность хранителя коллекции и смотрителя здания.

Дела А.Л. Куца вел с завидной основательностью, в равной степени, добросовестно, составляя: «Указатель Радищевского музея в Саратове» (1886) и ведя рутинные хозяйственные дела [3, с. 81]. Общехозяйственные заботы не помешали ему стать одним из организаторов саратовского Общества любителей изящных искусства (ОЛИИ), членом СУАК. Он работал над систематизацией собрания, его пополне-

нием, следил за состоянием здания, принимал посетителей музея и библиотеки. Попечителем Радищевского музея (РМ) стал потомственный дворянин, действительный статский советник – А.В. Песков (1838–1901), до этого возглавлявший исполнительную комиссию по постройке здания. Надо отдать должное восприимчивости саратовцев. За то время, пока А.П. Боголюбов добивался открытия рисовальной школы, город, неожиданно для себя, оказавшийся, вовлеченным в сферу новых интересов, в которой изобразительное искусство занимало не последнее место стремительно «подтянулся» [3, с. 81]. Возникли частные художественные школы, появилась студия живописи и рисования при ОЛИИ, оживилась выставочная деятельность. До 1893 года только в помещениях музея состоялось не менее пяти выставок. Молодые люди из Саратова принимали решение стать профессиональными художниками и продолжали образование в столицах. В 1890 году уехал в Москву В.Э. Борисов-Мусатов (1870–1905), в 1897 году – П.В. Кузнецов (1878–1968) и П.С. Уткин (1877–1934). Учеником Московского Училища живописи, ваяния и зодчества стал уроженец Хвалынского К.С. Петров-Водкин (1878–1939). В феврале 1897 года, уже после смерти А.П. Боголюбова, открылось рисовальное училище (БРУ), как филиал Центрального училища технического рисования барона А.Л. Штиглица (ЦУТР). Оно было ориентировано на подготовку специалистов для художественной промышленности. Из Петербурга, согласно уставу, назначался директор РМ и БРУ. В единстве должности торжествовала боголюбовская идея о неразрывности музея и училища. А.Л. Куц, работа, которого, упразднилась, передал музей выпускнику ЦУТР – В.П. Рупини (1867–1941), а с 1906 года его сменил П.Н. Боев (1868–1919).

Между тем, уже в 1907 году группа выпускников МУЖВЗ показала свои картины на выставке: «Голубая Роза», которая прозвучала, как манифест символизма и объединила художников этого направления [4, с. 38]. Их лидером стал П.В. Кузнецов, который в начале 1910-х годов создал свою знаменитую степную сюиту. Бесхитростная примитивность уклада кочевников, мудрое приятие жизни, содержательная наполненность их отшлифованных веками поз, жестов, движений воплощали собой мир внутренней гармонии, тихого покоя. Нарочитая замедленность движений ритмизованных фигур придает ритуальную значимость их обденным трудам и заботам, естественно, переключая бытовое в бытийное. К началу 1910-х годов и П.С. Уткин, в основном, отошел от внешних признаков символизма. Он написал немало натюрных пейзажей, а также серию натюрмортов. Как правило, это букеты, или своеобразные пленэрные композиции, невесомые легкие, мерцающие, как, например, «Мимоза» [2, с. 5]. Неожиданным в его творчестве кажется декоративный натюрморт с тыквами с его напряженной цветностью и явной экзотичностью. Дружески и творчески, связанный с живописцами «саратовской школы» был М.С. Сарьян [2, с. 5]. В «Натюрморте» 1913 года он оказался смелым декоративистом [5, с. 43]. Живописец резко очерчивает каждый цветок своего букета, сталкивает между собой

Илл. 4. П.П. Кончаловский. «Персики». 1913 г. Холст, масло, 60,0 X 73,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

На рубеже 1910-х – 1920-х годов П.П. Кончаловский, как и другие представители «Бубнового валета», заметно меняет свою стилистику [2, с. 7]. Подчеркнутая конструктивность, погоня за острой подачей сменяются доверием к живописно-пластическим ценностям мотива. Таков его «Осенний букет» (1919), который отличается благородством цветовой гаммы, натурной убедительностью (илл. 5) [2, с. 7].

Илл. 5. П.П. Кончаловский. «Осенний букет». 1919 г. Холст, масло, 85,0 X 65,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

В музее есть два характерных натюрморта А.В. Куприна (1880–1960) того времени. Один из них – это «Цветы» (1916) [2, с. 7]. Таинственное свечение как бы, вспыхивающих изнутри кра-

сок вносит затаенное напряжение в микрокосм картины. А, в «Натюрморте с кактусом и конским черепом» (1917) больше умозрительности и меньше импульсивности (илл. 6) [2, с. 7].

Илл. 6. А.В. Куприн. «Натюрморт с кактусом и конским черепом». 1917 г. Холст, масло, 105,0 X 94,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

И в нем еще есть некое «силовое поле», удерживающее предметы на поверхности стола [2, с. 7]. Но, это и достаточно обстоятельный, подробный рассказ о разнообразии, представленных вещей. Последовательный сезаннист Р.Р. Фальк (1886–1958) передает свое драматическое восприятие окружающего мира с помощью деформации пространства, сложных ракурсов, напряженного сочетания тонов. Его «Пейзаж с парусником» (1912) вполне соответствовал духу экспозиций раннего «Бубнового валета» (илл. 7) [2, с. 7].

Илл. 7. Р.Р. Фальк. «Пейзаж с парусником». 1912 г. Холст, масло, 90,0 X 116,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

Он привлекает острой эмоциональностью, обобщенностью форм и цвета, смелостью общего восприятия мотива. Сезаннистское подчеркивание объема и структуры всех форм не ведет здесь к схематизации: оно обогащается яркостью и полнотой ощущения жизни, которая так подкупает

в наивной цельности детского рисунка. Именно экспрессия доверчиво-удивленного взгляда на мир, первоначального его узнавания оправдывает и смелые пластические деформации, и резковатую контрастность упрощенного цвета. В картине нет никакой нарочитости: основная ее интонация подсказана самим мотивом, первичный импульс шел от него. В «Конотопских девушках» (1912) монументальность фигур не заслоняет самостоятельной роли пейзажа, усиливающего лирическое звучание темы (илл. 8) [2, с. 8].

Илл. 8. Р.Р. Фальк. «Конотопские девушки». 1912 г. Холст, масло, 100,0 X 114,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

Р.Р. Фальк не захвачен здесь эмоциональным натиском: «Пейзажа с парусником» [2, с. 8]. Нет и такого увлечения упрощенностью рисунка и цвета. Это пример крепкой ритмической организации холста, музыкальной слаженности, которые отличают фальковскую живопись уже зрелой поры. Живописец стремился передать цветом не только материальность и объем, но и сделать цвет пространственно выразительным. Эти черты особенно наглядно проявились в серии его крымских пейзажей (на примере картины: «Турецкие бани в Бахчисарае», 1915) (илл. 9) [2, с. 8].

Илл. 9. Р.Р. Фальк. «Турецкие бани в Бахчисарае». 1915 г. Холст, масло, 72,5 X 90,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

Своему увлечению лирическим кубизмом Р.Р. Фальк нашел в зрелые годы убедительное объяснение: «... я стремился сдвигами формы акцентировать эмоциональную выразительность» [2, с. 8]. Это подтверждает стилистика его «Автопортрета» (1916) (илл. 10) [2, с. 8].

Илл. 10. Р.Р. Фальк. «Автопортрет». 1916 г. Холст, масло, 122,0 X 90,6 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

В музее также хранятся полотна конца 1900-х – начала 1920-х годов необычайно одаренного А.В. Лентулова (1882–1943), представляющие напряженные творческие искания мастера. Так, например, в его раннем этюде: «На пляже» (1909) мера обобщения в рисунке и в цвете уже достаточно велика, но до будущей «дематериализации» и звонкой красочности еще далеко [2, с. 8]. Все многоцветье приведено к единой тональности нескольких приглушенных красок. Этюд этот кажется не слишком ярким рядом с буйной красочностью зрелых полотен художника. Летом 1913 года в Кисловодске А.В. Лентулов написал этюд «Пейзаж. Скалы» (илл. 11) [2, с. 8].

Илл. 11. А.В. Лентулов. «Пейзаж. Скалы. Этюд». 1913 г. Холст, масло, 60,5 X 64,5 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

Его стилистика близка другим кисловодским пейзажам, но он воспринимается работой экспериментальной или этюдом масштабных композиций цикла. На грани беспредметности художник работал и в других произведениях того же года, но грани этой не переходил. В основе цветобразия у него всегда лежало впечатление от природы. Он сохранял привязанность к видимому, и она удерживала его от окончательного разрыва с образительностью, к чему пришли иные его современники. Это было ощутимо в серии его крымских полотен 1916 года (на примере пейзажа «Старый замок в Крыму. Алушка») (илл. 12) [2, с. 8].

Илл. 12. А.В. Лентулов. «Старый замок в Крыму. Алушка». 1916 г. Холст, масло, 120,0 X 104,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

Известная театрализация образа и стремление к повышенной динамичности сохраняются и в «Портрете И.А. Малютина» (1918) (илл. 13) [2, с. 9].

Илл. 13. А.В. Лентулов. «Портрет И.А. Малютина». 1918 г. Холст, масло, 123,0 X 106,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

Трактовка лица и фигуры плоскостная, пересекающиеся вертикальные и диагональные линии на изображении модели и фона, вносят в образ остроту и эффект неожиданности. Для его полотен рубежа 1910–1920-х годов: «Портрет Н.М. Щекотова с женой» (1919) и «Пейзаж с желтыми воротами» (1920) характерно то, что он с опозданием и на короткий срок подошел вплотную к сезанновской традиции (илл. 14) [2, с. 9].

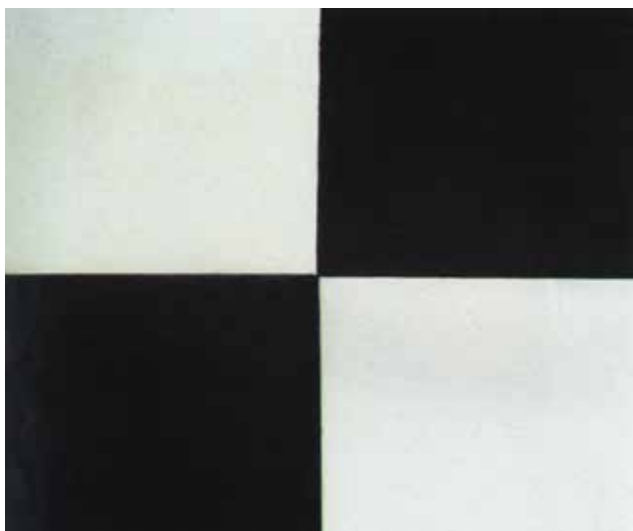

Илл. 14. А.В. Лентулов. «Пейзаж с желтыми воротами». 1920 г. Холст, масло, 99,0 X 101,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

Параллельно московским авангардным объединениям, едва ли не опережая их, в Петербурге возникло объединение новаторски настроенных живописцев и графиков с широкой творческой программой и со столичным притязанием объединить разнородные искания отечественных левых художников в единый: «Союз молодежи» [2, с. 9]. Одним из самых деятельных участников и экспонентов всех его выставок был И.С. Школьник, который для организации художественной жизни авангарда в 1910-е годы сделал исключительно много (1883–1926). К сожалению, творческое наследие художника сохранилось не во всей полноте. Тем интереснее было обнаружение в начале 1960-х годов в саратовском собрании Р.М. Михайловой ряда его живописных и графических пейзажей и натюрмортов той поры. И.С. Школьник не принадлежал к числу наиболее радикальных новаторов, но привязанность к видимому осложнялась у него ориентацией на достижения новейших французских живописцев. Не случайно, А.Н. Бенуа (1870–1960) иронизировал, что он претендует выглядеть петербургским Анри Матиссом. Повышенная красочность его работ может породить и такую ассоциацию. В музейной коллекции также хранятся графические листы основателей русского авангарда – ранние рисунки М.Ф. Ларионова (1881–1964), Н.С. Гончаровой (1881–1962), К.С. Малевича (1879–1935), В.В. Кандинского (1866–1944), В.Е. Татлина

(1885–1953), М.З. Шагала (1887–1985), мастеров, которые в тот период, выставляли свои работы на выставках различных творческих объединений.

Среди живописцев, покинувших на раннем этапе «Бубновый валет», наиболее значительными были А.В. Грищенко (1883–1977), А.В. Шевченко (1883–1948) и К.С. Малевич [2, с. 10]. Они охотно теоретизировали и были склонны к смелым живописным экспериментам. Так, например, К.С. Малевич, пережив увлечение импрессионизмом и символизмом, к началу 1910-х годов резко повернул в сторону авангардистских исканий. Его интересовали сезаннизм и фовизм, он выставлял свои полотна практически на всех новаторских ориентированных выставках. «Четыре квадрата» (1915), как и прочие «квадраты» К.С. Малевича, – это отправная точка беспредметного творчества, в иных проявлениях, не лишённого и чисто художественного его восприятия (илл. 15) [2, с. 10].

Илл. 15. К.С. Малевич. «Четыре квадрата». 1915 г. Холст, масло, 49,0 X 49,0 см. // СГХМ имени А.Н. Радищева (Саратов).

В музее хранятся произведения и других беспредметников, пусть и не получивших мировой славы пророков новейшего искусства, но оставивших заметный след в авангардном движении своей эпохи. Это – О.В. Розанова (1886–1918), Л.О. Циперсон (1899–1963), В.Е. Пестель (1887–1952), А.А. Экстер (1882–1949) и др. Их творчество изучено неодинаково, различен личный вклад в искусство эпохи, отличается и судьба художественного наследия каждого. Говорить о появлении авангардной линии в изобразительном искусстве Саратова можно, начиная с 1918 года, когда сюда прибыли В.М. Юстицкий (1894–1951) и Ф.К. Константинов (1882–1964), а годом позже – Н.И. Симон (1892–1951) и А.М. Лавинский (1893–1968).

Именно в это время Боголюбовское рисовальное училище было преобразовано в Свободные Художественные Мастерские (СВОМАС). Здесь собралась целая плеяда замечательных художников, которые работали в совершенно разных направлениях, но вполне мирно уживались друг с другом и принимали участие на одних и тех же выставках. Наряду с леворадикальными художниками, профессорами Мастерских были

и голуборозовец П.С. Уткин, и обновители языка академического искусства А.И. Савинов (1881–1942) и А.И. Кравченко (1889–1940). Первые авангардные мастерские в СВОМАСе возглавили Ф.К. Константинов и А.М. Лавинский. Ф.К. Константинов в то время считался одним из наиболее последовательных саратовских футуристов. С первых же дней педагогической деятельности он стал приобщать своих студентов к «новым методам» работы [2, с. 5]. В.М. Юстицкий и Н.И. Симон сначала преподавали в студии Пролеткульта, а в 1920 году также были приглашены руководить мастерскими в СВОМАС. В пролеткультовской студии они помогали всем желающим (разного возраста и уровня образования) овладеть азами профессии художника, не навязывая ученикам своих творческих принципов (об этом свидетельствует, в частности, в своих воспоминаниях живописец и график – М.А. Егорова-Троицкая). В СВОМАСе же в мастерские В.М. Юстицкого и Н.И. Симона уже целенаправленно записывались те, кто был склонен к смелым опытам и не боялся нарушать традиции. Группировка «левых» художников в Саратове достаточно быстро пополнилась молодыми талантами из числа студентов Мастерских [2, с. 6]. В 1919 году было создано Объединение художников нового искусства (ОХНИС), участниками, которого, наряду с «закоренелыми» авангардистами В.М. Юстицкий, Н.И. Симоном и А.М. Лавинским стали и начинающие, но уже вполне убежденные их сторонники: Д.Е. Загоскин, К.Г. Поляков, П.К. Ершов, И.М. Левин, П.Б. Андреев и др. [2, с. 6]. Впоследствии судьбы художников, шедших в русле конструктивизма, сложились по-разному, о некоторых из них не сохранилось практически никаких сведений, иногда мы не знаем даже их имен.

Объединение провело ряд выставок, которые давали наглядное представление о способах создания нового синтетического искусства. А, в 1920 году те же художники – В.М. Юстицкий, Н.И. Симон, П.К. Ершов, К.Г. Поляков и П.Б. Андреев – объявили о создании объединения «Презантистов» (от французского present – настоящее время), которое в полной мере оправдало свое название, просуществовав, судя по всему, не дольше, чем длилась его первая и единственная выставка [2, с. 7]. Появление авангардистов в Саратове добавило остроты и неординарности в культурную жизнь города. Помимо преподавания и выставочной деятельности, «левые» художники принимали активное участие в оформлении города к всевозможным массовым мероприятиям, а также устраивали провокационные акции, будоражащие воображение творческой молодежи и простых обывателей [2, с. 7]. Уже в 1922 году от художественного отдела Саратовского Губполитпросвета поступил в музей целый блок живописных работ В.М. Юстицкого, Д.Е. Загоскина, Н.И. Симона, К.Г. Полякова. В первой половине 1920-х годов собрание пополнилось графикой Н.И. Симона и К.О. Красовского. С середины 1920-х годов и до начала 1970-х годов последовал длительный перерыв в комплектовании, связанный с изменением идеологического климата в стране. В первой половине 1970-х годов от М.А. Егоровой-Троицкой

(1904-1991) – вдовы Е.В. Егорова (1901–1942) – поступили живописные и графические работы художника. В 1979 году саратовский ученый К.Н. Алексеевский (1895–1981) передал в дар музею работы учащихся Саратовских Свободных Мастерских 1921-1923 годов. В 1972 году художник Б.В. Миловидов (1902–1975) подарил раннюю и единственную известную на сегодняшний день работу К.К. Дмитриева (1905–1942). В 1982 году у вдовы художника И.А. Ершова (1907–1974) была приобретена группа его работ, среди которых, есть и графические листы 1920-х годов. В разное время и из разных источников поступали поздние живописные произведения В.М. Юстицкого и графика разных лет. Самым неожиданным из последних приобрете-

ний стала: «Печальная муза» В.М. Юстицкого, которую приобрел во Франции и преподнес в дар Радищевскому музею знаменитый скрипач и дирижер В.Т. Спиваков [2, с. 11].

Таким образом, музейная коллекция авангардного искусства Радищевского музея, которая помимо творческого наследия художников, включает также большой блок архивных документов, продолжает пополняться. А, появление множества новых информационных ресурсов существенно облегчает исследовательскую работу, позволяет найти новые сведения, по которым можно составить более полное представление об этом кратком, но необычайно ярком, переполненном событиями, периоде в истории саратовской художественной жизни.

Список литературы:

1. Галактионова Е.В. Современный этап и перспективные направления просветительской работы музея // Радищевский музей: история, настоящее, будущее: Материалы восьмых Боголюбовских чтений. Саратов: «Изд-во СГХМ им. А.Н. Радищева», 2003. С. 151–156.
2. Русский авангард. Столицы и провинция. Альбом. Саратов : «Изд-во СГХМ имени А.Н. Радищева», 2015. 104 с.: ил.
3. Савельева Е.К. К истории развития Радищевского музея. 1885-2000 // Пути русского символизма: провинция и столица: Материалы IX Боголюбовских чтений. Саратов : «Изд-во: СГХМ имени А.Н. Радищева», 2006. С. 80–93.
4. Саратовский государственный художественный музей им. А.Н. Радищева. Путеводитель. Саратов : Изд. дом: «Агни», 2007. 60 с.
5. Саратовский государственный художественный музей имени А.Н. Радищева / [Л.В. Пашкова, Е.И. Водонос, М.И. Боровская]. Москва : Изд-во: «Белый город», 2012. 64 с.: ил.
6. Саратовский государственный художественный музей имени А.Н. Радищева. Музейный гид. Путеводители по музеям России. 2013. Москва : Программа «Первая публикация», 2013. 33 с.
7. Федорова Г.Е. На рубеже двух столетий // По залам Радищевского музея: [Альбом]. 2-е изд., доп. и перераб. Саратов: «Приволж. кн. изд-во», 2002. С. 93–114.

References:

1. Galaktionova E.V. Sovremennyy etap i perspektivnye napravleniya prosvetitel'skoj raboty muzeja // Radischevskij muzej: istorija, nastojashee, budushee: Materialy vos'myh Bogoljubovskih chtenij. Saratov: «Izd-vo SGHM im. A.N. Radischeva», 2003. S. 151–156.
2. Russkij avangard. Stolitsy i provintsija. Al'bom. Saratov: «Izd-vo SGHM imeni A.N. Radischeva», 2015. 104 s.: il.
3. Savel'eva E.K. K istorii razvitija Radischevskogo muzeja. 1885-2000 // Puti russkogo simbolizma: provintsija i stolitsa: Materialy IX Bogoljubovskih chtenij. Saratov: «Izd-vo: SGHM imeni A.N. Radischeva», 2006. S. 80–93.
4. Saratovskij gosudarstvennyj hudozhestvennyj muzej im. A.N. Radischeva. Putevoditel'. Saratov: Izd. dom: «Agni», 2007. 60 s.
5. Saratovskij gosudarstvennyj hudozhestvennyj muzej imeni A.N. Radischeva / [L. Pashkova, E. Vodonos, M. Borovskaja]. Moskva: Izd-vo: «Belyj gorod», 2012. 64 s.: il.
6. Saratovskij gosudarstvennyj hudozhestvennyj muzej imeni A.N. Radischeva. Muzejnyj gid. Putevoditeli po muzejam Rossii. 2013. Moskva: Programma «Pervaja publikatsija», 2013. 33 s.
7. Fedorova G.E. Na rubezhe dvuh stoletij // Po zalam Radischevskogo muzej: [Al'bom]. 2-e izd., dop. i pererab. Saratov: «Privolzh. kn. izd-vo», 2002. S. 93–114.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-38>

УДК 7.03;7.001.12

Филиппова О.Н.старший научный сотрудник музейно-выставочной группы
музейно-выставочного реставрационного центра
Архив Российской академии наук (г. Москва)**ТВОРЧЕСТВО Э. МУНКА (1863–1944) – ЯРКОЙ СТРАНИЦЫ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
КУЛЬТУРЫ XX СТОЛЕТИЯ**

Аннотация. Имя выдающегося норвежского художника Эдварда Мунка (1863–1944) прочно вошло в историю западноевропейского искусства. Его творчество, вобрав в себя всю сложность и напряженность искусства рубежа веков, стало яркой страницей художественной культуры XX столетия. За свою долгую жизнь Э. Мунк – живописец, рисовальщик и гравер – создал поразительно много произведений: от миниатюрных графических листов до масштабных настенных росписей. Наследие Э. Мунка – свыше тысячи работ маслом, более пятнадцати тысяч гравюрных оттисков, почти четыре с половиной тысячи рисунков и акварелей – стало национальной гордостью Норвегии. Оно не только огромно, но и разнообразно по жанрам и техникам.

Ключевые слова: творчество Э. Мунка, первая персональная выставка, знакомство с новым французским искусством, картины, гравюры, литографии, черты символизма, стиль модерн, предтеча экспрессионизма, портреты, монументальная живопись, автопортреты, пейзажи.

Filippova Olga

Archive of the Russian Academy of Sciences (Moscow)

**THE CREATIVE WORK OF E. MUNCH (1863-1944) – A BRIGHT PAGE OF ARTISTIC
CULTURE OF THE XX CENTURY**

Summary. The name of the famous Norwegian painter Edvard Munch (1863–1944) is firmly established in the history of Western art. His creative work, having absorbed all the complexity and intensity of the art of the turn of the century, has become a bright page of artistic culture of the XX century. During his long life, E. Munch – painter, draftsman and printmaker – has created a surprising number of works from miniature drawings to large scale murals. The heritage of E. Munch – more than a thousand oil paintings, more than fifteen thousand prints, almost four and a half thousand drawings and watercolors – became the national pride of Norway. It is not only huge, but also diverse in genres and techniques. At the heart of both graphics and painting by E. Munch are always personal experiences, unique, peculiar attitude to reality. His works is imbued with a tragic sense of being, often in a mood of despair and pessimism. But, at the same time, along with the bleak intonations of creativity E. Munch inherent life-affirming power, deep humanity and a passionate love of real life. «I have nothing but my paintings,» said the artist. In creative work he saw the meaning of life. «Writing for me is a disease and intoxication. The disease that I do not want to get rid of, the intoxication in which I want to stay,» E. Munch asserted. And this passionate obsession combined with the individual characteristics of E. Munch's personality, contradictory and unbalanced, determined the characteristic features of his artistic creation. E. Munch's art was difficult to enter into life. First – scandal in Oslo and Berlin, then – recognition in Germany, and only then – in Scandinavia. Having overcome the impressionistic vision in the early works, having overcome the impressionistic vision in the early works, having passed through the stage of symbolism, painted with expressionistic keenness of feelings, E. Munch in the second decade of the new century comes to art, the content of which is determined by the life-affirming images of «light and sun», implemented in the post-impressionistic plan. At the same time, E. Munch proceeds from metaphorical thinking, resorting to a broad figurative generalization. In these milestones found expression of certain patterns of European artistic development, refracted in the individual consciousness of the master. Until now, interest in the heritage of the Norwegian painter and graphic artist has not weakened.

Keywords: the creative work of E. Munch, first personal exhibition, introduction to the new French art, paintings, engravings, lithographs, features of symbolism, art nouveau, the forerunner of expressionism, portraits, monumental painting, self-portraits, landscapes.

Постановка проблемы. Сложный человек, яркий и незаурядный мастер, норвежский художник Эдвард Мунк прожил непростую жизнь. Он был мудр – и парадоксален, и его бесконечные поиски самого себя, смысла жизни, попытки разглядеть «земное в небесном», осознать и показать людям одухотворенность мира делали его жизнь трудной, наполненной страданиями и страхами [6, с. 3]. Но, в его жизни присутствовала и невероятная радость: ее он обрел в творчестве.

Анализ последних исследований и публикаций. Первые отклики и статьи авторов разных стран о творчестве художника стали по-

являться еще в 1890-е годы. Работы Э. Мунка привлекли внимание и русской критики, отметившей оригинальность исканий художника. Писатель, переводчик и публицист А.В. Луначарский ставил Э. Мунка рядом с именами П. Гогена и В. Ван Гога, подчеркивая «волнующую силу новизны, серьезность практической постановки новых художественных вопросов...» в их искусстве [3, с. 5]. Но, подлинную оценку творчеству Э. Мунка получило на выставках середины XX века, где произведения норвежского мастера выставлялись вместе с картинами П. Сезанна, В. Ван Гога, П. Гогена. Особенно наглядно зна-

чение искусства Э. Мунка, его место в норвежской и европейской культуре показала выставка «Истоки XX века» (Париж, 1960–1961 гг.), на которой имя Э. Мунка было названо в числе ведущих европейских художников XX века [3, с. 5]. А, в 1963 году к 100-летию со дня рождения художника на его родине в Осло был открыт Музей Мунка. Цель данной публикации – это раскрыть жизнь и творчество самого противоречивого и загадочного художника мировой живописи, проанализировать его работы.

Эдвард Мунк родился в 1863 году в Лэтене (норвежская провинция Хедмарк), в семье врача. Вскоре, семья переселилась в столицу. В 1879 году по желанию отца Э. Мунк поступил в Высшую техническую школу. Но, осознав свое художественное призвание, он бросил школу и начал изучать основы художественной грамоты у известного норвежского скульптора Олиуса Миддельтуна (1820–1886).

«Нет такой Академии, которая могла бы причислить его к своим ученикам», – писал об Э. Мунке Вернер Тимм, исследователь графического творчества мастера [3, с. 6]. Уже через год он покинул школу Ю. Миддельтуна и в 1882 году начал посещать в числе других молодых художников ателье норвежского живописца и писателя Кристиана Крога (1852–1925). Круг был главой группы художников-реалистов. Особенно интересен он был в своих скандинавских пейзажах и эскизах к ним. Писал он также социально-критические полотна, которые являлись иллюстрациями его литературных произведений, например, романа: «Альбертина» (1886) [3, с. 6]. Позже К. Круг стал директором Академии художеств в Осло и председателем Союза норвежских художников. Э. Мунк учился упорно. В 1884 году он совершенствовался в Модуме у Фрица Таулова (1847–1906) – пейзажиста, одного из наиболее интересных художников-импрессионистов в Норвегии, который давал уроки живописи на открытом воздухе. И К. Круг, и Ф. Таулов обучали Э. Мунка не только мастерству. Именно здесь началось увлечение пейзажем – наиболее распространенным жанром национальной живописи. Среди крупных норвежских художников – старших современников Э. Мунка – были Эрик Теодор Вереншпелль (1855–1938), Герхард Мунте (1795–1876), Ханс Хейердал (1857–1913). С их именами, к которым следует причислить и учителей Э. Мунка, был связан подъем норвежского изобразительного искусства последней трети XIX столетия. Будучи представителями нового поколения, они стремились преодолеть те влияния, которые ранее были привнесены на национальную почву из художественных центров Германии – Дюссельдорфа и Мюнхена. В работах норвежцев этого времени получили распространение историческая тематика и жанровые мотивы, а также художественные приемы, свойственные немецкой живописи (темные краски, мелочная детализация). Вместе с тем, в их искусстве начинают появляться пейзажи, воспевающие величие норвежской природы, сюжеты из народной жизни.

В 1880-е годы ориентация норвежского искусства меняется. Теперь центром притяжения становится Париж, творчество норвежских мастеров развивается под воздействием иных импульсов, освобождаясь от сковывающих его условностей

и канонов. Сначала французское реалистическое искусство середины XIX века и художник Жюль Бастьен-Лепаж (1848–1884), как самый большой авторитет, а затем и творчество импрессионистов все более привлекают их внимание. По возвращении на родину эти мастера сыграли заметную роль в становлении национальной художественной школы. Такова была идейно-художественная ситуация, предопределившая начало пути Э. Мунка и ряд явлений его художественного творчества. Вместе с тем мировоззрение художника формировалось отнюдь не отдельно от всей общественной обстановки, которая складывалась в Норвегии под воздействием процесса интенсивного развития капитализма и роста рабочего движения, под влиянием таких значительных событий, как Парижская Коммуна. Усиливалась критика основ буржуазной действительности, порожденных ею пороков. Выполнение этой задачи взяла на себя литература, намного опередившая в своем развитии изобразительное искусство. Литература сыграла немалую роль в обновлении духовной жизни норвежского общества. Творчество таких выдающихся норвежских писателей, как Бьёрнстjerne Бьёрнсон (1832–1910) и Генрик Ибсен (1828–1906), с именами, которых, было связано также становление национального театра, является огромным вкладом в сокровищницу норвежской культуры. На мировоззрение Э. Мунка на первом этапе его развития немало повлияло общение с известным норвежским писателем Хансом Йегером (1854–1910), лидером кружка писателей, художников, актеров, журналистов – тех, кого впоследствии назвали «Движение богемь» [3, с. 7]. Всех их объединяли дружба, бедность и поиски новых путей в искусстве. Э. Мунк отнюдь не разделял все идеи этого кружка талантов, исповедовавшего крайний индивидуализм – своеобразную форму общественного протеста.

Однако, в первые годы юности у Э. Мунка появился ряд полотен, близких по духу «Движению богемь» [3, с. 7]. Картины «На следующий день» (1894–1895), «Созревание» (1894) и другие вызвали возмущение буржуазной критики безнравственностью темы [3, с. 7] (илл. 1, 2).

Илл. 1. Э. Мунк. «На следующий день». 1894–1895 гг. Холст, масло, 115,0 X 152,0 см. // Национальная художественная галерея, Осло.

Илл. 2. Э. Мунк. «Созревание». 1894 г. Холст, масло, 151,5 X 110,0 см. // Национальная художественная галерея, Осло.

Важным для Э. Мунка оказался 1889-й год. В этом году состоялась его первая персональная выставка в Христиании (Осло), давшая ему государственную стипендию на многие годы. Ранние работы мастера были написаны, главным образом, в русле творческих интересов национального искусства, они близки живописи его учителей, а также, как отмечал сам Э. Мунк, соотечественников – Х. Хейердала, Э. Вереншёлля и других норвежских пейзажистов и портретистов. Это было начало, первые опыты художника. Формирование творческой индивидуальности Э. Мунка происходило в контактах и с другими ведущими европейскими школами и художественными движениями эпохи. Определенную роль в этом сыграло его знакомство с новым французским искусством. Уже в середине 1880-х годов прошлого века Э. Мунк совершил первую поездку во Францию, а с 1889 по 1892 год он жил в основном в этой стране. В Париже Э. Мунк посещал студию художника Леона Бонна (1833–1922). Здесь началось увлечение художника импрессионистической живописью, возникли полотна, схожие с манерой Эдуарда Мане (1832–1883), Камиля Писсарро (1830–1903), Жоржа Сёра (1859–1891). Такова его картина «Весенний день на улице Карла Йогана» (1890) – эффектный, насыщенный воздухом и светом городской пейзаж [3, с. 7] (илл. 3).

Илл. 3. Э. Мунк. «Весенний день на улице Карла Йогана». 1890 г. Холст, масло, 80,0 X 100,0 см. // Музей искусств, Берген.

Обретение художником своего стиля происходило и без влияния живописи Поля Гогена (1848–1903), в которой он воспринял, прежде всего, необычность цвета, декоративность колорита. Э. Мунку был близок и мир поэтических символов П. Гогена. Но, парижские впечатления стали лишь этапом – переходом к новому стилю, сложившемуся уже в последующий, берлинский период, стилю, пронизанному особой напряженностью и энергией изобразительного языка. Характерной для 1880-х годов в творчестве Э. Мунка является картина «Летний вечер» или «Вечерний разговор» (1889) [3, с. 8]. По существу, это пейзаж, выполненный в духе импрессионистической живописи. Его отличают свежая палитра красок, в которой преобладают голубые и зеленые тона, подвижный мазок, стремление передать настроение пейзажа – поэзию тихого летнего вечера. Пышные кроны деревьев, как кулисы, приоткрывают вид на море, на горизонте, соединившееся с небом. У невысокого крыльца изображены два человека. Природа и люди погружены здесь в единое элегическое настроение.

Тема человека и природы, их слияния, единства их «состояний» появляется в раннем творчестве Э. Мунка [3, с. 8]. В сущности, его картины 1880-х годов носят пейзажный характер. В них уже намечается стремление художника к обобщению, разумеется, еще не доведенному до уровня символа: запечатленный им конкретный мотив приобретает значительность, напряженный лиризм. Главным становится передача состояния, психологии, а не события. Причем, эмоциональный акцент вносит образ человека, определяя настроение пейзажа. Природа для Э. Мунка – это особый мир, живущий по своим законам, та одухотворенная среда, в которой протекает жизнь человека. Все эти тенденции будут иметь свое продолжение впоследствии, уже в чистых пейзажах. В 1889 году Э. Мунк пишет картину «Весна» [3, с. 8] (илл. 4).

Илл. 4. Э. Мунк. «Весна». 1889 г. Холст, масло, 169,0 X 263,5 см. // Национальная художественная галерея, Осло.

Ничто здесь не отвлекает внимания от главного. В центре композиции в кресле с высокой спинкой изображена больная девочка, немощная, с усталым бледным лицом и худыми слабыми руками. Рядом с ней мы видим – мать. В распахнутое, уставленное цветами окно, врывается свежий ветер. Луч весеннего солнца пронизывает комнату, бросая яркие блики на предметы, на исполненные страдания и печали лица. Эмоциональная выразительность картины строится на контрасте двух интонаций – оптимистической и трагической, художник показывает медленное угасание жизни вопреки радостному возрождению природы. Образы больных и умирающих не раз появлялись на полотнах раннего Э. Мунка. Несомненно, они не только отражали внутреннее состояние художника, но и были навеяны безрадостными событиями его детства: Э. Мунк пяти лет лишился матери, через несколько лет умерли старшая сестра Софи и брат Андреас. Теме медленного угасания жизни посвящена целая сюита полотен и гравюр: «Больная девочка» (1885-1886), в которых конкретный сюжет как бы становится воплощением различных душевных состояний: просветленности, грусти, боли, безысходности [3, с. 8] (илл. 5).

Илл. 5. Э. Мунк. «Больная девочка». 1885-1886 гг. Холст, масло, 119,5 X 118,5 см. // Национальная художественная галерея, Осло.

Постепенно развитие темы, поиски ее различных решений, вариации одного и того же мотива являются неотъемлемой частью творческого метода художника. Отсюда многочисленные повторения одного сюжета, цикличность работ мастера.

Э. Мунк создает произведения большой жизненной правды и человечности, выражающие его трагическое ощущение жизни. С 1886 по 1936 год художник повторил: «Больную девочку» восемь раз [3, с. 9]. Особое место в творчестве Э. Мунка занимает 1890-е годы. Именно в это десятилетие он создает произведения, в которых тема страдания, одиночества приобретает подчеркнuto мрачную окраску. Безрадостным, глухим к чужому несчастью представляется художнику мир, который он воплощает в веренице символических образов. Пластический язык Э. Мунка приобретает крайнюю напряженность. Большое значение художник придает ритмической структуре гравюры или картины: резкому звучанию линий, силуэтов, пятен. Формальные приемы, которые использует Э. Мунк, вытекают из особенностей его мировосприятия, подчеркнuto трагического и эмоционально обнаженного, характерного для нового этапа творчества. Особую экспрессию образу придает особое эмоциональное звучание цвета. В литографии «Смерть в комнате больного» (1896) реальные предметы, фигуры людей превращаются в контрастные пятна черного и белого, пространство комнаты едва обозначено распределением резких силуэтов, застывших фигур, лица уподобляются скорбным маскам, символизирующим человеческое горе [3, с. 9]. Э. Мунк выводит, изображенную сцену за рамки частного события. Полностью исчезает индивидуальная характеристика персонажей. Скорбь, которая ощущается в фигурах и лицах, становится здесь символом безысходной трагедии. Помимо этой литографии существует ряд других работ – живописных и графических вариантов этой же темы – «Смерть в комнате больного», в которых прослеживаются изменения художественных приемов Э. Мунка [3, с. 9] (илл. 6).

Илл. 6. Э. Мунк. «Комната умирающего». 1895 г. Холст, масло, 150,0 X 167,5 см. // Национальная художественная галерея, Осло.

В живописном полотне 1895 года эта же тема решена, как событие конкретное и частное. Здесь смерть – трагическое событие – показана, как горе личное, индивидуальное чувство. Присутствие смерти ощущается в отрешенности, подавленности персонажей. Напряженная динамика пространства, решенного резкими контрастами планов, извивающиеся линии фьорда и неба, необычные краски всего пейзажа, полыхающего красным цветом в картине 1894 года «Тревога», говорят о новых творческих принципах Э. Мунка [3, с. 9] (илл. 7).

Илл. 7. Э. Мунк. «Тревога». 1894 г. Холст, масло, 94,0 X 74,0 см. // Музей Э. Мунка, Осло.

Несколько вариантов этой композиции, относящихся к 1890-м годам, показывают развитие замысла художника. От картины к картине он усиливает экспрессию живописи, где главным средством драматизации образа становится цвет. Его повышенная активность, условность, фантастичность преобразуют обыденную реальность, придают метафорическое, символическое значение сюжету. В картине: «Тревога» пронзительное звучание цвета рождает ощущение мучительной тревоги, предчувствие трагических коллизий мира [3, с. 9]. Подобно призракам, движутся на зрителя, гуляющие горожане. Трудно различить их фигуры, сомкнутые в единую массу-толпу, трудно различить лица, превратившиеся в застывшие маски, прячущие страх. Лишенные индивидуальности, безликие образы людей – это своеобразный гротеск, к которому прибегает художник. Преувеличение – преобладающий прием характеристики – по существу преобразует реальный облик людей до степени причудливого, ирреального, наделяя их мрачной символикой.

Безрадостным, бездушным и угнетающим представляется художнику мир. В эти годы в живописных и графических работах Э. Мун-

ка, в системе его художественного мышления выявляются черты символизма – стремление к преобразению природы, широкое образное обобщение, метафоричность. При этом движение к символической концепции Э. Мунка начал через преодоление натуралистического и импрессионистического видения, что было характерно для всего искусства того времени в целом. В европейской культуре рубежа веков символизм представлял собой литературно-художественное течение, которое захватило многие национальные школы и творчество самых разнообразных мастеров. Они отказались от изображения конкретного, частного, их работам были присущи многозначность образа, подчас, доведенная до беспредельности, сложная ассоциативность. Художественный образ насыщается понятиями и значениями иносказательными, или аллегорическими. Новое образное отражение действительности в области пластического искусства реализуется в формах условных, трансформирующих реальность, главным образом, в виде живописной системы модерна. Художники, работавшие в этом стиле, основывались на двух требованиях. Они решительно отказались от традиционных, ставших уже шаблонными, канонизированных норм академизма или широко распространенного тогда натурализма, преобладающего в буржуазной культуре конца века, а также обратились к поискам нового художественного языка для выражения и утверждения современности. Последнее подчеркнуто в самом названии стиля – модерн. Модерн затронул все виды искусства рубежа веков. Его основной целью стало стремление обрести стилевое единство, создать единую эстетическую среду. В живописи язык модерна приобрел ярко выраженные черты декоративности, преобразующей природу. Характерным признаком стиля становится отказ от иллюзорности: отныне увеличивается значение плоскости, пятна, в которое превращается объем, цвет освобождается от пленэризма и делается ирреальным, необычным.

Вся структура картины обретает твердую линейно-ритмическую основу. Особенности стиля модерн во многом диктовались его тяготением к метафорическому, символическому мышлению, которое определяло устойчивый, постоянный круг мотивов, сюжетов, тем, взятых из реального мира, но трансформированных в виде символических определений. Мифологические и аллегорические мотивы становятся характерными для модерна. Среди них особенно часто варьируются такие темы, как «смерть», «любовь», «война» и другие [3, с. 10]. В творчестве Э. Мунка можно найти многие характерные темы и сюжеты модерна, которые приобретают у него яркое своеобразие. Следует подчеркнуть в тоже время, что они были обусловлены, как реальными обстоятельствами жизни, так и мироощущением художника. Он избирает наиболее острые проявления жизни и страстей человеческих. В интерпретации Э. Мунка они осмысливаются в образах-символах, отмеченных экспрессией состояния и чертами психологизма. В цветной гравюре по дереву «Два одиноких человека» (1899) воплощена тема отношений мужчины и женщины [3, с. 11] (Илл. 8).

Илл. 8. Э. Мунк. «Два одиноких человека». 1899 г. Цветная гравюра по дереву // Музей Э. Мунка, Осло.

В застылых фигурах двоих, обращенных спиной к зрителю, таится тревожное ожидание. Терзающее человека чувство становится содержанием литографии «Ревность» (1896); итог напряженного поединка мужчины и женщины воплощен в литографии «Разрыв» (1896) [3, с. 11] (илл. 9).

Илл. 9. Э. Мунк. «Ревность». 1896 г. Литография, проскребаение, бумага, 36,5 X 50,0 см. // Музей изобразительных искусств Берна (Швейцария).

Жажда единения, преодолевающая мучительную отчужденность и страх одиночества, звучит в гравюре «Поцелуй» (1897-1898) [3, с. 11]. Особенно яркое выражение образная система символизма нашла в цикле произведений под общим названием «Фриз жизни», о котором Э. Мунк говорил, что это «поэма о жизни, любви и смерти» [3, с. 11]. Когда в 1918 году Э. Мунк экспонировал в Норвегии (Осло) картины этого цикла, он писал: «Я работал над этим фризом с долгими перерывами в течение тридцати лет. Первая дата – 1888-1889-е годы. Фриз включает в себя: «Поцелуй», «Барку юности», мужчин и женщин, «Вампира», «Крик», «Мадонну». Он задуман, как цикл декоративной живописи, как полотно ансамбля жизни. В этих картинах за извилистой линией берега – всегда волнующееся море и под кронами деревьев разворачивается своя жизнь с ее причудами, все ее вариации, ее радости и печали» [3, с. 11] (илл. 10, 11, 12, 13).

Илл. 10. Э. Мунк. «Поцелуй». 1897 г. Холст, масло, 99,0 X 81,0 см. // Музей Э. Мунка, Осло.

Илл. 11. Э. Мунк. «Вампир». 1894 г. Холст, масло // Частное собрание.

Илл. 12. Э. Мунк. «Крик». 1893 г. Картон, масло, темпера, пастель, 91,0 X 73,5 см. // Национальная художественная галерея, Осло.

Илл. 13. Э. Мунк. «Мадонна». 1894–1895 гг. Холст, масло, 91,0 X 70,5 см. // Национальный музей искусства, архитектуры и дизайна, Осло.

В символических и монументальных образах «Фриза жизни» прослеживаются изначальные и заключительные фазы жизненного цикла, объединенные в теме: «метаболизм» (превращение), осмысливается жизнь человека, как драма его души [3, с. 11]. Именно в этот период наступает пора зрелости, полностью раскрывается талант художника. Его живописные и графические работы достигают высокого совершенства. Пластический язык обретает исключительную силу. Образы, полные драматизма и тревоги, порой, отмеченные печатью гротеска, но тем не менее, основанные на жизненных впечатлениях, несут в себе размышления о судьбе человека, смысле бытия.

В 1893 году Э. Мунк пишет картину «Крик», повторенную затем в нескольких версиях в живописи и графике, и определившую характер творческого развития художника в 1890-х годах [3, с. 11]. Живопись Э. Мунка достигает здесь исключительной энергии и напряженности, а эмоции – остроты и обнаженности. Полотно уподобляется пластической метафоре отчаяния и одиночества. Картина стала важной вехой не только в творчестве Э. Мунка, но и в европейском искусстве той поры. Пройдет еще несколько лет, и образно-стилистические тенденции, заложенные в этой картине, продолжат художники-экспрессионисты. В этом смысле Э. Мунку суждено было стать предтечей экспрессионизма, родившегося в Германии. Однако, сам Э. Мунк не пошел по пути экспрессионистов. Его дальнейшее творчество не было связано с этим движением. В то время, как экспрессионисты стремились к деформации, разрушению реальности во имя пред-

ельного заострения образа, Э. Мунк в поисках выразительности не отходил от природы, преобразование ее не искажало привычные формы; они приобретали условную трактовку, сходную со стилистикой модерна. Причем на основу этого стиля накладывались элементы экспрессионизма, чаще проявлявшиеся в повышенной активности цвета, эмоциональной энергии линии.

Творческая судьба Э. Мунка, особенно, в начальном периоде, была связана с Германией. Впервые Э. Мунк приехал сюда в 1892 году. Несколько последующих лет он провел преимущественно в Берлине. С 1900 по 1907 год Э. Мунк также прожил, главным образом, в этой стране.

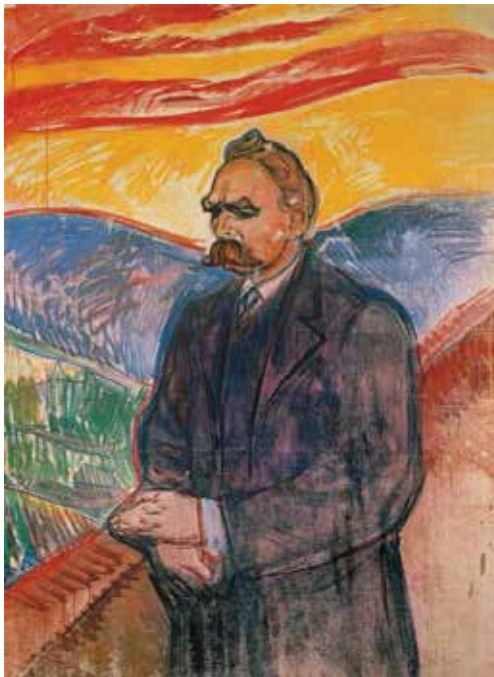
В разное время, кроме Берлина, он бывал в других немецких городах – Варнемюнде и Гамбурге, Любеке и Веймаре. Не случайно, их облик художник запечатлел в своих произведениях, создав сюиту городских видов (на примере офорта «Любек», 1903 г.) [3, с. 12]. В Германии у Э. Мунка было много друзей. Здесь он получал заказы и продавал свои произведения. Здесь пришла к нему слава и была издана первая книга о его творчестве. Особое значение имела дружба Э. Мунка со шведским писателем и художником Августом Стриндбергом (1849–1912), «великомучеником индивидуализма», как называл его А.В. Луначарский. Творческое кредо А. Стриндберга выявляется уже в ранних романах и пьесах. В творчестве Э. Мунка рубежа веков выявляются некоторые аналогии поэтике шведского писателя. Сходные мотивы и эмоциональные интонации проступают во «Фризе жизни», где художник углубляется в исследование «страстей человеческих», «радостей и печалей» жизни [3, с. 14]. «Вампир», «Мадонна». «Разрыв», «Ревность» и ряд других полотен и графических листов цикла становятся вариациями темы: «мужчина и женщина», в которой художник воплощает идею извечного соперничества полов и где появляется пугающий образ женщины [3, с. 14]. Нервная, опасная игра, пронизанная подчас жестокой и сумрачной эротикой, становится сутью существования персонажей этих работ.

В 1900-х годах в творчестве Э. Мунка намечается сдвиг, приведший в дальнейшем к принципиально новым акцентам в его искусстве. Новые черты были заметны уже в картине «Метаболизм» (1899), в которой на фоне пейзажа изображены примиренные мужчина и женщина. Полотно вошло в цикл «Фриз жизни» [3, с. 14]. Картина становится символом вечного возрождения жизни. Она была создана в преддверии нового этапа творчества Э. Мунка, в период, когда постепенно стихают мрачные ноты, исчезают мотивы отчаяния и одиночества, так долго, звучавшие в его работах. На смену приходит пафос утверждения жизни. Это было время, когда художник преодолевает тяжелый внутренний кризис.

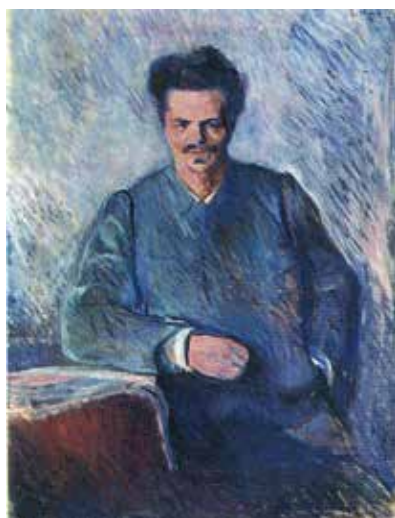
В 1909 году Э. Мунк после пребывания в клинике доктора Якобсона, вызванного многомесячной нервной депрессией, возвращается на родину. В поисках тишины и покоя он стремится к уединению – некоторое время живет в Осгорстранне, Крагерё, Витстене, на небольшом острове Йелэя, а затем, в 1916 году, приобретает имение Экелю, севернее норвежской столицы, которое он не покидал уже до конца своих дней.

Черты нового сказались в работах, относящихся к разным жанрам. Особенно они проявились в портрете, который становится после 1900 года одним из ведущих жанров в творчестве художника. Э. Мунк, обладавший тонким даром психолога, был большим мастером этого жанра, имеющего свою эволюцию.

Быстро, освободившись от подражательства в самых ранних портретах, излишней символики в 1890-х годах, он создает галерею острых по характеристике и запоминающихся образов современников, будь то большие заказные портреты друзей и знакомых или норвежских рыбаков и моряков (на примере: «Портрета Фридриха Ницше», 1906; «Портрета Августа Стриндберга», 1892 и др.) [3, с. 15] (илл. 14, 15).

Илл. 14. Э. Мунк. «Портрет Фридриха Ницше». 1906 г. Холст, масло, 201,0 X 160,0 см. // Тильская галерея, Стокгольм.

Илл. 15. Э. Мунк. «Портрет Августа Стриндберга». 1892 г. Холст, масло, 120,0 X 90,0 см. // Музей современного искусства, Стокгольм.

Портреты Э. Мунка строги и аскетичны, порою лиричны. Они свободны от излишней повествовательности. Художник избегал подробного описания, второстепенных деталей, разработанного сложного фона. Его внимание всегда сосредоточено на лице модели, психологической характеристике человека, как правило, наделенного напряженной внутренней жизнью и духовной энергией.

Творческий дар художника ярко проявился и в таком виде искусства, как монументальная живопись. В течение нескольких лет (1909–1916) Э. Мунк работал над циклом декоративных панно для актового зала университета в Осло (Христиании), приуроченным к его столетнему юбилею. Э. Мунк стремился простым и понятным языком этих произведений рассказать о Норвегии. В композиции: «История» изображен старец под сенью гигантского дуба – «древа жизни», рассказывающий историю своей страны [3, с. 17]. В центре панно «Альма матер» помещена фигура женщины-матери с младенцем на руках, вокруг нее – фигуры, играющих и купающихся детей [3, с. 17]. Панно «Солнце», навеянное симфонической поэмой Рихарда Штрауса «Заратустра», находится на центральной стене актового зала [3, с. 17] (илл. 16).

Илл. 16. Э. Мунк. «Солнце». 1911-1916 гг. Холст, масло, 450,0 X 780,0 см. // Университет Осло.

Золотой нимб гигантского раскаленного солнца, посылающего свои животворные лучи на землю, художник изображает на фоне спокойного фьорда и могучих, вздымающихся скал. Э. Мунк создает здесь героический образ норвежского пейзажа. Вслед за первым опытом в монументальной живописи последовал второй, не менее важный для определения позиции художника, его взгляда на общественное, воспитательное значение искусства. В 1921–1922 годах Э. Мунк выполняет монументальные росписи в рабочей столовой на шоколадной фабрике «Фрейя» в Осло [3, с. 17]. Однако, задуманный им «Фриз рабочих» (шесть панно – шесть жанровых сцен) не был осуществлен [3, с. 17]. Эта тема была отражена в многочисленных сохранившихся эскизах художника. Работа над ней продолжалась с 1927 по 1933 год, в это же время Э. Мунк включается в конкурс на декоративное убранство столичной ратуши.

Художник хотел показать рабочих на строительстве, труд уличных рабочих, уборщиков снега. Проект остался нереализованным. Позже, новым поколением норвежских художников, которые использовали и творческий опыт

Э. Мунка, в ратуше был выполнен весь комплекс монументально-декоративных работ. Монументальное творчество Э. Мунка положило начало созданию национальной школы монументальной живописи, а также позволило считать его одним из выдающихся мастеров европейского монументального искусства. Представление о творческой индивидуальности Э. Мунка будет неполным, если не сказать о его многочисленных графических и живописных автопортретах, которые художник писал и гравировал на протяжении всей жизни.

В них запечатлен духовный путь мастера. Некоторые из них – это своего рода монологи-исповеди, обнажающие чувства, другие – сдержанные, отмеченные некоей формой отчуждения, затрудняющей проникновение в глубину, новеллы. Художник то достоверно описывает свой облик, то отказывается от буквального полного сходства, а скорее стремится создать психологически адекватный портрет, отмеченный напряженным лиризмом (на примере его «Автопортрета с сигарой», 1895; «Автопортрета с бутылкой вина», 1906 и др.) [3, с. 18] (илл. 17, 18). В «Автопортрете с сигарой» облик художника наделен некоторой долей самолюбования. Здесь очертания фигуры и головы тают в волнах сигаретного дыма. В бегло, намеченных чертах лица – мы видим усталость и горечь. Э. Мунка интересует не только внешнее сходство, сколько формально-пластическое и психологическое решение автопортрета. Струющийся дым, расходящийся в концентрических кольцах фона, создающих ритмическую основу композиции, и неровный, меняющийся свет вызывают ощущение преодоления материальности, превращают изображение в видение, почти мираж.

Илл. 17. Э. Мунк. «Автопортрет с сигарой». 1895 г. Холст, масло, 110,5 X 85,5 см. // Национальный музей искусства, архитектуры и дизайна, Осло.

Илл. 18. Э. Мунк. «Автопортрет с бутылкой вина». 1906 г. Холст, масло, 110,5 X 120,5 см. // Музей Э. Мунка, Осло.

Большое место в творчестве Э. Мунка занимают также пейзажи. Одной из известных серий пейзажей в творчестве Э. Мунка являются «Девушки на мосту» [3, с. 19] (илл. 19).

Илл. 19. Э. Мунк. «Девушки на мосту». Около 1901 г. Холст, масло, 136,0 X 125,0 см. // Национальная художественная галерея, Осло.

К этому сюжету он обращался много раз в течение нескольких десятилетий, как в живописи, так и в графике. Особенностью данного пейзажа становится полное слияние человека с природой в единое одухотворенное целое, их извечная гармония.

Таким образом, творчество Э. Мунка разнообразно по темам и жанрам. Художник писал портреты, пейзажи, бытовые сцены и картины со сложным символистским подтекстом, созда-

вал графические и монументальные произведения. Однако, значение Э. Мунка-художника не только в многоплановости его искусства, а и в особой философии мастера, в его способности неоднозначно видеть и трактовать окружающий мир.

Список литературы:

1. Бишофф У. Эдвард Мунк. 1863-1944. Картины о жизни и смерти. Москва : Изд-во: «АРТ-РОДНИК», 2008. 96 с.
2. Эдвард Мунк: Альбом / Авт.-сост.: М.И. Безрукова. Москва : Изд-во: «Изобразительное искусство», 1984. 64 с.: ил. (Зарубежное искусство XX века).
3. Эдвард Мунк: Альбом / Авт.-сост. М.И. Безрукова. Москва : Изд-во: «Изобразительное искусство», 1984. 64 с.: ил. (Зарубежн. искусство XX века).
4. Эдвард Мунк (1863-1944) / Автор текст С.А. Королева. Москва : Изд-во: «ДИРЕКТ-МЕДИА», 2015. Том 6. 72 с.
5. Эдвард Мунк / Авт.-сост. А. Чудова. Москва : Изд-во: «АСТ», 2018. 160 с.: ил. (Шедевры живописи на ладони).
6. Эдвард Мунк. Альбом. Москва : Изд-во: «Белый город»; «Воскресный день», [б.г.]. 4 с.: ил.
7. Эдвард Мунк. Каталог к выставке знаменитого норвежского художника, Москва, 16 апреля – 14 июля 2019 г. / Сост. Н.А. Мусянкova и др. Москва : Изд-во: «ГТГ», 2019. 264 с.: ил.

References:

1. Bishoff U. `Edvard Munk. 1863-1944. Kartiny o zhizni i smerti. Moskva: Izd-vo: «ART-RODNIK», 2008. 96 s.
2. Edvard Munk: Al'bom / Avt.-sost.: M.I. Bezrukova. Moskva: Izd-vo: «Izobrazitel'noe iskusstvo», 1984. 64 s.: il. (Zarubezhnoe iskusstvo XX veka).
3. Edvard Munk: Al'bom / Avt.-sost. M.I. Bezrukova. Moskva: Izd-vo: «Izobrazitel'noe iskusstvo», 1984. 64 s.: il. (Zarubezhn. iskusstvo XX veka).
4. Edvard Munk (1863-1944) / Avtor tekst S.A. Koroleva. Moskva: Izd-vo: «DIREKT-MEDIA», 2015. Tom 6. 72 s.
5. Edvard Munk / Avt.-sost. A. Chudova. Moskva: Izd-vo: «AST», 2018. 160 s.: il. (Shedevry zhivopisi na ladoni).
6. Edvard Munk. Al'bom. Moskva: Izd-vo: «Belyj gorod»; «Voskresnyj den'», [b.g.]. 4 s.: il.
7. Edvard Munk. Katalog k vystavke znamenitogo norvezhskogo hudozhnika, Moskva, 16 aprelja – 14 ijulja 2019 g. / Sost. N.A. Musjankova i dr. Moskva: Izd-vo: «GTG», 2019. 264 s.: il.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-39>

УДК 793.38

Морушко О.О.кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності
Національний університет «Львівська політехніка»**Шіт Т.Р.**доцент кафедри режисури та хореографії
Львівський національний університет імені Івана Франка**Кундис Р.Ю.**доцент кафедри режисури та хореографії
Львівський національний університет імені Івана Франка

ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ АМАТОРСЬКОГО ТА ПРОФЕСІЙНОГО АРТИСТИЧНОГО РУХУ В БАЛЬНОМУ ТАНЦІ (КІНЕЦЬ ХІХ – 70-І РОКИ ХХ СТ.)

Анотація. Досліджено витоки розвитку аматорського та професійного конкурсного руху бального танцю у світі, від моменту проведення першого міжнародного танцювального конкурсу у 1892 році до початку 70-х років ХХ-го століття. Проаналізовано історію перших чемпіонатів світу для танцюристів бального танцю, також систему успіху найпередовішої країни в розвитку танцю Англії, та фактори які сприяли популяризації танцю в Німеччині, Польщі, Сполучених Штатах Америки, Голландії, Чехії та інших країн. Зазначено перелік кваліфікаційних класів для учасників танцювальних змагань та танцювальні організації які проводили перші офіційні чемпіонати світу та Європи. Також частково досліджено перемоги легендарної танцювальної пари з міста Каунаса Юрате і Чесловас Норвайші.

Ключові слова: конкурсний рух, бальний танець, Міжнародна федерація танцюристів, професіонали, аматори.

Morushko Oleksandr

Lviv Polytechnic National University

Shit Taras, Kundys Ruslan

Lviv I. Franko National University

HISTORY OF DEVELOPMENT OF AMATURIAN AND PROFESSIONAL ARTISTIC MOVEMENT IN THE BALANCE DANCE (END OF THE 19TH – 70TH ANNIVERSARY OF XX CENTURY)

Summary. Competition in ballroom dance occur openly, propagate to extensive masses the beauty and useful sides of whole of the art of dancing. Dancing tournament conduct in gradation from the country competition, international, interstate competitions to European championships, championships of the rest of the continents and the World Championship. The appreciation of the skill of the participants of the competition is realizing by the judges, using the appointed criteria. Dance competition adjusts by the regulations in the International Dancing organizations, which is function at this time: for professionals – International Council of Ballroom Dancing, for amateurs – the International Council of Amateur Dancers. Also exists the coordination committee, created by both councils, which purpose is to eliminate differences between professional and amateur movements. Before the creation of the above-mentioned international dance organizations, ballroom dance competition shave come a long way to development. The history of dance competitions begin switch the first dance contest that took place in New York in 1892, where the cake walk dance was performed. The first competitor in Europe was the talented and enterprising Camille de Rhyndal, a dancer, composer, artist, lawyer, a person who was able to combine his love of ballroom dance with the require men's of the co-organizers of the sedance events. The sources of the development of amateur and professional ballroom dance movement in the world, from the moment of the first international dance competition in 1892 to the beginning of 70th of the XX century were investigated. History of the first world cups is analyzed for the dancers of ballroom dance, also system of success of front-rank country in development of dance of England and factors that assisted popularization of dance in Germany, Poland, United States of America, Holland, Czech Republic and other countries. The list of qualifying classes is marked for the participants of dancing competitions and dancing organizations that conducted the first world and championships of Europe cups. Also victories of dancing pair are partly investigational from a city Kaunas Jurate and Cheslovos Norvayshi.

Keywords: competitive movement, Balloon Dance, International Federation of Dancers, Professionals, Amateurs.

Постановка проблеми. Аматорський та професійний артистичний рух в бальному танці можна зарахувати до одного з найбільших феноменів нашої епохи. Він запалив, як полум'я, не тільки танцювальну Європу, обидві Америки, Австралію, Канаду, але й розповсюдився на території, які до недавнього часу були

чистим аркушем цієї гілки танцю – Азію, Південну Африку, Нову Зеландію, а також у країнах Далекого Сходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-культурну ієнезу бальної хореографії досліджував Т. Осадців. Витоки і розвиток бального танцю досліджували Д. Шаріков, М. Бог-

данов, Т. Павлюк, А. Бредіхін, Е. Дехтярева, Г. Волхонска, А. Окунева.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Досліджено початки розвитку бального танцю в світі та географію розвитку бального танцю у світі в період між 1892 роком та початком 70-х років ХХ-го століття.

Наукове дослідження, яке частково розкриває початки розвитку бального танцю у різних країнах світу та порівнює здобутки.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є ознайомлення поціновувачів хореографічного мистецтва з історією розвитку професійного та аматорського бального танцю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Артистичний рух бального танцю на противагу танцю на щодень – проявляється в організації артистичних змагань у конкурсній формі, має на меті стабільно і широко підносити танцювальну культуру. Адже змагання з бального танцю відбуваються публічно, пропагуючи широкому загалу красу та корисні сторони цілісної танцювальної форми. Танець відіграє значну роль у вихованні внутрішньої культури людини та формуванні її художніх смаків [1, с. 5] Змагання з бальних танців є чітко визначеною артистичною дисципліною, яка є фундаментом для здобування кращих результатів, вищих танцювальних класів, нагород, тощо. Танцювальні змагання проводяться в градації від змагань країни, міжнародних, міждержавних змагань до чемпіонатів Європи, чемпіонатів решти континентів і чемпіонату Світу.

Пари професійні та пари аматорські стартують окремо. У танцювальних змаганнях обов'язковою для пар є міжнародна програма. Це є танці народів, які, дякуючи своїй красі вийшли за межі своєї батьківщини і стали загальнолюдською власністю.

Поділяються вони на дві програми:

1. Стандартна, до якої відносяться: повільний вальс, аргентинське танго, фокстрот, швидкий його різновид квікстеп, а також віденський вальс.

2. Латиноамериканська, до якої входять: румба і ча-ча-ча – кубинські, самба – бразильська, іспанський пасодобль, а також джайв [2, с. 56].

Учасники танцювальних змагань у залежності від рівня складності та майстерності поділяються на класи від найнижчих – E, D, C, B, A до найвищого класу міжнародного – S. У найнижчих класах E, D і C танцювальні пари показують відповідний рівень артистичної майстерності, власне танцювальну техніку, а також вміння поєднання основних фігур, які надають кожному з танців відповідний стиль та характер і поєднуються в логічну цілісність. Від пар вищого рівня вимагається не тільки артистичні вміння, але й творчий підхід, що базується передусім на знанні принципів поєднання танцювальних варіацій у гармонійну рухову цілість, а також музикальність. У конкурсних танцях найважливішим є рух, спроможність рухова і сила руху (дія кінетична). Конкурсний танцюрист повинен мати досконалу фізичну форму і високі духовні вартості.

Оцінку майстерності учасників змагань здійснюють судді, користуючись визначеними критеріями.

Танцювальні змагання регулюють правилами міжнародних танцювальних організацій, які діють у той час: для професіоналів – Міжнародна Рада Бального Танцю (International Council of Ballroom Dancing), для аматорів – Міжнародна Рада Танцюристів Аматорів (International Council of Amateur Dancers).

Існує також погоджувальний комітет, створений обома радами, метою якого є усунення розбіжностей між професійним та аматорським рухом.

Перед створенням названих вище міжнародних танцювальних організацій, конкурси бального танцю пройшли довгий шлях розвитку. Історія танцювальних змагань розпочинається від першого танцювального конкурсу, який відбувся в Нью-Йорку у 1892 році, на якому виконувався танець Кейк вок (cake walk).

Організатором в Європі перших змагань був талановитий і підприємливий Каміль де Риналь (M. Camille de Rhynal), танцюрист, композитор, художник, правник, особа, яка змогла поєднати свою любов до бального танцю з вимогами співорганізаторів цих танцювальних заходів. Каміль де Риналь організував танцювальні змагання, в яких міг взяти участь кожен поціновувач модних танців без попереднього перегляду танцювальної майстерності.

Конкурси на початку були скоріше приватними святами, організованими за участю і з допомогою керівників здравниць, місць для купання, видавців, музичних директорів театрів, танцювальних залів, а також при підтримці місцевої влади. До суддівства зазвичай запрошували артистів сцени і балету, а також відомих осіб. Згідно з Філіпом Річардсоном (Philip J.S.Richardson), редактора "The Dancing Times", автора "A History of English Ballroom Dancing", одного з творців домінуючого руху бального танцю в Англії, Каміль де Риналь організував перший чемпіонат світу в 1909 році у Парижі в залі театру Сари Бернар (Sary Bernhardt). Виконувались тоді танці: бостон, грізлі бір, турке трот і пар (one-step) [3].

Використовуючи те, що на Рів'єрі перебували під час сезону зарубіжні танцюристи, які могли скористатися можливістю і взяти участь у конкурсі, де Риналь організував наступний турнір в Ніці. Варто згадати, що він тоді порозумівся з П'єром Лафітом (Pierre Laffite'em), директором театрів Екселсіор і Феміна (Excelsior і Femina), який пізніше, прийнявши громадянство Англії, оселився в Лондоні і відкрив там школу танцю.

Третій по черзі Чемпіонат Світу відбувся в 1911 році в Парижі в театрі Феміна. У номінації танго перемогу святкував відомий професійний танцюрист Люїс Бейо (Luis Bayo) в парі зі своєю ученицею. У номінації вальс перемогу здобув Моріс (Maurice), відомий професійний танцюрист, у парі із зіркою паризьких кабаре Містенгет (Mistinguette).

Наступний турнір відбувся в 1912 році у Парижі в Мажік Сіті (Magic City). У зв'язку з великою кількістю учасників турнір тривав три дні. До конкурсу в номінації танго зголосилося понад сто пар. Однак в 1913 році в Парижі в Нуво Сірк (Nouveau Cirque) у зв'язку з великою кількістю кандидатів на титул чемпіона світу змагання продовжили на кільканадцять днів. У номінації

танго перемогу святкувала пара Бернаб Сімара і Марія де ла Белла (Bernabe Simara – Maria de la Bella), які приїхали з Буенос Айресу. В 1914 році турнір відбувся в Італії в Сан Ремо, а під час Першої світової війни в 1915 році в одному з неаполітанських театрів. Переможцем став французький солдат, який прибув до Медіолану просто з фронту.

До 1919 року чемпіонати світу не відбувалися. Аж у 1920 році Паризький театр Марінії (Maugny) відкрив свої двері для учасників чергового чемпіонату світу. До турніру, який відбувся під патронатом газети “Комедія” “Comedia” зголосилося понад 300 пар. Під час конкурсу виконувались танці: ван-степ, вальс, фокстрот, танго, мексик (попередник сьогоднішньої самби), пасодобль, іспансько-шотландський і шиммі. Було тоді оголошено, що чемпіоном світу стане пара, яка матиме кращий результат у восьми танцях.

Наступний чемпіонат тривав понад десять днів, відбувся він в Парижі в залі театру Ді Сіан Елізи (des Champs Elysees). У грудні 1922 року Каміль де Риналь вирішив організувати чемпіонат світу в Лондоні, бо отримав підтримку “Dancing Times” і його редактора Річардсона. Турнір відбувся в Квінз Холі (Queen’s Hall). За англійською традицією турнір відбувся в трьох номінаціях: професійна, аматорська і мікс (mixed), де одна з танцювальних осіб була професіоналом, а друга аматором. Переможцем в професійній номінації став Віктор Сільвестер (Victor Silvester), вчитель танцю, творець теорії і танцювальної техніки, яка базується на принципах натурального руху тіла та механіки руху. У номінації для аматорів переміг Сесіль Рубен з Флорою Ле Бретон (Cecil Reuben Flora le Breton). Сесіль Рубен переміг також у категорії мікс, танцюючи з професійною танцюристкою Міс Берил Еветс (Miss Beryl Evetts).

В 1924–1925 роках змагання відбувались також в Лондоні, у тому ж самому залі, а наступні – знову в Парижі. Але монополія на організацію чемпіонатів світу з легкої руки створена Каміль де Риналем танцювальної спілки під назвою Federation International de Dance (FID) захиталася. Більшість танцюристів аматорів під впливом олімпійської ідеї не хотіла брати участь у конкурсах, організованих бізнесменами, імпресаріо. Збираючись в танцювальних клубах та спілках своїх країн, аматори самі почали організовувати танцювальні змагання для аматорів.

Вже в 1927 році на турнірі у Франкфурті організованому німецькою спілкою танцюристів аматорів взяли участь англійські пари. Була то можливість для обміну поглядами і дискусіями щодо основних засад створення міжнародної танцювальної організації, яка б об’єднала всі аматорські спілки. Щораз менше пар брало участь у змаганнях, організованих Каміль де Риналем, щораз більше було пар на турнірах, організованих спілками аматорів. Під час міжнародних змагань, які відбулися в Празі 27 серпня 1935 року відбулося щасливе порозуміння між діячами аматорських спілок, внаслідок якого було створено Міжнародну федерацію танцюристів аматорів Federation International de Dance Pour Amateurs (FIDA). До цієї організації зголосилися представники Англії, Австрії, Чехословаччини, Да-

нії, Франції, Нідерландів, Югославії, Німеччини і Швейцарії. Трохи пізніше долучилися країни Прибалтики, також Бельгія, Канада, Норвегія і Італія. Керівником FIDA був вибраний Франц Бухлер (Franz Buehler) з Австрії [4]. Після другої світової війни відновлено діяльність спілок в деяких країнах, але міжнародна співпраця не була добре організованою, було багато розбіжностей. Пізніше було розпочато старання щодо повторного поєднання аматорського танцювального руху в одній міжнародній організації.

Кілька спілок європейських та з-за океану в 1950 році ініціювали вступне порозуміння з представниками професійного танцювального руху International Council of Ballroom Dancing, який погодився співпрацювати і визнати незалежний аматорський рух. В 1953 році наново організовано FIDA і вибрано знову президентом Франца Бухлера, але єдності в аматорському русі не було. Аж 12 серпня 1957 року в Вієсбаден (Wiesbaden) в порозумінні з Міжнародною Радою Бального танцю (ICBD) було створено Міжнародну Раду Танцюристів Аматорів (International Council of Amateur Dancers – ICAD) яка стає єдиним представником аматорського танцювального світу. Президентом стає Ото Тейпель (Otto Teipel) з ФРН. Від 4 вересня 1965 року президентом ICAD стає Детлеф Хегеман (Detlef Hegemann) колишній чемпіон світу серед аматорів. Цілі і завдання статуту ICAD спирались на олімпійські ідеї. Було також оголошено визначення танцюриста любителя.

Танцювальний рух Польщі було прийнято до ICAD в 1962 році.

Центральною країною світового танцювального руху була Англія з містом Лондон. Бальний танець в Англії має багаті традиції і є нечувано популярним. Стабільному його розвитку сприяють передусім наступні умови:

1. Незліченна кількість холів і танцювальних залів (деякі холи як: Albert Hall, Hammer smith Palais, Empire Pool Wembley, Winter Garden Blackpool і багато інших можуть помістити кілька тисяч осіб).

2. Традиція отримувати уроки танцю в танцювальних школах від раннього дитячого віку до пізнього віку.

3. Зацікавленість різними формами бального танцю, танцями сучасними і давніх часів.

4. Розповсюдження традиції отримування відзнак майстерності в танцю, так звані Медальні тести “Medal Tests” в одному, кількох чи навіть кільканадцятьох танцях і в різних класах (медалі бронзова, срібна, золота, золота зірка і найвища відзнака).

5. Наявність сильного аматорського і професійного танцювального руху і пов’язана з цим велика кількість танцювальних змагань.

6. Кілька тисяч вчителів танцю і тисячі шкіл танцю.

Англійські вчителі танцю є членами кільканадцяти танцювальних спілок, які є членами однієї головної організації, яку можна назвати спілкою спілок вчителів бального танцю (Official Board of Ballroom Dancing). Аматорські танцювальні спілки об’єднані в Amateur Ballroom Dancing Council in Great Britain. Гостра конкуренція та бажання виділитись, сприяла тому,

що деякі вчителі танцю спеціалізуються вже тільки в одному танці. Спеціалістів є небагато, учнів багато. Варто згадати також про існування ще одного танцювального бізнесу. В Англії, а також в багатьох інших країнах, зокрема в США і ФРН – створені і успішно діють фірми, які спеціалізуються в пошитті кількох видів суконь для змагань. Фірми, які виготовляють взуття на не слизьких підошвах і каблуках (no-skid soles and heels), також спеціалісти з крою та пошиття чоловічого вбрання до різних стилів бального танцю.

В Німецькій Демократичній Республіці та Федеративній Республіці Німеччині побутували танцювальні звичаї та традиції проведення вечорів у спеціально побудованих для танцю залах та залах, які глибоко вкоренилися. Кількість танцювальних клубів в тих країнах була найбільшою в Європі і існували вони навіть у селах. Аматорські клуби входили в танцювальну спілку, якою опікувався центральний будинок культури в Ліпску.

В ФРН кількість шкіл та танцювальних клубів була ще більшою. Той факт, що нагородою за перше місце на змаганнях для професійних пар був, наприклад, автомобіль BMW свідчив про великі фінансові можливості організаторів змагань.

Бальний танець є дуже популярним також в малих країнах, як Голландія і Данія. Данія мала найбільшу кількість аматорських танцювальних пар і шкіл танцю пропорційно до кількості осіб, які проживають в країні. Данію можна було зарахувати до третьої танцювальної сили в Європі. Голландія мала не тільки багато хороших професійних і аматорських пар, але також прекрасно організовані школи танцю. На одному зі змагань “Grand Prix” в Бельгії в другій частині турніру після виступу аматорських пар танцювали вчителі танцю. Цікавим було те, що стартували вони разом, відрізняючись рівнем, віком тощо.

Решта європейських країн не відігравали такої великої ролі в бальному танці, власне в конкурсному танці. Країни середньої Європи Франція, Швейцарія мали добрі пари, які не належали до танцювальної вершини. Країни Скандинавії Норвегія, Швеція, Фінляндія мали подібний рівень. Дуже рідко, щоб якась пара з названих вище попала в півфінал Чемпіонату Європи. Аж в 1973 році одна з норвезьких танцювальних пар потрапила в фінал чемпіонату Європи в номінації «латиноамериканські танці», який відбувся в Осло.

Польські танцювальні дуети часто зустрічалися на змаганнях зі шведами та фінами і часто в них вигравали. У країнах соціалістичного блоку, крім названої вже НДР, найчисленнішою в кількісному складі талановитих і музичних танцюристів була Чехословаччина. Чехи мають багаті танцювальні традиції. Чеські танцювальні пари на 30 років швидше брали участь в танцювальних змаганнях, ніж польські пари. Польські танцювальні пари вигравали в чеських дуетів досить часто особливо в 50-роках. Варто згадати, що представники Польщі виграла у Відні в представників ЧССР на змаганнях ЧССР-Польща-Австрія. Представники ЧССР мали найсильніший склад, танцював там також багаторазовий

чемпіон ЧССР Боума (Bouma). Угорщина, хоча пізніше стартувала, користувалася стабільною допомогою зарубіжних тренерів та отримувала кращі результати. Організовані ними міжнародні змагання в Сомботгей (Szombathely) були зараховані до найбільших європейських заходів.

Радянські пари вперше виступили за кордоном на змаганнях в Бялимстоку, а польські пари з Кракова відвідали СРСР в 1963 році, як перша зарубіжна делегація. У наступному році радянська команда гостювала в Польщі. Кілька років пізніше на запрошення і за коштів British Council радянська танцювальна пара навчалась два місяці в Лондоні у найкращих англійських фахівців. Мар'ян Вечисти бачив її в 1963 році в Таллінні і 28 травня 1971 року в Лондоні на чемпіонаті світу з європейських танців. М. Вечисти мав можливість оцінити їх високий рівень і здобуті успіхи [5]. Ця пара єдина з соціалістичного блоку попала до півфіналу. Це танцюристи дуже талановиті, з великою культурою руху. Цією парою були легендарні танцюристи з Каунаса Юрате і Чесловас Норвайші [6].

Аматорський і професійний рух бального танцю в цей час охоплює також Австралію, Канаду, Індонезію, Нову Зеландію, Південну Африку, Родезію, Країни Далекого Сходу. Розвивається він також в Японії. Про японські пари говорять, що в недалекому майбутньому дякуючи талантові, великій кількості танцювальних пар, відповідній селекції, дуже дієвій організації вони створять загрозу найкращим європейським парам.

В Північній Америці одноосібно панував до певного часу інший танцювальний стиль, так званий free style of dancing. Американці вже мають багато досконалих танцювальних пар, які переважно навчаються в Лондоні. Відрізняються професійні пари. Щораз частіше їх можна побачити в фіналах чемпіонатів світу. Поступово домінують в бальних танцях ансамблеві танці (formation dancing). 16-ти особовий «балет бального танцю», учасниками якого були мормони, що навчались в університеті в Юті, завоював перемогу під час світового конгресу бального танцю і фестивалю танцю який відбувся в травні в 1971 році в Блекпулі.

Незвичайною танцювальною країною є Австралія. Рух бального танцю там був дуже популярним і займав високе становище. Власне австралійські танцювальні пари розвивають у світі так званий екзібішен дансінг (exhibition dancing). Професійні і аматорські пари з Австралії часто можна було побачити на європейських конкурсах, приїжджали вони також до Чехословаччини, НДР, Угорщині, Югославії. Австралія неодноразово організовувала чемпіонати світу. Це свідчить не тільки про престиж цієї спілки, її доброї роботи, але також про фінансові можливості.

Висновки. Бальні танці пройшли значний еволюційний шлях від аматорства до професії. Завдяки своїй художній та естетичній привабливості бальні танці захопили увесь світ і стали на сьогодні невід'ємною частиною світової культури, одним із чинників, які сприяють об'єднанню людства, незалежно від віку, раси чи національності.

Список літератури:

1. Кашевський О.В. Сучасний бальний танець. Луцьк : Східноєвр. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013.
2. Машков А.В. и др. Спортивные танцы. *Справочник*. Москва : МФСТ, 2003.
3. История чемпионатов мира среди профессионалов. URL: <http://dancer.by/encyclopedia/sorevnovaniya/istoriya-chempionatov-mira-sredi-professionalov> (дата звернення: 15.07.2019).
4. Step for step. URL: <https://step-for-step.com/lyubiteli> (дата звернення: 10.07.2019).
5. Шит Т. Мар'ян Вечисти – перший професор бального танцю міста Львова. *Молодий вчений*. 2018. № 9. С. 12–15.
6. Наш шлях до вершини спортивного танцю. *Журнал «Гала вальс»*. №3. Москва, 1999.

References:

1. Kashevskyy O.V. (2013). Suchasnyy bal'nyy tanets' [Modern ballroom dance]. Luts'k : Skhidnoyevr. nats. un-t im. Lesi Ukrayinky.
2. Mashkov A.V. i dr. (2003). Sportivnyye tantsy. Spravochnik. [Dance Sport]. Moskva : MFST.
3. Istoriya chempionatov mira sredi professionalov. [The history of the world championships among professionals]. Available at: <http://dancer.by/encyclopedia/sorevnovaniya/istoriya-chempionatov-mira-sredi-professionalov> (accessed 15 July 2019).
4. Step for step. Available at: <https://step-for-step.com/lyubiteli> (accessed 10 July 2019).
5. Shit T. (2018). Mar'yan Vychysty – pershyy profesor bal'noho tantsyu mista L'vova. [Marian Vechisty is the first professor of ballroom dancing in the city of Lviv]. *Molodyy vchenyy*, vol. 9, pp. 12–15.
6. Nash shlyakh do vershyny sportyvnoho tantsyu. [Our way to the top of the sport dance]. *Zhurnal «Hala val's»*, 1999, vol. 3.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-40>

УДК 7.011:316.485.6

Авер'янова Н.М.

кандидат філософських наук, науковий співробітник
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1088-2372>

МИСТЕЦТВО У КОНТЕКСТІ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ

Анотація. Показано, що мистецтво завжди було частиною буття людства, через нього суспільство отримувало цінності, ідеали та ідеї. У мистецтві існували й існують художні твори, які повно відображають життєві конфліктні ситуації, вони стають об'єктом вивчення для подальшого їхнього упередження та нівелювання. Проаналізовано значення мистецтва як специфічного інструмента впливу, який допомагає у вирішенні складних конфліктів у суспільстві та сприяє миротворенню. Вказано, що в наші дні російсько-українське збройне протистояння суттєво активізує процеси конфліктизації різних сфер суспільного життя громадян України. Запропоновано використання арт-терапії як ефективного методу вирішення різноманітних конфліктних ситуацій, зокрема, в сучасних умовах збройного конфлікту в Україні.

Ключові слова: мистецтво, конфлікт, арт-терапія, учасники бойових дій, психологічна реабілітація.

Averianova Nina

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ART IN THE CONTEXT OF RESOLVING CONFLICTS SITUATIONS

Summary. Art has always been a part of every day life. People can get values and ideas through art and it's in a way that people enjoy. There are a lot of visual art representing sorrow and sadness regarding to an actual conflict. Not only to make people understand, this art also can be a way of seeking help, to truly understand the condition of people and what is the conflict about. It is well known that in the modern world art is actively used for the purpose of relaxation, rehabilitation and reduction of emotional tension in conflict situations. The importance of art as a specific tool of influence, which helps in resolving complex conflicts in society and contributes to peacekeeping, is analyzed. It is stated that the present day Russian-Ukrainian armed confrontation significantly intensifies the processes of conflict of different spheres of public life of Ukrainian citizens. It is suggested to use art therapy as an effective method of solving various conflict situations, in particular, in the current conditions of armed conflict in Ukraine. As art therapy has proven itself to be an effective method of exiting a person from a morbid condition, now in Ukraine, in order to deconflict society, it is necessary to use art therapy in the psychological rehabilitation of warriors and internally displaced persons. Art therapy was formed as a specific activity that includes art, psychology and psychotherapy. Art therapy can deprive a person of negative feelings, encourage him and help build new life patterns. That is why the issues of deconfliction of the society and restoration of peace in Ukraine are considered in the context of holding various cultural state events, in particular artistic ones. It is also important that modern technological development has created wide-ranging opportunities for art as a stabilizing factor in the state.

Keywords: art, conflict, art therapy, combatants, psychological rehabilitation.

Постановка проблеми. Українська держава постала перед низкою нових складних непередбачуваних потрясінь – російська агресія проти України, значний потік внутрішніх переселенців, економічна криза, зростаюче безробіття, що сприяє підвищенню конфліктних ситуацій у соціумі. «Все, що відбувається останнім часом у країні, є *колективною травмою* для нашого суспільства. ... І зрозуміло, що суспільство, яке зазнало колективної травми, відчуває зміни в сприйнятті навколишнього світу, емоційному стані та поведінці» [2, с. 29]. В таких умовах варто звернутися до мистецтва як специфічного інструменту впливу, який допомагає у вирішенні складних конфліктів у суспільстві та сприяє миротворенню. Як відомо, в сучасному світі мистецтво активно використовується з метою релаксації, реабілітації та зниження емоційної напруги в конфліктних ситуаціях, що обумовило виникнення арт-терапії (буквально «терапія мистецтвом»). Арт-терапія сформувалася як спе-

цифічна діяльність, що включає в себе мистецтво, психологію та психотерапію. Тому питання деконфліктизації соціуму та відновлення миру в Україні розглядають у контексті проведення різноманітних культурних державних заходів, зокрема мистецьких. Важливо й те, що сучасний технологічний розвиток створив широкомасштабні можливості для мистецтва як стабілізуючого чинника у державі.

Аналіз наукових публікацій. Ще давньогрецькі філософи Аристотель, Платон і Піфагор звертали увагу на силу впливу мистецтва, зокрема музики, на людину та на її лікувальні властивості. Музика, підкреслювали вчені, здатна змінювати настрій людини, її емоційний стан і почуття. Наприклад, Піфагор започаткував традицію порівняння суспільного життя з музичним ладом або оркестром, у якому кожна людина, як інструмент в оркестрі, виконує свою роль. На думку Платона, могутність і міць держави багато в чому залежать від музики, що звучить

у цій державі, тому потрібна лише та музика, яка допомагає особистості піднятися до рівня суспільних вимог і усвідомити свою єдність з полісною громадою [7, с. 13-14]. Аристотель розглядав мистецтво як засіб гармонізації людини з суспільним життям. Мистецтво, на його думку, повинно відображати та показувати загальні, типові властивості речей об'єктивного світу, воно є оптимальним засобом становлення емоційно-психологічних станів людини та її морально-вольового вдосконалення. Особливого значення він надавав поезії: історик осмислює те, що дійсно відбувалося, а поет, – що може відбутися (на відміну від Платона, який недооцінював поезію як вид мистецтва). У музиці філософ розрізняв три функції – виховну, психолого-терапевтичну і розважальну. Ним була розроблена концепція катарсису, згідно якої під впливом мистецтва в душі людини відбувається вивільнення хворобливих афектів, тобто в процесі глибокого емоційного переживання людина «очищається» від афекту. Вчення Аристотеля про катарсис («очищення» душі людини мистецтвом) і в наш час не втратило своїх основних принципів щодо нормалізації психічного життя людини. У зображеннях образотворчого мистецтва, зокрема в скульптурі, і Платон, і Аристотель вбачали ідеал фізичної й моральної досконалості людини, гармонію її зовнішнього та внутрішнього світу [1].

У Середньовіччі вивчення медицини проходило в тандемі з мистецтвом. Наприклад, у Парижі на медичному факультеті університету з 1426 р. студенти для отримання звання доктора повинні були пройти атестацію з різних видів мистецтва, а вже з кінця XIV ст. кожний майбутній лікар вивчав курс теорії музики. На початку XVII ст. раніше обов'язковий предмет для лікарів «музика» перестав викладатися [7, с. 17].

Вивчення арт-терапії («терапії мистецтвом») почалося з фундаментальних робіт Ханса Принцхорна (Hans Prinzhorn), німецького історика мистецтва, який ґрунтовно вивчав медицину, зокрема психіатрію. Вчений довгий час займаючись практикою у психіатричній клініці та збираючи колекцію малюнків душевнохворих, прийшов до висновку, що мистецька діяльність притаманна і здоровим, і хворим людям. Незалежно від їхніх психічних і фізичних вад, художня творчість стає способом адаптації та психологічної інтеграції у суспільство. Англійський художник Андріан Хілл (Adrian Hill), перебуваючи на лікуванні в санаторії (40-ві рр. XX ст.), зрозумів, що творча робота, а саме – виконання малюнків, сприяє його одужанню. Це наштотувало художника на думку про можливість використання мистецтва в лікувальних цілях. Він пересвідчився, що мистецька практика допомагає пацієнтам відволікатися від гнітючих думок про хворобу та надає можливість звільнитися від психічних розладів, стресів і травм. У 1942 р. Хілл почав вперше застосовувати термін «арт-терапія» і вважав себе першим арт-терапевтом. Свої основні ідеї щодо мистецтва як методу лікування людей з фізичними та психологічними травмами художник виклав у праці «Мистецтво проти хвороб».

Незважаючи на ефективні цілющі можливості мистецтва, що було доведено упродовж тисячоліть багатьма філософами, митцями, медиками

та педагогами, арт-терапія залишається порівняно новою галуззю науки і практики. Суттєву роль в методологію арт-терапії внесли такі вчені: Р. Арнхейм, К. Берк, А. Еренцвейг, К. Кох, Е. Кріс, М. Мілнер, М. Наумбург, З. Фрейд, К. Юнг та ін. Зацікавлення арт-терапією виникло з новою силою в останні десятиліття, коли люди знову переосмислили та зрозуміли можливість художньої діяльності, яка на практиці допомагає позбутися стресів, конфліктів, фізичного болю, долає складні внутрішні переживання та відчай. На сьогодні велика кількість вчених світу погоджується з думкою щодо мистецтва як важливого, перспективного і ефективного засобу упередження конфліктів та їх конструктивного розв'язання. Тому **метою статті** постало питання визначення місця мистецтва у вирішенні конфліктних ситуацій в Україні на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. У мистецтві завжди існували й існують художні твори, які достовірно відображають життєві конфліктні ситуації, що стають об'єктом вивчення для подальшого їхнього упередження та нівелювання. Варто зазначити, що в сучасній соціогуманітаристиці конфлікт розуміють як зіткнення актуалізованих суперечностей, протилежно спрямованих інтересів, потреб, цілей, думок, мотивів, соціальних установок, цінностей, поглядів, планів, намірів, позицій суб'єктів взаємодії (які можуть бути опонентами, ворогами тощо). Конфлікт є однією з форм життєдіяльності будь-якого суспільства. Конфлікт є певним «началом», що пронизує всі сфери життя соціуму, редукуючись в особливі способи взаємодії, які є характерними для певної сфери суспільного життя. Будь-який конфлікт може приводити і до деструктивних, і до конструктивних наслідків. Прояви конфліктів такі ж різноманітні, як і методи та способи їхнього врегулювання. На жаль, досить часто внутрішньодержавні конфлікти послаблюють можливість країни захищати свої національні інтереси на міжнародній арені. Внутрішні конфлікти в країні можуть використовуватись і зовнішніми, і внутрішніми гравцями як інструмент тиску на керівництво держави та прийняття ним невідповідних для даної країни умов [2].

В.Я. Галаган, В.Ф. Орлов, О.М. Отич і О.О. Фурса стверджують, що мистецтво здійснює потужний вплив на формування у людини установок, які визначають їхню поведінку в конфліктних ситуаціях, воно зумовлює розуміння й оцінку конфліктів самими конфліктологами, психологами, педагогами, керівниками та політиками; сприяє формуванню в людини, починаючи з її раннього віку, стереотипів конструктивної чи деструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях соціальної взаємодії [5, с. 267]. При цьому «арт-терапія є найбільш адекватним методом для вирішення як внутрішньоособистісних, міжособистісних конфліктів, так і конфліктів на рівні великих соціальних груп, міжетнічних, воєнних» [4, с. 11]. Суттєво те, що арт-терапія не має обмежень і може використовуватись у багатьох галузях – в психотерапії, педагогіці, соціальній роботі та ін. Її можна застосовувати як в роботі з дорослими, так і з дітьми, в групі чи індивідуально.

Діапазон арт-терапії значний: а) у процесі художньої діяльності (малювання, писання кар-

тин, ліплення, ін.) відбувається вихід агресивності та інших негативних почуттів людини; б) за допомогою візуальних форм відображаються неусвідомлені внутрішні конфлікти та переживання; в) зміст, стиль і колір мистецьких робіт дають інформацію про їхніх виконавців; г) художня діяльність сприяє формуванню почуття внутрішнього контролю людини; д) мистецька творчість приносить радість і задоволення людині, тобто в неї виникають позитивні емоції; е) у процесі художньої діяльності над спільною мистецькою роботою виникають почуття взаємосимпатії.

У наші дні найбільш болючим і найбільш небезпечним конфліктом в Україні є збройний конфлікт на її території. Він – виклик національній безпеці України, і окрім економічного виснаження нашої держави, суттєво впливає на внутрішньополітичні процеси в Україні. Припинення цього конфлікту й подолання його наслідків є вкрай важливим завданням як для нашої держави, так і для європейського та світового співтовариства. Вирішення збройних конфліктів – це складний багатоплановий процес, який виражається у стримуванні рівня конфліктності, у виробленні оптимальних стратегій конфліктної поведінки, у зниженні рівня конфліктних деструкцій, у формуванні у громадян конфлікто- і стресостійкості [2].

Оскільки арт-терапія зарекомендувала себе як ефективний метод виходу людини із хворобливого стану, то нині в Україні для деконфліктизації суспільства потрібно застосовувати арт-терапію у психологічній реабілітації воїнів АТО/ООС, вимушених переселенців із Криму та ОРДЛО. На сьогодні існують достовірні дані, що участь у бойових діях впливає на психологічний стан людини. Перебування у зоні бойових дій здатне кардинально змінювати особистість і найчастіше – негативно, а це призводить до різноманітних конфліктних ситуацій у суспільстві. Деструктивний вплив війни проявляється не лише у фізичних втратах, а й в соціальній дезорієнтації, втраті соціальних контактів, цілісності «Я» та ідентичності як військовослужбовців, вимушених переселенців із зони бойових дій, так і мирних жителів. Без належної психологічної реабілітації таким людям важко повернутися до мирного життя та до своєї соціальної ролі в суспільстві. К.В. Мирончак підкреслює, що незважаючи на різновид втрат, у людини виникає потреба заповнити виниклу пустоту, «замістити об'єкт втрати хоча б частково до моменту віднов-

лення життєвої рівноваги» [6, с. 76]. Тому тут на допомогу може прийти арт-терапія, яка в комплексі реабілітаційних заходів здатна позбавити людину негативних почуттів, підбадьорити її та допомогти вибудувати нові моделі життя.

Існують різні види арт-терапії (наприклад, практики візуальних мистецтв – малюнок, живопис, ліплення, колаж та ін.; кольоротерапія, музикотерапія, ігрова терапія, танцювальна терапія, драмотерапія, бібліотерапія, казкотерапія, пісочна терапія, фототерапія та ін.), відповідно використовуються й різні мистецькі матеріали, які безпосередньо впливають на художню роботу виконавця. Вибір художніх матеріалів також відображає емоційний стан людини. Проводячи арт-терапевтичні заняття фахівцям обов'язково необхідно враховувати такі принципи: психологічну безпеку учасників процесу; відмову від оцінювання результатів творчої діяльності щодо їхньої художньо-естетичної цінності; дотримуватись конфіденційності та партнерства у відносинах між клієнтом і фахівцем; надавати свободу вибору художніх матеріалів і способів роботи з ними; забезпечувати свободу тем і сюжетів творчості.

Таким чином, у роботі з вирішення конфліктів арт-терапія як метод зіцнення за допомогою мистецтва є адекватним методом, бо надає можливість вивільнити емоції, отримати задоволення від процесу творчості, стати творцем свого життя, моделювати свою поведінку в конфліктних ситуаціях [4, с. 32].

Висновки і пропозиції. Отже, для деконфліктизації суспільства та гармонізації стану соціуму в Україні доцільно застосовувати різні культурно-мистецькі програми і проекти, а для зниження емоційної напруги в конфліктних ситуаціях, подолання психологічних стресів – арт-терапію. Остання має здатність активізувати внутрішні сили людини, яка пережила травматичні події, для створення нових конструктивних моделей поведінки. Важливо, щоб в Україні створювались постійно діючі реабілітаційні центри, які б приймали на тривалу реабілітацію людей з посттравматичними стресовими розладами, зокрема учасників бойових дій, тимчасово переміщених осіб і членів їхніх сімей, що знизить рівень напруги та агресії в суспільстві. Потрібно збільшити тривалість реабілітаційних заходів, що дасть можливість провести глибокий аналіз травматичних розладів постраждалих і забезпечити їм вибудову оптимальних форм взаємодії з суспільством.

Список літератури:

1. Авер'янова Н.М. *Образотворче мистецтво як чинник національного виховання особистості (українознавчий аналіз)*. Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.12 – українознавство / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : КНУТШ, 2007. 20 с.
2. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Росія – Україна: міждержавний збройний конфлікт неоколоніального типу. *Молодий вчений*. 2019. № 6(70). С. 264–267.
3. Вознесенська О.Л. Арт-терапія як засіб психо-соціального відновлення особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4(29). С. 28–34.
4. Вознесенська О.Л. *Арт-технології у розв'язанні конфліктів*. Київ : Human Rights Foundation, 2019. 32 с.
5. Галаган В.Я., Орлов В.Ф., Отич О.М., Фурса О.О. *Психологія конфлікту*. Київ : ДЕТУТ, 2008. 422 с.
6. Мирончак К.В. Пошук ресурсу для відновлення самоефективності при переживанні втрати військовими. *Робота з травмами війни. Український досвід. Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28-31 березня 2018 р.)*. Київ : Золоті ворота, 2018. С. 74–77.
7. Петрушин В.А. *Музыкальная психология. 4-е издание, переработанное и дополненное*. Москва : Из-во Юрайт, 2017. 380 с.

References:

1. Averianova N.M. (2007). *Obrazotvorche mystecztvo yak chynnyk nacionalnogo vixovannya osobystosti (ukrayinoznavchyy analiz). Avto-ref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.12 – ukrayinoznavstvo* [Art as a factor of personality's national education (Ukrainological analysis)]. Kyiv : KNUTSh. (in Ukrainian)
2. Averianova N.M., Voropaeva T.S. (2019). Rosiya – Ukrayina: mizhderzhavnyj zbrojnyj konflikt neokolonialnogo typu [Russia – Ukraine: an interstate armed conflict of the neocolonial type]. *Molodyj vchenyj*, no 6(70), pp. 264–267.
3. Voznesenska O.L. (2015). Art-terapiya yak zasib psyho-socialnogo vidnovlennya osobystosti [Art therapy as a means of psycho-social recovery of personality]. *Aktualni problemy sociologiyi, psixologiyi, pedagogiky*, no 4(29), pp. 28–34.
4. Voznesenska O.L. (2019). *Art-tekhnologiyi u rozvyazanni konfliktiv* [Conflict resolution art technologies]. Kyiv : Human Rights Foundation. (in Ukrainian)
5. Galagan V.Ya., Orlov V.F., Otych O.M., Fursa O.O. (2008). *Psixologiya konfliktu* [Psychology of conflict]. Kyiv : DETUT. (in Ukrainian)
6. Myronchak K.V. (2018). Posluk resursu dlya vidnovlennya samoefektyvnosti pry perezhvanni vtraty vijskovymy [Finding a resource to restore self-efficacy when experiencing military loss]. *Robota z travmamy vijny. Ukrayinskyj dosvid. Materialy Pershoji vseukrayinskoyi naukovopraktychnoyi konferenciyi (m. Kyiv, 28-31 bereznya 2018 r.)*. Kyiv : Zoloti vorota. (in Ukrainian)
7. Petrushin V.A. (2017). *Muzykalnaya psixologiya. 4-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe* [Musical Psychology. 4th edition, revised and supplemented]. Moscow : From Yurait. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-41>

УДК 116:378.048.2+374

Жукова Г.В.кандидат педагогічних наук,
докторант кафедри соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ПОЗААКАДЕМІЧНА ОСВІТА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СИСТЕМИ ОСВІТИ

Анотація. У статті обумовлюється вагома роль альтернативних видів освіти, як актуальних напрямів розвитку передачі знань сучасності. Залежність існування людини від сучасної освіти є осмисленим способом включення її у світ. Розкривається новий освітній феномен, який має можливість готувати підрастаюче покоління до ефективної діяльності та забезпечувати можливість вільного вибору професії у дорослому житті. Запити на навчання впродовж життя стають все більш актуальнішими і відображають не тільки необхідність, але й стабільність країни, оскільки освіта є основою соціального, професійного та соціального секторів. Становлення позаакадемічної освіти виступає як соціокультурний феномен, що відображає зростаючу потребу в отриманні різноманітних освітніх послуг.

Ключові слова: освітні програми, позаакадемічна освіта, людина, академічні знання.

Zhukova Galina

National Pedagogical Dragomanov University

NON-ACADEMIC EDUCATION AS AN IMPORTANT COMPOSITION OF EDUCATIONAL SYSTEM

Summary. The important role of alternative types of education, as the actual trends in the transfer of knowledge of the present is revealed in the article. The theoretical basis combines the fundamentality of the institute of education with the general principles of philosophical science. Dependence of the existence of man on modern education is a meaningful way to include it in the world. Non-academic education is a new educational phenomenon that can prepare the younger generation for effective work and provide the opportunity to freely choose a profession in an adult's life. Requests for lifelong learning are becoming more and more relevant and reflect not only the need but also the stability of the country, since education is the foundation of the professional and social sectors. The specialist can meet the fastest demands of the labor-market only when he is able to continuously study and optimally use the accumulated educational capital. In the education system there should be opportunities for unforeseen education, which should meet the latest needs of the economy. Life-long learning becomes a necessary and important element of modern educational systems, where non-academic education in most cases plays a role through self-education of citizens. The emergence of non-academic education serves as a socio-cultural phenomenon, reflecting the growing need for various educational services. This educational system has signs of organization, systematicity, and additionality in relation to existing knowledge acquired by a person outside the academic educational system.

Keywords: educational programs, non-academic education, person, academic knowledge.

Постановка проблеми. Філософські ідеї, які інтенсивно розвивалися протягом ХХ століття, позитивно вплинули на розвиток навчання і виховання. Навчання стало розглядатися не просто як передача і засвоєння того чи іншого різновиду культурного досвіду, а як спільна діяльність реальних або потенційних однодумців (викладачів і учнів), спрямована на максимального повний і глибокий пізнавальний, соціальний та особистісний розвиток кожного з учасників цієї діяльності. Освітні програми, які існують, можна поділити на ті, які ініціюються державою, відносяться до категорії формальної освіти і надають академічні знання, і ті, які реалізують запити і потреби учнів, які можна назвати позаакадемічними. Сутнісним спрямуванням є їх взаємодоповнення, що забезпечується специфікою організації життя людини, її моральністю, щоденним включенням в потоки комунікативних моделей та стереотипів [6, с. 321–329]. Позаакадемічна освіта здійснюється на основі приватної або громадської ініціативи та є експериментальним полем для впровадження новітніх технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальновизнаною необхідністю європейської

освіти є відкритість процесу отримання знань, знаходження сенсу освіти протягом життя, що у Європейському Союзі розглядається як один з головних елементів соціальної моделі людини. Міжнародна комісія ЮНЕСКО по освіті сформулювала такі напрями освіти ХХІ століття: вміти пізнавати і вчитися у будь-якому віці; вміти працювати та творити; навчитися жити разом; вміти жити, вміти творити [7]. Л. Сігаєва вважає метою освіти дорослих не тільки забезпечення оптимізації професійної мобільності, але й надання людині можливості бути самою собою [5]; Л. Корчагіна обґрунтовує навчання впродовж життя як створення всіх необхідних умов для отримання необхідної людині, суспільству і державі освіти [3]; вчені Дж. Семейна, Р. Велденб, Х. Хейкеб, С. Влейтенб та Х. Бошусенз наголошують на тому, що навчання впродовж життя є поєднанням людиною вроджених здібностей та знань. Вони доводять, що позаакадемічна освіта нагороджує своїх учнів кращим відповідним знанням, вони більш вмотивовані знайти роботу по спеціальності [9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Упродовж усієї історії

проблема «людина – світ – освіта» завжди була предметом роздумів філософів. Освіта є особливим соціальним інститутом, який існував не завжди. Його не було в примітивному, первісному суспільстві, де оволодіння практичними навичками і знаннями новими поколіннями було безпосередньо вплетене в соціальний і виробничий процеси і зовсім були відсутні школи, вчителі та ін. Наразі відбувається зміна традиційних засобів навчання, яка призводить до трансформації взаємовідносин у освітньому середовищі на принципах суб'єктності, що обумовлює кардинальні зміни у світоглядних орієнтаціях, цінностях і психології людей.

Формулювання цілей статті. Виклики суспільства, спричинені економічним зростанням щодо розвитку освіти, пов'язані зі зміною її статусу в системі активної життєдіяльності особистості та потребують невідкладних відповідей. Мова йде про нове бачення суспільної ролі освіти, її змісту, технологій здійснення, поглядів на шляхи подальшого розвитку. Отже, метою нашого дослідження є обумовлення вагомості ролі позаакадемічної освіти як актуального виду освіти.

Виклад основного матеріалу. Підвалини позаакадемічної освіти на теренах України були закладені на початку 1970-х років, в той момент, коли почалася криза ХХ ст., яка швидко мчала по шляху технічного прогресу. В той час збільшувалася історична пам'ять національної самобутності різних народів, вираженої в їх культурному надбанні і ціннісних орієнтаціях. На цьому тлі перед освітою стояла мета збереження єдності культурного простору держави шляхом наступності освітніх сенсів буття народу, виражених в його духовних перевагах. Завдання освіти при такій поставленій меті формулювалося як патріотичне і моральне виховання, звернене до ідеальних установок народу. У такому контексті з'явилася позаакадемічна освіта як цілісний культурно-цивілізаційний процес, що був прихований в архетипах народного світогляду. Йдеться про необхідність повернення, відбору і вибудовуванні змісту навчання, тобто концентрація предметів освіти навколо вимог ринку праці.

З середини 90-х років ХХ століття відповідно державних постанов у загальноосвітніх закладах, окрім освітніх, з'явилися соціально-педагогічні та реабілітаційні функції. Ця система і наразі не є повністю адаптованою для осіб із особливими потребами, починаючи із незручності побудови навчальних закладів до відсутності програм для спільного навчання однолітків, нехватки фахівців, недостатності шкільного персоналу. Також потребують суттєвого оновлення форми, методи і зміст введення інноваційних педагогічних підходів і технологій, виведення на новий більш досконалий рівень психологічного супроводу навчального процесу, забезпечення готовності прийняти в колектив дитини з особливими потребами [2]. Вважається, що можна так організувати навчальний процес і підготувати вчителя, що він зможе ефективно працювати з будь-яким дитячим колективом. Але є й такі проблеми, як труднощі взаємодії освіти і охорони здоров'я, соціального захисту і недостатньої матеріально-технічної бази загальноосвітніх установ для роботи з дітьми з особливими потребами, дефі-

цит методичної бази інклюзивної освіти, недостатність досвіду спільного навчання дітей та ін. Найявність подібних проблем може призвести до дискредитації самої ідеї інклюзії.

Різноманіття феноменів освіти на межі ХХ – ХХІ століть виявилося залежним від розбіжностей між минулим і сьогоденням, яке стало своєрідним технологічним елементом підготовки людей до життя. Ця ситуація ставить під питання змістовний аспект поняття освіти, виявляє необхідність осмислення нової парадигми та обумовлює зацікавленість і значення формування взаємодії між академічними і неакадемічними напрямками. Акцентування уваги на перевагах обох сторін освіти є основоположним принципом та дієвим механізмом формування модернізаційних змін у освіті.

Кабінет Міністрів України в 2003 році затвердив Постанову «Про затвердження Програми розвитку системи дистанційного навчання на 2004–2006 роки», виводячи цим на більш високий рівень позаакадемічну освіту. Метою цього документу стало розширення системи освіти і забезпечення навчання протягом життя на основі новітніх інформаційних та комунікативних технологій. Задля збереження інтелектуального капіталу і виходу на шлях інноваційного розвитку держава здійснила нормативно-правове і науково-методичне регулювання позаакадемічної освіти [4].

Специфіка формальної освіти полягає в довготривалості її цілей, наявності документа про отримання освіти, здійсненні зовнішнього контролю якості освіти, ресурсовитратності, стандартизації, структурованості, академічності її змісту. Неформальна освіта з позиції значущих характеристик безумовно демократичніша: короткочасність цілей, у більшості випадків відсутність сертифіката після проходження навчання, здійснення тільки внутрішнього контролю, індивідуалізація, практикоорієнтація змісту [8].

ХХІ століття спеціальна комісія ЮНЕСКО оголосила століттям освіти, оскільки потрібно усвідомити та розробити загальні і глибокі зміни у світовому розвитку освіти. Ця комісія зробила спробу вловити виклик часу і вказати правильний напрям для активності людської цивілізації. Йдеться про висунення форм освіти до утворення на передові рубежі. Позаакадемічна освіта висуває свою мету освіти – створити основи ноосферної освіти, сформувати у його учасників планетарний світогляд. Дана мета розкривається в структурі формування в учасників освітнього процесу професійно-творчого ставлення до дійсності, яке включає в себе активну свідомість, однією з складових якої є розвинена суспільна природа особистості. Такій меті повинні відповідати завдання, що розвивають цілісне мислення, моральну відповідальність один за одного, підтримка природи з боку педагогів і проектна творчість.

Дозволивши собі вибудувати модель ідеальної освіти, потрібно наголосити на необхідності створення у здобувачів позаакадемічної освіти цілісної картини світу та виявлення універсальних підходів до знань. Багато спеціальностей відразу ж позначають поле свого тяжіння до тієї чи іншої універсалії. Усвідомлення цього допоможе

нам зрозуміти істинну відмінність універсалізації знань від їх суми та інтеграції. Зробити це буде легше, якщо знати принцип їх духовної ієрархії. Головний принцип полягає в тому, що предмети не можуть існувати не в освітньому полі, викликавши в учнів тільки ілюзію освіти. Це може забезпечити духовну обмеженість, неможливість орієнтуватися в вузлових наукових і моральних проблемах того чи іншого суспільства. У освітньо-культурному контексті необхідно вивчати не тільки вузько спеціалізовані дисципліни, а й філософські та природні предмети. Необхідно навчити студентів методології створення метафілософії в різних ланках освітнього процесу. Дуже важлива нова парадигма мислення, сформована у студента, коли поряд з методологією аналізу протиріч детально розробляється методологія діалогу і синтезу.

Всесвітнє інформаційне середовище впроваджує в навчальний процес України нові тенденції, випереджаючи рекомендації та гуманізованість буття. У освітньому просторі з'являються інформаційні товари, в арсеналі яких робота з готовими формами. У зв'язку з цим у академічній системі уявленнь про освіту стався розподіл, основу якого становить зв'язок між учнем і викладачем, усвідомлення диференціації на основі різних форм навчальних репрезентацій. Характерним явищем для ХХ та ХХІ століть стало різноманітність видів багатоваріантних освітніх форм. Звична статичність стрімко змінюється динамічністю, спрощуються техніки і технології освіти, відбувається відмова від протистояння академічного і позаакадемічного навчання. Починають порушуватися проблеми конкретних людей, активізуватися вивчення особистості з її характерними вміннями, здібностями і задатками.

Позаакадемічна освіта виникла всупереч вказівок держави і з самого початку існує на комерційній основі. Ми не знаємо, наскільки академічний вуз готовий сьогодні до зміни, але саме атмосфера позаакадемічної освіти є відображен-

ням гуманізації підготовки професіоналів. Якщо до цих пір заклад вищої освіти готував професіонала з тим, щоб він міг працювати у своїй сфері, то на сьогодні цього недостатньо – він має вміти пристосовуватись до середовища, що змінюється і бачити на крок вперед [1]. Стандарти освіти неминуче переходять в стандартизацію особистості, якщо вона не відчуває змін у суспільно-економічному середовищі країни та не має творчої природи. Шляхетність особистості, яку виносить випускник із університету ще не все для нової стратегії освіти. Що ж потрібно зробити, щоб вискочити з цього зачарованого кола. Вуз повинен поставити перед собою завдання більш високого класу і почати формування спеціаліста творчого масштабу, здатного займатися творчістю засобами свого предмета. В історії освіти не раз спливали на поверхню думки суспільної зміни освітньої свідомості, але вони автоматично переходили в розряд незабагненого – не тому, що страждали випередженням соціального замовлення, а тому що в соціумі паралельно не створювали освітні структури абсолютно нового типу, які спеціально націлені на появу творчої індивідуальності.

Висновки. Позаакадемічна освіта розвиває свою основу як феномен на засадах інноваційності та технологічності, від якого відштовхуються фактори, що сприяють її розвитку. Такою основою є традиційна освіта, в якій зберігаються і актуалізуються отриманий людством досвід і педагогічна спадщина. Академічна освіта, як фактор, що постійно розвивається, взаємодіє з інноваціями, забезпечуючи при цьому стійкість освіти. Відданість традиціям в освіті спричинила за собою формування академізму, але на тлі змін у суспільстві зміцнює свої позиції позаакадемічна освіта. Сучасний стан системи освіти України потверджує нагальну потребу перебудови концепцій освіти, обумовлених потребою суспільства модернізувати традиційну систему освіти, забезпечивши ефективну професійну підготовку студентів як конкурентоспроможних на сучасному ринку праці фахівців.

Список літератури:

1. Воронкова В.Г., Кивлюк О.П. Формування нової концепції інноваційної освіти в умовах глобалізації. *Освітній дискурс* : збірник наукових праць. Вид-во «Гілея». Випуск 2, частина II. 2017. С. 65–78.
2. Корнієнко С. Інклюзивна освіта як пріоритетний напрям державної політики України у сфері освіти дітей з інвалідністю. *Вісник Національної академії державного управління*. 2012. № 2. С. 226–231.
3. Корчагіна Л. М. Навчання впродовж життя як пріоритетний напрямок модернізації управління освітою в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 3(22) С. 326–332.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2003 року № 1494 «Про затвердження Програми розвитку системи дистанційного навчання на 2004-2006 рр.». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1494-2003-п>.
5. Сігаєва Л. Характеристика структури освіти дорослих в сучасній Україні. *Вісник Житомирського державного університету. Випуск 59. Педагогічні науки*. 2011. С. 38–42.
6. Філософія освіти : Навчальний посібник. За заг. ред. В. Андрушенка, І. Передборської. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. 2009. 329 с.
7. European Commission. Growth, Employment and Competitiveness in a Knowledge Society – the European Case. 2012. Identities: Unfinished Business Directorate-General for Research and Innovation Socio-economic Sciences and Humanities.
8. Non-formal education. Encyclopedia of non-formal education. 1996. URL: <http://www.infed.org/biblio/b-nonfor.htm>
9. Semeijna J., Veldenb R., Heijkeb H., Vleutenb C., Boshuizenc H. Competence indicators in academic education and early labour market success of graduates in health sciences. *Journal of Education and Work*. 2006. Vol. 19. No. 4. P. 383–413.

References:

1. Voronkova V.H., Kyvliuk O.P. (2017). Formuvannia novoi kontseptsii innovatsiinoi osvity v umovakh hlobalizatsii [Formation of a new concept of innovative education in a globalizing environment]. *Osvitnii dyskurs: zbirnyk naukovykh prats*. Vyd-vo «Hileia». Vypusk 2, chastyina II, 65–78.

2. Korniienko S. (2012). Inkluzivna osvita yak prioritytni napriam derzhavnoi polityky Ukrainy u sferi osvity ditei z invalidnistiu. Inclusive Education as a Priority [Direction of the state policy of Ukraine in the education of children with disabilities]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia*, no 2, pp. 226–231.
3. Korchagina L.M. (2015). Navchannia vprodovzh zhyttia yak prioritytni napriamok modernizatsii upravlinnia osvitoiu v Ukraini [Life-long learning as a priority trend in the modernization of education management in Ukraine]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. Issue 3 (22), pp. 326–332.
4. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 veresnia 2003 roku № 1494 "Pro zatverdzhennia Prohramy rozvytku systemy dystantsiinoho navchannia na 2004-2006 roky". (2003). [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 23, 2003 No. 1494 "On Approval of the Program for the Development of the Distance Education System for 2004-2006"]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1494-2003-p>.
5. Sigaeva L. (2011). Kharakterystyka struktury osvity doroslykh v suchasni Ukraini [Characteristics of the structure of adult education in modern Ukraine]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu. Pedagogichni nauky*. Vypusk 59. P. 38–42.
6. *Filosofia osvity : Navchalnyi posibnyk* (2009). [Philosophy of Education: Textbook]. Za zah. red. V. Andrushchenka, I. Peredborskoï. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 329 p.
7. European Commission (2012). Growth, Employment and Competitiveness in a Knowledge Society – the European Case. Identities: Unfinished Business Directorate-General for Research and Innovation Socio-economic Sciences and Humanities.
8. Non-formal education (1996). Encyclopedia of non-formal education. Retrieved: <http://www.infed.org/biblio/b-nonfor.htm>.
9. Semeijna J., Veldenb R., Heijkeb H., Vleutenb C., Boshuizenc H. (2006). Competence indicators in academic education and early labour market success of graduates in health sciences. *Journal of Education and Work*. Vol. 19. No. 4. P. 383–413.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-42>

УДК 316.48:316.324.8

Супрун Г.Г.

аспірант кафедри філософії

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

КОНФЛІКТ В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНУ ЕПОХУ ЯК ТИПОВЕ ЯВИЩЕ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Анотація. У статті проведено аналіз тенденцій формування міжособистісних стосунків в період постіндустріального розвитку людства. Особливу увагу приділено поширенню конфліктних ситуацій, які виникають як відповідь на руйнування раніше утворених соціальних структур і створення нового типу суспільних взаємозв'язків. Вміння індивіда бути гнучким і здатним до адаптації – є базовою особливістю, яка дозволить особистості не тільки віднайти своє місце в суспільстві, а й зуміти, відповідно до вимог сьогодення, не втратити свою індивідуальність. Таким чином конфлікт, в період постіндустріального розвитку, є основним явищем суспільних відносин, завдяки чому відбувається формування нових тенденцій міжособистісної взаємодії, де раніше визначені типові моделі поведінки вже не є актуальними.

Ключові слова: конфлікт, постіндустріальне суспільство, соціум, глобалізація, індивідуалізація.

Suprun Hennadii

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

CONFLICT IN THE POST-INDUSTRIAL AGE AS TYPICAL PHENOMENON OF SOCIAL PROCESS

Summary. This article contains a study of analysis of trends in the formation of interpersonal relations during the period of post-industrial human development. Special attention was paid to the spread of conflict situations, which arise as a response to the destruction of previously formed social structures and the creation of new type of social relations. An individual's ability to be flexible and adaptable is a basic feature which helps a person to find a society they belong to as well as be able to keep their individuality as present days require. An individual's feature to be ready for changes ensures the constant progress of both personal and social development, and the conflict is a catalyst for changes in the existing order, because the desire to establish qualitatively new interpersonal formations is a constitutional goal of social structure development. Thanks to the fact that globalization processes at the present stage of the society development undergoes reformative changes, accordingly thinking and activities of an individual must be changed to requirements. Precisely this condition allows to "keep up" and form qualitatively new type of interpersonal relations. Conflict situations, which arise herewith, are the driving forces of progressive development, because everything new is often difficultly perceived and conservatives clearly stand for the preservation of traditional previously established norms. But even the supporters of the established order can't ignore some globalization changes, because people form the world, and the world forms people. Thus, the conflict during the period of post-industrial development is the main phenomenon of social relations, which leads to the formation of new trends in interpersonal interaction, where previously defined typical behavior patterns are no longer relevant.

Keywords: conflict, post-industrial society, society, globalization, individualization.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства передбачає складний процес взаємодії між індивідів через різні форми комунікації. Сучасне насичене інформаційне поле, в якому кожен безкінечно намагається віднайти індивідуальну траєкторію свого життєвого шляху, зумовлює загострення сприйняття тих змін, які безупину відбуваються в постіндустріальному суспільстві. В його мозаїчному середовищі особистості все складніше пов'язувати себе зі стійкою системою чи соціальною групою, які б чітко визначали орієнтири подальшого розвитку. Перебуваючи завжди в напрузі пошуку, індивід прагне відстояти право на свою точку зору, на власні дії, але це нерідко призводить до зіткнення інтересів між членами суспільства, що веде до виникнення конфліктних ситуацій.

Ступінь розробленості проблеми: Слід відзначити, що задовго до формування конфліктології як галузі науки, існували теорії, в яких суспільство розглядалось під призою боротьби як між соціальними групами, так і між окреми-

ми особистостями. Зокрема, Т. Гоббс, Г. Спенсер у своїх поглядах притримувались думки про те, що кожен індивід один одному є конкурентом (ворогом), де кожен «воює проти всіх», а суспільство, в процесі свого розвитку, відбирає кращих і найбільш пристосованих.

Ряд дослідників розглядали конфлікт через розуміння його негативної дії й руйнівного характеру: Е. Дюркгейм, М. Бердяєв, Т. Парсонс, Д. Дьбюї. У своїх поглядах вони наголошували на необхідності збереження стійкості суспільства, а виникнення конфліктних ситуацій порівнювали з хворобою, яка вражає стабільно діючий механізм соціальних стосунків. На противагу вищезазначеним дослідникам були також ті, хто розглядав конфліктногенність як нормальний прояв суспільної взаємодії (М. Вебер, Г. Зім-мель, А. Токвіль). Саме через конфлікти, на їх думку, відбувалось стимулювання розвитку суспільних процесів і рух до формування «нових правил» на вимогу сучасним запитам мінливого світу.

Основні й чітко визначені теорії соціального конфлікту виникають в працях середини ХХ століття: «Функції соціального конфлікту» Л. Козера (концепція позитивно-функціонального конфлікту), «Сучасний соціальний конфлікт» Р. Дарендорфа (конфліктна модель суспільства), «Конфлікт і захист. Загальна теорія» К. Боулдінга (загальна теорія конфлікту). Саме вони за основний критерій трактування суспільних процесів взяли конфлікт як рушійну силу соціальних перетворень, що стало чітко проявлятися в постіндустріальному індивідуалізованому соціумі.

Зі здобуттям незалежності в Україні з'являються публікації, які стосуються проблем конфліктногенності. Серед дослідників, які внесли найбільший вклад в розвиток даної проблеми слід відзначити праці Скібіцької Л. І. (навчальний посібник «Конфліктологія»), А. Герасіної («Феноменологія політико-управлінських та внутрішньопарламентських конфліктів в перехідних суспільствах»), Гірник А. М., Бобро А. Ю. («Конфлікти: структура, ескаляція, залагодження»). Також слід вказати на те, що проблематикою конфліктів займаються Київський міжнародний інститут соціології й конфліктології, Київський центр політичних досліджень і конфліктології, центри дослідження громадської думки.

Актуальність дослідження полягає у тому, що сучасні глобалізаційні процеси провокують виникнення не тільки міжособистісного, а й внутрішнього конфлікту, викликаного проблемами самовизначення, коли індивіду все частіше доводиться стикатися із невдачами соціальної взаємодії. Нерозуміння, зіткнення інтересів, розмиті межі раніше визначених норм – все це викликає відчуття внутрішньої пустоти, яку вдається заповнити лише тимчасово. Свобода самовизначення, яка раніше була такою бажаною, принесла хаос і невизначеність, втрату життєвих орієнтирів. Розуміння тенденцій розвитку суспільних процесів дає можливість для пом'якшення формування індивідуальної самореалізації в мінливому світі, де все складніше не просто зайняти своє місце серед інших, а зуміти його зберегти, чи, відповідно до сучасних тенденцій, вдало адаптуватись до змін. Саме у вищезазначених проблемах полягає актуальність розгляду обраної теми, адже аналіз конфліктних процесів, які відбуваються тут і зараз, є невід'ємним атрибутом для моделювання того, що чекає на соціальні стосунки в найближчий час.

Мета статті полягає в аналізі сучасних тенденцій міжособистісної взаємодії в глобалізованому соціальному просторі.

Реалізація мети зумовила постановку наступних завдань:

- проаналізувати вплив конфліктногенних тенденцій суспільного розвитку на особистісну самореалізацію індивіда;

- виявити основні тенденції розвитку міжособистісних стосунків в постіндустріальному суспільстві.

Предмет: модель конфліктної взаємодії в контексті сучасних глобалізаційних процесів.

Об'єкт: соціальна взаємодія індивідів в постіндустріальному суспільстві.

Викладення основного матеріалу. Розгляд проблеми потребує уточнення поняття конфлікту в заданому контексті: «Конфлікт у соціальній сфері є наслідком взаємодії суспільних відносин, що не збігаються між собою» [4, с. 88]. Саме ця протилежність інтересів, яка загострюється під впливом зовнішніх обставин, стає причиною сучасної соціальної дезінтеграції індивідів. Безумовно, не варто забувати про конфліктну ситуацію як про явище, яке дає можливість переходити на якісно новий рівень розвитку суспільних відносин, але якщо брати вищезгадану ситуацію у її класичному розумінні, то все ж, необхідно розуміти конфлікт як ситуацію з складно передбачуваним результатом: «Конфлікт являє собою самоорганізуючу складну систему відносин з важко передбачуваною поведінкою її суб'єктів» [5, с. 16]. Таким чином, при таманні постіндустріальному індивідуалізованому суспільству конфлікту можуть як позитивним чином впливати на тенденції подальшого розвитку соціуму, так і нести пряму загрозу й дестабілізацію міжособистісним стосункам.

Як вказувалось вище, постіндустріальне суспільство характеризується тим, що людині стає все важче розпоряджатися отриманою свободою, що в деяких ситуаціях критично межує з хаосом. Увагу на це звернув британець З. Бауман, який виділив три ознаки індивідуалізованого суспільства:

- втрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів;

- розвиток невизначеності і прогресу незахищеності особистості перед обличчям неконтрольованих змін, які відбуваються;

- виникнення бажання індивіда відмовитись від досягнення перспективних цілей задля отримання миттєвих результатів [1, с. 14].

Саме вищезазначені ознаки приводять до дезінтеграції як соціальної, так й індивідуальної, внаслідок чого виникає конфлікт як типово явище. Безумовно, людина завжди мала на меті звільнитися від будь якого зовнішнього тиску на неї і отримати бажану свободу самовираження. Та під цим прагненням крилились приховані загрози, які полягають у розвитку незахищеності особистості, її невпевненості у всьому, внаслідок чого виникає неконтрольований і саморуйнуючий плюралізм думок: «Головна риса світогляду молоді – це прийняття досить поверхового релятивізму. Кожен має свої «цінності», які неможливо ставити під сумнів. І ніхто не повинен заперечувати цінності іншого» [6, с. 16].

Втікаючи від зовнішніх впливів, людина, в новому глобалізованому світі, потрапляє в іншу пастку, яка не менш небезпечна: «Новий світовий хаос», названий глобалізацією, має один дійсно революційний ефект – обезцінення порядку як такого» [1, с. 44]. Саме так характеризував тенденції зміни світового порядку З. Бауман, які, безумовно, призводили до формування нестабільного суспільства, в якому виникаючі соціальні й міжособистісні конфлікти йшли не на користь, а мали роз'єднуючий і відцентровий характер. Відомий вислів «розділяй і володарюй» стає актуальним як ніколи, адже тенденції до пошуку себе як індивідуальності призвели до розпаду раніш стійких соціальних структур, вна-

слідок чого виникає незліченна кількість тимчасово сформованих суспільних об'єднань, які вороже налаштовані по відношенню один до одного.

«Суспільні і особистісні стосунки стали методом для ствердження власного статусу, створення конфліктних ситуацій, які виникають з холодного прорахунку для тримання суперника в страху» – таку характеристику соціальному розвитку суспільства дав Ж. Ліповецькі у своїй праці «Ера пустоти» [3, с. 105]. Безумовно, важко з цим не погодитись, адже в умовах, коли гостро відчувається патологічний індивідуалізм, багато хто керується біблейським «хіба я сторож брату своєму?». Проблема самореалізації привела до того, що збільшується відсоток тих, хто не може сприймати проблеми, які ширші аніж межі їх особистих інтересів: «Темний бік індивідуалізму полягає в зосередженні на власній особі, що, водночас, знецінює і звужує обрії нашого життя, призводить до втрати причетності до інших чи до суспільства в цілому» [6, с. 8].

Е. Фромм у своїй праці «Втеча від свободи» характеризує історію людства як «історію конфлікту і розладу» [7, с. 50], що нашою думкою про те, що протиріччя і зіткнення інтересів виникають постійно і є невідворотним проявом міжособистісної взаємодії. Але в період переходу від раніш чітко ustalених суспільних норм до більш гранично вільних можливостей як індивідуальних так і міжособистісних, соціум сліпо слідує за благою метою, потрапляє в іншу приховану залежність, межі якої є розмитими, що становить нову небезпеку і соціальну загрозу: «В ході нової історії влада церкви змінилась владою держави, далі слідувала влада совісті, а в наші дні остання була витіснена анонімною владою здорового сенсу і суспільної думки, що перетворилось в зброю конформізації» [7, с. 257]. Саме ця «анонімна влада суспільної думки» є визначаючою в постіндустріальному світі інформаційних технологій. Втішаючи себе тим, що наразі кожен має можливість діяти вільно відповідно до своїх інтересів, людина не помічає того прихованого впливу на неї, який навіюється звідусіль: змішання пережитків минулого (традиції, звичаї, релігійні обряди) різко вступають в протиріччя з сучасними гаслами до зміни світового порядку і формування нового типу людини. Прикладом можуть слугувати заклики до перегляду і моделювання нових поглядів починаючи від способу харчування, закінчуючи формуванням нових соціальних стосунків, в яких буде зведена до мінімуму роль етнічної, гендерної, політичної чи расової приналежності. Маючи на меті благу кінцеву ціль, дана тема є платформою для різного

роду спекуляцій і формування конфліктів, адже якщо раніше був чітко визначений регуляторний інститут (традиції, релігія, держава), то в постіндустріальну епоху демократизм і плюралізм думок проявляє свою негативну й небезпечну сторону: «Соціальні протиріччя, які виникають по мірі становлення чітких форм постіндустріального суспільства, переважають по рівню їх комплексності будь який попередній тип соціального протистояння. Вони можуть не тільки суттєво дестабілізувати функціонуючі суспільні інститути, але і в повній мірі перешкодити подальшому прогресивному розвитку людства» [2, с. 87].

Характерними рисами розвитку постіндустріального суспільства є швидкоплинність процесів у багатьох галузях і проявах як економічного, так і суспільного характеру. Внаслідок цього постає проблема самоідентичності, адже якщо раніше життєвий шлях був більш типовий, то отримана свобода створила певні нюанси: «Проблема змучених людей на кінець ХХ століття є не тільки в тому, як отримати власну ідентичність і примусити оточуючих визнати її, стільки в тому, яку ідентичність обрати і як зуміти вчасно здійснити інший вибір, якщо раніше обрана модель самовираження втратила цінність або лишилась раніш привабливих власних особливостей» [1, с. 185].

Висновки. Таким чином, для того, щоб зуміти зайняти в суспільстві бажане і комфортне місце, необхідно врахувати важливу роль гнучкості й вміння адаптуватись до нових обставин. Саме вищезгадані особливості дозволять мінімізувати розвиток конфліктних ситуацій і позитивним чином вплинути на самореалізацію як окремих індивідів, так і вплинути на гармонійний розвиток суспільства в цілому, яке в постіндустріальну епоху характеризується швидким розвитком і переходом до нових площин соціальної взаємодії.

Тенденції розвитку міжособистісних стосунків є такими, що формовані раніше соціальні надбудови поступово руйнуються (піддаються критиці), а натомість йде формування нового типу суспільства. Конфліктні ситуації, які є невідворотним атрибутом змін, мають неконтрольованість розвитку протиріччя і несуть в собі загрозу руйнування будь-яких чітко визначених основ міжособистісної взаємодії, що є важливим регулятором соціальних стосунків. Підвищена увага до сучасних глобалізаційних змін повинна дати відповідь на питання про те, куди ж, врешті решт, можуть призвести реформаторські заклики до побудови якісно нового типу суспільства і чи ми, в погоні за новим «ідеальним» світом, не втрачаємо самі себе?

Список літератури:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва : Логос, 2005. 390 с.
2. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: учеб. пособие для студентов вузов. Москва : Логос, 2000. 304 с.
3. Ліповецькі Жиль. Ера пустоти. Ессе о современном индивидуализме. Владимир Даль, 2001. 336 с.
4. Пірен М. І. Конфліктологія. Київ : МАУП, 2003. 360 с.
5. Пронин С.В. Социальные конфликты в современном обществе. Москва : Наука, 1993. 160 с.
6. Тейлор Чарльз. Етика автентичності. Київ : Дух і літера, 2002. 128 с.
7. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : АСТ, 2009. 571 с.

References:

1. Bauman Z. (2005). Individualizirovannoe obshchestvo [Individualized society]. Moscow : Logos. (in Russian)

2. Inozemtsev V.L. (2000). *Sovremennoe postindustrialnoe obshchestvo: priroda, protivorechiya, perspektivy: ucheb. posobie dlya studentov vuzov* [Modern post-industrial society: nature, contradictions, perspectives: textbook for university students]. Moscow : Logos. (in Russian)
3. Lipovetsky Gilles (2001). *Era pustoty. Esse o sovremennom individualizme* [The era of emptiness. Essay on modern individualism]. Vladimir Dal. (in Russian)
4. Piren M.I. (2003). *Kofiktolohia* [Conflict management]. Kyiv : IAPM (Interregional Academy of Personnel Management). (in Ukrainian).
5. Pronin S.V. (1993). *Sotsyalnye konflikty v sovremennom obshchestve* [Social conflicts in modern society]. Moscow : Nauka. (in Russian)
6. Taylor Charles (2002). *Etyka avtentychnosti* [The Ethics of Authenticity]. Kyiv : Dukh i literature. (in Ukrainian)
7. Fromm E. (2009). *Begstvo ot svobody* [Escape from freedom]. Moscow : AST. (in Russian)

МЕДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-43>

УДК 613.95 + 612.6(477.86) + 613.11 + 372.4

Тимошук О.В.

кандидат медичних наук, доцент кафедри гігієни та екології

Івано-Франківський національний медичний університет

ВПЛИВ ФІЗИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ТА ЗАГАРТУВАННЯ НА АДАПТАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ, ЩО ПЕРЕБУВАЄ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

Анотація. Проблема збереження та зміцнення здоров'я учнів і студентів в умовах сучасних навчальних закладів залишається однією з найбільш актуальних для профілактичної медицини на даному етапі. Особливої актуальності вона набула протягом останнього часу, у зв'язку з постійним погіршенням показників здоров'я сучасних юнаків та дівчат. В умовах сучасних закладів освіти на учнів та студентів постійно щоденно впливає цілий ряд несприятливих соціальних, психологічних, педагогічних чинників та умови навчального та житлово-побутового середовища. Саме заняття фізичною культурою і спортом, загартування, активна участь юнаків і дівчат у спортивних гуртках і секціях можуть у короткі терміни запобігти негативним наслідкам гіподинамії, і закласти основи здорового способу життя, задля зміцнення здоров'я майбутніх поколінь.

Ключові слова: фізична активність, загартування, адаптаційні можливості, сучасні заклади освіти.

Tymoshchuk Oksana

Ivano-Frankivsk National Medical University

INFLUENCE OF PHYSICAL ACTIVITY AND HARDENING ON ADAPTIVE POSSIBILITIES OF STUDENT AND STUDENT YOUTH, WHO IS IN THE CONDITIONS OF MODERN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary. The problem of preserving and strengthening the health of students and students in modern educational settings remains one of the most relevant for preventive medicine at this stage. It has become of particular urgency recently, due to the constant deterioration of the health indicators of modern boys and girls. In today's educational institutions, students are constantly affected by a number of unfavorable social, psychological, pedagogical factors and conditions of the educational and housing and living environments. In the conditions of modern educational institutions, the priority is to streamline all types of extra-curricular activity of students and students, and to introduce into their daily regimen the day adapted for each educational institution and each sex-age group of the system of optimization of free time, namely: increase of motor activity to hygienically normalized values taking into account the state of health, personality traits, chronobiological and psychophysiological peculiarities of the organism and introduction of a conceptual model of effective free time rhythm, which involves optimal motor regimen, popularization and constant control of the use of traditional and non-traditional forms of physical education, psycho-physical training, psycho-technical games and conducting independent exercises in their free time. Physical activity and hardening have a positive effect on the main functions and systems of the young, growing organism and significantly increase its reserve and adaptive capacity, and reduction of motor activity in adolescence causes the occurrence of many diseases of modern society, promotes immunity reduction, premature aging, reduction of duration life. Particularly adverse, these factors affect the body of young boys and girls who are actively growing. It is physical education and sports, tempering, the active participation of boys and girls in sports clubs and sections can in the short term prevent the negative effects of hypodynamia, and lay the foundations of a healthy lifestyle, in order to enhance the health of future generations.

Keywords: physical activity, hardening, adaptive possibilities, modern educational institutions.

Постановка проблеми. Давно відомим є той факт, що стан здоров'я індивідуума та його провідні адаптаційні можливості нерозривно пов'язані з житловими умовами, які повинні характеризуватися відповідними показниками мікроклімату та відповідати гігієнічним вимогам за такими величинами, як: рівень освітленості, відносна вологість, температурний режим, кількість метрів площі на одну людину та ін. [9]. На процес адаптації учнів і студентів впливає ряд факторів: стан здоров'я і тип організації нервової діяльності, санітарно-гігієнічні умови навчання, організація побуту, харчуван-

ня, режим дня та відпочинку учнів та студентів, кількість часу відведеного на навчальну діяльність, заняття активними видами спорту, загартування, відпочинок у робочі та вихідні дні [4; 12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливе значення у фізичному вихованні учнів та студентів займає загартовування, завдяки якому підвищується опірність організму до несприятливих факторів навколишнього середовища, покращуються терморегуляторні функції, відбувається позитивний вплив на пристосувально-адаптаційні можливості серцево-судинної

та дихальної систем, підвищується тонус м'язів та шкіри, покращується опірність організму до розвитку гострих інфекційних та неінфекційних захворювань [2; 11; 13].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Заняття фізичними вправами мають суттєвий вплив на організм у цілому. Вони викликають зміни не тільки у м'язах, суглобах чи окремих органах і системах, але й впливають на процеси обміну речовин, у 8-10 разів збільшують споживання кисню тканинами організму, у 2-3 рази збільшують активність роботи серцево-судинної і дихальної систем та пришвидшуються процеси виведення продуктів життєдіяльності з потом та сечею [1; 5; 8]. При цьому у 5-7 разів також зростають енерговитрати та у 2-5 рази збільшується швидкість засвоєння поживних речовин. Відповідно до описаних умов і процесів, фізичне виховання у навчальних закладах потребує певних умов і факторів для його успішної реалізації та максимально позитивного впливу на організм молодого людини, яка активно росте і розвивається [6; 7; 15].

Мета дослідження: вивчити вплив фізичної активності та загартування на адаптаційні можливості учнівської і студентської молоді на базі сучасних закладів освіти.

Матеріали і методи дослідження. У процесі вивчення особливостей житлово-побутових умов життя та визначення закономірностей їх впливу на адаптаційні можливості учнівської і студентської молоді проведено обстеження юнаків і дівчат у п'ятих освітніх закладах м. Івано-Франківська: Івано-Франківський ліцей-інтернат для обдарованих дітей з сільської місцевості, Івано-Франківський професійний ліцей автомобільного транспорту і будівництва №15, Івано-Франківське музичне училище імені Дениса Січинського, Івано-Франківський фінансово-комерційний кооперативний коледж імені С. Граната, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Протягом періоду спостережень було обстежено 300 учнів та студентів (в тому числі 150 дівчат та 150 юнаків). Програма досліджень передбачала проведення гігієнічної оцінки умов навчального середовища, житлово-побутових і соціальних умов життя, режиму дня та відпочинку, рівня навчальної адаптації та стану здоров'я учнів, що перебувають в умовах сучасних навчальних закладів, та прогностичну оцінку особливостей перебігу адаптаційних процесів з використанням статистичних моделей.

Фізичне виховання юнаків і дівчат має два основні напрямки: оздоровчий і виховний. Фізичне виховання сприятливо впливає на фізичний розвиток дітей і підлітків, зміцнює їх здоров'я та має вагоме значення у підготовці до майбутньої трудової діяльності.

Умовно фізичне виховання ділять на дві основні групи:

- виконання різноманітних фізичних вправ, спортивні ігри та заняття різними видами спорту;
- режим дня, дотримання особистої гігієни та загартовування.

Правильно організовані форми і способи фізичного виховання передбачають поєднання методів і засобів обох груп з врахуванням вікових,

статевих і індивідуальних особливостей, можливостей організму та стану здоров'я кожного досліджуваного. Дана закономірність повинна враховуватися при організації фізичного виховання як у практично здорових, так і тих, які належать до спеціальних груп за станом здоров'я.

У підлітковому віці потрібно регламентовано застосовувати фізичні вправи для юнаків і дівчат, які сприяють розвитку м'язової маси, оскільки регулярні інтенсивні силові вправи можуть спричинити затримку росту кісток у довжину. Тому в цей період найкраще займатись такими видами спорту як легка атлетика, велоспорт, бокс, теніс. Також слід враховувати той факт, що у юнаків та дівчат у підлітковому віці спостерігається невідповідність розвитку серця і судин, маси серця та маси тіла.

Основними методами загартування на даний час є: загартування водою, повітрям та сонцем. Для отримання найкращого ефекту від процедури, потрібно дотримуватись таких правил:

- фактори, які впливають, повинні бути чітко дозованими і розрахованими в залежності від віку, статі, стану здоров'я та індивідуальних особливостей;

- інтенсивність загартовуючого фактора, має наростати поступово, збільшуючи тривалість впливу з кожною наступною процедурою;

- загартувальні процедури потрібно застосовувати з чітко визначеною регулярністю, без великих перерв;

- при порушенні регулярності загартовування більше ніж на 5-7 днів, відновлення слід починати з початкових доз діючих факторів і поступово доводити їх до вихідного рівня;

- постійно контролювати вплив процедур на організм, оскільки при неконтрольованому впливі загартувальні фактори, можуть давати негативний ефект.

Найбільш важливим і першочерговим є дотримання правильного режиму дня і відпочинку, тобто учні і студенти повинні раціонально і чітко чергувати різні види трудової і фізичної активності та відпочинку, а також нічний сон повинен відповідати гігієнічним показникам за тривалістю, часом та умовами. Доцільно організований режим дня забезпечує високий рівень працездатності на тривалий час, та забезпечує стійке вироблення корисних звичок та правильне використання часу впродовж дня: юнаки і дівчата звикають цінувати та правильно розподіляти час, а також раціонально і з максимальною користю, використовувати час на навчання, заняття сортом, хатні справи, особисту гігієну, сон і відпочинок.

Під час проведення досліджень, спрямованих на вивчення гігієнічної оцінки режиму дня учнівської і студентської молоді, що перебуває в умовах сучасних закладів освіти, встановлено, що заняття ранковою гімнастикою для зміцнення здоров'я та профілактики захворювань щоденно виконували лише тільки 13,3% юнаків і 20,0% дівчат університету, 23,3% юнаків і 23,3% дівчат коледжу, 10,0% юнаків і 3,3% дівчат училища, 6,7% юнаків і 3,3% дівчат ліцею. В той же час зовсім інша картина спостерігалася у школі: 86,7% юнаків і 73,3% дівчат школи виконували вправи ранкової гімнастики щоденно. Дана ситуа-

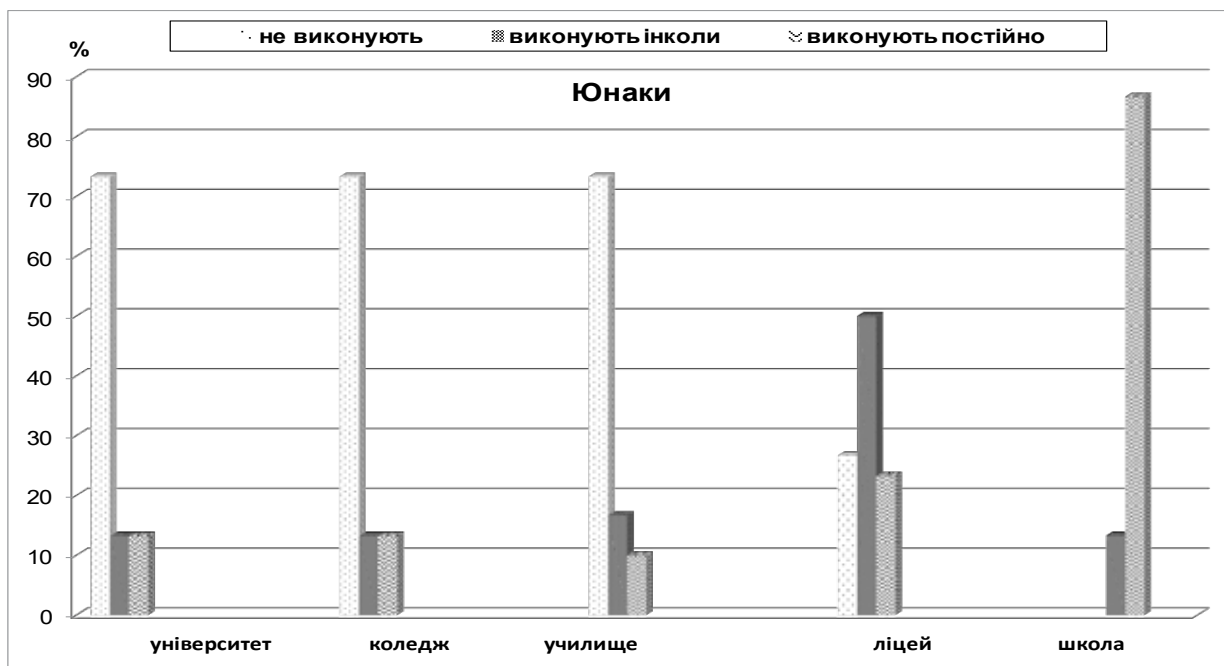

Рис. 1. Заняття ранковою гімнастикою, юнаки

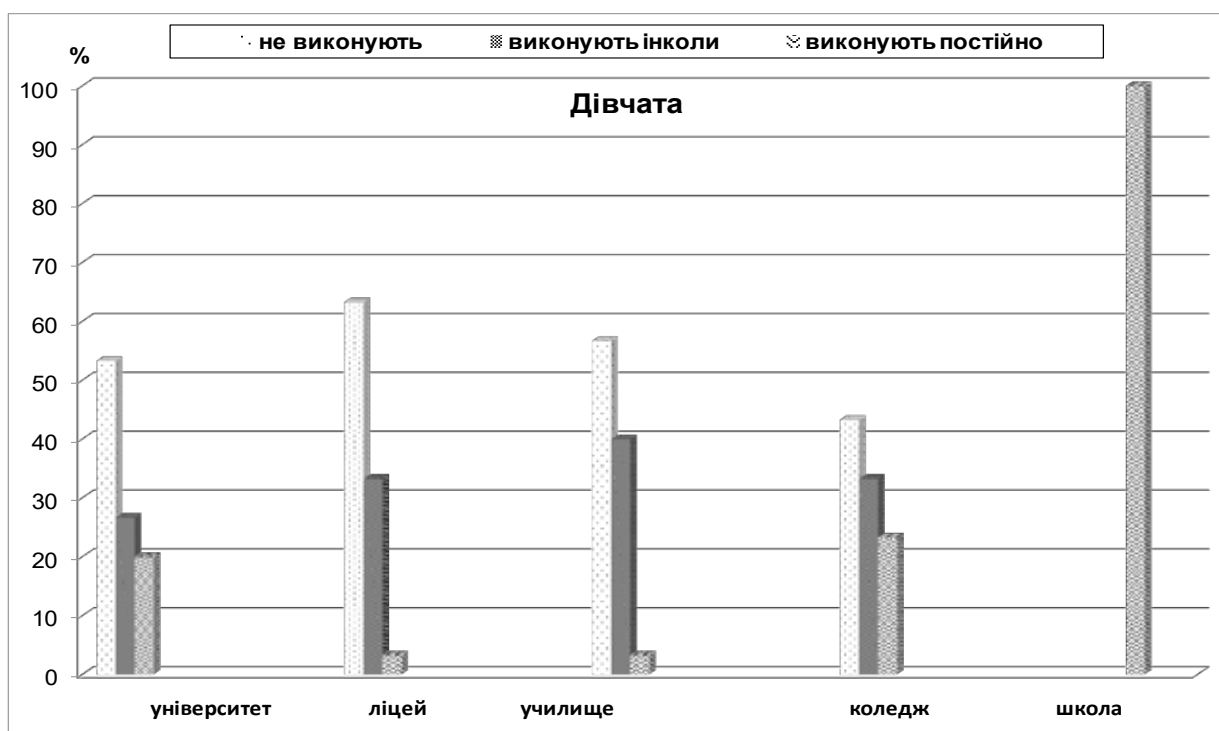

Рис. 2. Заняття ранковою гімнастикою, дівчата

ція зумовлена тим, що у цих навчальних закладах централізовано проводиться ранкова зарядка для усіх учнів і студентів. Лише інколи ранкову гімнастику робили 13,3% юнаків і 26,7% дівчат університету, 50,0% юнаків і 33,3% дівчат коледжу, 16,7% юнаків і 40,0% дівчат училища, 10,0% юнаків і 33,3% дівчат ліцею, а також 13,3% юнаків і 26,7% дівчат школи. Не займалися ніколи вправами ранкової гімнастики – 73,3% юнаків і 53,3% дівчат університету, 26,7% юнаків і 43,3% дівчат коледжу, 73,3% юнаків і 56,7% дівчат училища, 83,3% юнаків і 63,3% дівчат ліцею. Серед юнаків і дівчат школи таких категорій не було виявлено.

При проведенні аналізу регламентованих навчальним розпорядком дня перерв і вивченням особливостей їх проведення, було встановлено, що вони організовані у даних навчальних закладах стандартно і учні та студенти проводять час під час таких перерв переважно пасивно. Відповідно до отриманих результатів, пасивно відпочивали під час перерв в ході навчання були притаманні для 86,7% юнаків і 63,3% дівчат університету, 76,7% юнаків і 46,7% дівчат коледжу, 76,7% юнаків і 67,7% дівчат училища, 80,0% юнаків і 70,0% дівчат ліцею, а також 76,7% юнаків та 33,3% дівчат школи. В основному впродовж

визначених шкільним регламентом перерв готувались до наступних занять – відповідно 6,7% юнаків і 20,0% дівчат університету, 16,7% юнаків і 43,3% дівчат коледжу, 20,0% юнаків і 20,0% дівчат училища, 10,0% юнаків і 3,3% дівчат ліцею, а також 20,0% юнаків та 56,7% дівчат школи. Активні форми відпочинку під час перерв в ході занять були характерні для 6,7% юнаків і 16,7% дівчат університету, 6,7% юнаків і 10,0% дівчат коледжу, 3,3% юнаків і 13,3% дівчат училища, 10,0% юнаків і 26,7% дівчат ліцею, а також 3,3% юнаків та 10,0% дівчат школи.

Обговорення результатів дослідження.

Для достовірної оцінки навчального навантаження потрібно досконало і адекватно оцінити інтенсивність денного і тижневого навантаження в залежності від ступеня складності навчальних дисциплін, оцінку якості організації занять фізичною культурою, вивчення відповідності денним і тижневим навчального навантаження денним і тижневим фізіологічним кривим працездатності [10; 12]. Отримані результати досліджень свідчать, що основної маси учнів та студентів спостерігався не в повній обсязі раціональний розподіл предметів за ступенем важкості, відсутність розвантажувальних днів у середині навчального тижня.

При регулярному порушенні режиму дня, або його нераціональному використанні у юнаків та дівчат виникають симптоми перевтоми, які проявляються підвищеною дратівливістю, невротами, порушенням сну, головними болями, відставанням у фізичному і розумовому розвитку, зниженням захисних сил організму, частим розвитком гострих респіраторних захворювань та збільшенням частоти рецидивів хронічних захворювань [3; 14].

Правильний раціональний режим дня повинен чітко виокремлювати час для учбових занять, особистої гігієни, сну, гуртків і секцій за інтересами, час для перебування на свіжому повітрі, в тому числі в рухливою активністю та заняття спортом. Щоденна тривалість активного відпочинку у робочі дні для учнів та студентів не повинна перевищувати 1,5 години. Така активність передбачає помірне фізичне навантаження, яке сприятливо впливає на підвищення фізичної та розумової працездатності юнаків і дівчат. При збільшенні тривалості активного відпочинку понад 1,5 години, або при виконанні дуже значних навантажень, працездатність учнів і школярів може, навпаки, падати. Під час перерв між навчальними заняттями у навчальних закладах та під час тривалого періоду часу виконання домашніх завдань, учням та студентам не рекомендовано займатися такими активними та інтенсивними спортивними іграми як футбол, волейбол, баскетбол, оскільки вони негативно впливають на працездатність і зосередженість при подальшому виконанні розумової роботи. Найкраще забезпечити учням та студентам активний відпочинок 2-3 рази на добу впродовж кожного робочого дня тижня. У вихідні дні тривалість безперервного перебування юнаків та дівчат на свіжому повітрі рекомендовано збільшити у 2-2,5 рази для покращення процесів відновлення і забезпечення

максимального відпочинку шляхом зміни середовища їх перебування та підготовки до наступного робочого максимально продуктивного тижня.

Для підтримки належного рівня фізичного розвитку для учнів і студентів рекомендовано займатись у спортивних секціях та гуртках 2-3 рази на тиждень, тривалістю заняття 1,3-1,5 години [2; 9]. Також, обов'язково потрібно робити щоденну ранкову зарядку протягом 20-30 хв.

Висновки

1. Результати оцінки впливу фізичної активності та загартування на адаптаційні можливості учнівської і студентської молоді, що перебуває в умовах сучасних закладів освіти необхідно відзначити як такі, що відзначаються відсутністю суттєвих відхилень від гранично-допустимих гігієнічних вимог, можуть бути порівняними та дають можливість виявити основні характерні закономірності впливу навчальної та поза навчальної діяльності на розробку здоров'язберігаючих технологій та перебіг адаптаційних реакцій та особливостей формування функціональних можливостей організму дівчат і юнаків.

2. Показники оцінки особливостей житлово-побутових умов учнів та студентів, в основному відповідають санітарно-гігієнічним. Ніколи не займалися процедурами загартування 76,7% юнаків і 90,0% у частині досліджуваних закладів сучасної освіти, що може істотно вплинути на адаптаційні можливості дорослого організму в майбутньому. Також 73,3% юнаків та 56,7% дівчат університету та ліцею не займаються ранковою гімнастикою, хоча в навчальних закладах, де проведення ранкової гімнастики проводиться централізовано, дані показники абсолютно інші і виконують вправи ранкової гімнастики 86,7% у дівчат і 73,3%.

3. Тривалість перебування на свіжому повітрі в навчальні дні протягом менше 1 год у робочі дні була зафіксована у 23,3% юнаків тв. 20,0% дівчат, в той же час у вихідні дні ці показники були кращими і становили 13,3% у юнаків та 6,6% у дівчат різних навчальних закладів. Важливим є той факт, регламентовані навчальні перерви між заняттями мають переважно пасивний характер, що має негативний вплив на розвиток адаптаційних можливостей організму юнаків і дівчат та має стати однією із детермінант розроблення здоров'язберігаючих технологій.

4. Дані сучасної наукової літератури підтверджують, що адаптаційно-орієнтований підхід є перспективним для проведення донозологічної діагностики та профілактики і може застосовуватися у сучасній профілактичній медицині для обґрунтування методів збереження і зміцнення здоров'я сучасної учнівської та студентської молоді, проведення гігієнічної оцінки режиму дня та відпочинку, сну, занять фізичною культурою, впровадження різних методів загартування, навчальної адаптації учнів та студентів, які відзначаються різним рівнем здоров'я, встановлення критеріїв перебігу адаптаційних процесів, розробка та впровадження у діяльність закладів освіти і охорони здоров'я комплексних методик оцінки заходів діагностичного, профілактичного та оздоровчо-корекційного змісту.

Список літератури:

1. Грибан Г.П. Життєдіяльність та рухова активність студентів. Житомир : Рута, 2009. 593 с.
2. Івчатова Т.В., Карпова І.Б., Дудко М.В. Здоровий спосіб життя та рухова активність студентів : навч. посіб. Київ : КНЕУ 2013. 109 с.
3. Маланиук Л.Б., Римик Р.В. Рухова активність чоловіків молодіжного віку з різним рівнем фізичного здоров'я : навч. посіб. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2011. 79 с.
4. Павлова Ю.В., Приступа Є.І., Тулайдан В.Р. Рівень соматичного здоров'я сучасної молоді (на прикладі студентів Ужгородського національного університету). *Молода спортивна наука України*. 2017. № 15, Т. 4. С. 91–99.
5. Плачинда Т.С. Формування позитивного ставлення студентської молоді до занять фізичною культурою. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2005. № 10. С. 47–50.
6. Ровний А.С., Ровний В.А., Ровна О.О. Фізіологія рухової активності. Харків, 2014. 344 с.
7. Соколюк О.В., Дуда О.В. Мотивація студентів вищих навчальних закладів до занять фізичною культурою в умовах інформаційного суспільства. *Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер. Педагогіка*. 2012. № 4. С. 164–168.
8. Феценко Ю.І., Мостовой Ю.М., Бабійчук Ю.В. Процедура адаптації міжнародного опитувальника оцінки якості життя MOS SF-36 в Україні. Досвід застосування у хворих бронхіальною астмою. *Український пульмонологічний журнал*. 2002. № 3. С. 9–11.
9. Харлампов Г.А., Небесна В.В. Здоровий спосіб життя і рухова активність студентів : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Донецьк, нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Донецьк : ДонНУЕТ, 2012. 144 с.
10. Baj-Korpak J., Soroka A., Korpak F. Aktywnosc fizyczna wybranych grup społeczno-zawodowych (wszkolnictwie). *Człowiek i Zdrowia*. № 1 (IV). 2010. S. 152–161.
11. Bergier J., Bergier B., Tsos A. Physical activity and sedentary lifestyle of female students from Ukraine. *Human and health*. Issue 2. Vol. VI. 2012. S. 131–137.
12. Dyson. R., Renk K. Freshmen adaptation to university life: depressive symptoms, stress, and coping. *Clin Psychol*. 2006 Oct. № 62(10). P. 1231–1244.
13. Flora P.K., Faulkner G.E.J. Physical Activity. *Journal of Intergenerational Relationships*. 2007, vol.4(4), P. 63–74. doi:10.1300/J194v04n04_05.
14. Sattelmair Jacob, John J. Ratey Physicaly active play and cognition. An Academic Matter. *American Journal of PLAY; University of Illinois*; Winter 2009. P. 58–65.
15. Pišot R., Veronika L. Kropej Correlation between perceived quality of life and healthy environment in youth facta universitatis. *Series : Physical Education and Sport*. 2006. V. 4., № 2. P. 115–123.

References:

1. Hryban H.P. (2009). Zhyttiediiialnist ta rukhova aktyvnist studentiv [Life activity and student mobility]. Zhytomyr : Ruta. (in Ukrainian)
2. Ivchatova T.V., Karpova I.B., Dudko M.V. (2013). Zdorovyi sposib zhyttia ta rukhova aktyvnist studentiv [Healthy lifestyle and student mobility]. Kyiv : KNEU. (in Ukrainian)
3. Malaniuk L.B., Rymyk R.V. (2011). Rukhova aktyvnist cholovikiv molodizhnoho viku z riznym rivnem fizychnoho zdorovia [Motor activity of men of youth with different levels of physical health]. Ivano-Frankivsk : Prykarpat. nats. un-t im. V. Stefanyka. (in Ukrainian)
4. Pavlova Yu.V., Prystupa Ye.I., Tulaidan V.R. (2017). Riven somatychnoho zdorovia suchasnoi molodi (na prykladi studentiv Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu) [The level of somatic health of modern youth (for example, students of Uzhgorod National University)]. *Young sporting Ukraine*, vol. 15, no. 4, pp. 91–99.
5. Plachynda T.S. (2005). Formuvannia pozytyvnoho stavlennia studentiv do zaniat fizychnoiu kulturoiu [Formation of a positive attitude of students to physical education]. *Pedagogy, psychology and medical and biological problems of physical education and sports*, vol. 10, no. 10, pp. 47–50.
6. Rovnyi A.S., Rovnyi V.A., Rovna O.O. (2014). Fizioloheia rukhovoi aktyvnosti [Physiology of motor activity]. Kharkiv. (in Ukrainian)
7. Sokoliuk O.V., Duda O.V. (2012). Motyvatsiia studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv do zaniat fizychnoiu kulturoiu v umovakh informatsiinoho suspilstva [Motivation of students of higher educational establishments for physical education classes in the conditions of information society]. *Science. Ternopil notes. nats ped un-th Sir Pedagogy Nauk. zapysky Ternop. nats. ped. un-tu. Ser. Pedagogika*, vol. 4, no. 4, pp. 164–168.
8. Feshchenko Yu.I., Mostovoi Yu.M., Babiichuk Yu.V. (2002). Protsedura adaptatsii mizhnarodnoho opytuvalnyka otsinky yakosti zhyttia MOS SF-36 v Ukraini. Dosvid zastosuvannia u khvorykh bronkhialnoiu astmoiu [The procedure of adaptation of the international questionnaire on the assessment of the quality of life of MOS SF-36 in Ukraine. Experience in bronchial asthma patients]. *Ukrainskyi pul monolohichnyi zhurnal*, vol. 4, no. 3, pp. 9–11.
9. Kharlampov H.A., Nebesna V.V. (2012). Zdorovyi sposib zhyttia i rukhova aktyvnist studentiv [Healthy lifestyle and student mobility]. Donetsk : DonNUET. (in Ukrainian)
10. Baj-Korpak J., Soroka A., Korpak F. (2010). Aktywnosc fizyczna wybranych grup społeczno-zawodowych (wszkolnictwie). *Człowiek i Zdrowia*, vol. 1, no. 4, pp. 152–161.
11. Bergier J., Bergier B., Tsos A. (2012). Physical activity and sedentary lifestyle of female students from Ukraine. *Human and health*, vol. 2, no. 6, pp. 131–137.
12. Dyson R., Renk K. (2006). Freshmen adaptation to university life: depressive symptoms, stress, and coping. *Clin Psychol*. vol. 62, no. 10, pp. 1231–1244.
13. Flora P.K., Faulkner G.E.J. (2007). Physical Activity. *Journal of Intergenerational Relationships*, vol. 4, no. 4, pp. 63–74.
14. Sattelmair Jacob, John J. Ratey (2009). Physicaly active play and cognition. *An Academic Matter. American Journal of PLAY; University of Illinois*; Winter, vol. 1, no. 5, pp. 58–65.
15. Pišot R., Veronika L. Kropej (2006). Correlation between perceived quality of life and healthy environment in youth facta universitatis. *Series: Physical Education and Sport*, vol. 4, no. 2, pp. 115–123.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-44>

УДК 616.34-008-053.2:001.891.7

Хільчевська В.С.кандидат медичних наук,
доцент кафедри педіатрії та дитячих інфекційних хвороб
ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»**Харманська І.Б.**лікар невролог
Дитячий обласний центр медико-соціальної реабілітації дітей
з органічними ураженнями нервової системи, м. Чернівці**Парфьонова І.В.**лікар гастроентеролог дитячий, завідувач гастроентерологічного відділення
Обласна дитяча клінічна лікарня, м. Чернівці

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ СИНДРОМУ ПОДРАЗНЕНОГО КИШЕЧНИКА У ДІТЕЙ

Анотація. Серед патології травної системи у дітей істотно місце займають захворювання кишечника. Метою дослідження було вивчення клінічно-параклінічних показників при верифікації синдрому подразненого кишечника у дітей (СПК). Проведений аналіз комплексного клінічно-анамнестичного та параклінічного обстеження 35 пацієнтів віком 3-16 років. СПК з закрепом спостерігався у 32 дітей (91,4%), СПК з болем та метеоризмом – у 2 дітей (5,7%), симптоматика СПК з діареєю виявлялась тільки в 1 пацієнта (2,9%). Синдром подразненого кишечника зустрічався частіше у старшому дошкільному й молодшому шкільному віці, характеризувався тривалим рецидивуючим перебігом й однаково часто зустрічався у дітей обох статей. Виразність клінічних проявів захворювання у дітей асоціювало з більш старшим віком, надлишком маси тіла, наявністю в дитини вегето-судинної дисфункції та явищами холестазу.

Ключові слова: діти, діагностика, клінічно-параклінічні показники, синдром подразненого кишечника.

Khilchevs'ka Victoriya

HSEE Ukraine «Bukovinian State Medical University»

Kharmans'ka IonaChildren of the Regional Center of Medical and Social Rehabilitation
of Children with Damage to the Nervous System, Chernivtsi**Parfyonova Iryna**

Regional Children's Hospital, Chernivtsi

FEATURES OF IRRITABLE BOWEL SYNDROME IN CHILDREN

Summary. High prevalence of Irritable Bowel Syndrome (IBS) among all age group of Ukrainian population, as well as its features such as multi-system complains, wide range of psycho-social triggers, absence of diagnostically unambiguous marker and, as consequence, an effective treatment methods make this problem very important for scientific and epidemiologic research. Bowel diseases and disorders take a significant place among digestive system pathology in children. Overall goal of the research is a study of clinical and paraclinical indices for verification of Irritable Bowel Syndrome (IBS) in children. Thirty-five patients with IBS aged 3 to 16 years were observed in Gastroenterology department of Chernivtsi Regional Children's Clinical Hospital during the research. Average age of the patients was $8,9 \pm 4,3$ years. Share of boys was insignificantly bigger (54,3%) as well as proportion of villagers (55,4%). Such a big part of rural residents does not correspond to data of literature [2,3]. However, it can be explained by profile of Regional Hospital. Forty percents of patients were preschool age and sixty percents – school children mostly of primary school age. IBS with constipation were found in 32 children (91,4%); IBS with pain and flatulence – in 2 children (5,7%); only 1 patient had IBS with diarrhea (2,9%). Children with complain on abdominal pain related to psycho-emotional stress joint with symptoms of bowel dyspepsia (constipation, diarrhea, flatulence and so on) need a complex examination for identification of bowel pathology. The verification of Irritated Bowel Syndrome diagnosis requires elimination of hemocolitis by providing the Gregerson test. Differential diagnosis for bowel congenital abnormalities is mandatory for children with IBS with abdominal pain and constipation. Proper diagnosis and treatment of comorbid hepato-biliary pathology (including Cholestasis Syndrome) are strongly indicated for this group of patients. Patients with Functional Gastrointestinal Disorders need a consulting of a neurologist with further correction of dysautonomia (vegetative-vascular dystonia).

Keywords: children, diagnostics, clinical and paraclinical indices, irritable bowel syndrome.

Постановка проблеми. Висока поширеність синдрому подразненого кишечника (СПК) в усіх вікових групах населення України і такі його особливості, як мультисистемність скарг, різноманітність психосоціальних чинників, відсутність однозначного діагностичного маркера, а отже, і ефективного методу лікування, робить цю проблему вельми актуальною для наукових та епідеміологічних досліджень. Його

частота серед дітей і підлітків США і Європи становить близько 10–14%. Рівні виявлення СПК серед дітей в Україні нижчі від загальносвітових на 40–50%, що аналітиками пояснюється гіподіагностикою на користь органічної патології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед усіх функціональних розладів з боку кишечника СПК протягом багатьох років незмінно зберігає першу позицію за поширеністю

і вивченістю [1; 6]. По суті, розробка критеріїв діагностики функціональних гастроінтестинальних розладів групою гастроентерологів з Італії, США та Канади розпочалася з вивчення саме СПК задовго до створення Римських критеріїв І. Цей діагноз у 1993 році був офіційно введений до переліку МКБ-Х ВОЗ. Надалі динаміка змін та доповнень до визначення, класифікації та оціночних критеріїв СПК, у тому числі у дітей, представлена у Римських критеріях від першого (1994) до останнього четвертого консенсусу (2016) [4].

Критерії СПК досить чітко визначені у Римських критеріях ІV, які враховують наявність, частоту, тривалість больового синдрому у поєднанні з порушенням частоти і форми випорожнень. Патологію розглядають як рецидивуючий абдомінальний біль, мінімум 1 день на тиждень за останні 3 місяці, асоційований з двома і більше наступними симптомами: 1) з дефекацією; 2) зі змінами частоти випорожнень; 3) зі змінами форми випорожнень. Критерії валідні за умови їх наявності протягом останніх 3 місяців з появою симптомів не менше 6 місяців тому [2]. Наразі, у якості основного діагностичного критерію для СПК використовується тільки термін «біль», частіше біль у момент дефекації. Із критеріїв СПК вилучили поняття «дискомфорту» в животі, яке, на думку експертів, не має діагностичного значення і часто дезорієнтує хворих під час діагностики. Таким чином, сьогодні головний симптом СПК – біль в животі, пов'язаний з дефекацією та порушенням кишкової звички, а не дискомфорт, здуття, розтягнення або будь-які інші відчуття хворого [3; 11].

Класифікація СПК за Римськими критеріями ІV полягає у виділенні наступних варіантів: 1) з переважанням закрепи, 2) з переважанням діареї, 3) змішаного типу (чергування закрепи й діареї), 4) неспецифічного. При поділі на варіанти пропонується враховувати особливості консистенції та форми випорожнень, а саме частки змінених випорожнень (оформлені, неоформлені) по відношенню до всього їх об'єму. Це досить складний, делікатний, не дуже приємний для клініциста та пацієнта клінічно-анамнестичний етап діагностики, який дозволяє не тільки запідозрити СПК, але й значно зменшити частку неспецифічного його варіанта, заявленого у Римських критеріях ІІІ [7; 9].

Етіопатогенез СПК досить складний і наразі достеменно не вивчений. У формуванні захворювання має значення не один, а одразу декілька етіологічних факторів та патофізіологічних механізмів. У кожному конкретному клінічному випадку поєднання етіопатогенетичних механізмів індивідуально. Серед них наразі особливою актуальністю володіють: соціально-економічний статус сім'ї, генетична схильність, можливість формування захворювання у дитини батьками, що страждають СПК, психологічні аспекти, вісцеральна гіперчутливість, порушення моторики шлунково-кишкового тракту, зміни в нейроендокринній системі (вісь «головний мозок-кишка»), вегето-судинна дисфункція (ВСД), концепція постінфекційного СПК, дисбаланс мікробіоти і, нарешті, певні фактори харчування [1; 3].

Основною складністю у діагностиці СПК є необхідність виключення будь-якої органічної патології при проведенні рутинного клінічного обстеження, іншими словами, виявлення симптомів «тривоги». До них відносяться немотивована втрата маси тіла, інтенсивний локальний біль в животі, нічна симптоматика, лихоманка, гепато-, спленомегалія, кров у випорожненнях (у т.ч. прихована), анемічний синдром, лейкоцитоз, збільшення ШЗЕ, онкологічна патологія товстого кишечника в родичів. За наявності вищеперерахованих симптомів, які можуть виключити СПК, дитина підлягає госпіталізації у гастроентерологічне відділення для верифікації діагнозу з проведенням за показами додаткових діагностичних процедур [5; 9]. Основні властивості СПК у дітей полягають у мінливості скарг, відсутності прогресування, схуднення, пов'язані зі стресовими чинниками та мають зв'язок з іншими функціональними захворюваннями. Скарги загального характеру у дітей зустрічаються незалежно від варіанта СПК: головний біль, втомлюваність, кардіалгія, утруднення вдиху, почуття кому при ковтанні, нудота, почуття швидкого насичення, переповнення у верхній частині живота, відчуття тремтіння, порушення сечовиділення. Звертає увагу невідповідність між тривалістю захворювання, численними скаргами і задовільним фізичним станом дитини. Об'єктивно визначаються ознаки астено-вегетативного й астено-депресивного синдромів, під час пальпації – біль протягом всієї товстої кишки або її частини [5]. Окремі автори розглядають формування СПК як вегетативну вісцеральну дисфункцію, що виникає внаслідок порушення регулюючого впливу вегетативної нервової системи та корелює з симптомами ВСД [1; 8; 10].

Зазвичай, при СПК у загальноклінічних та біохімічних аналізах патологічних змін не виявляється, у копрограмі знаходять незначну кількість слизу, можливо виявлення глистної інвазії. Особливої уваги заслуговують лабораторні скринінгові показники, особливо виявлення гемоколіту (проба Грегерсена).

Отже, діагноз СПК встановлюється на основі анамнезу і клінічної картини, фізикального статусу, мінімально необхідних лабораторних тестів і, якщо є клінічна необхідність, інструментальної діагностики. З метою виключення органічної патології з інструментальних методів дослідження кишечника визначальними є ендоскопічні (колоноскопія, ректороманоскопія) і рентгенконтрастне дослідження – іригографія.

Мета дослідження. Метою наукової роботи стало вивчення клінічно-анамнестичних та параклінічних показників при верифікації СПК у дітей.

Матеріал та методи дослідження. Під нашим спостереженням знаходилось 35 пацієнтів гастроентерологічного відділення ОДКЛ м. Чернівці віком від 3 до 16 років із СПК. Середній вік обстежених дітей становив $8,9 \pm 4,3$ років, серед них незначно переважали хлопчики (54,3%) та мешканці сільської місцевості (55,4%). Досить вагома частка жителів сільської місцевості серед дітей з СПК не збігається з даними літератури [3], однак це можна пояснити профілем обласної дитячої лікарні. 40,0% хворих дітей були

дошкільного віку, 60,0% – школярі по більшій мірі раннього шкільного віку.

Обстеження дітей включало клінічно-параклінічний діагностичний «оптимум» для виключення органічних уражень кишечника (клінічний і біохімічний аналізи крові, загальний аналіз сечі, копроцитограма, реакція Грегерсена, бактеріологічне дослідження випорожнень, ультразвукове дослідження (УЗД) органів черевної порожнини, ендоскопічне дослідження (ректороманоскопія) за показами, рентгенографічне дослідження (іригографія) за показами, консультація психоневролога, інших вузьких спеціалістів). Діти з хронічним закрепом, в яких виявлялися аномалії за типом доліхосигми та доліхомегаколон, в аналіз включені не були. Використано дискриптивний та кореляційний методи статистики з використанням програми «Statistica 8.0».

Вклад основного матеріалу дослідження. Залежно від клінічної форми СПК пацієнти розподілились наступним чином: СПК з закрепом спостерігався у 32 дітей (91,4%), СПК з болем та метеоризмом – у 2 дітей (5,7%), симптоматика СПК з діареєю виявлялась тільки в 1 пацієнта (2,9%). Основними клінічними проявами були біль в животі (97,0%), закреп (91,4%), метеоризм (54,4%), в одного пацієнта спостерігалася тенденція до діареї (2,8%). У переважної більшості дітей (80,0%) біль в животі був пов'язаний та зменшувався після дефекації.

За тривалістю хвороби діти розподілились наступним чином: менше половини (45,7%) страждали на СПК менше одного року, кожна третя дитина (37,2%) – від трьох до шести років. При аналізі соціального статусу виявилось, що кожна п'ята дитина (20,0%) з СПК була з неповної сім'ї, де відсутній батько. Наявність в сім'ї 3-х та більше дітей виявлялось також у 20,0% пацієнтів. Виявлено, що у 22,8% дітей загострення хвороби найчастіше було пов'язано з дією стресових чинників, переважно в сім'ї, у 34,3% випадків – із перевтомою у школі. Не виявлено зв'язку проявів СПК з перинатальними показниками, а також з видом вигодовування дітей на 1-му році життя, більшість з яких (62,8%) перебували на грудному вигодовуванні.

У структурі супутньої патології домінувала вегето-судинна дисфункція (ВСД) (54,3%), функціональний розлад жовчного міхура (65,7%), глистяна інвазія (переважно аскаридоз) (20,0), енкопрез (8,6%). Прояви вегето-судинних порушень спостерігалися у вигляді головного болю напруження (28,0%), похолодання кінцівок (41,5%), дизуричних явищ (12,5%), білого дермографізму (46,5%).

При лабораторному дослідженні у загальних аналізах крові і сечі дітей з СПК без особливостей. В трьох дітей (8,6%) діагностовано анемічний синдром легкого ступеню, серед них в одного пацієнта – гіпохромію (кольоровий показник 0,75). Копрологічне дослідження в 94,5% хворих на СПК виявило помірну стеато-, креато- і амілорею, зерна крохмалю, нейтральний жир, мила, м'зеви волокна були у допустимій кількості. При аналізі копроцитограми ознак порушення всмоктування та запального процесу не виявлено, проба Грегерсена негативна. Біохімічні показники сироватки крові визначалися в межах вікової норми. Бактеріологічне дослідження випорожнень не виявило мікроорганізмів патогенної кишкової групи.

При проведенні УЗД органів черевної порожнини відмічалась помірна гепатомегалія (збільшення розмірів на 1-2 см від вікової норми) у 40,6% дітей, перибіліарна інфільтрація – у 59,4% пацієнтів, ущільнення стінки жовчного міхура – у 40,0% дітей. За результатами УЗД в обстежених дітей превалювали гіпертонічні форми дисфункції жовчного міхура, у 65,7% дітей спостерігалась деформація жовчного міхура в ділянці тіла або деформація з S-подібним вихідним відділом.

Виразність симптомів СПК вірогідно ($p < 0,05$) корелювала з віком дитини ($r = 0,40$), індексом маси тіла ($r = 0,42$), ВСД ($r = 0,45$), збільшенням у розмірах жовчного міхура ($r = 0,42$), перибіліарною інфільтрацією ($r = 0,38$).

Отже, СПК зустрічається частіше у старшому дошкільному й молодшому шкільному віці, характеризується тривалим рецидивуючим перебігом й однаково часто зустрічається у дітей обох статей. Надлишок маси тіла, вегето-судинна дисфункція, явища холестази, соціальні стресові чинники, наявність перевтоми у школі слід розглядати як чинники, що визначають розвиток СПК у дітей.

Висновки і пропозиції. Діти, що пред'являють скарги на біль в животі, пов'язаний із психоемоційним стресом у поєднанні з симптомами кишкової диспепсії (закреп, діарея, метеоризм), потребують комплексного обстеження для виявлення патології кишечника. У дітей з діагнозом синдрому подразненого кишечника з закрепом та болем обов'язковим є виключення аномалій розвитку кишечника, діагностика та лікування супутньої гепато-біліарної патології, у т.ч. синдрому холестази та корекція вегето-судинної дисфункції.

Список літератури:

1. Крючко Т.О., Шпехт Т.В., Зіньковська С.М. Особливості нейрогуморальної регуляції в дітей із синдромом подразненого кишечника. *Здоров'я ребенка*. 2008. №8. С. 58–61.
2. Маев І.В., Черемушкин С.В., Кучерявий Ю.А. Синдром раздраженного кишечника. Римские критерии IV. О роли висцеральной гиперчувствительности и способах ее коррекции. Издание ГБОУ ВПО МГМСУ им. А.И. Евдокимова Минздрава России, каф. пропедевтики внутренних болезней и гастроэнтерологии. Москва : Прима Принт, 2016. 64 с.
3. Маев І.В., Черемушкин С.В., Кучерявий Ю.А., Черемушкина Н.В. Синдром раздраженного кишечника. Римские критерии IV. *Consilium Medicum*. 2016. № 18 (8). С. 79–85.
4. Майданник В.Г. Римські критерії IV (2016): що нового? *Міжнародний журнал педіатрії, акушерства та гінекології*. 2016. Т.10, №1. С. 8–18.
5. Наказ МОЗ України № 59 від 29.01.2013 р. «Про затвердження уніфікованих клінічних протоколів медичної допомоги дітям із захворюваннями органів травлення». Київ, 2013. С. 143–158.
6. Шадрін О.Г., Платонова О.М. Моніторинг поширеності синдрому подразненого кишечника серед дитячого населення України. *Современная педиатрия*. 2013. № 4(52). С. 84–87.

7. Шадрін О.Г., Платонова О.М., Старець О.О. Сучасні підходи до диференціальної діагностики функціональних захворювань кишечника у дітей. *Здоров'я ребенка*. 2013. № 4 (47). С. 76–82.
8. Юрчик К.В., Сукало А.В. Современный взгляд на проблему раздраженного кишечника в педиатрии. *Медицинская панорама*. 2011. №8. С. 41–44.
9. Chiou E. Functional abdominal pain and irritable bowel syndrome in children and adolescents. *Therapy*. 2011. Vol. 8 (3). P. 315–331.
10. Lovell R.M., Ford A.C. Global prevalence of and risk factors for irritable bowel syndrome: a meta-analysis. *Clin Gastroenterol Hepatol*. 2012. Vol.10. P. 712–721.
11. Palsson O., Heymen S., Whitehead W.E. Abdominal pain versus abdominal discomfort: implications for diagnostic assessment of irritable bowel syndrome (IBS). *United Eur Gastroenterol J*. 2014. Vol. 2. P. 405–407.

References:

1. Kriuchko T.O., Shpeht T.V., Zinkovska S.M. (2008). Osoblyvosti neurohumoralinoji reguliacii v ditej iz sindromom podraznennogo kyshechnyka [Peculiarities of neurohumoral regulation in children with Irritable Bowel Syndrome]. *Zdorovie rebenka*, 8: 58-61. (in Ukrainian)
2. Majev I.V., Cheremushkin S.V., Kucheriavj J.A. (2016). Sindrom razdragenogo kishechnika. Rimskie kriterii IV. O roli visceralinoj hiperchuvstvitelnosti I sposobah jejo korrekcii [Irritable Bowel Syndrome. Rome IV. Role of visceral hypersensitivity and methods of its treatment]. Published by Moscow State University of Medicine and Dentistry; MSUMD; FSBEI HE MSUMD MOH Russia. Moskva : Prima Print. (in Russian)
3. Majev I.V., Cheremushkin S.V., Kucheriavj J.A., Cheremushkina N.V. (2016). Sindrom razdragenogo kishechnika. Rimskie kriterii VI. [Irritable bowel syndrome. Rome IV]. *Consilium Medicum*, 18(8): 79-85. (in Russian)
4. Majdannyyk V.G. Rymysiki kryterii IV (2016): scho novoho? [Rome IV (2016): what's new?]. *Mizhnarodnyi zhurnal pediatrii, akusherstva ta hinekolohii*, 10(1): 8-18. (in Ukrainian)
5. Order of Ministry of Health of Ukraine N59 from 29.01.2013 “Pro zatverdzhennia unifikovanyh klinichnyh protokoliv medychnoi dopomohy ditiam iz zahvoriuvanniamy orhaniv travlennia” [About approval of standardized protocol of medical care of children with diseases of digestive system]. Kyiv, 2013: 143-158. (in Ukrainian)
6. Shadrin O.H., Platonova O.M. (2013). Monitoring poshyrenosti syndromu podraznennoho kyshechnyku sered dytiachoho naseleattia Ukrainy. [Monitoring of irritable bowel syndrome mortality among children population of Ukraine]. *Sovremennaja pediatrija*, 4(52) :84-87. (in Ukrainian)
7. Shadrin O.H., Platonova O.M., Stareci O.O. (2013). Suchasni pidhody do dyferencialinoi diagnostiki funktsionalnyh zahvoriuvani kyshechnyka u ditej. [Modern approaches to differential diagnosis of functional gastrointestinal disorders in children]. *Zdorovie rebenka*, 4(47): 76-82. (in Ukrainian)
8. Jurchyk K.V., Sukalo A.V. (2011). Sovremennyi vzgliad na problemu razdragnennogo kishechnika v pediatrii. [Modern approach to irritable bowel problem in pediatrics]. *Medicinskaja panorama*, 8: 41-44. (in Russian)
9. Chiou E. (2011). Functional abdominal pain and irritable bowel syndrome in children and adolescents. *Therapy*. Vol. 8 (3). P. 315-331.
10. Lovell R.M., Ford A.C. (2012). Global prevalence of and risk factors for irritable bowel syndrome: a meta-analysis. *Clin Gastroenterol Hepatol*. Vol. 10. P. 712-721.
11. Palsson O., Heymen S., Whitehead W.E. (2014). Abdominal pain versus abdominal discomfort: implications for diagnostic assessment of irritable bowel syndrome (IBS). *United Eur Gastroenterol J*. Vol. 2. P. 405-407.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-45>

УДК 159.9.072

Колпакчи О.С.

старший викладач кафедри психології
Бердянський державний педагогічний університет

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

Анотація. Здійснюється науково-теоретичний аналіз проблем и формування етичних цінностей професійної діяльності майбутніх практичних психологів. Розглядається проблема етики в роботі психолога. Формування етичних цінностей у процесі професійної підготовки майбутніх практичних психологів є підґрунтям для подальшого особистісного і професійного розвитку та вдосконалення фахівця. Моральна зрілість і цілісність особистості практичного психолога є основними якостями, які забезпечують можливість надання психологічної допомоги на загальнолюдському рівні. Дається визначення таких понять як «етика», «мораль», «моральність», «цінності». Пропонується перспективним напрямком подальшої роботи експериментальне вивчення проблеми формування етичних цінностей професійної діяльності майбутніх практичних психологів.

Ключові слова: етика, мораль, моральність, моральна особистість, цінності.

Kolpakchy Olena

Berdyansk State Pedagogical University

SCIENTIFIC-THEORETICAL STUDY OF PROBLEMS FORMING ETHICAL VALUES IN PROFESSIONAL ACTIVITY OF FUTURE PRACTICAL PSYCHOLOGISTS

Summary. A scientific and theoretical analysis of the problem in formation of ethical values of professional activity in future practical psychologists is carried out. The problem of ethics in the work of a practical psychologist is considered. The work of a psychologist belongs to a kind of activity in which the ethical competence of a specialist is a significant component of professionalism, it contributes to the formation of holistic professional thinking, humanely affects the personality of a specialist and his client, social environment, that is, society as a whole. Formation of ethical values in the process of professional training is the foundation for further personal and professional development and improvement of the specialist. There is a difference between ethical ideals and the values of society and ethical professional norms. In this case, generally accepted ethical ideals directly affect the quality of assistance. In order to fulfill their professional duties, a practical psychologist needs both a serious professional education and personal readiness. In personal readiness for the activity of a psychologist, in addition to professional competence, two other aspects directly related to the implementation of moral norms in the process of work should be highlighted. This is the moral maturity of consciousness, integrity and moral reliability of the personality of a specialist. Moral maturity and integrity of the practical psychologist are the main qualities that give the possibility of providing psychological care at the universal level. The moral reliability of a person characterizes a specialist, from the standpoint of adherence to the relevant professional and ethical norms and principles in complex, unforeseen situations of interaction with people who have fallen into certain crisis situations and because of this are in a difficult mental state. The definition of such concepts as «ethics», «morality», «morality», «values» is given. The promising direction of further work is the experimental study of the problem of formation of ethical values of professional activity of future practical psychologists.

Keywords: ethics, morality, moral personality, values.

Постановка проблеми. Етичні принципи відіграють істотну роль у діяльності психолога, бо закріплюють права й відповідальність сторін, тип відносин. У сфері організації і реалізації психологічної допомоги існують різні документи (Етичний Кодекс професійної спільноти, правила поведінки), які регламентують діяльність психолога в різних областях практики, але, на нашу думку, відсутня єдина законодавча основа в практиці психологів. Варто зазначити, що спостерігається недолік в розробці і структуруванні норм, правил поведінки, моральних і етичних аспектів в роботі психолога при нестандартних ситуаціях. Часом фахівці працюють «як хто може», без урахування стандартів і етичних цінностей, що звичайно, негативно впливає на авторитет професії психолога в цілому [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні спостерігається помітне збільшення досліджень, присвячених вивченню психологічних аспектів загальнолюдських, професійних морально-етичних проблем. І вітчизняні, і закордонні автори активно звертаються до даної, у недалекому минулому суто ідеологічної теми (Г. Балл, О. Бондаренко, Ф. Василюк, Г. Васянович, Є. Носенко, В. Панок, В. Рибалко, А. Реан, В. Семиченко, В. Татенко, Н. Чепелева, І. Тимошук та ін.). В їх роботах розкриваються види професійно-етичних порушень, що спостерігаються в процесі діяльності практичних психологів, дається аналіз причин та механізмів виникнення відповідних викривлень професійної етики на рівні особистості.

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми формування етичних цінностей профе-

сійної діяльності майбутніх практичних психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створення психологічної служби в нашій країні за відсутності досвіду навчання фахівців для неї призвело до протиріччя між необхідністю підготовки та її якістю. Та справа не тільки в професійній підготовці: психолог у процесі своєї професійної діяльності повинен керуватися міркуваннями гуманності своєї місії, дотримуватися певних етичних норм.

Етика роботи практичного психолога ґрунтується на загальнолюдських моральних цінностях та на положеннях Конституції України, що захищають права людини. Етичні принципи та правила роботи психолога формують умови, за яких на перший план мають вийти професіоналізм, гуманність дій, повага тих людей, із якими фахівець працює.

Поки не існує жодної служби психологічної допомоги, у складі якої була б комісія з етики. До того ж в Україні практично немає наукових досліджень у галузі психологічної деонтології, і це призводить до непрофесійного застосування психологічних методів.

Підготовка майбутніх практичних психологів, яка сьогодні відбувається в масових масштабах, не супроводжується психологічним контролем розвитку професійної відповідальності, глибоким і всебічним аналізом ціннісно-орієнтаційної сфери особистості. Викладене вище свідчить про те, що назріла певна необхідність ввести в навчальний процес закладів, що готують практичних психологів, завдання формувати етичні цінності у студентів, забезпечивши для цього необхідні теоретичні та організаційно-методичні основи, створити психологічні умови для формування етичних цінностей професійної діяльності у студентів психологічних факультетів.

Робота психолога належить до такого виду діяльності, в якому етична компетентність фахівця є значимим компонентом професіоналізму, що сприяє формуванню цілісного професійного мислення, гуманно впливає на особистість фахівця, його клієнта, соціальне оточення, тобто на суспільство в цілому. Формування етичних цінностей у процесі професійної підготовки є підґрунтям для подальшого особистісного і професійного розвитку та вдосконалення фахівця.

Усвідомлення необхідності формування етичних цінностей майбутніх психологів, виділення основних підходів до окресленої проблеми призводить до аналізу змісту найбільш уживаних в цьому сенсі понять «етика», «мораль», «моральність».

Для формування етичного компоненту професійної діяльності психолога, значимим є розуміння сутності терміна «етика».

У останні десятиліття часто говориться про моральне банкрутство людини, про пріоритет економічних і технологічних цінностей над духовними. Частково це можна пояснити тим, що технічний розвиток відбувається активніше, ніж моральний прогрес. На наш погляд, сутність питання про моральність індивіда й суспільства полягає не в тому, щоб ці процеси протікали паралельно, а в тому, якою мірою людина здатна перетворити цивілізаційний прогрес на самороз-

виток. Іншими словами, основна проблема етики на сучасному етапі полягає не у «внутрішній моральності» як такої, а в усвідомленні людиною відповідальності за власні діяння як суб'єкта історичного розвитку.

Етика – одна з філософських наук, яка вивчає людину як суб'єкт моралі, як істоту моральну, здатну чинити відповідно до моральних законів. Етика описує і пояснює мораль, а також вчить моралі, яка вказує не на те, за якими правилами люди поведуться в тій чи іншій культурі, а те, як вони повинні поводитися [3]. Починаючи з античності, мораль розумілася як показник того, наскільки людина відповідальна за себе і власні вчинки [2].

Звернімося тепер до поняття «мораль». Мораль не має реальних форм, однак наявна в усіх аспектах процесів освіти, розвитку та виховання. Мораль – це універсальна суспільна форма взаємин людей, яка є умовою можливості цих відношень. Це єдина можлива умова взаємного співіснування, в якому людське буття виступає саме як людське. На психологічному рівні мораль являє собою систему соціально-психологічних, соціально значимих усвідомлених установок особистості або малої групи на цивілізоване спілкування та діяльність, яка може проявлятися у вигляді переконань, оцінок, самооцінок, спонукань, намірів, вчинків, ліній поведінки в суспільстві, контролю і самоконтролю у спілкуванні та діяльності людей. На життєво-побутовому рівні мораль являє собою сукупність особливостей усталеного порядку, звичок, звичаїв, стереотипів, традицій, громадських думок; групового тиску, санкцій, очікувань і багато іншого. Психологію моралі цікавлять ті аспекти діяльності та спілкування індивіда, що пов'язані з існуванням і функціонуванням норм, моральних принципів і правил. Тому предметом досліджень психології моралі є людина як:

– суб'єкт морального знання, тобто істота, що пізнає окремі моральні правила і морально оцінювану дійсність, яка відкриває нові правила;

– суб'єкт моральних переживань, тобто істота, в котрій певні моральні правила і об'єкти моральних оцінок викликають певні емоційно-мотиваційні процеси;

– суб'єкт моральної поведінки, тобто істота, що діє відповідно до певних моральних правил, або порушує їх, або ні;

– суб'єкт моральних відносин, тобто істота, яка посідає певну моральну позицію, має певний моральний статус.

Предмет моральної реальності та процеси встановлення з нею відношень знаходять відображення в свідомості суб'єкта. Свідомій рефлексії доступні також результати цих пізнавальних процесів і встановлення взаємин, тобто суб'єктивний образ моральної реальності. Ця сфера свідомих переживань, зміст якої складають моральне значення і моральні відносини, визначається моральною свідомістю. У роботах вітчизняних дослідників ми часто зустрічаємо визначення моралі як системи оцінок людських вчинків, як особливого феномена людського буття, що припускає здатність людини до розуміння розрізняти добро і зло у відповідності до їх реальної цінності. У традиційному розумінні мораль

виступає як жорстка система норм поведінки людини в суспільстві. Різниця від традиційного підхід до сутності моралі, представлений у роботах С. Анісімова, А. Архангельського А. Гусейнова, С. Дробницького, Ю. Смоленцева, А. Титаренко та інших. Автори розглядають мораль як спосіб духовного самовизначення людини, як автономну, іманентну, трансцендентну категорію. Така позиція не дозволяє розглядати мораль лише як форму суспільної свідомості, а швидше як властивість людської діяльності. Мораль, за словами С. Анісімова, є самостійною галуззю духовної діяльності людини. Ще один підхід у визначенні сутності моралі пропонує О. Горохова, визначаючи мораль як специфічну форму самореалізації морального самоствердження особистості [10].

Ми будемо дотримуватися точки зору, згідно з якою мораль – це спосіб духовного самовираження людини. Вона існує як регулятор людських відносин, поведінки і свідомості поряд із традицією, звичаєм, правом. Мораль є також внутрішнім суб'єктивним регулятором суспільного життя. Багато авторів, даючи визначення моралі, підкреслюють, що вона – насамперед внутрішній регулятор індивідуальної свідомості та поведінки, а не прямий результат тиску соціальних нормативів. Відповідно до способу буття мораль являє собою систему норм, принципів, цінностей, якими керуються люди у власній реальній поведінці. Моральні норми – це правила, зразки, які схвалюються, одночасно виступають як блага і приклад нормальної поведінки. У людини є моральні звички, коли моральні норми дотримуються автоматично. Однак звичок виявляється недостатньо, коли людина не знає, як вчинити краще. Наприклад, сказати тяжкохворому, що він здоровий, чи сказати правду. Чесність вимагає одного рішення, а милосердя – іншого. Тут включається моральна рефлексія, тобто роздум, зважування аргументів «за» і «проти». Якщо роздумувати ніколи, то включається моральна інтуїція, що сформувалася на основі попередніх роздумів і звичок. Мораль завжди існує і як переживання, і як живе почуття, яке примушує або радіти, або страждати [11].

Специфікою моралі є дія зсередини людської свідомості. Моральні норми повинні бути засвоєні і стати надбанням внутрішнього світу людини. Інші соціокультурні регулятори, наприклад звичаї, традиції, впливають на поведінку ззовні, без безпосередньої участі внутрішнього світу, без вільного вибору. Зовсім інша справа – мораль. Моральний вчинок, навіть досконалий на нерелексивному рівні моральної інтуїції, – це прояв власне особистості, висловлення її внутрішніх настанов і переконань. Однак переконання морально зрілої людини можуть не збігатися із загальноприйнятими уявленнями або навіть протистояти їм. Особистість сама усвідомлено їх обирає і несе за них повну відповідальність.

Моральні норми, якщо вони повністю внутрішньо засвоєні, не потребують зовнішнього контролю. У повному розумінні слова моральний лише той, хто з власної волі дотримується моральної поведінки незалежно від контролю з боку інших людей і думки тих, хто реалізує в поведінці власні моральні переконання [13].

Система моральної регуляції зазвичай включає норми, цінності, вищі цінності, ідеали, принципи і такий особливий елемент – сенс життя.

Норми – це веління, приписи, певні правила поведінки, мислення і переживання, які повинні бути притаманні людині. Можна сказати також, що це еталонні зразки загальноприйнятої дії по відношенню до світу. Норми не зводяться до визначення тільки зовнішньої лінії поведінки, а претендують на те, щоб унормувати внутрішній світ. У цьому сенсі нормою є не тільки гуманне поведіння, ввічливість, чесність, але й глибоке обурення жорстокістю, грубістю і брехнею, навіть якщо це обурення не завжди може знайти реальний вихід. Норми моралі наказують людині дотримуватися певного типу поведінки й уникати того, що їй суперечить. В абсолютній більшості випадків моральний кодекс складається не з прямих наказів, а із заборон: не убий, не кради, не роби іншому того, чого не бажаєш собі тощо. Моральні норми чітко й однозначно вказують, чого робити не можна і що засуджується за будь-яких обставин. Мораль насамперед формує абсолютні заборони і робить їх нормами поведінки, яких мають дотримуватися люди, якщо вони хочуть бути моральними. Норми моралі вказують межі, за якими поведінка перестає бути моральною і виявляється позаморальною (коли людина просто не знайома з нормами) або аморальною (норми ігноруються).

Що стосується позитивних норм-повелінь, то вони вимагають, по-перше, активності з боку суб'єкта моральності – людини, а по-друге, творчого тлумачення того, що значить бути розсудливим, порядним, милосердним тощо. Діапазон розуміння цих закликів дуже широкий. Тому моральні норми – це насамперед заборони і лише потім – позитивні заклики. Другим важливим компонентом моральної регуляції є цінності, тобто зміст, який затверджується в нормах. Коли говорять «будь чесний», мають на увазі, що чесність – це цінність, що важлива і значима для людей. Цінності це не просто зразки поведінки і ставлення до світу, а зразки, взяті в чистому вигляді, вичлененні як самостійне явище [11].

Аналіз спеціальної літератури дозволив побачити, що дефініція «цінності» трактується неоднозначно в різних науках. З точки зору етимології «цінності» – це те, що люди цінують, важливе, значиме. У працях С. Анісімова, А. Архангельського, В. Білски, Г. Гусейнова, С. Дробницького, В. Куніциної, Н. Фролова, Ш. Шварца цінності визначаються як елементи структури особистості, фактори детермінації, регулювання мотивації та дії особистості. Ш. Шварцем і У. Білски було теоретично обґрунтовано природу та функції цінностей, їх взаємозв'язки у структурі особистості. Цінності виступають як критерії, за якими людина вибудовує ставлення до світу, зокрема ставлення до самої себе (самоставлення) [14].

Цінності – це еталони, котрі служать орієнтиром дій людини. Беручи до уваги різні тлумачення поняття «цінності», ми вважаємо, що етичні цінності – це впорядковані поведінкові стандарти й еталони, що регулюють мотивацію і дії особистості, спрямовані на задоволення людських потреб, які дають уявлення про моральний ідеал.

Між нормами й цінностями, які тісно взаємопов'язані, існують наступні принципи відмінності:

1. Виконання норм схвалюється, у той час як слухіння цінностям викликає захоплення. Цінності змушують людину не просто дотримуватися еталону, а прагнути до вищого. Вони наділяють дійсність сенсом.

2. Норми завжди становлять певну систему, вони повинні виконуватися одночасно, інакше система виявиться суперечливою, практично неробочою. Цінності ж, навпаки, вибудовуються в ієрархію, тому люди нерідко жертвують одними цінностями заради інших (наприклад, розсудливістю заради свободи або гідністю заради справедливості).

3. Норми досить жорстко задають межі поведінки, тому про норму можна говорити, що вона або виконується, або ні. Цінності піддаються інтенсивній оцінці, оскільки вони пов'язані зі значимими смислами особистості та глибоко емоційні. Цінності не повністю переходять в норму, вони завжди щось більше, бо зберігають момент бажання (а не тільки обов'язку). Система норм є більш жорсткою і однозначною, ніж система цінностей, хоча протягом останніх півтора століть відбулося «розмивання» цілого ряду моральних норм, які тепер стали «м'якими», тобто припускають терпимість до відхилень. Це нормативне «пом'якшення» відбулося вслід за переоцінкою цінностей, бо норми завжди слідує за трансформаціями в тому ціннісному змісті, який вони виражають в імперативній формі [11]. Мораль сповнена абсолютно конкретними моральними цінностями, мінливими в кожену епоху в кожній людині.

У контексті нашого дослідження необхідно звернутися й до поняття «моральність»: її можна визначити як совість людини, що допомагає прийняти рішення в тих ситуаціях, коли не допомагають норми моралі. Моральність – це індивідуальна етична поведінка. Спираючись на дослідження О. Лобок і Г. Брандт [10], слід визнати, що моральна позиція людини, безумовно, виникає під впливом суспільства, але переломлюється через індивідуальний вибір цінностей. Отже, моральність – це індивідуальний пошук людиною індивідуальної лінії поведінки.

Моральність – це реальна дійсність, це активність індивіда, а в нашому випадку – майбутнього психолога, в оволодінні професійними й моральними принципами організації професійної діяльності, моральна здатність відкривати в професійній діяльності особистісний сенс, тобто моральність можна визначити як внутрішню кодифікацію норм взаємовідносин людини з суспільством [12].

Моральність не властива особистості від народження, а зароджується й розвивається в процесі соціалізації та індивідуалізації. Можна сказати, що моральність – це своєрідний еквівалент моралі, переломлений через власну моральну свідомість. Мораль і моральність можуть суперечити одна одній, та зближує їх те, що вони детерміновані соціально-історичною позицією індивіда. Таке трактування змісту терміна «моральність» зближує його з терміном «мораль», що розуміється як форма морального самоствердження осо-

бистості. Моральність можна розглядати як певну особистісну модифікацію моралі в процесі її особистісної переробки.

Сьогодні категорії «моральна поведінка», «моральна свідомість», «моральна особистість» вивчаються переважно в рамках філософії та етики, однак вони вимагають і психологічного аналізу, осмислення. Як вважає Н. Непомняща, у психології розрізняють поняття «моральність» – «мораль», пов'язані з розмежуванням галузей вивчення. Мораль, у тому числі й професійна, розглядається як сукупність норм, поведінки, взаємодії людей у соціумі. Моральність є власне психологічним суб'єктивним утворенням, в її основі лежать механізми ставлення людини до людини, ставлення до інших, що є визначальною основою моральності. Моральність і мораль можуть не тільки бути не тотожні, але й суперечити одна іншій [7]. Слово «моральний» розуміється як такий, що «має відношення до духовного» і визначає цілісність людської особистості, узгодженість її серця й розуму. У тлумачному словнику В. Даля написано: «моральний – протилежний тілесному, плотському; духовний, душевний».

Таким чином, у терміні «моральна особистість» закладено сенс сповнення людини вищими духовними цінностями та прийняття їх у ситуаціях морального вибору. У роботі фахівців, діяльність яких спрямована на допомогу іншим, етичні стандарти є надзвичайно високими: досить ознайомитися з етичними кодексами цих дисциплін, щоб не залишилося жодних сумнівів [4; 8; 9]. Середній же рівень особистої індивідуальної моральності фахівців, що навчаються чи вже працюють, може не відповідати цим стандартам. Це може стати причиною появи феномену подвійного етичного стандарту у фахівців-професіоналів [1]. Така людина на роботі дотримується одного етичного стандарту поведінки, а в особистому житті – іншого, набагато нижчого. На практиці тут можливі два варіанти перебігу подій. Перший – позитивний, коли високий етичний стандарт професії змушує людину особистісно розвиватися, «підтягуватися» до ідеалу, згладжувати внутрішній конфлікт подвійності. Другий полягає в тому, що етичні приписи кодексу можуть заучуватися фахівцем як система правил поведінки лише у професійній діяльності. При цьому виникає питання доцільності дотримання жорстких етичних професійних норм в умовах, близьких до стресу (екстремальних), що часто буває в роботі практичного психолога. Такий варіант може призводити до виникнення синдрому емоційного вигорання. Тоді цілком можливо, що правила кодексу будуть виконуватися в тій частині, яка не вимагає високих особистісних витрат, в ситуаціях зовнішнього контролю і зовсім не будуть виконуватися в екстремальних умовах; при наданні допомоги безоплатно; у ситуаціях спокуси «легко заробити гроші»; коли немає контролю з боку громадськості та коли фахівець залишається наодинці зі власною совістю.

Висновки. У цілому цю проблему можна сформулювати так: реально існує відмінність між етичними ідеалами та цінностями соціуму й етичними професійними нормами. При цьому загальноприйняті етичні ідеали в конкретному

співтоваристві безпосередньо впливають на якість надання допомоги. Для виконання своїх професійних обов'язків практичному психологу потрібна як досить серйозна професійна освіта, так і особистісна готовність [5]. Проблема подвійного етичного стандарту може негативно впливати на особистісну готовність фахівця до надання психологічної допомоги. В особистісній готовності до діяльності психолога, крім професійної компетентності, слід виділити ще два аспекти, безпосередньо пов'язаних з реалізацією моральних норм у процесі роботи. Це моральна зрілість свідомості (самосвідомості), цілісність і моральна надійність особистості фахівця. Моральна зрілість і цілісність особистості практичного психолога є основними якостями, які забезпечують можливість надання психологічної допомоги на загальнолюдському рівні. Моральна надійність особистості характеризує фахівця, з позицій до-

тримання відповідних професійно-етичних норм і принципів у складних, непередбачених ситуаціях взаємодії з людьми, котрі потрапили в певні кризові ситуації і через це знаходяться у важкому психічному стані. Моральна надійність потрібна наприклад, коли доводиться зазнавати непередбачених труднощів, пов'язаних із незапланованим подовженням робочого дня або виконанням послуг понад плату, з необхідністю особистої участі у вирішенні проблем клієнта.

Таким чином, ми знайшли в поняттях «етика», «мораль», «моральність» те спільне, що дозволить нам говорити про процес формування етичних цінностей майбутнього психолога у процесі професійної освіти, а саме: етика – це «філософська рефлексія над нашими думками» [10]; мораль – це спосіб духовного самовизначення; моральність – це активність індивіда у виборі своєї моральної позиції.

Список літератури:

1. Веселова Е.К. Психологическая деонтология: мировоззрение и нравственность. С.-Петербург. ун-т, 2002. 316 с.
2. Гильдебранд фон Д. Этика. Алетея, 2001. 566 с.
3. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. Москва 1998. 470 с.
4. Етичний кодекс психолога. Тернопіль, 1996. 16 с.
5. Кораблина Е.П. Психологические аспекты готовности к помогающей деятельности. *Психологические проблемы самореализации личности* / под ред. Л.А. Коростылевой. 2002. Вып. 6. С. 174–199.
6. Мяготин А.В. Профессиональная этика: современные ценности и смыслы. *Ценности и смыслы*. 2011. № 2. С. 74–80.
7. Непомнящая Н.И. Психодиагностика личности. Москва, 2001. 192 с.
8. Профессионально-этический кодекс членов Межрегиональной Ассоциации работников социальных служб. *Бюллетень психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы*. 2000. № 2.
9. Профессиональный кодекс этики для психологов. Бонн, ФРГ. *Вопросы психологии*. 1990. № 6. С. 148–154.
10. Словарь по этике / под ред. И.С. Кона. Москва, 1981. 430 с.
11. Филатова О.Г. Этика. Конспект лекцій. 2000. 61 с.
12. *Философский энциклопедический словарь* / ред. кол.: С.С. Аверинцев и др., 1989. 815 с.
13. Шрейдер Ю.А. Этика. Введение в предмет. Москва, 1998.
14. Яницкий М.С. Психологические факторы и механизмы развития ценностных ориентации личности: автореф. дисс. ... докт. психол. наук: Новосибирск, 2000. 20 с.

References:

1. Veselova E.K. (2002). Psihologicheskaya deontologiya: mirovozzrenie i нравstvennost. S.-Peterb. un-t, 316 p. (in Russian)
2. Gildebrand fon D. (2001). Etika. Aleteya, 566 p.
3. Guseynov A.A., Apresyan R.G. (1998). Etika. Moskva. 470 p.
4. Etichniy kodeks psihologa (1996). Ternopil, 16 p.
5. Korablina E.P. (2002). Psihologicheskie aspekty gotovnosti k pomagayuschey deyatel'nosti. Psihologicheskie problemyi samorealizatsii lichnosti / pod red. L.A. Korostyilevoy, no 6, pp. 174–199.
6. Myagotin A.V. (2011) Professional'naya etika: sovremennyye tsennosti i smyislyi. *Tsennosti i smyislyi*, no 2, pp. 74–80.
7. Nepomnyaschaya N.I. (2001). Psihodiagnostika lichnosti. Moskva, 192 p.
8. Professionalno-eticheskiy kodeks chlenov Mezhhregionalnoy Assotsiatsii rabotnikov sotsialnykh sluzhzb. *Byulleten psihosotsialnoy i korrektsionno-reabilitatsionnoy raboty*. 2000, № 2.
9. Professionalniy kodeks etiki dlya psihologov. Bonn, FRG. (1990). *Voprosy psihologii*, no 6, pp. 148–154.
10. Slovar po etike (1981) / pod red. I.S. Kona. Moskva, 430 p.
11. Filatova O.G. (2000). Etika. Konspekt lektsiy, 61 p.
12. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar* (1989) / red. kol.: S.S. Averintsev i dr., 815 p.
13. Shreyder Yu.A. (1998). Etika. Vvedenie v predmet. Moskva.
14. Yanitskiy M.S. (2000). Psihologicheskie faktoryi i mehanizmyi razvitiya tsennostnykh orientatsii lichnosti: avtoref. diss. ... dokt. psihol. nauk: Novosibirsk, 20 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-46>
УДК 159.9

Костюкова М.В.

выпускник-магистр

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

Крейдун Н.П.

кандидат психологических наук, профессор, профессор кафедры прикладной психологии
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

МОРАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИНДИВИДОВ РАЗНЫХ СЕСУАЛЬНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ

Аннотация. В работе рассматриваются морально-нравственные особенности мужчин и женщин с разными сексуальными ориентациями. Эмпирически было доказано, что каждой группе свойственны определенные проявления морального самоопределения, альтруизма и социоморальной рефлексии. Так, гетеросексуальные мужчины, по сравнению с гомосексуалами, более склонны к ожиданию вознаграждения за свои моральные поступки и наказания за нарушение социальных норм. Гетеросексуальные женщины больше, чем бисексуальные склонны к морализации и вере в естественное происхождение морали, а гомосексуальные – к вере в обязательность соблюдения моральных норм и к активной их реализации в своем поведении. Зафиксированные различия в группах мужчин и женщин с разными ориентациями указывают на отсутствие морального превосходства индивидов с одной сексуальной ориентацией над индивидами с другими сексуальными ориентациями.

Ключевые слова: сексуальная ориентация, мораль, нравственность, моральное сознание, гомосексуальность, бисексуальность, гетеросексуальность.

Kostiukova Maryna, Kreydun Nadiia

V.N. Karazin Kharkiv National University

MORAL FEATURES OF PEOPLE WITH DIFFERENT SEXUAL ORIENTATIONS

Summary. The paper discusses moral characteristics of men and women with different sexual orientations. We'll consider morality as a complex of norms and principles of human behavior in relation to other people, physical objects, the person himself and the world in general. Ideas about the moral qualities of another person or social group are the basis for building interpersonal relations with a specific individual and the group as a whole. Nowadays a belief about immorality of homo- and bisexual individuals is still very common. That has a large negative impact on image of LGBT-community and causes split and high level of homophobia in our society. In our research it has been empirically proven that each group of subjects is characterized by certain manifestations of moral self-determination, altruism and socio-moral reflection. In general, homo, hetero and bisexual individuals believe that existence of moral norms is necessary for effective functioning of society. All respondents are ready to take some responsibility for their moral actions and tend to have internal locus of control over their moral decisions. However, we found some differences in functioning of moral consciousness among individuals with different sexual orientations. So, heterosexual men, compared to homosexuals, are more prone to waiting for rewards for their moral actions and punishment for violating social norms. Heterosexual women tend to moralization and faith in the natural origin of morality more than bisexual. Heterosexual women tend to the belief in the obligation to keep up to moral standards and actively implement them in their behavior. Recorded differences in groups of men and women with different orientations indicate a lack of moral superiority of individuals with one sexual orientation over individuals with other sexual orientations. Following data can be used as prevention of diverse acts of violence, homophobia and heterosexism towards individuals with homosexual and bisexual orientations.

Keywords: sexual orientation, morality, moral consciousness, homosexuality, bisexuality, heterosexuality.

Постановка проблемы. Изучение морального сознания на сегодняшний день является одной из самых актуальных, но мало разработанных тем психологии. Морально-нравственные особенности личности лежат в основе каждого акта ее реагирования от принятия сложных решений до типичных паттернов поведения в различных жизненных ситуациях.

Представления о моральных качествах другой личности или социальной группы являются основой выстраивания межличностных отношений с конкретным индивидом и группой в целом. Так, в наше время распространено убеждение, что все люди гомо- и бисексуальной ориентации являются аморальными и безнравственными. Это утверждение часто используется в качестве оправдания гомофобии, гетеросексизма и актов

насилия над представителями ЛГБТ-сообщества. Поэтому возникает необходимость изучения морально-нравственных особенностей индивидов с разными сексуальными ориентациями.

Анализ последних исследований и публикаций. В научных кругах существуют различные подходы к концептуализации понятий «мораль» и «нравственность». В связи с чем проблема морально-нравственных качеств личности в психологии изучалась через описание морального сознания (Л. Колберг, К. Гиллиган, Дж. Хайдт, С. Пинкер), генетических истоков морали (М. Хаузер, П. Блум, С.Г. Якобсон, Д.А. Подольский), усвоения моральных норм и правил в ходе социализации (К.К. Платонов) и нравственного самоопределения личности (А.Е. Воробьева, А.Б. Купрейченко) [1; 3].

На сегодняшний день выделяют описательную (мораль как совокупность характеристик, описывающих особенности конкретной личности и/или социальной организации) и предписательную функции морали (мораль как совокупность необходимых для соблюдения норм и правил). Исходя из этого, в нашей работе под моралью будем понимать совокупность норм и принципов поведения индивида по отношению к другим людям, природным объектам, себе самому и миру в целом.

Долгое время в научных кругах велись споры о природе различных моральных категорий (альтруизм, справедливость, агрессия, эмпатия и др.). Теологическая трактовка моральных свойств как врожденных характеристик человека была признана ненаучной. Это привело к тому, что в психологической науке длительное время господствовало конструктивистское представление о морали. И только во второй половине XX века в работе приматолога М. Хаузера [5] был выдвинут тезис о врожденной природе моральных категорий или, выражаясь словами автора, о наличии у человека универсального «органа морали».

Точку зрения Хаузера сегодня разделяют многие психологи (С. Пинкер, С. Харрис, П. Блум, и т.д.). Одним из ученых продолживших изучение морали, как врожденного свойства личности был американский психолог Дж. Хайдт, который взяв за основу концепцию трансформационной грамматики Н. Хомского выделил 5 моральных универсалиев. К ним Хайдт отнес: вред (различные проявления физического и психологического насилия), реципрокность (взаимность в отношениях и предоставлении помощи), иерархию (уважение к старшим, опора на авторитет), чистоту (различные требования к употреблению пищи и вступлению в сексуальные отношения, а так же отношение к смерти) и принадлежность к группе (ин- и аутигрупповая мораль). Каждая из этих универсалий является характерной для любого типа общества (как современного, так и традиционного) и любой культуры [1; 6].

В советской и современной постсоветской (украинской и российской) психологии дискуссия о врожденной или приобретенной природе моральных категорий привела к выделению двух самостоятельных теоретических конструктов: морали (как совокупности изменчивых, приобретенных и культурораспецифичных норм и правил) и нравственности (как совокупности врожденных, универсальных и относительно постоянных моральных принципов) [3].

В зарубежной психологии четкого разделения понятий на «мораль» и «нравственность» нет. Все особенности, относящиеся к морально-нравственной сфере личности объединяются зарубежными психологами в единое понятие «мораль». В нашей статье будем придерживаться этого принципа, используя термины «мораль» и «нравственность» в качестве синонимов.

Изучение морали как психологического конструкта породило несколько теоретических моделей развития и функционирования моральных качеств личности. Одни из них концентрируются на развитии морального сознания (Л. Колберг, Ж. Пиаже), другие – на моральной воспи-

танности (К. К. Платонов), третьи – на оценке нравственности как интегральной характеристики личности (Л.М. Попов, С.К. Бондырева и Д.В. Колесов) [3].

Однако, комплексных работ, направленных на выявление морально-нравственных особенностей индивидов разной сексуальной ориентации на сегодняшний день в психологической науке нет. Тем не менее, имеется ряд эмпирических исследований, посвященных изучению той или иной моральной категории: склонность к причинению вреда себе и окружающим – R. Stephenson, C. Finneran, аддиктивное поведение – A. Bourne, P. Weatherburn, R. Cabaj, D. Mckirnan, отношение к себе, к другим и к миру, в целом – N. Hammaren, T. Johansson, L. Hamilton [8; 10; 12].

Наиболее многочисленные труды посвящены изучению особенностей межличностных (в основном, партнерских) отношений у мужчин гомосексуальной ориентации. В работах M. Otis, S. Rostosky, C. Belous приводятся данные, что в гомосексуальных отношениях более высокий уровень идеализации партнера, более эгалитарная структура взаимодействия, но при этом более высокий уровень стресса, дискриминации и интернализированной гомофобии, чем в гетеросексуальных парах. В остальном, гомосексуальные отношения, по мнению Курдека, ничем не отличаются от гетеросексуальных [7].

В начале 2010х годов начали набирать популярность исследования, посвященные изучению агрессивности у представителей ЛГБТ-сообщества и связанные с ними, исследования физического и психологического насилия в гомосексуальных парах. Так, по данным J. Rohrbaugh, акты насилия в гомосексуальных парах (как у мужчин так и у женщин) практически не отличаются от таковых в гетеросексуальных [12]. Из чего следует, что вред и насилие как универсальная моральная категория в равной степени характерен как для индивидов гомо-, так и для индивидов гетеросексуальной ориентации, как для мужчин, так и для женщин.

Причинами гетеро- и аутоагрессии у гомосексуальных испытуемых часто является внутренняя гомофобия, дискриминация со стороны окружения и самонеприятие. Так, будучи отвергнутыми социумом, страдая от постоянного стресса, гомосексуалы могут проецировать весь свой гнев и обиду на сексуального партнера [11].

Другой формой совладания с внутренней гомофобией у гомосексуальных и бисексуальных индивидов часто становится аддиктивное поведение. Так, по данным A. Bourne [8] представители ЛГБТ-сообщества более склонны к употреблению алкогольных напитков и наркотических веществ, что сближает их с другими маргинальными группами и позволяет получить в них поддержку и принятие, которых они были лишены в маргинализирующей среде.

Высокая склонность к аддиктивному поведению и промискуитет в выборе сексуального партнера, который весьма распространен среди гомосексуалов, влияют на формирование стереотипа аморальности ЛГБТ-сообщества.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. На сегодняшний день существует достаточно много научных трудов,

целью которых является изучение психологических особенностей индивидов гомосексуальной ориентации. Однако, большинство таких работ было написано в патологизирующем ключе до 1973 года, когда гомосексуальность еще относили к расстройствам половых предпочтений. Общей характеристикой трудов того времени является описание лиц гомосексуальной ориентации как аморальных, агрессивных и девиантных индивидов с значительными проблемами половой идентификации и слабым Супер-Эго [2].

Современных и менее пристрастных работ направленных на изучение личностных (в том числе, моральных) особенностей индивидов гомо- и бисексуальной ориентации не так много. Однако эта область исследований стремительно развивается. Так, квир-психологи XXI века значительное внимание уделяют изучению особенностей социализации, Я-концепции и личностных черт представителей ЛГБТ-сообщества.

В связи с этим возникает необходимость в исследовании и морально-нравственных особенностей индивидов с разными сексуальными ориентациями.

Цель статьи. Изучение морально-нравственных особенностей индивидов с разными сексуальными ориентациями.

Изложение основного материала. В исследовании приняли участие 137 испытуемых: 47 индивидов гетеросексуальной ориентации (25 мужчин и 22 женщины), 46 индивидов гомосексуальной ориентации (25 мужчин и 21 женщина) и 44 индивида бисексуальной ориентации (25 женщин и 19 мужчин). Поиск испытуемых осуществлялся через интернет (сайты знакомств, группы общения по интересам, закрытые группы для представителей ЛГБТ-сообщества).

В ходе нашего исследования были использованы следующие методики:

1. Методика «Нравственное самоопределение личности» (А.Е. Воробьева, А.Б. Купрейченко) [3].
2. Методика исследования альтруистической позиции (Д.А. Подольский) [4].
3. Социоморальной рефлексии диагностика (в модификации А.А. Хвостова).
4. Морально-нравственные дилеммы, разработанные на основе методики «Дилеммы Л. Колберга».

Математическая обработка результатов осуществлялась с помощью многофакторного дисперсионного анализа (MANOVA) и факторного анализа.

Проверка данных с помощью MANOVA (апостериорный критерий Бонферони) показала наличие значимых различий по шкале «Взаимность морального поведения» между группой гетеро- и группой гомосексуальных мужчин (0,0096). Так, для гетеросексуальных мужчин больше чем для гомосексуальных характерно ожидать от других награды за собственные хорошие поступки и наказания за аморальное поведение. Полученные результаты можно объяснить тем, что гомосексуалы чаще в своей жизни сталкиваются с социальным неприятием чем гетеросексуалы, в связи с чем они менее

склонны ожидать справедливой награды за собственное моральное поведение. В то же время, геи чаще нарушают общепринятые социальные нормы и, имея больший опыт такого поведения, лучше понимают, что за каждым «аморальным» поступком не обязательно будет следовать социальное возмездие.

С помощью дисперсионного анализа так же удалось установить наличие значимых различий между би- и гомосексуальными женщинами по шкалам «Обязательность соблюдения нравственных норм» (0,025) и «Активность морального поведения» (0,018). Так, лесбиянки больше, чем бисексуалки убеждены в обязательности соблюдения нравственных норм и проявляют большую активность в нравственном поведении, руководствуясь при этом собственными моральными принципами. Это может быть связано с тем, что бисексуальные женщины находятся в более маргинализованном положении, чем гомосексуальные. Так, не имея возможности полностью соответствовать ни моральным нормам гетеро-, ни гомосексуального сообщества, они менее высоко оценивают соблюдение моральных норм и менее склонны к активному нравственному поведению.

Между би- и гетеросексуалками были обнаружены значимые различия по шкале «Происхождение морали» (0,0179). То есть, гетеросексуальные женщины по сравнению с бисексуальными более склонны считать, что нравственные нормы имеют естественное происхождение, что каждый человек от рождения хорош и обладает базовыми представлениями о добре и зле. Данные результаты могут быть объяснены через более позитивный жизненный опыт гетеросексуалок. На протяжении своей жизни гетеросексуальные женщины чаще сталкиваются с тем, что моральные нормы «работают» на пользу им и близким для них людям. Поэтому гетеросексуальные женщины более склонны считать моральные категории врожденными, заложенными в людях самой природой.

MANOVA так же выявил значимые различия между бисексуальными женщинами и мужчинами (0,026) по показателю «Происхождение морали»; между гетеросексуальными мужчинами и гетеро- (0,007) и гомосексуальными (0,003) женщинами по шкале «Взаимность морального поведения». Так, бисексуальные мужчины больше, чем женщины разделяют идею естественной основы морали. А гетеросексуальные мужчины более склонны ожидать наказания или поощрения за собственные аморальные или нравственные поступки, чем гетеро- и гомосексуальные женщины. Полученные результаты можно объяснить через большую приверженность мужчин норме справедливости, и, соответственно, большую ориентацию женщин на поддержание межличностных отношений вне зависимости от того будут ли их поступки оценены по достоинству.

Дальнейшая математической обработки данных была осуществлена с помощью факторного анализа (метод главных компонент, тип вращения – Varimax Normalized). Полученные результаты представлены в таблице (Табл. 1).

Факторные нагрузки (Varimax Normalized)

Переменные	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
Происхождение морали	0,245	0,681	-0,308	-0,182
Абсолютность	-0,098	0,812	0,125	0,068
Воздаяние	0,352	0,519	0,23	-0,288
Природа морали	-0,011	0,024	0,186	-0,916
Эгоцентрическая ориентация	-0,177	-0,141	-0,781	0,099
Гуманистическая ориентация	0,788	0,172	0,304	0,195
Мирозерцательная ориентация	0,85	-0,015	0,132	0,04
Бескорыстное добро	0,75	0,133	0,059	-0,236
Эгоистическое добро	-0,167	0,015	-0,75	0,172
Обязательность соблюдения морали	0,156	0,622	0,485	0,162
Общая дисперсия	2,184	1,85	1,722	1,119
Доля общ.дисп.	0,218	0,185	0,172	0,112

Из таблицы (табл. 1) видно, что количество факторов, выделенных после вращения равно четырем. Процент общей дисперсии для каждого фактора более 7%, процент кумулятивной дисперсии составляет 68,74% и вес каждого фактора больше 1 (Критерий Кайзера).

Нами были выделены следующие факторы:

- Фактор 1 (Гуманизм). Полученный фактор объясняет положительную взаимосвязь таких показателей как гуманистическая (0,788) и мирозерцательная (0,85) нравственные ориентации и бескорыстное добро (0,75). Результаты можно объяснить присущими испытуемым ценностями гуманизма, что проявляется в отношении к людям как к уникальным личностям, наделенным равными правами и свободами, в ориентации поведения на построение лучшего будущего для следующих поколений и в склонности к настоящему альтруистическому поведению.

- Фактор 2 (Морализация). Этот фактор включает в себя четыре взаимосвязанные переменные: происхождение морали (0,681), абсолютность (0,812), воздаяние (0,519) и обязательность соблюдения моральных норм (0,622). Полученные данные могут быть объяснены через присущую испытуемым склонность к морализации как защитному механизму, что проявляется в вере в естественное происхождение морали, бессознательном поиске доказательств справедливости мира и в убеждении, что моральные нормы являются де факто верными, обязательными к соблюдению и неподлежащими пересмотру.

- Фактор 3 (Самоотречение). К этому фактору относятся следующие показатели: эгоистическое добро (-0,75) и эгоцентрическая ориентация (-0,781). Данные результаты можно объяснить склонностью испытуемых к самоотречению в своем поведении, что выражается в отказе от преследования собственных эгоистических мотивов, в отношении к другому как к самостоятельной ценности, а не как к средству для достижения собственных целей и в низком уровне манипулятивности испытуемых.

- Фактор 4 (Внешний локус контроля). Является генеральным фактором потому, что включает в себя только одну переменную – природу морали (-0,916). Данные результаты могут

быть объяснены через склонность испытуемых к перекалыванию ответственности за собственные моральные решения и их последствия на мир и окружающих, их веру во власть ситуации над их нравственными поступками.

На основе полученных факторов был проведен дисперсионный анализ для проверки гипотезы о зависимости факторов от сексуальной ориентации и пола испытуемых. Проверка данных по критерию Левена обнаружила неомогенность дисперсии по Фактору 4, поэтому, он был исключен из анализа.

По результатам MANOVA по выделенным факторам удалось обнаружить существенные расхождения в выраженности Фактора 2 «Морализация» между женщинами гетеро- и бисексуальной ориентации (0,0108). Это указывает на то, что гетеросексуалкам больше, чем бисексуалкам присущ защитный механизм морализации, который служит оправданием существующему в обществе социальному порядку.

Выводы и перспективы. Нами выявлены морально-нравственные особенности мужчин и женщин разных сексуальных ориентаций.

Как мужчины, так и женщины, независимо от сексуальной ориентации, в равной степени верят в социальную значимость моральных норм и в то, что они служат целям успешного функционирования общества, имеют внутренний локус контроля за собственными нравственными поступками и готовы брать на себя ответственность за принятые моральные решения.

Зафиксированы различия в особенностях нравственного сознания в группе мужчин и группе женщин с различными сексуальными ориентациями. Так, бисексуальные мужчины больше чем женщины уверены в естественном происхождении нравственных категорий. Гетеросексуальные мужчины более склонны ожидать награды и возмездия за свои моральные и аморальные действия чем гетеро- и гомосексуальные женщины.

Гомосексуальные женщины больше бисексуалок убеждены в обязательности соблюдения моральных норм и более активно реализуют эти нормы в своем поведении. Гетеросексуалки больше, чем бисексуальные женщины склонны

считать, что моральные качества являются врожденными и что каждый человек от природы имеет базовые представления о добре и зле, они также чаще используют морализацию в качестве защитного механизма.

Гетеросексуальные мужчины больше, чем гомосексуальные склонны ожидать вознаграждения за собственные нравственные поступки

и наказания за нарушение правил общественной этики.

Практическая значимость: полученные результаты могут быть использованы в работе психолога-консультанта центров для представителей ЛГБТ-сообщества с целью уменьшения распространения проявлений гомофобии и гетеросексизма.

Список литературы:

1. Заикин В.А. Моральное функционирование: социально-психологический подход. Социально-интуитивистская теория Дж. Хайдта. Национальный психологический журнал. 2017. № 1(25). С. 32–38.
2. Крафт-Эбинг Р. Половая психопатия. Москва, 2013. 560 с.
3. Купрейченко А.Б., Воробьева А.Е. Нравственное самоопределение молодежи. Москва, 2013. 480 с.
4. Подольский Д.А. Исследование альтруистической позиции подростков. *Психология и школа*. 2010. № 2. С. 29–42.
5. Хаузер М. Мораль и разум. Как природа создавала наше универсальное чувство добра и зла. Москва, 2008. 640 с.
6. Хвостов А.А. Моральное сознание в зарубежных исследованиях. *Развитие личности*. 2017. № 1. С. 94–126.
7. Belous C., Wampler R. Development of the gay and lesbian relationship satisfaction scale. *Journal of Marital and Family Therapy*. 2016. № 42 (3). URL: <https://www.researchgate.net/publication/291819135>.
8. Bourne A., Weatherburn P. Substance use among men who have sex with men: patterns, motivations, impacts and intervention development need. *Sexually Transmitted Infections*. 2017. Vol. 93. №5. P. 342-346. DOI: 10.1136/sextrans-2016-052674.
9. Caron S., Ulin M. Closeting and the Quality of Lesbian Relationships. *Families in Society*. 1997. № 78(4), P. 413–419. DOI: 10.1606/1044-3894.799.
10. Mckirnan D., Ostrow D. Hope B. Sex, drugs and escape: A psychological model of HIV-risk sexual behaviors. *AIDS Care*. 1997. Vol. 8. № 6. P. 655-670. DOI: 10.1080/09540129650125371.
11. Moss D. On situating homophobia. *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 1995. Vol. 45. № 1. P. 201–215. DOI: 10.1177/00030651970450010901.
12. Rohrbaugh J. B. Domestic violence in same-gender relationships. *Family court review*. 2006. Vol. 44. № 2. P. 287–299.

References:

1. Zaikin V.A. (2017). Moral'noe funktsionirovanie: sotsial'no-psikhologicheskii podkhod. Sotsial'no-intuitivistskaya teoriya Dzh. Khaydta. [Moral functioning: socio-psychological approach]. *National psychological journal*, no. (25). pp. 32–38.
2. Kraft-Ebing R. (2013). *Polovaya psikhopatiya [Psychopathia Sexualis]*. Moscow: Knizhnyy Klub Knigovok.
3. Kupreychenko A.B., Vorob'eva A.E. (2013). *Nravstvennoe samoopredelenie molodezhi [Moral self-identification of the youth]*. Moscow: Institut psikhologii RAN.
4. Podol'skiy D.A. (2010). *Issledovanie al'truisticheskoy pozitsii podrostkov [Study of altruistic position among teenagers]*. *Psychology and school*, no. 2, pp. 29–42.
5. Khauser M. (2008). *Moral' i razum. Kak priroda sozdavala nashe universal'noe chuvstvo dobra i zla [Morality and mind. How nature created our universal feeling of good and evil]*. Moscow: DROFA.
6. Khvostov A.A. (2017). *Moral'noe soznanie v zarubezhnykh issledovaniyakh [Moral consciousness in foreign researches]*. *Razvitie lichnosti*, no. 1, pp. 94–126.
7. Belous C., Wampler R. (2016). Development of the gay and lesbian relationship satisfaction scale. *Journal of Marital and Family Therapy* (electronic journal), no. 42 (3). Available at: <https://www.researchgate.net/publication/291819135> (accessed 8 December 2018).
8. Bourne A., Weatherburn P. (2017). Substance use among men who have sex with men: patterns, motivations, impacts and intervention development need. *Sexually Transmitted Infections* (electronic journal), vol. 93. no. 5. pp. 342-346. Available at: <https://doi.org/10.1136/sextrans-2016-052674> (accessed 14 December 2018).
9. Caron S., Ulin M. (1997). Closeting and the Quality of Lesbian Relationships. *Families in Society* (electronic journal), no. 78(4), pp. 413–419. Available at: <https://doi.org/10.1606/1044-3894.799> (accessed 2 December 2018).
10. Mckirnan D., Ostrow D. (1997). Sex, drugs and escape: A psychological model of HIV-risk sexual behaviors. *AIDS Care* (electronic journal), vol. 8, no. 6. pp. 655-670. Available at: <https://doi.org/10.1080/09540129650125371> (accessed 22 November).
11. Moss D. (1995). On situating homophobia. *Journal of the American Psychoanalytic Association* (electronic journal), vol. 45, no.1, pp. 201-215. Available at: <https://doi.org/10.1177/00030651970450010901> (accessed 15 December 2018).
12. Rohrbaugh J.B. (2006). Domestic violence in same-gender relationships *Family court review*, vol. 44, no. 2, pp. 287–299.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-47>

УДК 373.5.015.31:37.012+7](477) «195-199» (043.3)

Булгакова Т.М.

кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри психології і педагогіки
Національний університет фізичного виховання і спорту України

ДО ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

Анотація. У статті розглядаються актуальні аспекти морального виховання учнів у загальноосвітніх закладах України другої половини ХХ століття. Проаналізовано підходи до визначення сутності морального виховання України означеного періоду та особливості впливу соціально-економічних та політичних умов Радянського Союзу на педагогічну науку – з 1949 року до 1991 року керівництво українською школою проходило централізовано, без врахування національних особливостей. В 1961 році був прийнятий «Моральний кодекс будівника комунізму», який став основою життєдіяльності учнів, моральне виховання розглядалося як складова комуністичного. Після проголошення незалежності України пріоритетами виховання стали традиції української культури, гуманізм, найкращі здобутки національної і світової педагогіки та психології.

Ключові слова: моральне виховання, учні, майбутній будівник комунізму, українське суспільство.

Bulgakova Tetiana

National University of Physical Education and Sports of Ukraine

TO THE PROBLEM OF PUPIL'S MORAL EDUCATION IN GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS OF UKRAINE (THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY)

Summary. The topical aspects of moral education of pupils in educational institutions of Ukraine in the second half of the XX century are considered in the article. Approaches to determining the essence of moral education of Ukraine of the defined period and peculiarities of influence of the socio-economic and political conditions of the Soviet Union on pedagogical science are analyzed. In 1961, the «Moral Code of the Builder of Communism» was adopted, which became the basis of pupils livelihoods, moral education was seen as a component of the communist The goals, objectives, system of values, principles, forms and methods of moral education in general education institutions of Ukraine in the second half of the XX century are defined. Soviet pedagogy in the program of the CPSU was the education of the younger generation based on Marxist-Leninist ideology, ideology and commitment to high-communism. Following the declaration of Ukraine's independence, the priorities of education were the traditions of Ukrainian culture, humanism, the best achievements of national and world pedagogy and psychology. The moral upbringing of the school in the 90s of the XX century is aimed at instilling and developing moral qualities, instilling in young people interest in national, religious traditions, instilling love of parents, a noble attitude towards women, loyalty to the principles of morality and spirituality, etc. The concept of «moral values» is a synonym for universal human values, which today have ceased to be identified only with religion and are an integral part of modern culture. The structure and organization of moral education in the Soviet period the second half of the XX century and in the 90 years of the last century is determined. The author notes the positive and negative trends in the development of the theory of moral education in affected period.

Keywords: moral education, pupils, the future builders of communism, the Ukrainian society.

Постановка проблеми. Моральне виховання є першочерговим завданням сучасної системи освіти, що здійснюється для ідентифікації дитини і її самореалізації, в процесі чого виокремлюється та направляється ставлення до суспільства і держави, інших людей, праці, природи, мистецтва, самої себе. В сучасних соціокультурних умовах особливого значення набуло виховання особистості з неутилітарним характером ціннісних орієнтирів. Необхідно навчити молоде покоління правильно розуміти, що таке добро і що таке зло, бути вимогливим до себе, аналізувати результати своєї діяльності, вболівати за свою роботу і робити висновки щодо їх удосконалення. Завдання школи – розв'язати проблему всебічного виховання учня, розумної особистості нового суспільства, в якому зацікавлена сучасна

українська держава. Через призму власного ставлення моральне виховання невіддільне від держави, суспільства, сім'ї, культури, людства в цілому. В наш час національне моральне виховання повинне надати людині в єдності основи наукової та гуманістичної компетентності. Шкільний вік є сприятливим для формування моральних цінностей, саме у цьому віці відбувається життєдіяльне світосприйняття. Це тривалий і складний процес, в якому настійною вимогою є усвідомлення та становлення визнання пріоритетів прав людини, поваги до свободи, демократії, справедливості. Самовизначення свого місця в житті проходить через моральну активність особистості, працелюбність, прояви відповідальності, гідність, толерантність, ввічливість, вміння протистояти несправедливості, милосердя тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що значення для людини та суспільства загальнолюдських моральних цінностей, методологічні засади системного підходу до вдосконалення морального виховання молоді, вироблення в учнів умінь і навичок поведінки, формування гуманних взаємовідносин у різних видах діяльності знайшли своє відображення у працях українських учених В. Бабич, В. Білоусової, А. Бойко, О. Савченко, О. Сухомлинської та ін. Проблемаами гуманізації особистості займалися такі вітчизняні науковці, як В. Болотіна, П. Кендзьор, С. Кривоніс, І. Романишин, О. Рудіна, Н. Чабан та ін., які висвітлювали різні наукові підходи в галузі вирішення проблем формування моральних якостей учнів. І. Бех зазначає, що виховання особистості дуже складний процес, який має ґрунтуватися насамперед на повазі до учня, його гідності. Навчання в школі із особистісно-зорієнтованим напрямом повинно створювати умови для гуманістичного формування моральних цінностей у особистості, успішне засвоєння моральних норм, сприяння інтелектуальному і моральному розвитку. О. Вишневський зазначає таку категорію, як «виховний ідеал», до якої моральне виховання має прагнути. Виховний ідеал складається із трьох компонентів: традиційний зміст українського виховного ідеалу, особливості національного характеру, сучасне соціальне замовлення. Тобто, виховуючи дитину на традиціях, культурі, потрібно враховувати ознаки суспільства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Одним із аспектів морального виховання є спеціально організована взаємодія педагога з дитиною на основі положень гуманізму. Гуманізм можна вважати олюдненням відносин, створенням морально-емоційної атмосфери взаєморозуміння, обопільної поваги й турботи, безкорисливим ставленням людей один до одного, не як до засобу досягнення власних інтересів, а як до мети.

Метою статті є характеристика основних тенденцій та напрямів морального виховання учнів у радянський період другої половини ХХ століття та в перше десятиліття незалежності України.

Виклад основного матеріалу. Відновлення зруйнованого війною народного господарства Радянського Союзу та реалізація потреб духовного життя у післявоєнний час змусило особливо гостро поставити потребу зростання ролі моральних підвалин суспільства. З кінця 40-х років увага теорії морального виховання акцентувалась на такій моральній якості учнів, як дисципліна, що розглядалась як політичне і моральне явище, в її змісті акцентувались свідомість, активність, відповідальність перед суспільством. Свідому дисципліну розглядали як результат виховання та досліджували у структурі наукового світобачення радянської людини вчені-педагоги В. Крутецький, Т. Лейтченков, Н. Лукін, Е. Моносзон, Л. Раскін та ін. Вчені М. Костянтинов, А. Савич, М. Смирнов у своєму посібнику «Основні питання педагогіки» (1956 р.) досліджували такі морально-етичні категорії, як совість, обов'язок, чесність, правдивість, мужність тощо [7, с. 184–185].

Закон 1958 року «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в СРСР» наповнив моральне виховання учнів трудовим змістом. Підкреслювалася єдність принципу зв'язку школи з життям з принципом комуністичної цілеспрямованості морального виховання. Вихованням вважалося формування відносин і зв'язків учнів із суспільним середовищем, які виявляються тільки в тій діяльності, що пов'язана з життям і працею народу.

Моральному вихованню учнів у радянській школі надавалося великого значення, бо «В. Ленін вбачав у молоді нову, могутню силу, яка прийде на зміну старшим поколінням і доведе справу комуністичного будівництва до кінця». Основним у моральних якостях вважалося відношення учня до добра, зла, справедливості і т. д. Основними принципами, якими повинен був володіти учень були соціалістичний гуманізм, радянський патріотизм, правдивість і чесність у ставленні до друзів і ворогів [3, с. 3]. У 1961 році був прийнятий Моральний кодекс будівника комунізму, який окреслював моральні риси будівника комунізму: чесність, правдивість, моральну чистоту, взаємоповагу.

У 60-х роках досліджував зміст і завдання морального виховання О. Кондратюк, беручи за основу програму виховання комуністичної моралі в учнів середньої школи, схвалені Міністерством освіти УРСР в 1960 році. Завдання школи полягало в тому, щоб, залучаючи учнів до праці, виховувати свідомість того, що всяка праця, яка йде на користь суспільству – почесна і благородна [5, с. 4–8]. Д. Водзінський розглядав одну з важливих проблем радянської школи – здійснення морального виховання у процесі навчання; вчений наголошує на проблемі розриву виховання і навчання, виховання і життя [2, с. 8]. І. Козлов у своїй книзі «Єдність виховання і життя дітей» розвив ідеї А. Макаренка щодо виховання колективу і особистості в колективі, про виховання дітей на основі їх життєдіяльності. Автор на основі праць А. Макаренка обґрунтовує, що основною формою організації такої життєдіяльності може бути тільки виховуючий колектив, організований на науково-педагогічних основах [9, с. 29].

І. Харламов у 1972 році визначив таку класифікацію принципів морального виховання у радянській школі: принципи, що відображають суспільно-політичну направленість морального виховання; принципи, що визначають призначення та функції навчальної і позакласної роботи в процесі морального виховання; принципи, що визначають методичні основи морального виховання [11, с. 254–262].

Новий підхід до дитини як особистості, субєкта навчально-виховного процесу розвинув Василь Сухомлинський, велика заслуга якого є в намаганні поєднання високих ідеалів майбутнього комуністичного суспільства з загальнолюдськими цінностями. Моральним розвитком особистості є та сфера, зазначив педагог, де школяр намагається оцінювати себе за найвищими вимогами людської гідності. У формуванні моральних якостей одним із головних педагог вважав формування моральної самостійності,

ініціативності, впевненості у собі, активності, дисциплінованості. Моральні та громадянські цінності пробуджують в дитини прагнення якомога ближче наблизитись до морального ідеалу. В. Сухомлинський вважав, що основою особистості є обов'язок, у чому стверджується гідність людини [10, с. 472–489].

У ці роки український дослідник О. Кондрачук продовжував вивчати моральне виховання молоді. У своїй монографії «Розвиток соціалістичної теорії морального виховання молоді» (1977 р.) найголовнішою рисою комуністичної моралі він визначив любов до своєї Соціалістичної Вітчизни, відзначив важливість поваги до особи вихованця та врахування індивідуальних відмінностей у вихованні [6, с. 186].

В 70-х–80-х роках увага педагогічної теорії звернулася до проблеми цілісності особистості та виховного процесу. Вперше філософсько-методологічну основу сутності комплексного підходу до виховання підвели після XXV з'їзду КПРС, поєднавши в єдину систему задля оптимізації виховання цілі і засоби виховання, різні чинники і сфери діяльності, ідейно-політичний, трудовий і моральний напрями виховання. Провідні педагоги обґрунтовували ідеї педагогічного стимулювання, врахування потреб та інтересів дитини, активізації процесу морального виховання на основі врахування психологічних особливостей учнів. Але практика показувала, що зв'язок виховання з життям втілювався повільно, виникали застійні явища і до кінця 80-х років ця проблема була дуже актуальною.

Реформа загальноосвітньої і професійної школи 1984 року вимагала корінним чином змінити позицію учнів в навчально-виховному процесі, підвищити їх відповідальність за якість навчання і трудової дисципліни, підвищити їх суспільну активність, розвивати ініціативу і самодіяльність в піонерській і комсомольській організаціях, самоуправління в учнівських колективах. До середини 80-х років під час осмислення стратегій комуністичного виховання стала зрозуміла важливість внутрішнього світу молоді і виникли нові тенденції в галузі морального виховання, що проявились у творчій практиці вчителів, які об'єдналися на платформі «педагогіки співробітництва» (Ю. Азаров, Ш. Амонашвілі, В. Матвеев та ін.). Ш. Амонашвілі педагогіку співробітництва вчителя з учнем вбачав у тому, щоб зробити дитину добровільним і зацікавленим співучасником, одностороннім учителем, вихователем і батьків у своєму ж вихованні, навчанні, становленні рівноправним співучасником педагогічного процесу [1].

На думку Т. Люріної, процес виховання юного громадянина передбачає розвиток таланту, розумових та фізичних здібностей у повному об'ємі; виховання почуття любові до Батьківщини, національної самосвідомості; особисту відповідальність за збереження і примноження при-

родних багатств рідного краю; розуміння світу як системи держав, які повинні мирно існувати і співробітничати в умовах інтелектуальної свободи, високих моральних ідеалів; ознайомлення з історією, культурою, економікою, традиціями, особливостями національного характеру народів інших держав, повагу їх прав та національної незалежності; підготовку особистості до свідомого життя в душі взаєморозуміння, миру, терпимості, рівноправності обох статей, дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами; формування культури поведінки, гуманізму, кращих рис характеру: доброти, уваги, чуйності, милосердя, щедрості, совісливості, чесності, терпимості до оточуючих, а також любові та поваги до батьків і рідних [8, с. 33–35].

Слушні думки стосовно виховання відповідальності як однієї з моральних якостей в умовах демократизації школи, висловлені в дисертації П. Дворова (1992 р.). На основі результатів дослідження і педагогічної практики він дійшов висновку, що педагогічна система відповідальності – це спосіб організації життя шкільного колективу, умовами якої є правильне розуміння педагогами своєї ролі, реалізація принципу учнівського самоврядування, формування взаємної довіри, поваги прав і обов'язків педагогів і учнів, демократія і гласність у виконанні учнями своїх обов'язків [4].

У Проекті Національної комплексної програми «Молодь України» (1997) ціллю виховання моральної особистості обумовлюється узгодження своїх дій з інтересами оточуючих людей як сукупності суспільних відносин. Всебічно розвита особистість керується у своїх задумах критеріями загальнолюдських цінностей та відповідає за свої дії в першу чергу перед своєю совістю. Для консолідації суспільства і зміцнення держави учень має бути гуманним, набути нові знання, уміння та навички, що відповідають національній ідеї в її широкому, світоглядному розумінні.

Висновки. Отже, узагальнюючи дослідження та погляди вчених, можемо сказати, що в Радянському Союзі основним напрямом морального виховання учнів було виховання всебічно розвинутої особистості, погляди якої проходили через призму комуністичної моралі. Вся навчально-виховна робота в загальноосвітній школі була заідеологізована і спрямована на підпорядкування особистості класовим політичним інтересам. Аналізуючи теоретичні основи морального виховання в Україні, можемо сказати, що в сучасному суспільстві потрібне безперервне підвищення якісних змін високоморальної особистості. Закон України «Про освіту» (1991 р.) визначає пріоритетність принципів загальнолюдської моралі (правди, стриманості, працелюбства, помірності, чесності), гуманності, духовних цінностей над політичними інтересами, органічний зв'язок з національною історією, культурою і традиціями, гнучкість і прогностичність системи освіти.

Список літератури:

1. Амонашвілі Ш. Педагогіка сотруди́чества: гуманізація педагогічного процесу. *Перспективи*. 1990. № 4. С. 147–157.
2. Водзінський Д.І. Моральне виховання старшокласників. Київ : Радянська школа, 1968. 200 с.
3. Гусак М.П. Моральне виховання старшокласників. Київ : Радянська школа, 1970. 68 с.

4. Дворов П.П. Воспитание ответственности старшеклассников в условиях демократизации школы : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 1992. 176 с.
5. Кондратюк О.П. Моральне виховання учнів. Київ : Радянська Україна, 1961. 48 с.
6. Кондратюк О.П. Розвиток соціалістичної теорії морального виховання молоді. Київ : Вища школа, 1977. 208 с.
7. Константинов М.А., Савич А.Л, Смирнов М.Т. Основные вопросы педагогики. Лекции для студентов университетов. Москва : Учпедгиз, 1956. 312 с.
8. Люрина Т.И. Нравственное воспитание подростков средствами фольклора : дис....канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 1992. 172 с.
9. Методика воспитательного процесса. Лекции по педагогике / И.Ф. Козлов, В.М. Коротов, Б.Т. Лихачев, М.Ю. Гордин ; под общей ред. В.М. Коротова. Москва : Просвещение, 1969. 336 с.
10. Сухомлинський В.О. Виховання обов'язку. Вибрані твори: в 5-ти тт. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 5. 639 с.
11. Харламов И.Ф. Теория нравственного воспитания. Историческая и современная проблематика и основные педагогические идеи. Минск : Изд-во БГУ, 1972. 363 с.

References:

1. Amonashvyly Sh. (1990). Pedahohyka sotrudnychestva: humanyzatsyia pedahohycheskoho protsessa [Cooperation pedagogy: humanization of the pedagogical process]. *Perspektyvy*, no 4, pp. 147–157.
2. Vodzynskiy D.I. (1968). Moralne vykhovannia starshoklasnykiv [Moral education of senior pupils]. Kyiv : Radianska shkola.
3. Husak M.P. (1970). Moralne vykhovannia starshoklasnykiv. [Moral education of senior pupils]. Kyiv : Radianska shkola.
4. Dvorov P.P. (1992). Vospytanye otvetstvennosti starsheklassnykov v usloviakh demokratyzatsyy shkoly [Raising the responsibility of high school students in a democratized school] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01. Kyev.
5. Kondratiuk O.P. (1961). Moralne vykhovannia uchniv [Moral education of pupils]. Kyiv : Radianska Ukraina.
6. Kondratiuk O.P. (1977). Rozvytok sotsialistychnoi teorii moralnoho vykhovannia molodi [Development of the socialist theory of moral education of youth]. Kyiv : Vyshcha shkola.
7. Konstantynov M.A., Savych A.L, Smyrnov M.T. (1956). Osnovnye voprosy pedahohyky. Lektsyy dlia studentov unyversytetov [The main issues of pedagogy. Lectures for university students]. Moskva : Uchpedhyz.
8. Liuryna T.Y. (1992). Nравstvennoe vospytanye podrostkov sredstvamy folklora [Moral education of adolescents by means of folklore]: dys....kand. ped. nauk : 13.00.01. Kyev.
9. Metodyka vospytatelnoho protsessa. Lektsyy po pedahohyke (1969) [Methodology of the educational process. Lectures on pedagogy] / Y.F. Kozlov, V.M. Korotov, B.T. Lykhachev, M.Yu. Hordyn ; pod obshchei red. V.M. Korotova. Moskva : Prosveshchenye.
10. Sukhomlynskyi V.O. (1977). Vykhovannia oboviazku [Raising education]. Vybrani tvory: v 5-ty tt. Kyiv : Radianska shkola. T. 5.
11. Kharlamov Y.F. (1972). Teoryia нравstvennoho vospytanyia. Ystorycheskaia y sovremennaia problematyka y osnovnye pedahohycheskye ydey [Theory of moral education. Historical and modern issues and basic pedagogical ideas]. Mynsk : Yzd-vo BHU.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-48>

УДК 37.01

Величко І.Г.

старший викладач кафедри англійської філології
Національний університет біоресурсів і природокористування України

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ПОНЯТТЯ СТРУКТУРОВАНОСТІ ПРИ ВИКЛАДАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ В УКРАЇНІ

Анотація. З метою виявлення найбільш ефективних шляхів вивчення іноземної мови в статті розглядаються проблеми методології при викладанні іноземних мов в Україні та метод так званого «активного структурування». До розгляду пропонуються певні прийоми роботи та умови застосування вищезазначеного методу, що дозволяють вирішувати такі задачі, як активізація уваги слухача, організація аудиторної роботи, психологічне розвантаження тощо та дають змогу слухачеві самостійно сприймати, активно опрацювати та структурувати будь-яку отриману інформацію. Слухач навчається розуміти та розпізнавати логічні/абстрактні структури, отримує навички бачення причинно-наслідкових зв'язків, ознайомлюється з теоретичними та практичними принципами структурування будь-якої інформації.

Ключові слова: методологія, метод активного структурування, дидактичні функції, форма, активізація уваги, психологічне розвантаження, організація роботи.

Velichko Irina

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

PROBLEMS OF METHODOLOGY AND THE CONCEPT OF STRUCTURING IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN UKRAINE

Summary. In order to identify the most effective ways of studying any foreign language, the article reveals the problems of methodology in the teaching of foreign languages in Ukraine and so called method of active structuring is considered. In the article certain methods of work and the specific conditions how to use the above-mentioned method is offered that allows to solve such tasks as listener's attention activating, organization of working process, psychological discharge etc. A student learns to understand and recognize the logical/abstract structures, to acquire the skills of understanding the casual relationships, to get more knowledge concerning the theoretical and practical principles of information structuring. Speaking about the practical usage of the method of active structuring in the process of studying, of course, it is worth speaking about the terms of its practical implementation. It is important that this method can be used during the lesson, regardless of the lesson type. The participants can be both a teacher and students. It is clear that the aim of the teacher is, first of all, to explain clearly the tasks to the students and to distribute their roles and actions in a right way. Since in the Higher Education Institutions of Ukraine there often can be seen group interaction mostly, there may be absolutely different ways of organizing the teaching and learning process. It should be emphasized that the method of active structuring can be implemented through a wider variety of methods of work (of course, everything depends on the teacher's creative approach and the desire to practice the above-described method) – by doing the thematic exercises, interesting practical tasks, developing and introducing into the learning process a variety of role and business games, brainstorming, discussion of the team problems, and so on.

Keywords: methodology, method of active structuring, didactic functions, form, activation of attention, psychological discharging, organization of work.

Постановка проблеми. Сьогодні «світ переживає не просто небачені в історії перетворення, але й підходить до того стану, коли подальша доля людської цивілізації визначатиметься саме рівнем інтелектуально-освітнього потенціалу суспільства і людини». У таких світових перетвореннях має змінюватись певним чином і методологія викладання іноземних мов, відповідаючи сучасним стандартам та вимогам освітньої системи.

Відомо, що методологія – це, перш за все, теоретично вивірена та апробована на практиці певна наукова система, що базується на загально визначених принципах, методах і технологіях відповідно до конкретної предметної сфери знань, у нашому випадку – викладання і вивчення іноземних мов [2, с. 4].

Сьогодні українська сучасна освітня система переживає певний кризовий стан, а саме – період трансформації, коли необхідно, з одного боку, зберегти та передати у спадщину вже на-

буті та апробовані десятиріччями на практиці знання, та, з іншого боку, розширювати та продовжувати вивчати, паралельно апробуючи так звані «працюючі» методи, віштовхуючись від ознайомлення та переймання певного досвіду у наших колег-іноземців, підлаштовуючи ці «дієві методи» саме під наші українські реалії сьогодення. Одним із таких методів є метод «активного структурування», поняття та практичне використання якого і пропонується розглянути у нижче наведеній статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Якщо ж переходити від психолого-педагогічної складової методології до так званого лінгводидактичного компоненту, то перш за все, необхідно ще раз підкреслити, що немає сенсу відмовлятися від величезного наукового потенціалу, розробленого та накопиченого за певні історичні періоди розвитку лінгводидактичної методики викладання іноземних мов. Звичайно, комунікативний концептуальний підхід сьогодні багато в чому визначає

сучасну лінгводидактичну траєкторію освітнього процесу з вивчення іноземних мов. Він корелює принципами (методами) розвиваючого навчання (Л.С. Виготський [4]), активного навчання та взаємодії різновидів спілкування (В.В. Давидов [6]), аспектного навчання (О.Н. Мотіна [9]), лінгвокраїнознавчого викладання і вивчення мови (В.Р. Костомаров, Е.М. Верещагін [3]). Саме ці дидактичні та лінгводидактичні концептуальні підходи є базовими у сучасній теорії викладання та вивчення іноземних мов.

Адже, лінгводидактична теорія розвивалася та розвивається не сама по собі, не в окремо взятій країні, не у вузькому колі вчених і практиків, а тільки з часом відбуваються певні порівняння, аналіз, робляться висновки щодо застосування безпосередньо в освітньому процесі саме тієї продуктивної частини, що дійсно має місце у зарубіжній лінгводидактичній науці, яка без сумніву може принести багато корисного і в сучасну теорію викладання та вивчення іноземних мов.

Можна навести лише кілька прикладів, що свідчать про наукове доведення цієї тези: наприклад, когнітивна теорія вивчення іноземних мов, зокрема, наукові погляди Н. Чомського [11], багато в чому доповнена вченням П.Я. Гальперіна [5] про поетапне формування розумових дій і ролі свідомості при вивченні іноземної мови, а наукова гіпотеза С. Крашена про «монітор мовної діяльності» і теорії «входу і виходу» при формуванні мовного механізму корелюють з науковими поглядами Л.Л. Леонтьєва [7], з його схемою породження іноземної мови і стадіями відпрацювання мовного механізму.

Говорячи ж про значення технологій у викладанні та вивченні іноземних мов в нашій країні, не можна не згадати дослідження В.П. Беспалько [1], який одним із перших ще у 70-ті роки приділив увагу цій науковій проблемі. Відзначається і те, що в цілісній педагогічній системі технології є певним засобом організації освітнього процесу, і вони є найбільш полівалентними. Слід погодитися також і з тими, хто до сучасних технологій організації освітнього процесу з іноземних мов відносить і дистанційні технології. Деякі дослідники називають їх інформаційно-комунікативними, мультимедійними, комп'ютерними, але по суті своїй вони теж є дистанційними.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Якщо ж говорити про вивчення суто іноземних мов, то тут звичайно суб'єктивна взаємодія особистості педагога та особистості студента або групи як такої, має бути безперечно домінуючою для проведення подальших спостережень та розробки нових підходів щодо виявлення нових «працюючих» методів. Принципи індивідуалізованого та аксіологічного підходу (орієнтованого на вивчення ціннісних аспектів наукових дисциплін) мають займати не останнє місце у викладацькій діяльності наших співвітчизників. Враховуючи те, що педагогічна система загалом має дуже широку варіативність принципів побудови процесу викладання, деталізація та вивчення педагогічних та психологічних принципів організації цього процесу має бути обов'язковою умовою та базою для проведення подальших наукових досліджень у цій сфері. Всі ці принципи також стосуються та на-

кладаються і на наш так званий метод «активного структуровання».

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення проблем сучасної методології та необхідності введення так званих понять структурованості матеріалу при викладанні іноземних мов в Україні та висвітлення дієвих методів сприйняття структурованого матеріалу студентами.

Виклад основного матеріалу. Можливо, в силу своєї специфіки, іноземна мова являє собою сприятливий ґрунт для методистів, які шукають найбільш ефективні шляхи вивчення дисципліни. Маємо зазначити, що одним із таких рішень є метод так званого «активного структуровання» у навчальному процесі, побудований за ідеологією жорсткого планування. Вперше його опис було представлено в одному з методичних збірників «Дидактика вищої школи», розроблених за сприянням робочої групи з підвищення кваліфікації у галузі дидактики вищої школи (університет ім. Альберта Людвіга (М. Фрайбург, Німеччина) [12].

Принцип цього методу досить часто практикується у повсякденному житті і в професійній діяльності при складанні конспектів, таблиць, схем, моделей та інших структур. Для підтвердження цього ствердження наведемо наступний приклад. Американський письменник-фантаст Роберт Хайнлайн у своєму романі «Подвійна зірка» описує політика міжгалактичного масштабу, який користувався своєю особливою системою зберігання інформації [10]. Його секретар заносив у спеціальний каталог усю доступну інформацію про всіх людей та істот, з якими він зустрічався. Якщо політик знав, що йому належить розмова з будь-ким, йому було достатньо поглянути в цей каталог, щоб освіжити інформацію, а потім він міг запитувати співрозмовника, як поживає його сім'я, собака, чи здорові діти, чи вдалося йому написати докторську дисертацію тощо.

Іншими словами, метод активного структуровання передбачає систематизацію певної галузі знань або теми різними шляхами: використання записів, схем, понять, образів (асоціацій) тощо. Звідси можна зробити висновок, що даний метод може застосовуватися для структуровання логічного або абстрактного знання, заданого поняття, як орієнтовна допомога в процесі навчання або в якості навчального методу, в якійсь мірі ігрового, але і в той же час спонукаючого слухачів до активних роздумів.

Висновки і пропозиції. Проведення практичних занять з іноземної мови у ВНЗ України із застосуванням методу «активного структуровання» показали, що слухачами в результаті досягається низка супутніх завдань, а саме:

- людина навчається самостійно сприймати, активно опрацювати і структурувати надану інформацію;
- отримує певні необхідні навички використання інформативного структуровання;
- навчається розуміти логічні / абстрактні структури;
- навчається розуміти та аналізувати причинно-наслідкові зв'язки;
- відбувається ознайомлення слухачів із теоретичними та практичними принципами структуровання будь-якої інформації;

- розвивається вміння відтворювати інформацію за допомогою схем різних типів;

- людина навчається співпрацювати.

Серед дидактичних функцій слід зазначити наступні:

- опанування даного зрізу знань дозволяє зробити швидкий огляд теми;

- швидко відтворити певну структуру тематичного розділу;

- дає можливість послідовно узагальнювати набуті знання;

- дає можливість чітко показувати суть питання/проблеми та уникати будь-якого інформаційного хаосу;

- дає можливість активізувати та мотивувати слухачів;

- сприяє більш чіткому та усвідомленому розумінню інформації.

Говорячи про практичне застосування методу активного структурування у процесі навчання, звісно, варто зупинитися на умовах його реалізації. Важливим є те, що цей метод може бути застосовано на заняттях з іноземних мов незалежно від виду/типу заняття. Учасниками можуть виступати і викладач, і студенти. Зрозуміло, що задача викладача полягатиме, перш за все, у чіткому роз'ясненні завдання слухачам та розподіленні їх ролей та дій відповідно. Оскільки у ВНЗ України частіше йдеться про групову взаємодію, можуть існувати різні варіанти організації навчального процесу. Наприклад,

1-й варіант: відпрацювання та отримання навичок так званого самостійного активного структурування. Це і вміння конспектувати, складати плани, схеми, отримувати навички відтворення тексту тощо. Як приклад, скажімо, слухачам надається текст для оперативного читання, реферування (для підготовлених слухачів це може бути хвилин 15) та створення певних умов для подальшого обміну інформацією між слухачами у формі рольових ігор тощо. Тут все залежить від креативного підходу викладача та створення доброзичливої атмосфери в аудиторії.

2-й варіант: використання активного структурування в контексті так званої парної роботи. Наприклад, знову ж таки слухачам надається оригінальний текст із певною проблематикою для читання, швидкого розуміння, аналізу та вирішення певної проблеми із відтворенням подальшої дискусії в аудиторії, що займає, як

правило, 25-30 хвилин аудиторної роботи (для підготовлених слухачів).

3-й варіант: використання методу активного структурування під час самостійної роботи слухачів вдома, із власним пошуком необхідної та цікавої інформації тематичного характеру, проведення самостійного аналізу тексту, вираження певного індивідуального погляду на знайдену та прочитану інформацію, самостійне реферування, вираження своєї власної точки зору щодо певної проблематики та завершенням роботи шляхом надання презентації та спільним порівнянням досягнутих результатів.

Якщо говорити про обстановку в аудиторії, то в певних межах вона може бути вільною, це може бути мобільна розстановка стільців або інших класних меблів в залежності від форми групової взаємодії. Тривалість практик варіюється в залежності від рівня підготовки учасників процесу та складності обговорюваного матеріалу, а також від форми організації. Наприклад, час на практичному занятті може бути організовано таким чином: 15-20 хв. на структурування інформації, 10-15 хв. обговорення результатів і 15-20 хв. на підсумкову дискусію та висновки. Щодо оснащення, то це мають бути підготовлені заздалегідь тексти, схеми, інтерактивна/звичайна дошка, канцелярське приладдя, проектор, ноутбук тощо.

Проведення активної практики використання вищезазначеного методу в аудиторії досить добре доводить свою дієвість, активізуючи увагу слухачів, допомагає конструктивно організувати процес навчальної роботи, психологічно розвантажує людину, дає змогу збалансувати різні види діяльності під час проведення заняття, створює певний позитивний емоційний настрій тощо. Варто підкреслити, що метод «активного структурування» може бути втілено за допомогою більш широкої варіативності методів роботи (звичайно, все залежить від креативного підходу викладача та бажання практично відпрацьовувати вищеописаний метод) – шляхом виконання тематичних вправ, цікавих практичних завдань, розробки та впровадження у процес навчання різноманітних рольових та ділових ігор, мозкових штурмів, обговорень проблем в командах та таке інше та фіксувати в результаті найбільш дієві методи організації та підходи щодо подальшого використання вищеописаного методу.

Список літератури:

1. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. Москва, 1995. 336 с.
2. Бех П.О. Биркун Л.В. Концепція викладання іноземних мов в Україні. *Іноземні мови*. 1996. № 2. С. 3–8.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. Москва, 1980. 320 с.
4. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. Собрание сочинений: В 6-ти томах. Т. 3. Москва, 1983. 368 с.
5. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. Москва, 1985. 45 с.
6. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. Москва, 1996. 544 с.
7. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, 1969. 214 с.
8. Митрофанова О.Д., Костомаров В.Г. и др. Методика преподавания русского языка как иностранного. Москва, 1990. 270 с.
9. Мотина Е.И. Язык и специальность: Лингвометодические основы обучения русскому языку нефилологов. Москва 1988. 170 с.
10. Хайнлайн Р. Двойная звезда. Москва, 2008. 123 с.
11. Chomsky N., Halle M. The sound pattern of English. New York, 1968. 178 p.
12. Holtstiege, Hildegard: Studien zur Montessori-Pedagogik I: Maria Montessori ... Aufl., Freiburg 2008 Holtstiege, Hildegard: Zur Forschungs- und Diskussionslage. URL: <https://books.google.ru/books?id=li7mEBSbhzQC&pg=PA286&lpg=PA286&dq=Holtstiege,+Hildegard:+Studien+zur+Montessori>

References:

1. Bepal'ko V.P. (1995). Pedagogika i progressivnyye tekhnologii obucheniya [Pedagogy and progressive learning technologies]. Moscow : Eskmo.
2. Bekh P.O., Byrkun L.V. (1996). Kontseptsiiia vykladannia inozemnykh mov v Ukraini [The concept of teaching foreign languages in Ukraine]. *Inozemni movy*, no. 2, pp. 3–8.
3. Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. (1980). Lingvostranovedcheskaya teoriya slova [Linguistic theory of words]. Moscow : Russkiy yazyk.
4. Vygotskiy L.S. (1983). Problemy razvitiya psikhiki [Problems of psyche development]. Sobraniye sochineniy: V 6-ti t. T. 3. Moscow, Pedagogika.
5. Gal'perin P.YA. (1985). Metody obucheniya i umstvennoye razvitiye rebenka [Learning methods and mental development of a child]. Moscow.
6. Davydov V.V. (1996). Teoriya razvivayushchego obucheniya [Theory of developmental education]. Moscow : INTOR.
7. Leont'yev A.A. (1969). Yazyk, rech', rechevaya deyatel'nost' [Language, speech, speech activity]. Moscow : Prosveshcheniye.
8. Mitrofanova O.D., Kostomarov V.G. i dr. (1990). Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo [Methods of teaching Russian as a foreign language]. Moscow : Russkiy yazyk.
9. Motina E.I. (1988). Yazyk i spetsial'nost': Lingvometodicheskiye osnovy obucheniya russkomu yazyku nefilologov [Language and specialty: Linguistic and methodological foundations of teaching Russian to non-linguists]. Moscow.
10. Khaynlayn R. (2008). Dvoynaya zvezda [Double star]. Moscow : Eksmo.
11. Chomsky N., Halle M. (1968). The sound pattern of English. New York, Evanston.
12. Holtstiege, Hildegard: Studien zur Montessori-Pedagogik I: Maria Montessori ... Aufl., Freiburg 2008 Holtstiege, Hildegard: Zur Forschungs- und Diskussionslage. URL: <https://books.google.ru/books?id=li7mEBSbhzQC>.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-49>

УДК 37.013.42

Ворощук О.Д.кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»**Дудник Н.С.**магістрантка
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ВЗАЄМОВІДНОСИН У МОЛОДІЙ СІМ'Ї

Анотація. У статті розглянуто питання формування культури взаємовідносин у молодій сім'ї. З метою виявлення рівня готовності молоді до сімейного життя ми апробували опитувальник серед студентської молоді. Результати свідчать про те, що у молоді сформовано досить високий рівень готовності до сімейного життя, відповідальне ставлення до створення сім'ї і вибору шлюбного партнера, бажання змінюватись. Формування культури родинних взаємовідносин передбачає насамперед формування внутрішньої культури індивіда, включає індивіда у свідомий процес самопізнання та самовдосконалення. Знання основ самопізнання слугує у житті фундаментом для самовдосконалення, формування гармонійних стосунків у родині та сприяє підвищенню ефективності сім'ї як соціального інституту. Сімейні цінності, спосіб життя особистості визначають рівень готовності молоді до подружнього життя. Високий рівень готовності спонукає до формування культури сім'ї, її зміцненню, взаємодії з оточуючими. Рівень розвитку культури сім'ї безумовно впливає на культуру суспільства. Тому, культура взаємовідносин, сімейне виховання, готовність до подружнього життя є одними з пріоритетних напрямків сучасних досліджень. Формуючи міцну сім'ю, суспільство продукує щасливе життя не тільки для себе, але і для майбутніх поколінь. Таким чином, можна вирішити багато соціальних проблем, які пов'язані з неготовністю молоді до подружнього життя.

Ключові слова: молода сім'я, культура взаємовідносин, сім'я, стосунки у сім'ї, сімейні цінності, інститут сім'ї.

Vorochshuk Oksana. Dudnyk Natalia
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

FORMATION OF CULTURE OF RELATIONS IN YOUNG FAMILY

Summary. In the article is considered the question of forming of culture of mutual relations in young family. With the aim to identify the level of readiness of young people for family life we approved questionnaire among student youth. The results show that young people have formed a fairly high level of readiness for family life, responsible attitude towards to the creation of family, aspire for self-education, self-actualization, a culture of noble sexual behavior in a variety of life situations and a choice of a marital partner, desire to change. Absolutely all participants of research consider the next main goals of marriage: mutual love, home comfort, common interests and activities, mutual understanding, spiritual closeness, sexual harmony. Young people are planning to have children. Also waiting for help from parents. The formation of the culture of family relationships primarily involves the formation of the internal culture of the individual, involves the individual in the conscious process of self-knowledge and self-improvement. Knowledge of the basis of self-knowledge serves in the foundation of life for self-improvement, the formation of harmonious relationships in the family and assists the increase of efficiency of the family as a social institution. Family values, a person's lifestyle determine the level of youth's readiness for marital life. A high level of readiness induces the formation of a family culture, its strengthening, interaction with others. The level of development of the culture of the family definitely influences the culture of society. Therefore, the culture of relationships, family upbringing, readiness for marital life are among the priority directions of modern research. Forming a solid family, society produces a happy life not only for itself, but for future generations. Thus, many social problems can be solved, which are connected with the unpreparedness of young people to marital life.

Keywords: young family, culture of relationships, family, family relationship, family values, family institution.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві формування культури сім'ї визначається історичними ознаками, первісним устроєм сім'ї, а також особистими ціннісними орієнтаціями подружжя. Протягом останніх десятиліття в світовому соціумі відбулися значні зміни, що вплинули на проблеми стосунків сім'ї, зменшилась тривалість шлюбних стосунків, що спричинило появу більшої кількості розлучень. Виникає необхідність у створенні та застосуванні нових заходів, які б сприяли зміцненню інституту сім'ї, тривалості подружніх стосунків та вза-

ємовідносинам у молодій сім'ї, шлюбно-сімейних стосунків і ін.

Аналіз актуальних досліджень показує, що у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній науці накопичено теоретичний, практичний і емпіричний матеріал про особливості формування готовності молоді до подружніх взаємовідносин. До питань подружніх взаємовідносин звертались Т. Алексєнко, П. Бергер, Р. Бейлз, О. Вороніна, Г. Гарфінкель, Т. Говорун, С. Голода, Т. Гурко, В. Кравець, О. Кікінежді, І. Кон, В. Костів, Н. Лавриненко, В. Левиць-

кий, Т. Парсонс, Л. Столярчук, І. Тартаковська, А. Тьомкіна, Т. Титаренко З. Фрейд, та ін.

Досліджуючи сучасну сім'ю варто зазначити, що на даний час спостерігається тенденція недостатнього рівня готовності молодих людей до подружнього життя. В результаті чого спостерігається значна кількість розлучень та малодітність. Більше половини розлучень відбуваються протягом перших п'яти років шлюбу. Причиною є завищені рольові очікуваннями від шлюбу, недостатній рівень знань в питаннях сім'ї, особиста незрілість обох членів подружжя, а також не бажання брати на себе відповідальність за сімейний мікроклімат зокрема.

Мета статті: розглянути теоретичні аспекти особливостей культури взаємовідносин у сім'ї задля формування її у молодого покоління.

Виклад основного матеріалу. Особливу роль у створенні суспільства відіграє сім'я. Вона це соціальний інститут, в основі якого ціла низка зв'язків: подружніх, родинних, батьківських, етичних і правових. Сім'я є основою духовного, соціального та економічного розвитку людини. Саме в сімейному середовищі відбувається соціалізація особистості. Низький рівень внутрішньої культури сім'ї є причиною багатьох проблем у родині. Рівень розвитку сімейної культури впливає безумовно на рівень розвитку загальної культури в суспільстві [3, с. 131].

Поняття «культура» визначається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії [5, с. 394]. У педагогічній літературі культура розглядається як вдосконалення фізичних, душевних і духовних сил, нахилів і здібностей людини, а отже, рівень їх розвитку [6, с. 10].

Слово «культура» у перекладі з санскриту означає поклоніння світлу. Загальновідомим є вираз: «Знання – світло, а незнання – темрява». Тож культура особистості передбачає усвідомлення нею сили знань, спрямування до пізнання себе та оточуючого світу, роботу над виправленням власних недоліків і подоланням свого неввігластва, прагнення до реалізації власного творчого потенціалу задля творення краси та гармонії у своєму житті [8, с. 70].

А. Фурман зазначає, що «культура сьогодні визначається як система історично розвигкових надбіологічних програм людської життєактивності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинення), котрі забезпечують відтворення, зміну і формотворення соціального життя в усіх його основних проявах. Вона особливий аспект людського життєреалізування і водночас чинник тотального впливу на соціальні феномени» [8].

Культура міжособистісних стосунків в сім'ї залежить від рівня внутрішньої культури сім'ї. В. Сухомлинський говорив: «Нехай на все життя запам'ятають ваші вихованці, що від характеру стосунків чоловіка й жінки до шлюбу, від того, наскільки переважає у цих стосунках духовно-психологічний, морально-естетичний елемент, залежить моральна чистота всього їхнього життя» [4, с. 178].

Готовність до шлюбу це система соціально-психологічних установок особистості, що визначає емоційно-психологічне ставлення до способу життя, цінностей подружжя.

Готовність до створення сім'ї виявляється через такі аспекти:

- готовність особистості прийняти на себе нову систему обов'язків щодо свого шлюбного партнера, майбутніх дітей;
- готовність до міжособистісного спілкування та співпраці;
- самовідданість стосовно партнера, здатність до відповідної діяльності, яка ґрунтується, насамперед, на альтруїзмі;
- якості, пов'язані з проникненням у внутрішній світ людини, емпатійність;
- висока естетична культура почуттів і поведінки особистості;
- уміння вирішувати конфлікти і регулювати власну діяльність та поведінку [7, с. 125].

Черкашина Т.В. вважає, що «для формування внутрішньої культури індивіда основними є самопізнання та самовдосконалення, які розглядаються як здатність індивіда до глибинного проникнення в особисту сферу через механізми пізнання «добра» і «зла»; формування стійкого ставлення (позитивного або негативного) до пізнаних у собі чеснот і вад; оволодіння мистецтвом трансформації негативних проявів, примноження позитивних якостей і реалізації їх через досвід зовнішніх взаємодій» [6, с. 14].

Самопізнання та самовдосконалення дають можливість особистості виявити та ліквідувати особисті негативні якості, які стають причиною конфліктів у сім'ї, та визначити свої сильні позитивні якості, що стануть основою для подальшої життєвої самореалізації. Вивчаючи себе, особистість починає краще розуміти інших членів родини, навчається виявляти причини непорозуміння у сім'ї, намагаючись перед усім трансформувати, власні недоліки, а не змінювати іншого, прагне до гармонії у стосунках.

Серед багатьох аспектів готовності молоді до сімейного життя ключовим є усвідомлення ролі сім'ї в суспільстві, наявність ціннісних орієнтацій стосовно вступу до шлюбу. Ціннісні орієнтації стосовно сім'ї формуються з дитинства, зберігаючись протягом життя, трансформуються, проявляються у міжособистісних відносинах, передусім у відносинах з членами власно створеної сім'ї.

На формування в молоді ставлення до шлюбу й сімейного життя впливають:

- особливості структури сімейного життя в батьківському домі, розподіл сімейних ролей, їх виконання;
- якості особистості подружжя (характер, ціннісні орієнтації, смаки, звички, особливості потребно-мотиваційної сфери тощо);
- уявлення про ідеал дружини чи чоловіка (очікування, пов'язані зі шлюбом, вимоги до сімейного життя);
- просімейна мотивація [7, с. 143].

Поняття «готовність» уперше з'явилось в роботах Б. Ананьєва, В. Крутецького, Д. Узнадзе, а потім було перенесено в сферу педагогічних і соціально-психологічних досліджень. В. Слассьонін, описуючи поняття готовності з педагогічних позицій, визначає, що це «інтеграційна, значуща якість особистості, що є сукупністю взаємопов'язаних структурних компонентів, що включає особистісні та процесуальні аспекти».

Готовність до сімейного життя – соціально-психологічне утворення в структурі особистості, що інтегрує прийняття цінностей сім'ї як соціального інституту зі спеціальними знаннями та вміннями в сфері психології сімейних взаємин, раціонального ведення домашнього господарства, сімейної педагогіки, міжособистісного спілкування. Структурно така готовність представлена, інтелектуально-пізнавальним, мотиваційно-ціннісним дієво-практичним та емоційно-вольовим компонентами [3].

Розрізняють такі види готовності до сімейного життя:

- загальна готовність (розуміння сім'ї, її ролі для подружжя, дітей і суспільства, уміння самостійно приймати рішення, готовність брати на себе відповідальність за власні вчинки);
- психологічна готовність (уміння виявляти переживання іншої людини, психологічно підтримувати її; мати такі якості, як емпатія, емоційна гнучкість, емоційна стабільність; розуміння потреб партнера);
- моральна готовність (почуття честі, гідності);
- правова готовність (знання основних нормативно-правових документів, що регулюють життя сім'ї);
- естетична готовність (уявлення про естетичну культуру сім'ї й інтимні взаємини);
- господарсько-економічна готовність (розуміння ролі ведення домашнього господарства та праці у життєдіяльності сім'ї тощо).

З метою виявлення рівня готовності молоді до сімейного життя ми розробили опитувальник. Нашими респондентами стали студенти спеціальності «Соціальна робота» 20-24 років. Студенти відвідували зустрічі-лекції, бесіди, круглі столи, тренінгові заняття з питань любові і кохання, створення молодої сім'ї, взаємовідносин у молодій сім'ї, шлюбно-сімейних стосунків, виховання у сім'ї однієї і більше дітей і ін. Враховуючи те, що наші респонденти окрім досвіду батьківської сім'ї теоретично обізнані з структурою, функціями, типологією сім'ї та ін., ми отримали наступні результати.

Так, 95% опитаних отримали високий рівень готовності до сімейного життя. Вони готові до розвитку прагнення до самовиховання, самоактуалізації, опанування культурою шляхетної статевої поведінки у найрізноманітніших жит-

тєвих ситуаціях. 5 % отримали середній рівень готовності зокрема через недостатність життєвого досвіду. Абсолютно всі учасники дослідження основною метою створення шлюбу вважають взаємну любов, домашній затишок, спільність інтересів і діяльності, взаєморозуміння, духовну близькість, сексуальну гармонію.

Серед опитаних 80% хочуть мати щонайменше двох дітей, 10% не бажають взагалі мати дітей і 10% – за умови, що їх буде хотіти чоловік (жінка).

Студентська молодь готова приймати допомогу від батьків. 70% очікують на допомогу від батьків тільки в догляді за дитиною, 25% матеріальну – в міру потреби; 5% ніякої.

У виборі партнера (партнерки) 95% зазначили, що їхній вибір зумовлений рисами характеру, вчинками, вподобаннями, взаєморозумінням, що викликають довіру; все ж 5% надають перевагу зовнішньому вигляду, вмінням триматися на людях, говорити.

Результати свідчать що у молоді сформовано досить високий рівень готовності до сімейного життя, відповідальне ставлення до створення сім'ї і вибору шлюбного партнера, бажання змінюватись, керуватись передусім рисами характеру, вчинками, а не тільки зовнішнім ознаками партнера. Дана позитивна тенденція сприяє створенню міцних сімей, та головне це не тільки бути готовим до подружнього життя, а вміти протистояти усім життєвим негараздам.

Висновки. Таким чином, можемо, зазначити що формування культури родинних взаємин є провідним напрямком сімейного виховання. Сім'я з високим рівнем культури взаємин продукує свої найкращі досягнення у суспільно-соціальної сфері. Формування культури родинних відносин передбачає насамперед формування внутрішньої культури індивіда, що потребує включення індивіда у свідомий процес самопізнання та самовдосконалення. Знання основ самопізнання слугує у житті фундаментом для самовдосконалення, формування гармонійних стосунків у родині та сприяє підвищенню ефективності сімейного виховання, а отже, укріпленню сім'ї як соціального інституту.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у проведенні подальших досліджень, які спрямовані на формування готовності сучасної молоді до подружнього життя.

Список літератури:

1. Ковалев С.В. Психология современной семьи. Москва : Просвещение, 2010. 208 с.
2. Кишкель Е. Н. Управленческая психология : учеб. для сред. спец. учеб. завед. Москва : Высш. шк., 2002. 270 с.
3. Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» / В. Прит, С. Тесленко, З. Охрименко, Л. Корецька. Івано-Франківськ : НАІР, 2013. 196 с.
4. Сухомлинський В. Сто порад учителям. Київ : Рад. школа, 1988. 304 с.
5. Олексієнко Л. Сучасний глумачний словник української мови: для школярів, абітурієнтів, студентів, викладачів. Київ : Калина, 2005. 543 с.
6. Євтух М.Т. Черкашина Культура взаємин : підручник. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2012. 340 с.
7. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
8. Фурман А. Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв'язання складних проблем // Інститут експериментальних систем освіти (науково-дослідний) : інформаційний бюлетень. Тернопіль : Економічна думка, 2004. Вип. 4. С. 4–7.
9. Зритнева Е. Формирование готовности старшеклассников к браку и семейной жизни : диссертация канд. пед. наук 13.00.01. Ставрополь, 2000. 212 с.

References:

1. Kovalev S.V. (2010). *Psikhologiya sovremennoy semi* [Psychology of the modern family]. Moscow : Prosveshchenie, 203 p.
2. Kishkel Ye.N. (2002). *Upravlencheskaya psikhologiya: ucheb. dlya sred. spets. ucheb. zaved.* [Management psychology]. Moscow : Vyshaya shkola, 270 p.
3. Prit V., Teslenko S., Okhrimenko Z., Koretska L. (2013). *Simeyni tsinnosti: navchalno-metodichniy posibnik do navchalnoï programi «Simeyni tsinnosti»* [Family values: educational-methodical manual for the educational program «Family values»]. Ivano-Frankivsk : NAIR, 196 p.
4. Sukhomlynskyi V. (1988). *Sto porad uchytelev* [One hundred advice to the teacher]. Kyiv : Rad. shkola, 304 p.
5. Oleksiienko L. (2005). *Suchasnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy : dlia shkolariv, abituriientiv, studentiv, vykladachiv* [Modern Dictionary of the Ukrainian Language: For Schoolchildren, Entrepreneurs, Students, Teachers]. Kyiv : Kalyna, 543 p.
6. Yevtukh M. (2012). *Kultura vzaiemyn : pidruchnyk* [Culture of relationships]. Cherkasy, 340 p.
7. Fedorenko R.P. (2015). *Psixologiya simyi* [Psychology of the family]. Lutsk : Vezha-Druk, 364 p.
8. Furman A. (2004). *Katehorii vitakulturnoi metodolohii yak efektyvnyi zasib analizu i rozviazannia skladnykh problem* [Citation categories of cultural methodology as an effective tool for analyzing and solving complex problems]. *Ekonomichna dumka*, vol. 4, pp. 4–7.
9. Zritneva Ye. (2000). *Formirovanie gotovnosti starsheklassnikov k braku i semeynoy zhizni* [Formation of high school readiness for marriage and family life] (PhD Thesis), Stavropol, 212 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-50>

УДК 373.2:159.923

Іванюк Г.І.доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології
Педагогічний інститут
Київського університету імені Бориса Грінченка**Клок Н.В.**магістр дошкільної освіти
Педагогічний інститут
Київського університету імені Бориса Грінченка

АКТУАЛЬНІ ІДЕЇ МАРІЇ МОНТЕССОРІ ЩОДО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті висвітлено ключові ідеї М.Монтессорі стосовно створення умов для розвитку дитини, враховуючи її природні потенційні енергії: *horme*, *mneme*, *nebule*. Подано авторську позицію М. Монтессорі щодо сприятливих для розвитку дитини від самого народження потенційних енергій. Вона ґрунтується на антропоцентризмі та врахуванні психофізичних особливостей дитини у різні періоди її розвитку. Проаналізовано зв'язок внутрішніх джерел розвитку особистості із зовнішніми факторами: педагогом Монтессорі та дидактичними матеріалами у підготовленому середовищі Монтессорі-класу. Матеріал статті рекомендовано для практичних педагогів ЗДО, здобувачів освіти першого (бакалаврського) й другого (магістерського) рівнів.

Ключові слова: внутрішні джерела розвитку, потенційні енергії: *horme*, *mneme*, *nebule*, вбираючий розум, духовний ембріон, сензитивні періоди, гуманні людські тенденції та потреби; зовнішні фактори: педагог Монтессорі, дидактичний матеріал, підготовлене середовище, Монтессорі-клас.

Ivaniuk Hanna, Klok Natalia

Borys Grinchenko Kyiv University

MARIA MONTESSORY'S ACTUAL IDEAS ABOUT PERSONALITY DEVELOPMENT OF PRESCHOOL AGE CHILD

Summary. According to the results of the theoretical analysis, studying M. Montessori's works highlighted the ideas about the development and socialization of the child in preschool age. The author of the works on the theory of free education – M. Montessori viewed the education of the individual as aiding the life of the child. This idea is relevant in today's conditions of reforming the system of preschool education in Ukraine on the principles of anthropocentrism. The growing interest of the pedagogical community in the work of M. Montessori is explained by the search for ways of adapting the achievements of previous generations of teachers to modern pedagogical practice. The article deals with the scientific work of M. Montessori on the natural potential of the child as a basis for its development and self-development, the identification and enrichment of the abilities of each individual. Considerable attention is paid to the disclosure of the essence of the potential energies of the child: «*horme*», «*mneme*», «*nebule*», which must be taken into account for the design of a developing educational environment. These ideas started the humanistic direction in pedagogy. Much attention was paid by the teacher to the discovery of creative energy «*nebule*» for the development of the child. To its leading activities, the teacher attributed the organization of life in accordance with the customs and culture of their social group. This idea is relevant in the modern educational dimension. The content of the article contains a creative reflection on the idea of M. Montessori on absorbing the mind of the child, which is important for the development of the child from birth to 6 years. The ideas of M. Montessori on the place of sensitive periods in the development of the child are presented; the peculiarities of individual development according to the innate behaviors and the individual development plan, the arguments concerning the training of preschool children in the montessori class of three years. Considerable attention is paid to the description of the requirements of the requirements for the teacher and educational environment. Material of the article is recommended for practical educators of educational establishments, applicants for the education of the first (bachelor's) and the second (master's) levels.

Keywords: internal sources of development, potential energy: *horme*, *mneme*, *nebule*, absorbing mind, spiritual embryo, sensitive periods, humane human tendencies and needs; external factors: teacher of Montessori, didactic material, prepared environment, Montessori class.

*«Велич людської особистості починається
з моменту народження»
М. Монтессорі*

Постановка проблеми: Реформування освіти в Україні, зокрема дошкільної, актуалізує проблему вивчення досвіду педагогів минулих періодів. У цьому руслі педагогічні ідеї Марії Монтессорі суголосні до сучасності,

бо сама авторка трактувала освіту «як допомогу життю». Педагогічна система М. Монтессорі містить потенціал для оновлення освітнього процесу в закладах дошкільної освіти. Зауважимо, що ця система роботи з дітьми дошкільного віку, була створена більш ніж сто років і набула поширення в багатьох країнах світу. В Україні педагогіка Монтессорі теж набула популярності впродовж XX і XXI століття. Зараз багато за-

кладів дошкільної освіти використовують технологію Марії Монтесорі. Це свідчить про те, що демократичне українське суспільство інтегрує у світове цивілізаційне співтовариство. Актуальність педагогічної теорії Монтесорі полягає у важливих і водночас простих речах: виховання і навчання дітей дошкільного віку будується на індивідуальному підході до кожного вихованця, що вимагає знання особистості дитини та її розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових джерел засвідчує, що проблема розвитку особистості цікавить багатьох сучасних українських вчених: В. Бондар, А. Ільченко (психолого-педагогічні основи розвитку дітей в системі М. Монтесорі) [1], І. Дичківська (індивідуальне виховання дітей дошкільного віку в педагогічній спадщині М. Монтесорі) [2], І. Дичківська, Т. Поніманська (теорія і технологія) [3], А. Ільченко (розуміння «виховного простору» за М. Монтесорі для створення нових педагогічних технологій у спеціальній школі) [6, с. 70-75], М. Роденюк (Монтесорі-освіта: актуальність, тенденції та перспективи розвитку) [13, с. 279-290], А. Січкач (підготовка студентів до особистісно орієнтованого виховання у ході педагогічної практики на базі школи-дитсадка Монтесорі) [14, с. 105-119], С. Якименко (педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монтесорі: порівняльний аналіз) [16].

Монтесорі-педагоги та члени Всеукраїнської асоціації Монтесорі-вчителів висвітлюють як філософські принципи так і методичні ракурси педагогічної системи Марії Монтесорі: Б. Жебровський (українська освіта ХХІ століття. Чому Марія Монтесорі?) [5, с. 3-8], Н. Прибыльська (організація роботи педагога за методом спостереження у педагогічній системі Марії Монтесорі) [12, с. 21-25], Т. Вакуленко (як стати Монтесорі-педагогом в Україні) [4, с. 35-36] та інші

Життєздатність ідей М. Монтесорі про розвиток особистості та її соціалізацію у дитячому віці підтримує Б. Жебровський [5, с. 2]. Науковець характеризує близькість поглядів Софії Русової та Марії Монтесорі. У 1918 році, у своїй праці «Дошкільне виховання», С. Русова описала та проаналізувала функціонування будинків для дітей за методом Монтесорі.

Зарубіжний дослідник, послідовник та біограф Едвін Мортімер Стендінг (життя та творчість Марії Монтесорі) детально дослідивши метод наукової педагогіки, визначив схожість і різницю між Монтесорі та Фребелем [15, с. 401-402].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальними ідеями щодо розвитку особистості дитини дошкільного віку є врахування у навчанні і вихованні внутрішніх та зовнішніх джерел розвитку та зв'язків між ними. В умовах розбудови дошкільної освіти в Україні виникає потреба створення розвиваючого простору для дитини в закладах дошкільної освіти. Тому ідеї Марії Монтесорі можуть дати плідне підґрунтя для запровадження інноваційної технології та створення нового середовища для розвитку особистості дитини. Варто зауважити, що внутрішні та зовнішні джерела розвитку особистості не достатньо досліджені та впроваджуються з точки зору традиційної педагогіки.

Вивчення здобутків, що виробили педагоги попередніх періодів, дає змогу виокремити ефективні ідеї для практичного застосування їх в освітньому середовищі закладу дошкільної освіти.

Мета статті. Метою статті є розкриття основних ідей Марії Монтесорі, що можуть бути впровадженими в сучасну дошкільну освіту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення праць Марії Монтесорі свідчить, що педагог визнавала природний потенціал дитини, як основу її розвитку, що допоможе дорослим побудувати новий світ дитинства. Отже, метою освіти дитини в дошкільному віці має бути розвиток прихованих здібностей кожної особистості. Педагог зазначала, що дитина наділена від природи потенційними енергіями *horme*, *mneme*, *nebule*, які треба враховувати в проектуванні освітнього середовища для її розвитку.

Педагогічний доробок Марії Монтесорі започаткував гуманістичний напрям щодо виховання, навчання й розвитку дитини, зокрема в дошкільному віці. Для педагогів із дошкільної освіти важливими є тлумачення М. Монтесорі, щодо *horme*, *mneme*, *nebule*. *Horme* – це життєва сила, що проявляється в дитині та направляє її прагнення до мети. Назву «*horme*» вперше дав Сер Персі Нанн. Якби ми спробували знайти відповідність цьому терміну у свідомому житті, ми б змогли його порівняти, співставити з силою волі. Але ця схожість вельми віддалена. Поняття волі обмежене та тісно пов'язане із свідомістю індивідуума. *Horme* пов'язана із життям в цілому, з тим, що може бути названим «божественним імпульсом» [8, с. 99], джерелом еволюції.

М. Монтесорі виокремлює «*nebule*», творчу енергію, як вроджений задаток до розвитку дитини. *Nebule* – «туманності», які не мають форми, але заряджені потенційною енергією, що направляють та втілюють такі форми людської поведінки, які вони знаходять в своєму оточенні. Педагог проводила паралелі між людиною і твариною. Наприклад: коли народжується тварина, закладена в ній спадковість, керує її рухами, спонукає до потрібних харчів та форми захисту, притаманну їй виду. Людині ж доводиться напружувати особистісні якості в процесі життя в своєму соціумі. Так що дитині доводиться після народження організувати своє життя відповідно до звичаїв своєї соціальної групи. Найважливіша діяльність у дитячому віці – адаптація, що заміняє собою наслідкові «шаблони поведінки», що притаманні тваринним ембріонам. На думку М. Монтесорі, найяскравішим прикладом «*nebule*» є мова. Дитина отримує із «небули» мови стимули або імпульси для формування в собі рідної мови. Завдяки туманній енергії мови дитина починає відрізняти звуки мовлення від інших звуків та шумів. Тому дитина втілює ту мову, яку чує досконалим. Таким чином дитина приймає звичаї та обряди, що роблять її людиною, яка належить до соціальної групи.

На думку М. Монтесорі, *mneme* – це особливий вид пам'яті, вища її форма, що не є свідомою, вибирає образи з життя індивідуума. Знову ж таки наведемо приклад; мова: дитина не запам'ятовує звуки, а втілює їх і може відтворити їх досконалим. Вона володіє мовою за всіма правилами

та виключеннями не тому, що вивчає її, а завдяки своїй генетичній пам'яті.

За результатами теоретичного аналізу можна зробити висновок: дитина володіє розумом, що встоє знання. У неї є здатність до самонавчання. Це дуже легко довести на прикладі мови. Дитина росте, розмовляючи мовою своїх батьків. У той же час вивчення будь-якої мови дорослою людиною – це велике інтелектуальне досягнення, що розвивається в дитячому віці. У руслі проблематики статті, важливим є висновок: до трьох років дитина встигає закласти основи своєї людської особистості, і лише згодом потребує «спеціалізованого освітнього впливу» [8, с. 111]. На підставі цих міркувань, Марія Монтессорі вважає трирічну дитину, маленькою людиною. Вона стверджує, що, якщо порівняти здібності дорослої людини зі здібностями дитини, то дорослим знадобляться шістьдесят років важкої праці, щоб зробити те, що дитина робить за три. «В три роки дитина вже людина» [8, с. 19].

Для розуміння природних особливостей розвитку дитини в дошкільному віці, важливим є міркування М. Монтессорі про «вбираючий розум» – як особливу форму сприйняття світу, несвідомий шлях отримання та вбирання інформації, що відбувається всіма засобами психічного життя за допомогою оточуючого середовища. Мислення дитини відрізняється від мислення дорослого. Природа і діяльність вбираючого розуму дуже загадкова. Він працює швидко, схоплює все без зусиль та несвідомо. Знання у підсвідомості проявляються та «фіксуються», переходять в поле свідомості, де закріплюються назавжди [15, с. 125].

Ідея про вбираючий розум є характерна для дітей від народження і до шести років. Ментальність дитини стає схожою на ментальність дорослого. Марія Монтессорі говорила: «У житті людини є тільки один період для будівництва розуму: вік від 0 до 6 років. Це творчий період, коли закладаються такі сторони характеру, як зібраність, акуратність, самодисципліна, творчі інтереси. І якщо ігнорувати ці можливості або створити несприятливі умови, то розвиток їх не відбудеться...» [8, с. 5]. Ця ідея становить як теоретичний так і практичний інтерес у контексті розбудови Нової української школи й забезпечення наступності між дошкільною і початковою освітою в практичній площині. Марія Монтессорі стверджувала, що ніколи ще не вдавалось так легко, повноцінно і з радістю навчитись чомусь як у відповідний сензитивний період. У дошкільному віці важливим є такий період в житті кожної дитини, коли вона вчиться чомусь дуже легко, набуваючи навички без всіляких зусиль. Сензитивний період у дітей дошкільного віку виникає на основі імпульсу та триває деякий час і проходить безповоротно. Тому ці періоди в дитини не можна пропустити. В протилежному випадку, – надолужити втрачене буде практично неможливо. Дорослим потрібно усвідомлювати: якщо дитина буде навчатись чомусь під примусом, не в сензитивний період, то навчання не принесе ніякої користі. У такій ситуації будуть страждати психіка та здоров'я дитини.

Педагогіка М.Монтессорі ґрунтується на розумінні того, що сензитивний період запускають

потенційні енергії – *horme, mneме, nebule* – гуманні тенденції, абсорбування. Це невидима частина процесу сензитивного періоду, за яку відповідає ділянка головного мозку.

Важливим є розуміння того, що дорослі не можуть вплинути на час виникнення і тривалість сензитивного періоду у дітей. Вони можуть створювати сприятливі умови для реалізації внутрішніх «життєвих імпульсів» дітей. Ця думка є слушною в руслі сучасних тенденцій розвитку дошкільної освіти.

Варто зауважити: середовище Монтессорі створене таким чином, що перебуваючи та займаючись в ньому, дитина не зможе пропустити жодного сензитивного періоду, тому що все необхідне для задоволення їх потреб є в цьому середовищі. Сензитивні періоди виникають і тривають у кожній дитини по-різному. От чому фронтальний підхід, на думку М. Монтессорі, до виховання неефективний і навіть шкідливий для здоров'я дітей. У середовищі Монтессорі кожна дитина працює відповідно до притаманного їй внутрішнього плану фізіологічного та психологічного розвитку. Кожен сензитивний період закінчується розвитком навичок.

У своєму теоретичному доробку М. Монтессорі виділила кілька провідних сензитивних періодів. Сензитивний період порядку триває від народження і до трьох років, а максимальна інтенсивність припадає від двох до двох з половиною роки. Сензитивний період розвитку рухів та дій (ходьба) триває від народження і до чотирьох років, його інтенсивність – півтора року. Період набуття сенсорного досвіду триває від народження і до шести років. Сензитивний період цікавості (інтересу) до дрібних предметів триває від пів до п'яти з половиною років, досягаючи максимальної інтенсивності в півтора, два з половиною роки. Сензитивний період орієнтування в просторі та часі, порівняння правди та реальності триває від двох і до шести років. Сензитивний період хороших манер, чутливості до впливу дорослих, інтерес до соціальних аспектів життя триває період від двох з половиною і до шести років. Період розвитку мови в дітей триває від народження і до шести років, з інтенсивністю з року до двох з половиною. У цей період відбувається розвиток математичного розуму, виникає інтерес до математичних символів та діям.

У педагогіці М. Монтессорі визначено школу як «підготовлений простір, в якому дитина, вільна від надмірних втручань дорослих, може жити відповідно до законів свого розвитку» [15, с. 331-333].

Педагог розуміла, що в людини немає інстинктів, як у тварин, що допомогли б їй долати свої проблеми. Замість цього в людини є тенденції до певної поведінки, які допомагають їй задовольняти свої потреби: в їжі, укрітті, одязі, в захисті та пересуванні. Отже, за словами Марії Монтессорі, тенденції – вроджені схильності до діяльності людини, завдяки яким ця діяльність, а також психічний розвиток мотивуються та регулюються. Зі слів сина і послідовника Марії Монтессорі, Маріо Монтессорі, людські тенденції поведінки – це той засіб, завдяки якому дитина стає частиною соціальної групи [11, с. 26].

Для сучасної педагогічної практики важливими є ідеї щодо індивідуального розвитку дитини.

У кожної людини індивідуальні вроджені способи поведінки та індивідуальний план розвитку. Людські тенденції (вроджені способи поведінки), які описали Марія та Маріо Монтессорі, проявляються протягом всього життя, але на різних вікових етапах – різні. Означені вище ідеї становлять сутнісні особливості педагогіки М. Монтессорі. Відповідно до них, у віці трьох років дитина розпочинає освіту в дошкільному Монтессорі-класі. Тут вона буде вільно розвиватись у підготовленому середовищі згідно своїх сензитивних періодів та біологічних потреб у свободі власної діяльності [9, с. 47].

Знання основних ідей педагогіки М. Монтессорі не вирішує всіх завдань стосовно їх реалізації. Актуальною є підготовка вчителя до створення середовища Монтессорі-класу. Оскільки до його функцій входить врахування всіх особливостей дитячої природи і потреб. Вчитель повинен супроводжувати гармонійний розвиток дитини. Педагог Монтессорі – це та людина, для якої важлива дитина, її інтереси, особливості, прагнення, внутрішній стан. І тільки з урахуванням всього цього вибудовує освітній та виховний процес. Це людина, що шляхом спостережень за дитиною, виявляє його інтереси та потреби, щоб задовольнити їх, враховуючи всі особливості дитини.

Основна мета педагога – виявити інтерес у дитини до оточуючого світу, бажання та вміння його досліджувати, задавати питання та самостійно знаходити відповіді; прагнення зробити дитину активним учасником навчання.

Марія Монтессорі була впевнена, якщо вчитель може запропонувати матеріали, що привертають дитячу увагу, він зможе дати дитині свободу, таку необхідну для його розвитку. Дисципліна і справжня свобода нерозривно зв'язані. Такі важливі категорії, як відповідальність, дисципліна, творчість можливі тільки в атмосфері свободи. «Людина не може бути вільною, якщо вона несамотійна» [10, с. 112].

Головна ціль матеріалу Монтессорі – допомогти дитині самостійно «будувати себе» та духовно розвиватися. «Секрет вільного розвитку дитини в тому, що вона сама самостійно знаходить свою духовну їжу, слідуючи глибинному імпульсу, який можна порівняти з могутнім інстинктом, що заставляє новонародженого припасти до материнських грудей. Це непоборне прагнення найкращим чином забезпечує внутрішні потреби малюка. Прагнучи задовольнити свій інстинкт, свій внутрішній голод, дитина буде, пізнає себе. Так малюк харчуючись молоком матері, зміцнює власне тіло, засвоює природні рухи» [7, с. 76].

Висновки і пропозиції. У цій статті досліджені та схарактеризовані основні ідеї Марії Монтессорі щодо розвитку особистості в дошкільному віці, що можуть бути впроваджені в сучасний освітній процес закладу дошкільної освіти. Виявлена значущість внутрішніх та зовнішніх джерел розвитку дитини. Обґрунтовані потенційні природні енергії, феномен вбираючого розуму, існування сензитивних періодів, вроджених тенденцій та потреб може слугувати для покращення розвивального середовища для дітей. Досліджена роль педагога Монтессорі та значення підготовленого середовища Монтессорі-класу, що може бути впроваджена в сучасну практику дошкільної освіти.

З'ясовано, що застосування методу наукової педагогіки Марії Монтессорі потребує адаптування до умов сьогодення та врахування культури, звичаїв і традицій країни. Незмінним залишається тільки фактор свободи. Адже наявність свободи – необхідна умова для розвитку особистості в процесі взаємодії дитини із сприятливим оточуючим середовищем. Потребує поглибленого вивчення підготовка педагога до реалізації педагогіки М. Монтессорі в освітньому процесі закладу дошкільної освіти, розроблення практичних рекомендацій щодо впровадження ідей М. Монтессорі в підготовку сучасних педагогів із дошкільної освіти.

Список літератури:

1. Бондар В.І., Ільченко А.М. Психолого-педагогічні основи розвитку дітей в системі М. Монтессорі : навч. посібник. Полтава : РВВ ПДАА, 2009. 252 с.
2. Дичківська І.М. Індивідуальне виховання дітей дошкільного віку в педагогічній спадщині М. Монтессорі: автореф. дис. ...канд. пед. наук. Одеса, 1996. 24 с.
3. Дичківська І.М., Поніманьська Т.І. М.М. Монтессорі: теорія і технологія : навч.-метод. посібник. Київ : Слово, 2009. 304 с.
4. Вакуленко Т.М. Як стати Монтессорі-педагогом в Україні. *Дошкільне виховання*. 2014. № 8. С. 35–36.
5. Жебровський Б. Українська освіта ХХІ століття. Чому Марія Монтессорі? (з виступів на міжнародних конференціях у березні/липні 2000 р. в Нью-Йорку та Римі) / За заг. ред.: Б.М. Жебровського; упоряд. і літ. ред.: Н.П. Марченко. Київ : КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2003. С. 3–8.
6. Ільченко А.М. Розуміння «виховного простору» за М. Монтессорі для створення нових педагогічних технологій у спеціальній школі. *Актуальні проблеми спеціальної психології та педагогіки*. Зб. наук. пр. Херсон, 2005. С. 70–75.
7. Монтессорі М. Мой метод. Метод научной педагогики. Москва : Астрель, 2006. 349 с.
8. Монтессорі М. Впитывающий разум ребенка. 2-е издание. Санкт-Петербург : Благотворительный фонд «ВОЛОНТЕРЬ», 2011. 320 с.
9. Монтессорі М. Дети – другие : уникальная методика раннего развития / Пер. с нем., вступ. и заключит. статьи, коммент. К.Е. Сумнительный. Москва : АСТ, 2014. 320 с.
10. Монтессорі М. Помогите мне это сделать самому / Сост.: М.В. Богуславский, Г.Б. Корнетов (сборник фрагментов из переведенных книг М. Монтессорі и статей российских авторов о педагогике М. Монтессорі). Москва : ИД «Карапуз», 2000. 272 с.
11. Мария Монтессорі «ЧЕТЫРЕ СТАДИИ ОБРАЗОВАНИЯ» и Марио Монтессорі «ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ». Спб. : «Реноме», 2016. 56 с.
12. Прибильська Н. Організація роботи педагога за методом спостереження у педагогічній системі Марії Монтессорі. *Вихователь-методист в дошкільному навчальному закладі*. 2011. № 8. С. 21–25.
13. Роденюк М.Є. Монтессорі-освіта: актуальність, тенденції та перспективи розвитку. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології* : зб. наук. пр. СумДПУ імені А.С. Макаренка. Суми, 2016. № 10 (64). С. 279–290.

14. Січкач А.Д. Підготовка студентів до особистісно орієнтованого виховання у ході педагогічної практики на базі школи-дитсадка Монтесорі. *Освітлогічний дискурс*. 2010. №2. С. 105–119.
15. Стэндинг Э.М. Жизнь и творчество Марии Монте梭ри. Санкт-Петербург.: Благотворительный фонд «ВОЛОНТЕРЫ», 2012. 476 с.
16. Якименко С.І. Міленіна Г.С. Педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монте梭ри: порівняльний аналіз : монографія. Київ : Слово, 2015. 296 с.

References:

1. Bondar V.I., Ilchenko A.M. (2009). *Psychologo-pedagogichni osnovy rozvytku ditej v systemi M. Montessori* [Psychological and pedagogical bases of development of children in M. Montessori system]: navch. posibnyk. Poltava : RVV PDAA. (in Ukrainian)
2. Dychkivska I.M. (1996). *Indyvidualne vuxovannya ditej doshkilnogo viku v pedagogichnij spadshhyni M. Montessori* [Individual education of preschool children in the pedagogical heritage of M. Montessori] : avtoref. dys. ...kand. ped. nauk. Odesa, 24 p.
3. Dychkivska I.M., Ponimanska T.I. (2009). *M.M. Montessori: teoriya i tehnologiya* [M. Montessori: Theory and Technology]: navch.-metod. posibnyk. Kyiv : Slovo. (in Ukrainian).
4. Vakulenko T.M. (2014). *Yak staty Montessori-pedagogom v Ukrayini* [How to become a Montessori teacher in Ukraine]. *Doshkilne vuxovannya*, no. 8, pp. 35–36.
5. Zhebrovskiy B. (2003). *Ukrayinska osvita XXI stolittya. Chomu Mariya Montessori? (z vystupiv na mizhnarodnykh konferenciayah u berezni lypni 2000 r. v Nyu-Jorku ta Rymi)* [Ukrainian education of the XXI century. Why Maria Montessori?] / Za zag. red.: B.M. Zhebrovskogo; uporyad. i lit. red.: N.P. Marchenko. Kyiv : KMPU im. B.D. Grinchenka, pp. 3–8.
6. Ilchenko A.M. (2005). *Rozuminnya «vuxovnogo prostoru» za M. Montessori dlya stvorennya novyx pedagogichnykh tehnologiy u specialnij shkoli* [Understanding the «educational space» for M. Montessori to create new pedagogical technologies in a special school]. *Actual problems of special psychology and pedagogy. Zb sciences Kherson Avenue*, pp. 70–75.
7. Montessori M. (2006). *Moj metod. Metod nauchnoj pedagogiki* [My method. Method of scientific pedagogy]. Moskva : Astrel. (in Russian)
8. Montessori M. (2011). *Vpityvayushij razum rebenka* [Child's mind]. Sankt-Peterburg : Blagotvoritelnyj fond «VOLONTERY». (in Russian)
9. Montessori M. (2014). *Deti – drugie : unikalnaya metodika rannego razvitiya* [Children – others: a unique method of early development]. *Per. s nem., vstup. i zaklyuchit. stati, komment. K.E. Sumnitelnyj*. Moskva : AST. (in Russian)
10. Montessori M. (2000). *Pomogi mne eto sdelat samomu* [Help me do it myself] / Sost.: M.V. Boguslavskij, G.B. Kornetov (sbornik fragmentov iz perevedennykh knig M. Montessori i statej rossijskikh avtorov o pedagogike M. Montessori). Moskva : ID «Karapuz». (in Russian)
11. Sankt-Peterburg. «Renome» (2016). *Mariya Montessori «ChETYRE STADII OBRAZOVANIYA» i Mario Montessori «ChELOVEChESKIE TENDENCII»* [Maria Montessori «Four STAGES of Education» and Maria Montessori «Human Tendencies»]. (in Russian)
12. Prybylska N. (2011). *Organizaciya roboty pedagoga za metodom sposterezheniya u pedagogichnij systemi Mariyi Montessori* [Organization of the teacher's work by the method of observation in the pedagogical system of Maria Montessori]. *Vuxovatel-metodyst v doshkilnomu navchalnomu zakladi*, no. 8, pp. 21–25.
13. Rodnenok M.Ye. (2016). *Montessori-osvita: aktualnist, tendenciyi ta perspektyvy rozvytku* [Montessori-education: relevance, trends and prospects of development]. *Pedagogichni nauky: teoriya, istoriya, innovacijni tehnologiyi* : zb. nauk. pr. SumDPU imeni A.S. Makarenka. Sumy, no. 10 (64), pp. 279–290.
14. Sichkar A.D. (2010). *Pidgotovka studentiv do osobystisno oriyentovanogo vuxovannya u xodi pedagogichnoyi praktyky na bazi shkoly-dytsadka Montessori* [Preparation of students for a personally oriented education in the course of pedagogical practice on the basis of Montessori kindergarten]. *Osvitologichnyj dyskurs*, no. 2, pp. 105–119.
15. Stending E.M. (2012). *Zhizn i tvorchestvo Marii Montessori* [The life and work of Maria Montessori]. Sankt-Peterburg : Blagotvoritelnyj fond «VOLONTERY». (in Russian)
16. Yakymenko S.I., Milenina G.S. (2015). *Pedagogichni ideyi Sofiyi Rusovoyi ta Mariyi Montessori: porivnyalnyj analiz* [Pedagogical ideas of Sofia Rusova and Maria Montessori: comparative analysis]: monografiya. Kyiv : Slovo, 296 p. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-51>

УДК 378: 37,01

Івершинь А.Г.кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики дошкільної освіти
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ХУДОЖНЬОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

Анотація. У статті розглянуто питання художнього розвитку майбутніх вихователів. Розглянуто зміст понять: «розвиток», «художній розвиток», «художній розвиток майбутніх вихователів». Показано роль мистецтва як важливого виховного резерва, який спроможний поліпшити ефективність художнього розвитку особистості майбутніх вихователів. Виокремлено умови художнього розвитку майбутніх вихователів: опора в освітньому процесі на принципи педагогіки мистецтва; урахування індивідуальних особливостей кожного студента; формування досвіду художньо-творчої діяльності; діагностичний підхід до визначення художнього розвитку студентів; самовиховання студентів; організація різноманітних форм стимулювання художнього розвитку. Доведено, що художній розвиток майбутніх вихователів є складовою професіоналізму майбутнього фахівця й однією з умов його формування.

Ключові слова: «розвиток», «художній розвиток», «художній розвиток майбутніх вихователів», умови художнього розвитку майбутніх вихователів.

Ivershin AnzhelikaState Institution «South Ukrainian National
Pedagogical University Ushinsky»**PEDAGOGICAL CONDITIONS OF ARTISTIC DEVELOPMENT OF PERSONAL PROFESSIONALS' PERSONALITY IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATION**

Summary. The article deals with the issues of artistic development of future educators. The contents of the concepts: «development», «artistic development», «artistic development of future educators» are considered. The role of art as an important educational reserve that can improve the efficiency of artistic development of the personality of future educators is highlighted. The article focuses on the artistic development of students of future educators who are at the stage of youth. The article states that student age is sensitive to vocational training and is aimed at self-knowledge of the individual. This period is characterized by a change in attitude towards art. Through the perception of the content of works of art, value orientations of young people are formed. In this way the spiritual and creative work of the individual, the knowledge of oneself as an individual through the lens of art, takes place. The artistic activity of students at the stage of vocational training develops on the basis of motivation of conscious choice, provides a critical assessment of their achievements and is a component of professional development, a form of creative self-realization. The author of the article points out that in the process of creativity the processes of thinking, perception, imagination, emotional experience of aesthetic phenomena are activated. It is stated that artistic development depends on the orientation of the future educators' personality towards artistic creativity; motivation; the formation of certain mental qualities; creative activity; artistic experience; willingness and subjective need for creative self-realization. The author proposes the following conditions for artistic development of future educators: support for the principles of art pedagogy; taking into account the individual characteristics of each student; formation of experience of artistic and creative activity; diagnostic approach to the definition of artistic development of students; self-education of students; organization of various forms of stimulating artistic development.

Keywords: «development», «artistic development», «artistic development of future educators», conditions of artistic development of future educators.

Постановка проблеми. Модернізація системи освіти на даному етапі обумовлена сучасними викликами суспільства, за якими встановлюється пріоритет творчого розвитку особистості. Творчість громадян на державному рівні визнається важливим фактором, який забезпечує поступальний розвиток самого суспільства, рівень його добробуту й розвитку. Освітня парадигма ХХІ століття зорієнтована на реалізацію культуротворчих й людинотворчих завдань у глобалізованому, постіндустріальному світі. Для сприяння вирішенню соціальних та культурних проблем у сучасному світі пропонується застосування принципів і практики освіти в галузі мистецтва; саме в мистецтві

вбачають важливий педагогічний резерв, спроможний поліпшити ефективність формування та розвитку особистості. Такі кроки робляться на найвищому, міжнародному рівні. Так, на Другій Всесвітній Сеульській конференції з освіти, проведеної за ініціативою ЮНЕСКО, було запропоновано такі цілі: застосування освіти в області мистецтв для нарощування творчого та інноваційного потенціалу людей і суспільства; виховання нового покоління творчих громадян; популяризація творчих та інноваційних видів практики в інтересах всебічного соціального, культурного і економічного розвитку суспільства; використання інновацій як джерело критичного і творчого мислення [12].

Здатність до творчості визнається невід'ємною характеристикою людини ХХІ століття, а розвиток творчості – основною метою професійної освіти. У Законі України «Про освіту» метою визначено всебічний розвиток людини як найвищої цінності суспільства, її талантів, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу [5].

За таких умов проблема художнього розвитку майбутніх вихователів набуває особливої актуальності. Однією з пріоритетних завдань освіти майбутніх вихователів є створення педагогічних умов, визначення стратегічних напрямків педагогічної роботи, що сприяють розвитку художньо-творчих якостей особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема художнього розвитку майбутніх вихователів обумовлена специфікою їхньої педагогічної діяльності – залученням дітей раннього та передшкільного віку до художніх цінностей в освітньому процесі закладів дошкільної освіти.

Важливим також є й те, що з першої ланки освіти – дошкільної, ставляться завдання художнього, естетичного, творчого розвитку дітей. За «Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні» художньо-естетичний розвиток розуміється як спеціально організований процес виховання і навчання, спрямований на формування ціннісного естетичного ставлення дитини до дійсності, на художнє сприйняття навколишнього світу; розвиток творчих здібностей; реалізацію здатності відчувати, цінувати і створювати красу в різних проявах; перетворення дитини як культурної людини, яке відбувається в процесі активного освоєння видів мистецтва і художньо-творчої діяльності. [2]. Тому процес професійної підготовки майбутнього вихователя вимагає змін у напрямі його художньо-творчого розвитку.

Так, на засадничу роль мистецтва, художньої творчості у формуванні особистості вказують психологи і педагоги, серед яких А. Аронов, М. Каган, В. Мазепа, Л. Масол, Н. Ничкало, Л. Новак, та інші. Роль художньо-творчого розвитку особистості розглядалася В. Андреевим, М. Басовим, Д. Богоявленскої, А. Брушлінским, Л. Виготським, І. Зязюном, О. Отич, В. Радкевич, О.П. Рудницької, В. Сухомлинським та іншими. Свій розвиток проблема творчого розвитку отримала в роботах сучасних психологів і педагогів (В.Кан-Калик, Н. Кузьміна, Н. Нікандров, А. Мелік-Пашаєв, Н. Меменський, М. Поташнік, В. Сластенін і ін.). Різні аспекти творчості розглядалися в дослідженнях зарубіжних вчених (Г. Айзенк, Д. Гілфорд, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). Вивчення проблеми художньої діяльності студентів у вишу розглянуто Л. Єрмолаєвої-Томіної, В. Зінченко, В. Кузіним, М. Ростовцевим, А. Свешніковим.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вважаємо, що в умовах сучасного суспільства, яке орієнтовано на актуалізацію творчого потенціалу людини, суттєву увагу треба приділяти художньо-творчому розвитку майбутніх фахівців в освітньому процесі, зокрема вихователів дітей дошкільного віку. Проте, в наявних працях не розкрито повністю роль художнього розвитку для професійної підготовки майбутніх вихователів.

Мета статті: розкрити зміст поняття «художній розвиток майбутніх вихователів», визначити умови художнього розвитку майбутніх вихователів у освітньому процесі вишу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з темою дослідження схарактеризуємо особливості розуміння сутності таких категорій, як «розвиток», «художній розвиток», «художній розвиток майбутніх вихователів».

Термін «художній розвиток» складається з двох понять, кожне з яких вимагає своєї конкретизації. Як відомо, однією з центральних категорій психолого-педагогічної теорії є поняття «розвиток». У психології розвиток розглядається як зміна особистості під впливом закономірностей формування психіки, станів суб'єкта, соціальної ситуації розвитку. Даний процес характеризується як зміна, творення, вдосконалення, інтеграція [9].

Розвиток – це процес, що детермінується як зовнішніми (екологічними, соціокультурними), так і внутрішніми (фізіологічними, психічними, біологічними) чинниками, що зумовлюють кількісний і якісний ріст організму [9]. Розвиток не відбувається без пізнавального пошуку, вольових зусиль по створенню себе, своєї індивідуальності. Це означає, що становлення особистості в процесі розвитку актуалізує певну свідому діяльність суб'єкта з розвитку свого внутрішнього «Я», осягнення своєї унікальності. Хоча розвиток і відбувається під впливом соціальних і виховних факторів, але ці фактори розвивають і формують особистість лише в тій мірі, в якій вони відповідають спрямованості людини, її потребам, інтересам, переконанням, мотивам, цінностям; викликають у неї позитивне внутрішнє психологічне переживання; стимулюють власну активність у роботі над собою. Цей процес отримав назву персоніфікації (від лат. Persona – особистість, facere – робити) [8].

К. Роджерс співвідносить розвиток з поняттям самоактуалізації. Він вважає, що в кожній людині є прагнення ставати компетентним, цілісним – самоактуалізуватися. Практика виховання будується на основі створення умов, що стимулюють вільний розвиток людей, тобто розвиток, що здійснюється відповідно до їх власними цілями і прагненнями [1].

Для А. Маслоу «самоактуалізація» означала і прагнення до реалізації внутрішнього потенціалу (самореалізації) людини, і бажання стати усім, чим вона спроможна стати, і націленість на реалізацію власних потенційних можливостей [1].

Важливими чинниками щодо самоактуалізації особистості А. Маслоу вважає фізичне, емоційне та інтелектуальне занурення у себе; визнання і подальше вивчення власних здібностей; визначення свого темпу та ритму, сфери своїх інтересів, оволодіння навичками, котрі можливо застосувати для розвитку творчості [1].

Ми, в свою чергу, розуміємо розвиток як процес, який визначається зовнішніми (екологічними, соціокультурними) і внутрішніми (фізіологічними, психічними, біологічними) чинниками, що зумовлюють націленість особистості на реалізацію власних потенційних можливостей.

Розкриємо зміст поняття «художній розвиток». Термін «художній розвиток» використовується

найчастіше з додаванням «естетичне». У словнику С. Ожегова знаходимо таке визначення: «Естетичний, тобто художній, що відноситься до почуття прекрасного, до краси» [7]. Поняття «художній» визначається як такий, що відноситься до мистецтва, до діяльності в галузі мистецтва ... відповідає вимогам мистецтва, естетичного смаку; естетичний, красивий [7].

Аналіз філософської, психолого-педагогічної, естетичної літератури вказує на колосальну роль мистецтва в розвитку особистості. У процесі творчості досягається усвідомлення і перетворення дійсності в художніх образах, активізуються процеси мислення, сприйняття, уяви, емоційного переживання естетичних явищ. У роботах психологів, філософів (М. Волков, Е. Ільєнков, А. Смирнов, Б. Теплов, М. Каган, П. Якобсон) визначається, що мистецтво розвиває універсальну, а не якусь специфічну людську чуттєвість. При цьому переживання, продуктивна уява, фантазія складають його переважну особливість (Е. Ільєнков) [3]. Мистецтво сприяє емоційному «проживанню» (Л. Виготської), різноманітних ситуацій, впливаючи на психологічні механізми особистості. Завдяки мистецтву особистість познає зовнішній світ, змінюючись духовно, реалізуючи свою творчу природу, саморозвиваючись і вдосконалюючись. Мистецтво є найважливішим фактором, що формує особистість: через індивідуально-неповторне сприйняття і переживання світу особистість набуває сенсу свого існування, через самопізнання індивідуальних можливостей свого внутрішнього світу реалізує себе в художній творчості, створює духовно-художні цінності [1].

Сучасні вчені (І. Войнар, А. Мужина, О. Отич, А. Рудницька, Б. Неменський) вказують на потужний потенціал педагогіки мистецтва – самостійну педагогічну галузь, що досліджує проблеми навчання, виховання та розвитку особистості засобами мистецтва [6; 10]. Так, вітчизняна дослідниця О. Отич стверджує, що ця субдисципліна педагогіки, як складова змісту освіти, є ефективним засобом формування та розвитку особистості, становлення її творчої індивідуальності й суб'єктності, яка сприяє формуванню особистості як людини культури [6].

Художній розвиток особистості має свої особливості в залежності від віку індивіда, його творчих задатків і соціального середовища. В даному дослідженні розглядається художній розвиток студентів майбутніх вихователів

В освітньому процесі художній розвиток студентів досліджували: М. Волков, Л. Єрмолаєва-Томіна, В. Зінченко, І. Зязюн, О. Отич, О. Рудницька, Н. Ростовцев і ін. У наукових працях вчених показано, що в художньо-освітньої діяльності ВНЗ у студентів актуалізується потреба у творчій самореалізації, прояві своєї індивідуальності.

У психолого-педагогічних дослідженнях В. Артем'євої, Л. Божович, І. Кона, Д. Фельдштейна відзначається, що особливості художнього розвитку особистості залежать від психологічної характеристики віку. Студентський вік – це вік змін, вік становлення індивідуальності, образу «Я», період формування моральної свідомості, ціннісних орієнтацій, професійних

інтересів. Саме цей період – час активізації процесів самовиховання та саморозвитку [4].

За загальним висновком психологів (А. Бодальов, І. Кон, С. Рубінштейн та ін.), юнацький вік сензитивен для професійного навчання і спрямований на самопізнання особистості. В результаті самопізнання складається певне уявлення особистості про себе, про свій внутрішній світ, про свою діяльність, виробляється ставлення до самої себе [4]. А. Мейлах зауважує, що у розвитку особистості настає новий етап, який характеризується зміною ставлення до мистецтва. У сприйнятті мистецтва велике значення має оцінка художніх переваг твору, аналіз засобів виразності (колір, форма, пластика, лінія, композиційна побудова). Студенти прагнуть розкрити зміст творів мистецтва, «прочитати» його глибинний зміст, співвіднести зі своїми ціннісними орієнтаціями. Таким чином відбувається духовно-творча робота, пізнання самого себе як індивідуальності через призму мистецтва [1]. На відміну від дитячої художньої діяльності, яка є для дитини свого роду грою, художня діяльність студентів на етапі професійного навчання у вишу розвивається на основі мотивації свідомого вибору, передбачає критичну оцінку своїх досягнень і є компонентом професійного становлення, свідомо обраною формою творчої самореалізації.

На основі досліджень вчених (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Сатир, Е. Фромм) важливо відзначити, що у художньому розвитку особистості виокремлюють: пізнавально-творчі інтереси, естетичний досвід, художньо-творчу активність, яка виражається в різноманітні видів діяльності, спрямованої на пізнання, зміну, перетворення навколишньої дійсності. Змістовними компонентами активності особистості є: ініціативність (здатність до активних і самостійних дій, рішучість на вчинки, схильність до ризику), інтерес (пізнавальна спрямованість особистості на предмети і явища навколишньої дійсності, пов'язана з позитивним емоційним переживанням); потреба в художньо-творчій діяльності; рефлексія й самооцінка [11].

Систематизуючи сучасні дані психолого-педагогічної науки, спираючись на власний досвід викладання художніх дисциплін, приходимо до висновку, що художній розвиток залежить від спрямованості особистості майбутніх вихователів до художньої творчості; мотивації; сформованості певних психічних якостей; творчої активності; художнього досвіду; суб'єктивної потреби у творчій самореалізації.

Проведений аналіз психолого-педагогічних досліджень дає підстави виокремити такі умови художнього розвитку майбутніх вихователів: опора в освітньому процесі на принципи педагогіки мистецтва; урахування індивідуальних особливостей кожного студента; формування досвіду художньо-творчої діяльності; діагностичний підхід до визначення художнього розвитку студентів; самовиховання студентів (самопізнання, самоорганізація, самореалізація, рефлексія); організація різноманітних форм стимулювання художнього розвитку.

Розглянемо педагогічні умови, що сприяють художньому розвитку майбутніх вихователів.

Опора в освітньому процесі на принципи й методи педагогіки мистецтва.

Педагогіка мистецтва спрямована на формування власного «Я» особистості, її самостійної позиції. Пріоритетним є емоційно-почуттєвий розвиток в його взаємозв'язку із інтелектуальним, моральним; духовним, що дає підстави розглядати мистецьку освіту як модель гуманізації освіти. Педагогіка мистецтва націлена на загальнокультурний і художньо-творчий розвиток особистості, пробудження її творчого потенціалу в мистецькій діяльності [10].

Урахування індивідуальних можливостей та особливостей кожного студента

Ця умова вимагає обліку унікального психологічного складу особистості майбутніх вихователів, їхніх інтересів, нахилів й здібностей; передбачає усвідомлення студентом себе як творчої індивідуальності. Реалізується умова в систематичному відстеженні індивідуальної траєкторії художнього розвитку на основі діагностичних даних та експертних оцінок; в усвідомленні майбутніми вихователями власних індивідуальних можливостей розвитку в процесі художньо-творчої діяльності; в реалізації творчого потенціалу студентів в формах художньої творчості; в створенні сприятливої емоційної атмосфери; спрямованості педагогічного процесу до кращих якостей особистості студента, до їх позитивного настрою у процесі художньої діяльності.

Формування досвіду художньо-творчої діяльності

Досвід визначається як володіння складною, динамічною сукупністю психічних і практичних дій, спрямованих на вирішення професійних, творчих завдань [8]. Художній досвід передбачає цілісне сприйняття навколишнього світу; наявність образного мислення; вміння естетично сприймати навколишню дійсність; розуміти «мову» мистецтва і втілювати задум у художній творчості.

Художній досвід є змістовним компонентом художнього розвитку й охоплює мистецтвознавчі знання, узагальнені художньо-естетичні вміння, а також досвід творчої діяльності у сфері художньої культури.

Діагностичний підхід до визначення художнього розвитку студентів

Діагностичний підхід покликаний індивідуалізувати і оптимізувати процес художнього розвитку; забезпечити правильне визначення результатів діагностики; виявити індивідуальні схильності і здібності кожного студента до різних видів художньо-творчої діяльності.

Список літератури:

1. Анчуков С.В., Венцлав С. С. Развитие индивидуальности средствами искусства : Монография / Под ред. М.А. Верба. Санкт-Петербург. «Экспресс», 2004. 275 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А.М. Богуш. Київ. Видавництво, 2012. 26 с.
3. Боров Ю. Эстетика. Москва. Астрель, 2005. 332 с.
4. Гамезо М.В., Петрова Е.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология : Учебное пособие. Москва. Педагогическое общество, 2003.
5. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII (зі змінами, чинними від 19.01.2019). URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1484-znayomtesya-zakon-ukrani-pro-svtu-2017>
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Москва. Издательство «Азъ», 1992.
7. Отич О.М. Педагогіка мистецтва в розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійної школи. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5721/1/Otych.pdf>
8. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов: учеб. пособие для вузов. Москва : ВЛАДОС-пресс, 2004. 365 с.

Самовиховання студентів (самопізнання, самоорганізація, самореалізація, рефлексія)

Мистецтво дозволяє зануритися в глибинні пласти своєї психіки, сприяє пізнанню власного внутрішнього світу. Самопізнання пов'язано з аналізом свого внутрішнього стану, переживань, а також з'ясуванням того, як оточуючі розуміють особливості людини, емоційні реакції. Через самооцінку студенти приходять до аналізу свого художнього розвитку, оцінюють свою діяльність і її компоненти: потреби, мотиви, цілі для досягнення результатів [6]. Рефлексія сприяє розвитку особистісних якостей, необхідних для художнього розвитку: впевненості в собі, підвищення самооцінки; вольових якостей.

Організація різноманітних форм стимулювання художнього розвитку

Умовами і передумовами художнього розвитку є творче середовище, в якому розвиток проходить найбільш сприятливо. Для цього використовуються різні методи і прийоми, які забезпечують розвиток особистості майбутніх вихователів засобами дисциплін естетичного циклу (методи проблемно-творчого характеру, методи організації колективної творчої діяльності, методи стимулювання інтересу до активного освоєння естетичних знань, проблемні та евристичні методи). Також художньому розвитку майбутніх вихователів сприяє створення спеціальних естетичних ситуацій: відвідування та організація виставок, музеїв, майстер-класів; обговорення картин; написання рецензій. Стимулювання інтересу до художньої творчості відбувається при створенні особистого портфоліо, презентацій, каналу на ютубі, свого сайту. Однією з форм художнього розвитку майбутніх вихователів є також дослідницька діяльність у наукових гуртках, студіях творчого розвитку, творчих лабораторіях, участь у творчих конкурсах, олімпіадах.

Висновки і пропозиції. Отже, враховуючи запропоновані визначення досліджуваного поняття, вважаємо, що для художнього розвитку майбутніх вихователів важливими є: естетичне ставлення до дійсності; потреба в почутті гармонії й краси, наявність мотиваційної готовності до пошуку і вирішення творчих завдань; емоційне самовираження у творчості; інтерес до створення художнього образу в процесі художньо-творчої діяльності; самореалізація в різних формах художньої творчості. Подальші дослідження будуть спрямовані на визначення ступеня розвитку та створення методики художнього розвитку майбутніх вихователів.

9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург, 2001. 720 с.
10. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2005. 263 с.
11. Яковлев Е.Г. Эстетика. Искусствоведение. Религиоведение. Москва, 2005. 322 с.
12. Seoul Agenda: Goals for the Development of Arts Education is a major outcome of UNESCO's Second World Conference on Arts Education held in Seoul, the Republic of Korea, on 25–28 May 2010. URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/Seoul_Agenda_EN.pdf

References:

1. Anchukov S.V., Ventslav S.S. (2004). Razvitiye individual'nosti sredstvami iskusstva: Monografiya [The development of individuality by means of art: Monograph]. Sankt-Piterburg : «Ekspress». (in Russian)
2. Bazovyy komponent doshkil'noyi osvity (2012) [Basic component of preschool education] / Naukovyy kerivnyk: A.M. Bohush. Kyiv : Vydavnytstvo. (in Ukrainian)
3. Borev Y.U. (2005). Estetika [Aesthetics]. Moskva : Astrel'. (in Russian)
4. Gamezo M.V., Petrova Ye.A., Orlova L.M. (2003). Vozrastnaya i pedagogicheskaya psikhologiya: Uchebnoye posobiye [Developmental and pedagogical psychology: textbook]. Moskva : Pedagogicheskoye obshchestvo. (in Russian)
5. Zakon Ukrayiny «Pro osvitu» [Law of Ukraine «On Education»] vid 05.09.2017 № 2145-VIII (zi zminamy, chynnymy vid 19.01.2019). URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1484-znayomtesya-zakon-ukrani-pro-svtu-2017>
6. Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. (1992). Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. [Explanatory dictionary of the Russian language]. Moskva : Izdatel'stvo «Az». (in Russian)
7. Otych O.M. Pedagogika mystetstva v rozvytku tvorchoyi indyvidual'nosti maybutn'oho pedahoha profesiynoyi shkoly [Art pedagogy in the development of the creative personality of a future vocational school teacher]. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5721/1/Otych.pdf>
8. Podlasyy I.P. (2004). Pedagogika: 100 voprosov – 100 otvetov: ucheb. posobiye dlya vuzov [Pedagogy: 100 questions – 100 answers: studies. manual for universities]. Moskva : VLADOS-press. (in Russian)
9. Rubinshteyn S.L. (2001). Osnovy obshchey psikhologii [Basics of general psychology]. Sankt-Piterburg. (in Russian)
10. Rudnyts'ka O.P. (2005). Pedagogika: zahal'na ta mystetska: navch. posib. [Pedagogy: General and Artistic: Textbook]. Ternopil : Navchalna knyha. Bohdan. (in Ukrainian)
11. Yakovlev Ye.G. (2005). Estetika. Iskusstvovedeniye. Religiovedeniye. [Aesthetics. Art criticism. Religious studies]. Moskva : Pedagogika. (in Russian)
12. Seoul Agenda: Goals for the Development of Arts Education is a major outcome of UNESCO's Second World Conference on Arts Education held in Seoul, the Republic of Korea, on 25–28 May 2010. URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/Seoul_Agenda_EN.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-52>

УДК 373.2.011.3 – 051 : 005.642.5

Мачинська Н.І.доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри початкової та дошкільної освіти
Львівський національний університет імені І.Я. Франка**Яців М.С.**студентка
Львівський національний університет імені І.Я. Франка

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ ПЕДАГОГА У ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анотація. У статті проаналізовано проблему професійного зростання педагога у вітчизняній та зарубіжній педагогічній думці через призму вимог сучасних динамічних змін в освіті; охарактеризовано окремі аспекти педагогічного доробку видатних педагогів. Здійснено аналіз праць видатних педагогів щодо професійного зростання. Зазначено вимоги для успішної діяльності педагога. Доведено, що успішному професійному зростанню педагога сприятиме безперервна робота над собою, поглиблення теоретичних знань, удосконалення практичних умінь та навичок. Обґрунтовано педагогічні думки, які й на сьогодні є актуальними. Закцентовано увагу на тому, що всі педагоги-дослідники були одноставними в думці щодо професійного самовдосконалення фахівця. Систематизовано особливості та основні напрями професійного зростання педагога.

Ключові слова: професійне зростання, професіоналізм, саморозвиток, самоосвіта, майстерність.

Machynska Nataliia, Yatsiv Mariia

Lviv I.Y. Franko National University

PROBLEM PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PEDAGOGIC IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL RESEARCHES

Summary. The article analyzes the problem of professional growth of a teacher in national and international pedagogical thought through the prism of demands of modern dynamic changes in education. Some aspects of pedagogical work of outstanding teachers have been characterized (continuous professional self-improvement in the context of communication with other educators, personal inspiration). The analysis of works of prominent teachers concerning professional growth, in particular, Y. Komensky (improvement of teacher's skill, deepening of his knowledge and skills), has been done. According to P. Blonskii to become a real educator, it is necessary to take an active part in public life and in pedagogical work, to be an active person, who knows what he or she wants from life starting from the first years of university. There are several demands for successful work of a teacher. Among them there is a creative approach to solving pedagogical problems, respect and love to their pupils. A good teacher must be a developed, self-sufficient personality, who will be guided in life by independent conscious analysis; a teacher who can easily accept changes, create them, learn new information, make life important competences; have professional mobility. It is proved that continuous professional work on oneself, deepening theoretical knowledge, improvement of practical skills and abilities will contribute to the successful professional development of a teacher. Pedagogical thoughts, which today are relevant, are still actual. The emphasis was done on the fact that all the research-educators were unanimous in their opinion on the professional self-improvement of the specialist. The peculiarities and main directions of professional growth of a teacher (formation of readiness for professional growth during life, improvement of the ability to acquire new knowledge, search and use of invariant forms and methods of self-education, improvement of pedagogical abilities, formation and development of professional and civic position) are systematized.

Keywords: professional growth, professionalism, self-development, self-education, skill.

Постановка проблеми. Перманентність змін, що відбуваються в освітній галузі, на перше місце ставлять систематичну самостійну роботу педагога з розвитку професійної компетентності, поглиблення його теоретичних знань та вдосконалення практичних умінь. Адже для того, щоб навчати, йому самому необхідно постійно вчитись. В історії вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки проблема професійного зростання педагога посідає одне з провідних місць [4, с. 152].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній педагогічній теорії питаннями підготовки і професійного розвитку педагогів займалися О. Абдулліна, І. Зязюн, М. Євгук, Л. Петухова, В. Сластьонін, Н. Слюсаренко, Н. Хміль та інші. Різні аспекти роботи педагогів відобра-

жено у працях Н. Бібік, М. Вашуленка, К. Гуз, В. Ільченко, О. Савченко. Проблеми професійного вдосконалення педагогів у післядипломній освіті розглядали Л. Гончаренко, А. Зубко, В. Кузьменко, В. Олійник. Вплив на становлення й розвиток неперервної педагогічної освіти здійснювався завдяки дослідженням вітчизняних науковців історичного аспекту розвитку освіти: А. Кузьмінського, В. Крисюка, В. Лугового, О. Сухомлинської. Проблема стимулювання професійної діяльності педагога розкривалась у публікаціях А. Алексюка, К. Волкова, В. Ільїна, П. Каптерева, І. Лернер, В. Лозової, В. Маслова. У дослідженнях М. Боритка, Б. Вульфова, О. Газмана, В. Іванова, М. Сергеева зазначено, що професійне зростання педагогів – обов'язкова складова сучасної освіти, показник суб'єктності

педагога на всіх етапах його неперервної педагогічної освіти.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим проблема професійного зростання педагога залишається актуальною і на сьогодні у зв'язку з впровадженням провідних положень Концепції нової української школи (НУШ), що передбачає формування готовності у вихователів, вчителів, викладачів до постійного самовдосконалення, саморозвитку, самоосвіти.

Мета статті. Метою дослідження є визначення особливостей та напрямів професійного зростання педагога у педагогічній теорії.

Виклад основного матеріалу. Проблема професійного зростання особистості завжди була об'єктом дослідження філософських та педагогічних шкіл у різні історичні періоди. У них відображалися практики саморозвитку, досвід роботи над собою видатних людей, представників різних історичних епох, обґрунтовувались індивідуальна і соціальна значущість самовиховання, самоосвіти, самовдосконалення тощо. Дослідники протягом тривалого часу зазначали у своїх ученнях та концепціях сутнісні риси усвідомлених форм саморозвитку особистості, залежність їх спрямованості від домінуючих цінностей, матеріально-економічних відносин, релігійних доктрин на конкретно-історичних етапах розвитку людства (Конфуцій, Сократ, Платон, Аристотель, Сенека, І. Лойола, Й. Песталоцці, Д. Локк, М. Монтень, Г. Гегель, І. Гете, І. Кант, Т. Манн, Ж.-Ж. Руссо, І. Фіхте та ін) [6, с. 210].

В. Примакова наголошує, що до питань професійного зростання педагогів, окреслення й обґрунтування вимог до їх особистості неодноразово зверталися такі педагоги-класики, як: Я. Коменський, Дж. Локк, А. Дістерверг, П. Лесгафт, С. Шацький, П. Блонський, Ш. Амонашвілі, Г. Селевко. Дослідниця стверджує, що спільним аспектом у різних дослідженнях є необхідність наявності у педагога сукупності відповідних якостей і властивостей, що характеризували б спрямованість його педагогічної діяльності, професійного та особистісного зростання [9, с. 6].

Т. Шестакова, досліджуючи праці Я. Коменського, зазначає, що чеський педагог закликав кожного вчителя серйозно ставитись до вдосконалення своєї майстерності, до постійного поглиблення своїх знань, адже творцю майбутнього соромно стояти нижче від працюючих ремісників («Закони для вчителів») [15]. Я. Коменський також зазначав, що педагогу необхідно володіти мистецтвом навчання та виховання; знати, чому, коли та як необхідно виявляти вміння використання мистецтва суворості; потрібно збуджувати в дітях гаряче бажання пізнання та навчання, а це можливо, якщо педагог буде притягувати їх своїми манерами та словами, батьківським ставленням, якщо він буде чесним і безперервно працюватиме, удосконалюючи свої професійні здібності [2, с. 21].

Порушуючи питання професійного зростання педагога, Дж. Локк вважав, що вихователів, який хоче виховати, а не зіпсувати дитину, треба слідувати за власною поведінкою, яка б не суперечила його словам [5, с. 178].

О. Самсонова наголошує, що А. Дістерверг, якого ще називають «учитель учителів», ставив питання про неперервність педагогічної освіти, а професійне зростання вважав важливим фактором і суттєвою передумовою розкриття творчого потенціалу педагога. У «правилах» для вихователя він закликав кожного педагога бути вихованим, постійно працювати над собою, навіть тоді, коли навчаєш і виховуєш інших [12]. Дослідник зазначав, що це вимагає постійного зростання, розширення кругозору педагога, поглиблення теоретичних знань і вдосконалення професійних вмінь та навичок [9, с. 7].

П. Блонський, науково-педагогічна діяльність якого є яскравим прикладом поєднання теорії та практики, у праці «Мої спогади» стверджував, що педагоги повинні бути вихованими та глибоко освіченими людьми, безперервно вдосконалюючи свої знання та майстерність, бути цікавими особистостями, які люблять життя. Щоб стати такими педагогами, вважав дослідник, студенти ще у вищому навчальному закладі повинні брати активну участь у педагогічній роботі та громадському житті. П. Блонський також закликав до органічної єдності теоретичної та практичної підготовки, тісного зв'язку педагогічної теорії з практикою [2, с. 23]. Звичайно, всі ці вимоги є актуальними й для сучасного педагога, який не повинен зупинятись на досягнутому, якщо хоче професійно рости і вдосконалюватись.

Відомий педагог-класик Ш. Амонашвілі переконує, що по-справжньому прагне до самоосвіти лише творчий педагог. Педагог виділяє три головних джерела творчості: 1) спілкування з іншими педагогами, в якому розвивається, уточнюється та збагачується власний досвід; 2) література (педагог повинен уміти користуватися педагогічною літературою); 3) натхнення (виникає лише тоді, коли вчитель чи вихователь любить дітей) [10, с. 75].

Т. Шестакова зазначає, що до проблеми роботи над собою звертався і відомий український педагог-мислитель Г. Сковорода, який бачив у цьому провідний шлях досягнення майстерності в освітній справі, а тому проголошував принцип: «Довго учись сам, якщо хочеш навчати інших» [15].

Серед вітчизняних педагогів-класиків, які були небайдужими до проблеми професійного зростання педагога, є: К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, В. Сухомлинський.

К. Ушинський головний шлях до оволодіння педагогічним мистецтвом як наукою вбачав у прагненні педагога до самоосвіти, до вивчення найновішої педагогічної літератури, оскільки тільки обізнаність з усією «різноманітністю педагогічних заходів і методів виховання може врятувати вихователя від тієї впертої однобічності, яка, на жаль, надто часто зустрічається в педагогів-практиків» [14, с. 40]. Як стверджував К. Ушинський, педагог існує як фахівець до тих пір, поки він вчиться, коли він перестає вчитися, в ньому помирає педагог [3, с. 8].

Великого значення професійному зростанню «садівниць» надавала С. Русова. У праці «Дошкільне виховання» педагог писала, що вихователь у процесі педагогічної діяльності повинен багато читати і постійно збагачувати свої знання,

бо «...той, хто учить, повинен сам учитись і багато знати». Саме педагога С. Русова називала «джерелом освіти» [11, с. 67]. Крім того, зважаючи на те, що педагогіка, психологія, практика дошкільного виховання постійно розвиваються, змінюються, С. Русова додає, що і вихователь у своїй роботі повинен враховувати ці зміни. Це можливо лише завдяки фаховому вдосконаленню: «Садівниця мусить йти завше наперед, прислухаючись до нових спостережень над дітьми, до нових гасел, які залунають у справі виховання відповідно до тих або других настроїв, течій суспільного життя» [11, с. 186].

О. Гаманюк зазначає, що значну увагу проблемам професійного зростання педагога приділяв відомий педагог-дослідник А. Макаренко. Педагог був переконаний у тому, що вихователь повинен відповідати певним вимогам: бути патріотом своєї Батьківщини; мати добру загальноосвітню, професійну і педагогічну підготовку; бути ініціативним, активним, енергійним і життєрадісним, гуманним і чуйним товаришем і другом, вимогливим до себе і вихованців; працювати творчо; уміти аналізувати свою роботу і вивчати досвід роботи товаришів; мати педагогічний такт. Для того, щоб бути хорошим педагогом, треба багато працювати над собою. Також А. Макаренко відзначає, що в рамках колективу педагог повинен уникати шаблону, діяти творчо, експериментувати, шукати кращі методи впливу на вихованців [1, с. 265].

Видатний педагог-гуманіст В. Сухомлинський переконує, що основою для професійного зростання педагога є самоаналіз роботи. Адже вміння робити самоаналіз – це показник педагогічної праці вихователя, його педагогічної культури. Формування його творчої особистості неможливе без удосконалення професіоналізму. Василь Олександрович дає пораду педагогу-початківцю: все життя збагачувати свою педагогічну і психологічну культуру, щомісяця поповнювати свою бібліотеку трьома книгами, одна з яких «про душу дитини» [1, с. 279–270].

Педагог переконував, що забезпечення вільного часу освітян є однією з найважливіших умов розвитку творчості педагога. Особливо актуальними для сьогодення є слова В. Сухомлинського: «Вільний час учителя – це корінь, який живить гілки педагогічної творчості і учителеві потрібний вільний час, щоб обдумувати нові досягнення науки, поповнювати свої знання, узагальнювати набутий досвід» [13, с. 73]. Втомлений, роздратований педагог не спроможний продуктивно використовувати свій теоретичний та практичний потенціал для професійної діяльності.

До сучасних вітчизняних педагогів-дослідників, які займалися питаннями професійного зростання педагогів, належать: І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос, О. Міхеєва, Н. Гузій.

Дослідники з педагогічної майстерності зазначають, що швидкість професійного зростання вихователя значно залежить від педагогічних здібностей, а саме:

- комунікативності – професійної здатності педагога, що характеризується потребою в спілкуванні та вмінні його здійснювати;
- перцептивних здібностей – професійної проникливості, пильності, педагогічної інтуїції, здатності сприймати та розуміти іншу людину;

- емоційної стабільності – здатності володіти собою, зберігати самоконтроль, здійснювати саморегуляцію в будь-якій ситуації, незалежно від сили зовнішніх чинників, що провокують емоційний зрив;

- динамізму особистості – здатності активно впливати на іншу особистість;

- оптимістичного прогнозування – прогнозування розвитку особистості з орієнтацією на позитивне в ній і перетворення всієї структури особистості через вплив на її позитивні якості;

- креативності – здатності до творчості, спроможності генерувати незвичні ідеї, відходити від традиційних схем для отримання кращого результату, швидко розв'язувати проблемні ситуації [5, с. 35–36].

О. Міхеєва, розробляючи професіограму випускника спеціальності «Дошкільне виховання», виділяє вимоги, для успішної діяльності педагога:

- вміти творчо підходити до вирішення педагогічних завдань;

- поважати та любити своїх вихованців;

- бути розвиненою, самостійною, самодостатньою особистістю, яка керуватиметься в житті власними переконаннями й самостійним свідомим аналізом;

- бути педагогом, здатним сприймати зміни, творити їх, розцінювати змінність як органічну складову власного способу життя;

- самостійно навчатися, оволодівати новою інформацією, виробити життєво важливі для себе, як педагога, компетенції [7, с. 9].

Дослідниця у сфері педагогіки Н. Гузій наголошує, що специфічним результатом самореалізації педагога виступає сформований у нього готовності до подальшого професійного удосконалення як показник зрілості та розвиненості особистості педагога-професіонала [8, с. 77].

Спираючись на результати багатьох досліджень, ми виокремлюємо певні особливості професійного зростання педагога:

- здатність аналізувати особистісні професійні здобутки;

- вивчення досвіду колег;

- відповідність поведінки педагога тим ідеям, які він пропагує;

- прагнення до самоосвіти, ознайомлення та вивчення новітніх зразків педагогічної літератури.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень з проблеми професійного зростання педагогів дає можливість виокремити такі основні напрями професійного зростання:

- формування готовності до професійного зростання упродовж життя;

- удосконалення вміння самостійно оволодівати новими знаннями;

- пошук і використання інваріативних форм і методів самоосвіти;

- удосконалення педагогічних здібностей;

- формування і розвиток професійної та громадянської позиції.

Висновки і пропозиції. Узагальнюючи погляди дослідників на проблему професійного зростання педагога, констатуємо, що означена проблема залишається актуальною вже протягом багатьох століть. Дослідники єдині в думці, що педагог існує як фахівець до тих пір, поки про-

довжує самовдосконалюватись, розвиває власні професійні навички. Аналіз наукових праць показує, що дослідники розглядали і продовжують розглядати безперервний професійний розвиток педагога як невід'ємну складову системи освіти. Саме такий педагог-професіонал здатний опти-

мізувати всі види освітньої діяльності, сформулювати світогляд дітей та розвинути їхні здібності. Перспективи подальших наукових досліджень убацьмаємо в розробці мотиваційних тренінгів, які доцільно використовувати для формування у педагогів готовності до професійного зростання.

Список літератури:

1. Гаманюк О. Деякі аспекти розвитку педагогічної майстерності вчителів початкових класів у педагогічній спадщині А.С. Макаренка та В.О. Сухомлинського. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2013. № 10 (269), Ч. 4. С. 264–275.
2. Глузман Н. Творче використання педагогічної спадщини в професійній підготовці вчителя. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія «Педагогічні науки». 2013. № 123(1). С. 20–24.
3. Жорова І., Кузьмич Т., Назаренко Л. Самоосвіта педагога як умова підвищення його професійної компетентності: методичні рекомендації. Херсон : РІПО, 2012. 48 с.
4. Жорова І. Професійний розвиток учителя у світлі педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія «Педагогічні науки». 2013. № 123(1). С. 151–154.
5. Зязюн І., Крамущенко Л., Кривонос І. та ін. Педагогічна майстерність: підручник. Київ: Вища школа, 1997. 349 с.
6. Мирончук Н. Професійно-особистісний саморозвиток майбутнього педагога: сутнісні характеристики та шляхи формування. *Нові технології навчання*. 2013. Вип. 76. С. 209–214.
7. Міхеєва О. До проблеми розробки професіограми випускника зі спеціальності «Дошкільне виховання» рівнів «бакалавр», «магістр». *Освіта Донбасу*. 2005. № 4 (111). С. 8–11.
8. Педагогічна творчість, майстерність, професіоналізм у системі підготовки освітанських кадрів: здобутки, пошуки, перспективи: монографія / за ред. Н.В. Гузій; Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. 427 с.
9. Примакова В. Вимоги до особистості вчителя початкових класів у працях педагогів-класиків. *Таврійський вісник освіти*. 2013. № 3(43), С. 5–9.
10. Психолого-педагогічний супровід самоосвітньої діяльності вчителів : навчально-методичний посібник / укладач: Замулько О. Черкаси : ЧОІПОПП ЧОР, 2017. 93 с.
11. Русова С. Дошкільне виховання. Катеринослав, 1918. 162 с.
12. Самсонова О. Професійний саморозвиток вихователя дошкільного навчального закладу як педагогічна проблема. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp12/samsonova.pdf. – Назва з екрану.
13. Сухомлинский В. Павлышская средняя школа: обобщение опыта учебно-воспитательной работы в сельской средней школе. Москва : Просвещение, 1979. 393 с.
14. Ушинський К. Твори. Київ : Рад. школа, 1954. Т. 1. 449 с.
15. Шестакова Т. Особистісно-професійне самовдосконалення вчителя в історії та теорії педагогічної думки. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/4171/1/Shestakova.pdf> – Назва з екрану.

References:

1. Hamanyuk O. (2013). Deyaki aspekty rozvytku pedahohichnoyi maysternosti vchyteliv pochatkovykh klasiv u pedahohichniy spadshchyni A.S. Makarenka ta V.O. Sukhomlyns'koho [Some aspects of the development of pedagogical skills of primary school teachers in the pedagogical heritage of A.S. Makarenko and V.O. Sukhomlynsky]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, no. 10, pp. 264–275.
2. Hluzman N. Tvorche vykorystannya pedahohichnoyi spadshchyny v profesiyniy pidhotovtsi vchytelya [Creative use of the pedagogical heritage in the professional training of the teacher] *Naukovi zapysky [Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka]*. Seriya «Pedahohichni nauky», no. 123(1), pp. 20–24.
3. Zhorova I., Kuz'mych T., Nazarenko L. (2012). Samoosvita pedahoha yak umova pidvyshchennya yoho profesiynoyi kompetentnosti [Self-education of a teacher as a condition for increasing his professional competence]. Kherson : RIPO. (in Ukrainian).
4. Zhorova I. (2013). Profesiynny rozvytok uchytelya u svitli pedahohichnoyi spadshchyny V.O. Sukhomlyns'koho [Professional development of the teacher in the light of V.A. Sukhomlynsky's pedagogical heritage]. *Naukovi zapysky [Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka]*. Seriya «Pedahohichni nauky», no. 123(1), pp. 151–154.
5. Zyazyun I., Kramushchenko L., Kryvonos I. (1997). Pedahohichna maysternist' [Pedagogical skill]. Kyiv : Vyschashkola. (in Ukrainian).
6. Myronchuk N. (2013). Profesiyno-osobystisnyy samorozvytok maybutn'oho pedahoha: sutnisni kharakterystyky ta shlyakhy formuvannya [Professional-personal self-development of the future teacher: the essential characteristics and ways of formation]. *Novi tekhnolohiyi navchannya*, no. 76, pp. 209–214.
7. Mikhayeva O. (2005). Do problemy rozrobky profesiogramy vypusknika zi spetsial'nosti «Doshkil'ne vykhovannya» rivniv «bakalavr», «mahistr» [To the problem of developing a professional graduate from the specialty "Preschool education" levels "Bachelor", "Master"]. *Osvita Donbasu*, no. 4 (111), pp. 8–11.
8. Huziy N. (ed.) (2015). Pedahohichna tvorchist', maysternist', profesionalizm u systemi pidhotovky osvityans'kykh kadriv: zdobutky, poshuky, perspektyvy [Pedagogical creativity, skill, professionalism in the system of training of educational personnel: achievements, searches, prospects]. Kyiv : NPU imeni M. P. Dragomanova (in Ukrainian).
9. Prymakova V. (2013). Vymohy do osobystosti vchytelya pochatkovykh klasiv u pratsyakh pedahohiv-klassykyv [Requirements for the personality of the institutional teacher in the work of classical pedagogues]. *Tavriys'ky visnyk osvity*, no. 3, pp. 5–9.
10. Zamulko O. (ed.) (2017). Psykholoho-pedahohichnyy suprovit samoosvitn'oyi diyal'nosti vchyteliv [Psychological and pedagogical support of teachers' self-education activity]. Cherkasy: CHOIPOP CHOR.
11. Rusova S. (1918). Doshkil'ne vykhovannya [Preschool education]. Katerynoslav.

12. Samsonova O. (2013). Profesiynyy samorozvytok vykhovatelya doshkil'noho navchal'noho zakladu yak pedahohichna problema [Professional self-development of a teacher of a preschool educational institution as a pedagogical problem]. Available at: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp12/samsonova.pdf (accessed 17 April 2019).
13. Sukhomlinskiy V. (1979). Pavlyshskaya srednyaya shkola: obobshcheniye opyta uchebno-vospitatel'noy raboty v sel'skoy sredney shkole [Pavlyshskaya secondary school: a summary of the experience of educational work in a rural secondary school]. Moscow : Prosveshcheniye. (in Russian).
14. Ushyns'kyi K. (1954). Tvory [Works]. Kyiv : Radyans'ka shkola.
15. Shestakova T. (2009). Osobystisno-profesiyne samovdoskonalennya vchytelya v istoriyi ta teoriiy pedahohichnoyi dumky [Personal and professional self-improvement of the teacher in the history and theory of pedagogical thought]. Available at: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/4171/1/Shestakova.pdf> (accessed 17 April 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-53>

УДК 355.237:356.13+796:355.09(081)

Мельніков А.В.кандидат педагогічних наук, доцент,
начальник кафедри фізичної підготовки та особистої безпеки
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького**ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ПЕРЕВІРКИ
ЕФЕКТИВНОСТІ СПРОЕКТОВАНОЇ МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ
ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ДО ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ**

Анотація. В статті досліджувався формувальний етап педагогічного експерименту перевірки ефективності впровадження спроектованої автором моделі підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до фізичного виховання особового складу, яке відбувалося протягом 2010-2019 навчальних років, організація якого передбачала теоретико-аналітичний, констатувальний, підготовчий, формувальний і підсумковий етапи. Експериментальною базою дослідження були Національна академія державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Національна академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, курси підвищення кваліфікації при Адміністрації Державної прикордонної служби України. Поміж педагогічних методів використовували експеримент, а саме який передбачав констатувальний і формувальний етапи, де перший було організовано лонгітудинальним методом, а також тестування (для встановлення особливостей вияву і зміни значень у показниках фізичних якостей) та спостереження (для контролю за точним виконанням тестових і експериментальних завдань, за реакцією організму на пропонувані фізичні навантаження).

Ключові слова: педагогічний експеримент, ефективність, модель підготовки майбутніх офіцерів, Державна прикордонна служба України.

Melnikov AndriyNational Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
named after Bohdan Khmelnytsky**FORMATION OF THE PEDAGOGICAL EXPERIMENT OF CHECKING
THE EFFICIENCY OF IMPLEMENTING MODEL FOR PREPARATION OF FUTURE
OFFICERS-BORDERS TO THE PHYSICAL EDUCATION**

Summary. At the present stage of development of the state in professional pedagogy, as well as the theory and methods of physical education, modernization of existing and designing of new educational technologies, methods for bringing their content in line with the challenges of today, world tendencies, demands of society and fuller realization of the great, but unused physical education reserve in the formation of the professional competence of future officers. The need for modernization is conditioned by a set of reasons leading to military action in the east of the country and the achievement of a certain state goal, namely to bring all military units, including Ukraine, into line with the standards of the North Atlantic Alliance, the armies of the European Union. Therefore in the article deals with the formation stage of the pedagogical experiment of checking the effectiveness of the implementation of the model of training of future officers-border guards for physical training of personnel designed by the author, which was carried out during 2010-2019 academic years, the organization of which envisaged theoretical-analytical, preparatory, formative and final stages. The pilot study base was the National Academy of State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytsky, the National Academy of Land Forces named after Hetman Petra Sagaidachnyk, advanced training courses at the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine. Among the pedagogical methods, the experiment was used, namely, that provided for the establishment and formation stages, where the first was organized by the longitudinal method, as well as testing (for the establishment of the characteristics of the manifestation and changes in the values of the indicators of physical qualities) and observation (to monitor the exact performance of test and experimental tasks, by the body's response to the proposed physical activity). The prospect of further research is the introduction into practice of a specialized institution of higher education of an experimental methodology for the implementation of a model designed by the author for the preparation of future officers-border guards to the FS personnel to achieve a high positive result.

Keywords: pedagogical experiment, effectiveness, model of future officers training, State Border Guard Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Для висновку про ефективність будь-якої розробленої моделі, то вона повинна бути зrealізованою практично [1, с. 13; 2, с. 24; 3, с. 46]. Але результат реалізації значною мірою залежатиме від обраного способу [4, с. 45; 5, с. 56; 6, с. 34].

На сучасному етапі одним із таких способів, що є достатнім за ефективністю, – це методика, яка передбачає наявність визначеного

алгоритму реалізації пропонованого змісту на практиці [7, с. 11; 8, с. 23; 9, с. 76; 10, с. 67]. Це зумовлено тим, що алгоритмізація передбачає використання в навчальному процесі набору правил і приписів, котрі дозволяють найбільш раціонально і, що особливо важливо, – гарантовано вирішувати завдання певного рівня [11, с. 21]. Гарантованість зумовлена тим, що у такому випадку суттєво зменшуються

експромти педагога під час використання ним запропонованої методики.

Беручи до уваги все зазначене, методичним супроводом, яким забезпечували практичну реалізацію спроектованої моделі підготовки майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) до фізичного виховання особового складу, була відповідна методика. Основу такої методики становили положення і правила, які потрібно виконувати у визначеній послідовності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Під час формулювання таких положень, згідно рекомендацій [12, с. 48-49], урахували дані констатувального експерименту та інформацію фахівців із педагогіки [1, с. 20; 13, с. 24; 14, с. 44; 15, с. 48; 16, с. 87] та психології [17, с. 45; 18, с. 65, 19, с. 78; 20, с. 56] професійної освіти, а також фахівців із теорії і методики професійно-орієнтованого фізичного виховання [21, с. 23; 22, с. 49; 23, с. 34; 24, с. 57], а також вікової і спортивної фізіології [25, с. 87; 26, с. 123; 27, с. 144; 28, с. 98], психології фізичного виховання і спорту [29, с. 45].

Рекомендації стосувалися, передусім ефективних підходів, засобів, методів, методичних прийомів в організації, формуванні та застосуванні на практиці змісту, спрямованого на формування в майбутніх офіцерів ДПСУ готовності до фізичного виховання особового складу та який реалізовувався у визначених формах фізичної активності під час навчання цих майбутніх офіцерів в спеціалізованому закладі вищої освіти (далі – ЗВО). Для більш зручного користування визначеними положеннями, їх віднесли до одного з напрямків, за якими здійснює свою професійну діяльність викладач фізичного виховання.

Метою статті являється обґрунтування формульованого етапу педагогічного експерименту перевірки ефективності впровадження спроектованої автором моделі щодо підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до фізичного виховання особового складу, результати якого враховуватимуться у практичній діяльності та сприятимуть формуванню на необхідному рівні готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до означеного виду професійної діяльності в підпорядкованому підрозділі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Провідна ідея дослідження полягала у тому, щоб забезпечити успішне вирішення офіцерами ДПСУ завдання професійного змісту, яке передбачає фізичне виховання (далі – ФВ) особового складу, що досягається реалізацією адекватної підготовки в спеціалізованому закладі вищої освіти під час реалізації визначених форм фізичної активності.

Експериментально-дослідна перевірка висунутої загальної ідеї здійснювалася шляхом проведення педагогічного експерименту, який включав констатувальний і формульовальний етапи.

Формульовальний етап педагогічного експерименту передбачав встановлення ефективності спроектованої моделі підготовки майбутніх офіцерів до ФВ при використанні розробленої методики її реалізації у практичній діяльності для досягнення поставленої мети.

Зазначене позначили як експериментальну розробку. Під час її реалізації встановлювали результати, пов'язані із досягненням кожним випускником спеціалізованого ЗВО індивідуально максимального рівня теоретичної, методичної, фізичної підготовленості та сформованості внутрішнього типу мотивації до фізичного виховання особового складу під час професійної діяльності у підпорядкованому підрозділі.

Ефективність експериментальної розробки визначали за результатами порівняння між собою емпіричних даних, одержаних у дослідних групах наприкінці педагогічного експерименту. Це були дані, відзначені раніше та які відображали рівень досягнень майбутніх офіцерів ДПСУ у теоретичній, методичній, фізичній підготовленості, а також за станом сформованості в них внутрішнього типу мотивації до фізичного виховання особового складу під час професійної діяльності у підпорядкованому підрозділі.

При цьому, теоретичну підготовленість оцінювали, використовуючи дані випускників двох навчальних потоків, тобто формульовальний етап педагогічного експерименту відбувався протягом двох навчальних років (перший і другий періоди експерименту). Для оцінювання теоретичної підготовленості використовували запропонований спроектованою моделлю критерій, а саме стан сформованості когнітивного компонента готовності майбутніх офіцерів. У зв'язку з цим відзначали, що показником такого компонента були результати, одержані всіма майбутніми офіцерами ДПСУ за виконання завдання теоретичної складової державного випускного іспиту з фізичного виховання. Тобто, при визначенні ефективності експериментальної розробки за показниками когнітивного компонента використовували дані, одержані наприкінці педагогічного експерименту.

Відзначали також досить велику кількість таких даних, а саме 958 майбутніх офіцерів ДПСУ, оскільки оцінювання теоретичної складової державного випускного іспиту з ФВ обов'язкове для всіх випускників спеціалізованого ЗВО.

Методичну підготовленість вивчали за даними, одержаними в дослідних групах на початку і наприкінці педагогічного експерименту. У зв'язку з необов'язковим характером цих даних при оцінюванні результатів начального процесу в спеціалізованому ЗВО, та певною мірою в зв'язку зі складністю їх одержання, кількість задіяних в аналізі даних була значно меншою, ніж при вивченні теоретичної підготовленості. Але при цьому, використана кількість даних, а саме одержаних у 40 майбутніх офіцерів експериментальної групи (далі – ЕГ) та 40 майбутніх офіцерів контрольної групи (далі – КГ), згідно інформації спеціальної літератури [30, с. 187; 12, с. 156] була достатньою для формулювання об'єктивних висновків.

Що стосується використаних критерію і показників, то у першому випадку таким був процесуальний компонент готовності майбутніх офіцерів, у другому – стан розвитку в них комунікативних та організаційних здібностей. За відсутності можливості зреалізувати формульовальний етап педагогічного експерименту протягом усього чотирирічного періоду навчання майбутніх

офіцерів ДПСУ в спеціалізованому ЗВО, стан сформованості процесуального компонента готовності у дослідних групах ЕГ та КГ визначали двічі, а саме на початку і наприкінці навчального року.

Задля цього були використані ті самі анкети, що і під час педагогічного експерименту, зреалізованого в ході констатувального етапу дослідницької діяльності.

Фізичну підготовленість майбутніх офіцерів ДПСУ вивчали за показниками тих самих 80 майбутніх офіцерів ДПСУ, яких було задіяно при вивченні стану методичної підготовленості наприкінці навчання в спеціалізованому ЗВО. При цьому, в якості показників використовували результати, що в дослідних групах демонстрували майбутні офіцери на початку та наприкінці педагогічного експерименту при виконанні визначених вправ. Такими були вправи, рекомендації спеціальними документальними матеріалами [31, с. 144; 32, с. 36]: вправа #1, вправа #6, вправа #10, вправа #14, вправа #15, вправа #16, вправа #22 та вправа #26.

Сформованість у майбутніх офіцерів ДПСУ мотивації внутрішнього типу до ФВ особового складу вивчали за таким самим показником, що під час реалізації нами констатувального етапу педагогічного експерименту. Тут цей показник був основою мотиваційно-ціннісного компоненту готовності майбутніх офіцерів ДПСУ до фізичного виховання особового складу та розглядався як один із провідних чинників у досягненні визна-

ченої мети. Сформованість мотивації майбутніх офіцерів вивчали, використовуючи опитувальник, апробований нами під час констатувального етапу педагогічного експерименту. Необхідні дані одержували у тих самих 80 майбутніх офіцерів ДПСУ, які брали участь в дослідженні, спрямованому на встановлення методичної та фізичної підготовленості.

Що стосується використаних методів математичної статистики, то передусім відзначимо такі, що дозволяли порівняти між собою дві середні, у тому числі представлені у відсотках. Для цього враховували рекомендації спеціальної літератури [12, с. 45; 33, с. 176] про таке: необхідність використання коефіцієнта D та його помилки ($m_d\%$); інтерпретація значень виходить з того, що у випадку розбіжності таких двох середніх у межах 1,52-2 разів, середні значення відрізняються суттєво, щонайменше на рівні $\alpha=0,05$ ($p < 0,05$).

Висновки і пропозиції. В статті досліджувався формувальний етап педагогічного експерименту перевірки ефективності впровадження спроектованої автором моделі підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до фізичного виховання особового складу, яке здійснювалось протягом 2010-2019 навчальних років.

Перспективою подальших досліджень являється упровадження в практику спеціалізованого ЗВО експериментальної методики з реалізації спроектованої автором моделі підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до ФВ особового складу для досягнення позитивного результату.

Список літератури:

1. Боровик Л.В. Теоретичні і методичні засади формування психолого-педагогічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.04: Хмельницький нац. ун-т. Хмельницький, 2019. 40 с.
2. Рибковський А.Г., Канішевський С.М. Системна організація рухової активності людини: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2003. 436 с.
3. Thomas, J. R., Nelson, J. K., & Silverman, S. J. Research methods in physical activity. 6th ed. Champaign, IL: Human Kinetics, 2011, 46 s.
4. Васьков Ю.В. Педагогічні теорії, технології (Дидактичний аспект). Харків: Скорпіон, 2000. 120 с.
5. Круцевич Т.Ю., Петровський В.В. Управління процесом фізичного виховання: навч. посібник. Київ: Олімп. л-ра, 2008. 379 с.
6. Малхазов О.Р. Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю: монографія. Київ: Євролінія, 2002. 320 с.
7. Гончаренко С., Кушнір В. Методологічні особливості наукових поглядів на педагогічний процес: від репродуктивної педагогіки до педагогіки творчо-креативної. Педагогічна освіта і освіта дорослих: Європейський вимір. 2008. С. 41-65.
8. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: підручник. 2-ге вид., доповн. Київ: Академвидав, 2012. 352 с.
9. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність: монографія. Київ: Вища школа, 2004. 422 с.
10. Колесникова И.А. Горчакова-Сибирская М.П. Педагогическое проектирование: учеб. пособие. Москва: Издательский центр «Академия», 2005. 288 с.
11. Загвязинский В.И. Теория обучений: современная интерпретация: учеб. пособие. Москва: Изд-ий центр «Академия», 2001. 192 с.
12. Шиян Б.М., Єдинак Г.А., Петришин Ю.В. Наукові дослідження у фізичному вихованні та спорті: навч. посібник. 2-е вид., стереотип. Кам'янець-Подільський: Рута, 2013. 280 с.
13. Авторські педагогічні технології в освітньо-виховному середовищі вищої школи: колективна монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 180 с.
14. Александрова Н.М., Ламанова Л.А. Профессиональная деятельность педагогов: теоретический и практический аспекты исследования. *Современное образование*. 2015. № 4. С. 156-173. doi: 10.7256/2409-8736.2015.4.16001
15. Дубасенюк О.А. Професійна педагогічна освіта: методологія, теорія, практика: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2015. Т. 1. 400 с.
16. Лодатко Є.О. Моделювання педагогічних систем і процесів: монографія. Слов'янськ: СДПУ, 2010. 148 с.
17. Алексеенко А.О. Організація фізичної підготовки в ОВС України: психологічний аспект. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фіз. виховання і спорту*. 2010. № 6. С. 3-7.
18. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник. Київ: Видавничий дім «Центр учбової літератури», 2017. 120 с.
19. Власова О.І., Марушкевич А.А. Основи психології та педагогіки: підручник. 2-ге вид., перероб. Київ: Знання, 2011. 333 с.

20. Інновації у вищій освіті: проблеми, досвід, перспективи : монографія / П.Ю. Саух [та ін.]; ред. П.Ю. Саух. Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2011. 443 с.
21. Барібіна Л.М. Індивідуалізація навчального процесу з фізичного виховання у вищих навчальних закладах із урахуванням психофізіологічних можливостей студентів: автореф. дис... канд. наук з фіз. виховання та спорту: 24.00.02. Харківська державна академія фіз. культури. Харків, 2013. 20 с.
22. Василюк В.М., Ярмошук О.О. Соціокультурні принципи в сучасній науці та освітніх технологіях фізичної культури. *ScienceRise. Педагогічна освіта*. 2016. № 3(5). С. 4-8.
23. Освітні технології у короткому вигляді : навч.-метод. посібник. За ред. О.І. Янкович, Л.М. Романишиної, М.М. Бойка. Тернопіль : Астон, 2013. 160 с.
24. Сватъев А.В. Методологічні засади професійної діяльності майбутніх тренерів-викладачів. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2012. № 3. С. 95-101.
25. Коробейников Г. Психологія діяльності людини: монографія. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2011. 126 с.
26. Ровний А.С., Ровний В.А., Ровна О.О. Фізіологія рухової активності: підручник. Харків: [б. в.], 2014. 343 с.
27. Тітов І.Г. Вступ до психофізіології : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2011. 296 с.
28. Wilmore, J.H., Costill, D.L., Kenney, L.W. *Physiology of sports and exercise*. 5th ed. Champaign, IL : Human Kinetics, s. 28.
29. Линець М.М., Чичкан О.А., Хіменес Х.Р. Диференціація фізичної підготовки спортсменів : монографія [та ін.]; за заг. ред. М.М. Линця. Львів : ЛДУФК, 2017. 304 с.
30. Носко М.О., Гаргуша С.В., Брижата І.А. Метрولوгічний контроль у фізичному вихованні і спорті : навч. посібник. Київ : «МП Леся», 2012. 264 с.
31. Настанова з фізичної підготовки в Збройних Силах України. Київ : Міністерство Оборони України, 2014. 245 с.
32. Робоча програма навчальної дисципліни «Фізичне виховання, особиста безпека та застосування сили» для курсантів НАДПСУ імені Богдана Хмельницького. Хмельницький: НАДПСУ, 2013. 47 с.
33. Bryman A. *Social research methods*. London : Oxford university press, 2010, s. 176.

References:

1. Borovyk L.V. (2019). *Teoretychni i metodychni zasady formuvannya psykholoho-pedahohichnoi kompetentnosti maibutnix ofitseriv-prykordonnykiv* [Theoretical and methodical principles of formation of psychological and pedagogical competence of future officers-border guards]: avtoref. dys... d-ra ped. nauk: 13.00.04: Khmelnytskyi nats. un-t. Khmelnytskyi.
2. Rybkovskyi A.H., Kanishevskyi S.M. (2003). *Systemna orhanizatsiia rukhovoii aktyvnosti liudyny* [System organization of human motor activity]: monohrafiia. Donetsk: DonNU.
3. Thomas J.R., Nelson J.K., Silverman S.J. (2011). *Research methods in physical activity*. 6th ed. Champaign, IL: Human Kinetics.
4. Vaskov Yu.V. (2000). *Pedahohichni teorii, tekhnologii* [Pedagogical Theories, Technologies] (Dydaktychnyi aspekt). Kharkiv: Skorpion.
5. Krutsevych T.Yu., Petrovskyi V.V. (2008). *Upravlinnia protsesom fizychnoho vykhovannia* [Management of the process of physical education]: navch. posibnyk. Kyiv: Olimp. 1-ra.
6. Malkhazov O. R. (2002). *Psykhologiiia ta psykhoфизиологiia upravlinnia rukhovoiiu diialnistiu*: monohrafiia [Psychology and psychophysiology of motor activity management]. Kyiv: Yevroliiniia.
7. Honcharenko S., Kushnir V. (2008). *Metodolohichni osoblyvosti naukovykh pohliadiv na pedahohichni protses* [Methodological features of scientific views on the pedagogical process]: vid reproduktyvnoi pedahohiky do pedahohiky tvorcho-kreatyvnoi. *Pedahohichna osvita i osvita doroslykh: Yevropeyskyi vymir*.
8. Dychkivska I.M. (2012). *Innovatsiini pedahohichni tekhnologii* [innovative pedagogical technologies] : pidruchnyk. 2-he vyd., dopovn. Kyiv : Akademydav.
9. Ziazun I.A. (2004). *Pedahohichna maisternist* [Pedagogical skills] : monohrafiia. Kyiv : Vyshcha shkola.
10. Kolesnykova Y.A., Horchakova-Sybyrskaia M.P. (2005). *Pedahohicheskoe proektyrovanye* [Pedagogical design] : ucheb. posobyie. Moskva : Yzdatelskyi tsentr «Akademyia».
11. Zahviayznskyi V.Y. (2001). *Teoriia obuchenyi: sovremennaia ynterpretatsiia* : ucheb. posobyie [Contemporary Interpretation]. Moskva : Yzd-yi tsentr «Akademyia».
12. Shyian B.M., Yedynak H.A., Petryshyn Yu.V. (2013). *Naukovi doslidzhennia u fizychnomu vykhovanni ta sporti* [Scientific researches in physical education and sports] : navch. posibnyk. 2-e vyd., stereotyp. Kamianets-Podilskyi : Ruta.
13. *Avtorski pedahohichni tekhnologii v osvitno-vykhovnomu seredovyshchi vyshchoi shkoly* [Author's pedagogical technologies in the educational and educational environment of higher education] : kolektyvna monohrafiia. Vinnytsia : TOV «Nilan-LTD», 2015.
14. Aleksandrova N.M., Lamanova L.A. (2015). *Professionalnaia deiatelnost pedahohov* [Professional activity of teachers]: teoretycheskyi y praktycheskyi aspekty yssledovanyia. *Souremennoe obrazovanye*, 4, 156-173. doi: 10.7256/2409-8736.2015.4.16001
15. Dubaseniuk O.A. (2015). *Profesiina pedahohichna osvita* [Professional Pedagogical Education]: metodolohiia, teoriia, praktyka: monohrafiia. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU imeni I. Franka, T. 1.
16. Lodatko Ye.O. (2010). *Modeliuvannia pedahohichnykh system i protsesiv* [Modeling of pedagogical systems and processes] : monohrafiia. Sloviansk : SDPU.
17. Aliekseienko A.O. (2010). *Orhanizatsiia fizychnoi pidhotovky v OVS Ukrainy* [Organization of Physical Training in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]: psykholohichni aspekt. *Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biologichni problemy fiz. vykhovannia i sportu*, 6, 3-7.
18. Vydra O.H. (2017). *Vikova ta pedahohichna psykholohiia* [Age and pedagogical psychology] : navch. posibnyk. Kyiv : Vydavnychiy dim «Tsentr uchbovoi literatury».
19. Vlasova O.I., Marushkevych A.A. (2011). *Osnovy psykholohii ta pedahohiky* [Fundamentals of Psychology and Pedagogy] : pidruchnyk. 2-he vyd., pererob. Kyiv: Znannia.
20. *Innovatsii u vyshchii osviti* [Innovation in higher education]: problemy, dosvid, perspektyvy: monohrafiia / P.Yu. Saukh [ta in.]; red. P.Yu. Saukh. Zhytomyr Vyd-vo ZhDU imeni I. Franka, 2011.

21. Barybina L.M. (2013). Indyvidualizatsiia navchalnogo protsesu z fizychnoho vykhovannia u vyshchych navchalnykh zakladakh iz urakhuvanniam psykhoфизиологичныkh mozhlyvostei studentiv [Individualization of the educational process of physical education in higher educational institutions, taking into account psychophysiological possibilities of students]: avtoref. dys... kand. nauk z fiz. vykhovannia ta sportu: 24.00.02. Kharkivska derzhavna akademiia fiz. kultury. Kharkiv.
22. Vasyliuk V.M., Yarmoshchuk O.O. (2016). Sotsiokulturni pryntsyipy v suchasni nauksi ta osvitykh tekhnolohiiakh fizychnoi kultury [Sociocultural principles in modern science and educational technologies of physical culture]. ScienceRise. *Pedahohichna osvita*, 3(5), 4-8.
23. Osvitni tekhnolohii u korotkomu vyhliadi [Educational technologies in short]: navch.-metod. posibnyk. Za red. O.I. Yankovych, L.M. Romanyshynoi, M.M. Boika. Ternopil: Aston, 2013.
24. Svatiev A.V. (2012). Metodolohichni zasady profesiinnoi diialnosti maibutnykh treneriv-vykladachiv [Methodological principles of professional activity of future trainers-teachers]. *Fizychno vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi*, 3, 95-101.
25. Korobeinykov H. (2011). Psykhofyziolohiia deiatelnosti cheloveka [Psychophysiology of human activity] : monohrafiia. Saarbrucken : LAP Lambert Academic Publishing.
26. Rovnyi A.S., Rovnyi V.A., Rovna O.O. (2014). Fiziolohiia rukhovoii aktyvnosti [Physiology of motor activity] : pidruchnyk. Kharkiv : [b. v.].
27. Titov I.H. (2011). Vstup do psykhoфизиологii [Introduction to psychophysiology] : navch. posibnyk. Kyiv : Akademydav.
28. Wilmore, J.H., Costill, D.L., Kenney, L.W. (2012). Physiology of sports and exercise. 5th ed. Champaign, IL: Human Kinetics.
29. Dyferentsiatsiia fizychnoi pidhotovky sportsmeniv [Differentiation of physical training of athletes]: monohrafiia / M.M. Lynets, O.A. Chychkan, Kh.R. Khimenes [ta in.]; za zah. red. M.M. Lyntsia. Lviv : LDUFK, 2017.
30. Nosko M.O., Harkusha S.V., Brizhata I.A. (2012). Metrolohichni kontrol u fizychnomu vykhovanni i sporti [Brizhata. Metrological control in physical education and sport] : navch. posibnyk. Kyiv : «MP Lesia».
31. Nastanova z fizychnoi pidhotovky v Zbroinykh Sylakh Ukrainy [A manual for physical training in the Armed Forces of Ukraine]. Kyiv : Ministerstvo Oborony Ukrainy, 2014.
32. Robocha prohrama navchalnoi dystsypliny «Fizychno vykhovannia, osobysta bezpeka ta zastosuvannia syly» dlia kursantiv NADPSU imeni Bohdana Khmelnytskoho [Work program of the discipline «Physical education, personal safety and use of force» for the students of Bogdan Khmelnytsky's]. Khmelnytskyi: NADPSU, 2013.
33. Bryman, A. (2015). Social research methods. London: Oxford university press.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-54>

УДК 37.042

Ніколенко Л.М.кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та спеціальної освіти
Дніпровський університет імені Олеся Гончара**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ДІТЕЙ
ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Анотація. Автор статті порушує проблему формування громадянської компетентності у дітей із затримкою психічного розвитку в інклюзивному середовищі. Зазначено, що в закладах загальної середньої освіти, де реалізується інклюзивна форма навчання дітей із ЗПР, передусім звертається увага на проблеми навчання цієї категорії дітей, а особливості виховного аспекту залишаються поза увагою педагогів. Проведено загальний теоретичний аналіз тлумачення понять «компетентність» та «громадянська компетентність» в аспекті порушеної проблеми; виявлено, що ці поняття є комплексними і мають різні рівні опанування, що дозволяє формувати громадянську компетентність у дітей із затримкою психічного розвитку на рівні їх індивідуальних можливостей. Також зазначено особливості емоційно-вольової сфери обраної категорії дітей, котрі виступають визначальними факторами у виховній роботі в інклюзивному середовищі щодо формування громадянської компетентності.

Ключові слова: компетентність, громадянська компетентність, діти із затримкою психічного розвитку, інклюзивне середовище, формування.

Nikolenko Liudmyla

Oles Honchar Dnipro National University

**ISSUE OF FORMATION OF CIVIL COMPETENCE OF CHILDREN WITH MENTAL
RETARDATION IN THE INCLUSIVE ENVIRONMENT**

Summary. The author of article lifts a problem of formation of civil competence at children with a delay of mental development in inclusive to environment. The attention is paid that in establishments of the general secondary education where mode of study is realised inclusive, the attention to problems of training of this category of children first of all is paid, and features of educational aspect remain without attention of teachers. Discrepancy of forms and methods of pedagogical influence on such children can create preconditions for formation at them negative attitude to another, девиантного behaviour, calls into question formations of civil competence of pupils with impaired mental function in general educational space. The theoretical analysis of interpretation of concepts «competence» and «civil competence» of aspect of the mentioned problem is carried out. In the analysis of values of these concepts it is obviously enough traced consistency: «the awareness – awareness – full rights», it quite corresponds general pedagogical a sequence and continuity principle that underlies formation of any quality, ability of the person, mastering any skill. For our research it has considerable weight as allows to contemplate a problem of formation of civil competence at different levels in various categories of children according to their specific features of development. It is revealed that these concepts are complex and have different levels of development that allows to form civil competence at children with a delay of mental development at level of their individual possibilities. The formation of civil competence of children with impaired mental function should occur through екстеріоризація of civil values, formation of abilities to observe public norms and acquisition of qualities of the citizen of a democratic society. As a result of it the accurate understanding and acceptance of behaviour rules by them in a civil society should be generated. Author underlines some features of emotionally-strong-willed sphere of children with impaired mental function different the types which knowledge will facilitate educational work on formation of civil competence both on personal, and at public level.

Keywords: competence, civic competence, children with impaired mental function, inclusive environment, formation.

Постановка проблеми. Сучасний соціокультурний простір України характеризується зміною загальносуспільних духовних орієнтирів, засиллям агресивних та антигуманних тенденцій, що значною мірою утруднює формування громадянської компетентності, особливо у дітей із затримкою психічного розвитку (ЗПР), оскільки сповільнює цей процес недорозвинення психічних функцій і процесів.

Нині, коли відбувається активне впровадження реформ загальної та спеціальної освіти, втілення у життя норм інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами, формування громадянської компетентності школярів, у тому числі й із ЗПР, виступає одним із найважливіших

завдань, які покликана розв'язати система освіти. Формується національна демократична держава, і однією з передумов її існування є лояльний до держави громадянин, що дотримується демократичних цінностей та настанов у своїй поведінці, тобто є компетентним у сфері громадянськості.

Громадянська компетентність безпосередньо пов'язана із дотриманням правових норм співжиття усіма громадянами держави, ці норми діти засвоюють у процесі громадянського виховання, що має охоплювати усі категорії учнів закладів загальної середньої освіти. Говорячи про сучасні підходи до освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами, науковці і практики доводять, що діти із ЗПР під впливом ква-

ліфійованої корекційної допомоги здатні досягти значних успіхів у навчанні і опанувати рівнем загальної середньої освіти, а відтак, і усіма необхідними компетентностями, на що слід звертати першочергову увагу.

Водночас, маємо ситуацію, коли у системі корекційно-виховної роботи закладів спеціальної освіти ці діти були оточені необхідною турботою, і формування громадянської компетентності відбувалося цілісно із врахуванням особливостей корекції та стимулювання особистісного розвитку дитини із ЗПР. У закладах же загальної середньої освіти, де реалізується інклюзивна форма навчання дітей із ЗПР (як і інших категорій дітей з особливими освітніми потребами), об'єктивно, передусім звертається увага на нюанси навчання цієї категорії дітей, а особливості виховного аспекту залишаються поза увагою педагогів. Поширеною серед них є позиція, що у дозвіллеву, виховну діяльність ці діти мають включитися самі собою, просто приєднатися до решти учнів класу, адже завдання у вихованні нормотипових дітей та дітей із ЗПР висуюються одакові, спільні. Побуває також думка, що головною наразі є потреба розібратися в особливостях засвоєння навчального матеріалу, а виховна сторона може почекати. У результаті, діти лише формально є членами колективу, затримка розвитку провокує різноманітні проблеми у комунікації та взаємодії, а відтак, і становленні особистості дитини із ЗПР як громадянина.

Невідповідність форм і методів педагогічного впливу на таких дітей може створювати передумови для формування у них негативного ставлення до інших, девіантної поведінки, що ставить під сумнів формування громадянської компетентності учнів із ЗПР у загальноосвітньому просторі.

Вочевидь, існує суперечність між потребою формування громадянської компетентності дітей із ЗПР і недостатньою увагою вчителів до створення сприятливого для цього виховного інклюзивного середовища.

Вищезазначене окреслює формування громадянської компетентності як одну з центральних проблем виховання дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі; вона є соціально значущою і відіграє визначальну роль у формуванні дитини із ЗПР як члена демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальний аналіз сутності поняття «компетентність», характеристику компетентностей в освітніх системах зарубіжних країн та України здійснили І. Єрмаков, Е. Зеєр, О. Локшина, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко та інші науковці. На основі матеріалів їх досліджень виокремлено основні особистісні компетентності, що повинні формуватися в процесі освіти, серед яких громадянська компетентність розглядається як одна із ключових.

Протягом останніх років в Україні здійснено заходи із впровадження системи громадянської освіти: опубліковано експериментальні підручники, розроблені Всеукраїнською асоціацією вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» (підручники «Ми – громадяни України», «Мистецтво жити в громаді», «Вчимося бути громадянами», «Вчимося обирати», «Живемо за пра-

вилами» наразі проходять апробацію у закладах загальної середньої освіти); діють експериментальні майданчики; проводяться конференції та семінари; ухвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, у якій наголошується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянської компетентності людини на всіх рівнях та у всіх складниках освіти, що дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків [3].

Увага вчених також спрямована на вивчення сутності й змісту компетентнісного підходу, розроблення методів і засобів формування й розвитку компетентностей в учнів (В. Адольф, Ю. Варданян, Б. Гершунський, С. Гончаренко, Ю. Кулюткін, А. Маркова, Л. Мітіна, Н. Остапчук, О. Пометун, О. Савченко та ін.).

Різним аспектам виховання громадянських цінностей присвятили свої роботи О. Кошопал, Л. Крицька, О. Пометун, К. Чорна, М. Ярмаченко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукових досліджень останніх років (І. Бех, В. Бондар, Ю. Завалевський, І. Сахневич, А. Тітова, В. Черкашенко та інші) свідчить, що існують значні проблеми щодо формування громадянської компетентності та патріотизму у підростаючого покоління, а питання їх формування у дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі ще не стало предметом спеціальних досліджень.

Мета статті. До проблеми формування основних особистісних компетентностей після прийняття закону України «Про освіту» прикута особлива увага науковців і практиків, адже її вирішення вимагає переосмислення підходів до побудови та реалізації педагогічного процесу у цілому. Зважаючи на це, **головною метою роботи є аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми формування громадянської компетентності та звернення уваги на загальні особливості формування громадянської компетентності у дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі.**

Виклад основного матеріалу. Виходячи із мети нашого дослідження цілком логічно насамперед звернутися до аналізу понять «компетентність» та «громадянська компетентність». Одразу зазначимо, що загальнонаукової думки щодо їх розуміння наразі не існує. Відповідно, ці феномени, як і більшість педагогічних понять, тлумачаться у двох аспектах: загальному філософському та власне галузевому. У загальному контексті довідковими джерелами «компетентність» (від лат. *competens* (*competentis*) – належний, відповідний) розуміється як «поінформованість, обізнаність, авторитетність» [6, с. 282].

Тлумачний словник української мови розглядає похідний від цього термін – компетентний: такий, що має достатні знання в якій-небудь галузі; із чим-небудь добре обізнаний; тямущий; який ґрунтується на знанні; кваліфікований; який має певні повноваження; повноправний, повновладний [7, с. 250].

Якщо проаналізувати кожне із тлумачень поняття «компетентний» з психолого-педагогічного підходу, то помітимо, що тут йдеться про різний рівень його вияву і володіння компетентністю.

Відповідно, досить явно прослідковується послідовість: «поінформованість – обізнаність – повноправність», це цілком відповідає загальнопедагогічному принципу послідовності і наступності, що лежить в основі формування будь-якої якості, здатності особистості, оволодіння будь-якою навичкою. Для нашого дослідження це має значну вагу, адже дозволяє розглядати проблему формування громадянської компетентності на різних рівнях у різних категорій дітей відповідно до їх індивідуальних особливостей розвитку.

Громадянська компетентність у загальному розумінні – це «здатність та спроможність особистості активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [1, с. 270]. Щодо педагогічного аспекту цього феномену, то в наукових роботах найчастіше зустрічаємо його розуміння як сукупність знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, що допомагають їй усвідомити своє місце в суспільстві, власний обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, батьківщиною та державою (О. Овчарук, О. Пометун, Л. Прудіус та інші).

Як бачимо, дослідники розглядають категорію «громадянська компетентність» з боку компетентнісного та комплексного підходів і сходяться на тому, що вона є інтегративною характеристикою особистості. Для нашого дослідження конститутивною є думка О. Пометун [5, с. 18], що громадянська компетентність виникає тоді, коли рівень взаємодії особистості виходить за рамки найближчого оточення і проявляється у процесі самоусвідомлення людини, усвідомлення приналежності до певної етнокультурної спільноти, народу, нації, держави, представника людства. Відповідно до цього, вона виокремлює такі рівні громадянської компетентності: особистісний, громадський та громадянський. На особистісному рівні громадянська компетентність проявляється у здатності людини в умовах мінливого несприятливого середовища підтримувати власну фізичну, психоемоційну та морально-психологічну рівновагу, що забезпечує виживання особи як представника людського роду. На громадському рівні ключову роль відіграють процеси комунікації та соціальні взаємодії людини, необхідні їй як члену спільноти. І нарешті, на громадянському рівні людина усвідомлює власні права та обов'язки, намагається активно їх реалізувати з огляду на права іншої людини. Для цього рівня громадянської компетентності характерне сприйняття та усвідомлення особистістю ціннісних орієнтирів суспільства та держави; на їхній основі реалізуються професійні та особистісні якості людини, вона виступає проактивним індивідом, який не тільки сприймає «ціннісний вимір» навколишнього середовища, але активно його формує. На вищому рівні громадянська компетентність інтегрує здатності взяти на себе відповідальність, спільно виробляти рішення й брати участь у їх реалізації, у функціонуванні демократичних інститутів, проявляти толерантність до різних людей, поєднувати особисті інтереси з потребами суспільства; потребу в актуалізації й реалізації особистісного потенціалу, здатність до саморозвитку.

У зв'язку з цим, можемо твердити про необхідність формування громадянської компетентності дітей із ЗПР на особистісному та громадському рівнях, що забезпечить їм у майбутньому гідне місце у суспільстві, повагу та розуміння оточуючих, гарантує реалізацію прав громадянина, а це безпосередньо залежить від знання особою правил співжиття у спільноті, громадянських обов'язків, їх дотримання та виконання.

З огляду на зазначене, формування громадянської компетентності дітей із ЗПР має відбуватися через екстеріоризацію громадянських цінностей, формування умінь дотримуватися суспільних норм та набуття якостей громадянина демократичного суспільства. У результаті цього має сформуватися чітке розуміння та прийняття ними правил поведінки в громадянському суспільстві.

В. Сухомлинський визначив вік дитинства як особливо важливий для формування громадянина і твердив, що риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру [8]. Норми моралі полегшують сприймання норм правових, які, в свою чергу, сприяють глибшому усвідомленню громадянських цінностей. У процесі розвитку дитина вибирає в міру свого розуміння те, як живе її сім'я, родина, народ, поступово формується як член суспільства, громадянин. І якщо у нормотиповій дитини таке розуміння відбувається під час активної життєдіяльності, то процес формування громадянської компетентності у дітей із ЗПР ускладнюється певними особливостями їхнього психофізичного розвитку, окремими суб'єктивними факторами. Їх слід враховувати і коригувати. Відтак, на сьогодні організаційно-методичні засади освітнього процесу у закладах загальної освіти, як ми вже зазначали, орієнтовані на дітей з типовим розвитком, і не враховують особливостей виховної діяльності щодо дітей з особливими освітніми потребами. Тому вважаємо необхідним ще раз наголосити на деяких загальних особливостях емоційно-вольової сфери дітей із ЗПР, врахування яких полегшить виховну роботу із формування громадянської компетентності як на особистісному, так і на громадському рівні.

На допомогу тут прийде класифікація К. С. Лебединської, яка виокремила чотири основні форми ЗПР: конституційного, соматогенного, психогенного та церебрально-органічного генезу [4].

Кожна із цих форм ЗПР має свої особливості психіки. Так, ЗПР церебрально-органічного генезу займає основне місце, оскільки пов'язана з ураженнями головного мозку. Її прояви виражені яскравіше та є стійкішими, аніж за інших форм ЗПР. Діти з даною формою ЗПР характеризуються стійкими і яскравими порушеннями емоційно-вольової сфери і пізнавальної діяльності, просторовою орієнтацією, довільною поведінкою; для них характерна надзвичайна втомлюваність, яка призводить до відставання від вікової норми в розвитку. Саме діти з такою формою затримки психічного розвитку переважно потребують спеціальних умов навчання не тільки в початковій школі, а й в основній, і для них є дуже актуальною проблема професійної орієнтації та подальшої соціально-трудової адаптації в суспільстві [2].

За ЗПР конституційного походження, емоційна сфера дитини ніби «затримується» на попередньому віковому етапі розвитку: ці діти яскраво проявляють різні емоції у взаємодії з іншими, провідним видом діяльності цих дітей є гра, вони граються іграшками невтомно і постійно, і під час уроку, і на перерві, а інтелектуальна діяльність їх дуже швидко втомлює. Вчені наголошують, що така незрілість емоційної сфери ускладнює соціальну адаптацію дитини.

ЗПР соматогенного типу характеризується підвищеною стомлюваністю і виснаженістю, різкими змінами психічного стану (перепадами настрою), нетерплячістю та непосидючістю, нездатністю до тривалого розумового чи фізичного навантаження; такі діти примхливі і сльозливі, часто чимось невдоволені, невпевнені у собі, зі зниженою самооцінкою аж до відчуття фізичної неповноцінності. Викликаний цей психічний стан тривалою соматичною недостатністю (постійними обмеженнями і заборонами, що пов'язані із хронічними інфекціями, алергійними станами, уродженими і набутими пороками внутрішніх органів тощо).

Діти, у яких спостерігається ЗПР психогенного типу, також психічно нестійкі, не вмюють контролювати свої емоційні стани і через те є досить імпульсивними, вони не здатні до вольового зусилля, довільної поведінки та самостійності і цілеспрямованості в діяльності, у них відсутня або вкрай недостатньо сформована ініціативність та відповідальність. Цей тип затримки психічного розвитку фахівці пов'язують із несприятливими умовами виховання дитини, серед яких виділяються виховання поза родиною, бездоглядність, гіпо- та гіперопіка, психологічне насильство в сім'ї. Наслідком зростання дитини в таких умовах є порушення формування її осо-

бистості, травмування психіки, непристосованість до життя.

Практика свідчить, що ЗПР останніх двох із зазначених вище типів констатуються рідко (лише за вкрай несприятливих умов), як і інші типи у «чистому» вигляді. Як правило, фіксується поєднання ознак ЗПР церебрально-органічного типу з іншими.

Обираючи стратегію формування у дітей із ЗПР громадянської компетентності (як і виховної роботи загалом) слід також пам'ятати, що окрім проблем в емоційно-вольовій сфері, на яку ми звертаємо особливу увагу, у всіх дітей із ЗПР відстають у своєму розвитку пізнавальні процеси, що також значно ускладнює виховну роботу з ними.

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши деякі теоретичні аспекти проблеми формування громадянської компетентності у дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі та особливості розвитку емоційно-вольової сфери за різних типів ЗПР, можемо твердити, що сензитивним для формування громадянської компетентності у цієї категорії дітей в інклюзивному середовищі буде екологічний підхід, який дозволить дитині із ЗПР опанувати базовими рівнями громадянської компетентності і відчутти себе рівноправним членом соціуму, а педагогу – розкрити можливості дитини і на їх ґрунті допомогти соціалізуватися якомога повніше.

Звичайно, така організація роботи потребує значних зусиль педагога, є довготривалою і складною. Однак, комфортна для дитини із ЗПР організація роботи, посилені й цікаві види діяльності, спільні для усіх дітей, принесуть бажаний результат. Надалі звернемося докладніше до методів формування громадянської компетентності у дітей із ЗПР в інклюзивному середовищі.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.). Київ : Перун, 2005. 1728 с.
2. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими потребами та організація їх навчання. Київ : «АТОПОЛ», 2011. 273 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
3. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Київ, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80?lang=ru#n10>
4. Лебединська К.С. Клінічна систематика затримки психічного розвитку. *Актуальні проблеми діагностики затримки психічного розвитку у дітей*. Москва : Педагогіка, 1982. 125 с.
5. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18.
6. Словник іншомовних слів. Київ : Наук. думка, 2000. 680 с.
7. Словник української мови: в 11 т. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4. 840 с.
8. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. Київ : Радянська школа, 1977. 433 с.

References:

1. Velikij tлумachnij slovník ukrajinskoyi movi (z dod. i dopov.). Kyiv : Perun, 2005. 1728 p.
2. Lebedinska K.S. Klinichna sistematika zatrimki psihichnogo rozvitku. Aktualni problemi diagnostiki zatrimki psihichnogo rozvitku u ditej. Moskva : Pedagogika, 1982. 125 p.
3. Kolupayeva A.A., Savchuk L.O. Diti z osoblivimi potrebami ta organizaciya yih navchannya. Kyiv : «АТОПОЛ», 2011. 273 p. (Seriya «Inklyuzivna osvita»).
4. Konceptsiya rozvitku gromadyanskoyi osviti v Ukraini. Kyiv, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80?lang=ru#n10>
5. Pometun O.I. Formuvannya gromadyanskoyi kompetentnosti: poglyad z poziciyi suchasnoyi pedagogichnoyi nauki. *Visnik program shkilnih obminiv*. 2005. № 23. P. 18.
6. Slovník inshomovnih sliv. Kyiv : Nauk. dumka, 2000. 680 p.
7. Slovník ukrajinskoyi movi: v 11 t. Kyiv : Nauk. dumka, 1973. T. 4. 840 p.
8. Suhomlinskij V.O. Narodzhennya gromadyanina. Kyiv : Radyanska shkola, 1977. 433 p.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-55>

УДК 811.133.1'255.4 (045)

Кузнецова А.С.

асистент викладача

Київський національний університет культури і мистецтв

КОНТРАСТИВНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДЕНОГО ІМЕННОГО ПРИСУДКА В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Анотація. Типологічні зміни в англійській мові, зумовлені розпадом флективної морфологічної системи, не обмежуючись розвитком аналітичної морфології, призвели до значних зрушень у системі мови загалом. Дієслівна форма вираження поступалася іменній, помітною ставала тенденція до номіналізації у сфері номінативних засобів мови та у сфері синтаксису. В аналітичних мовах слово набуває певних функцій залежно від позиції в реченні і не є таким незалежним, як у синтетичних мовах. Процес перетворення синтетичних форм в аналітичні, який не виходить за межі морфології, ґрунтується на «відчутті слова». Однак у англійській мові цей процес значно глибший і проникає у сферу синтаксису, ґрунтуючись на «відчутті речення».

Ключові слова: аналіз, присудок, іменник, мова, розвиток.

Kuznietsova Anastasiia

Kyiv National University of Culture and Arts

CONTRASTIVE ANALYSIS OF THE COMPOUND NOMINAL PREDICATE IN ENGLISH AND UKRAINIAN LANGUAGES

Summary. At present, more success has been achieved in the field of studying English and Ukrainian morphology than in the syntax. In this regard, the increased attention to this branch of grammar is quite logical. To study English and Ukrainian, knowledge and understanding of its grammatical structure is very important. In particular, the study of syntax is one of the main aspects, because the syntax examines the main communicative units. Typological changes in the English language, due to the collapse of the inflectional morphological system, not limited in the development of analytical morphology, have led to significant changes in the language system in general. The verbal form of expression was inferior to the nominal, the tendency towards nominalization in the sphere of language nominative means and in the syntax field became noticeable. If in the early stages of the English language development (in comparison with synthetic languages) the verb was the main means of expressing the process, then the New England language in this function began to act as nominal and verbal-nominal combinations. The noun is able to fill in various syntactic positions, covering the values inherent in other parts of the language. This leads to the semantic center shift, the prediction of the English sentence from the personal form of the word to the nominal component. In analytic languages, the word acquires certain functions depending on the position in the sentence or phrase, and is not as independent as in synthetic languages, where their function is expressed by a simple modification. The process of transforming synthetic forms into analytical, which does not go beyond the boundaries of morphology, is based on the «etymological sensation or sense of the word». However, in English, this process is much deeper and penetrates into the field of syntax, based on the «syntagmatic sensation or sense of sentence».

Keywords: analysis, predicate, noun, language, development.

Постановка проблеми. Проблематика теми складеного іменного присудка полягає у недовершеності дослідження у цій галузі. Немає точної інструкції як перекладати ті чи інші типи складеного іменного присудка.

Основна **ціль** даної статті полягає в тому, щоб відповідно до сучасних наукових принципів дати всебічний контрастивний аналіз складеного іменного присудка в англійській та українській мовах. Ми поставили за мету дослідити різні підходи щодо визначення поняття «присудок»; визначити та проаналізувати концепції виділення типів присудка в граматичній теорії; порівняти будову присудка в різних за структурами мовах – англійській та українській.

Матеріалами для дослідження слугували наукові видавництва, інтернет ресурси та книжки з граматики англійської та української мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На переважному вживанні безособових форм як одному з аспектів семантичного ослаблення дієслова наголошує Р. Ніколаєвська [5].

Проводячи детальний огляд аналітизму, В. Плоткін звернув увагу, що в англійській мові на зміну процесу морфологізації аналітичних компонентів, невід'ємними складовими якого є делексикалізація та уніфікація допоміжних елементів прийшов новий процес – ресинтаксизація.

Деякі дослідники вважають (Я.І. Рецкер, В.Н. Комісаров, Є.В. Бреус), що українська мова, набагато більше, порівняно з англійською мовою, використовує слова із конкретною семантикою, що в українсько-англійському перекладі часто замінюються англійськими дієсловами “to have” і “to be”, які не здатні розкладатися на простіші семи, а тому на глибинному рівні є менш динамічними.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми:

1. Функціонування аналітичних конструкцій як реалізації так званого принципу ваги закінчення (end-weight) та фокусу закінчення (end-focus).

2. Резервування кінцевої позиції. Речення для складніших, «важчих» компонентів – принцип ваги закінчення (M-weight).

3. Ресинтаксизація, (тобто збільшення варіативності допоміжних компонентів).

Теоретична й **практична значимість** роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані при вирішенні проблем, пов'язаних з аналізом структури й змісту великої кількості речень англійської мови при перекладі на українську.

Методи дослідження. У якості основного робочого методу використовується порівняльно-зіставний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Особливості вживання складеного іменного присудка в українській мові

Складений іменний присудок – це тип присудка, де лексичне і граматичне значення виражені в різних словах. Граматичне значення присудка передає дієслівна частина, а іменна частина передає лексичне значення. У ролі дієслівної частини можуть виступати три групи дієслів:

1. Дієслово *«бути»*, позбавлене свого лексичного значення *«існувати, бути в наявності»*. У теперішньому часі дієслово *«бути»* має форму *«є»*, яка в українській мові традиційно не вживається. Відсутність дієслова-зв'язки в теперішньому часі називають нульовою зв'язкою. Використання нульової зв'язки в теперішньому часі – норма української мови.

2. Особливі дієслова, такі як: *з'явитися, бути, бувати, виявитися, здаватися, представитися*, і деякі інші. У поєднанні з іменником ці дієслова не мають самостійного значення, але доповнюють і уточнюють значення, яке виражається іменною частиною.

3. Використання в ролі дієслівної частини повнозначних дієслів руху, стану, дії: *йти, ходити, бігти, повернутися, сидіти, працювати, жити, народитися* і деяких інших. Всі ці дієслова мають власне лексичне значення і зберігають його у складі складеного іменного присудка, але це значення може послаблюватися, а на передній план виходить значення іменника. Не можуть входити до складу складеного іменного присудка слова, що відповідають на питання *«де?»*, *«коли?»*. Входять тільки слова, що відповідають на питання *«який?»* [20, с.78].

Другим компонентом складеного іменного присудка є іменна частина, що виражає лексичне значення присудка. Іменна частина має наступні форми вираження:

- іменник у називному або орудному відмінку;
- іменник у будь-якому непрямому відмінку з прийменником і без нього;
- прикметник або порядковий числівник в повній формі в називному або орудному відмінку;
- займенник або іменник у називному (рідше в орудному) відмінку;
- прикметник у формі порівняння;
- кількісний числівник;

– фразеологічний зворот або сталі поєднання слів [26, с. 367].

Присудок – це частина речення, що виражає його основний зміст – те, що є предметом ствердження, заперечення або питання. Присудок може бути простим і складеним. Складені присудки, в свою чергу, діляться на іменні і дієслівні.

Наприклад, у реченнях:

«Темрява в садку стала густіша» (М. Коцюбинський).

«Він завжди лишався непомітним» (В. Домонтович).

складеними іменними присудками *стала густіша, лишався непомітним*.

Якщо в іменній частині присудка є іменники людина, чоловік, жінка, хлопець, дівчина, справа, річ, вдача, характер і подібні слова з узагальнювальним значенням, то до складу цієї частини присудка обов'язково входять ще прикметники:

«Перепелиха була вже стара людина, добра, жалісна» (Панас Мирний).

«Тепер така ініціатива вважалася справою гриховною» (О. Гончар).

Іменною частиною присудка може виступати й фразеологізм з іменним значенням:

«Та й чоловік мій як з клочья батіг, сказати правду» (І. Нечуй-Левицький).

Іменна частина складеного присудка стоїть, як правило, у називному відмінку. Проте, коли вона називає якусь непостійну, набуту ознаку, то ставиться в орудному відмінку:

«Непомітно для батьків син став дорослим».

Іноді іменник в орудному відмінку виступає присудком у тавтологічних зворотах, на зразок: *«Критика критикою, тон тоном»* (Ю. Збанацький).

До складених іменних слід віднести також присудки, виражені прислівниками, у тому числі й у безособових реченнях:

«Ми завжди напоготові» (Остап Вишня).

До складеного іменного присудка можуть входити уточнювальні (порівняльні) частки *як, ніби, наче, немов, немовбито*. Кома перед такими частками не ставиться, іноді може ставитися тире:

«Голова без розуму як ліхтар без свічки» (Нар. творчість).

«Ніч – мов криниця без дна» (М. Рильський).

Лише біля присудка бувають (або можна підставити) вказівні частки *це, то, ось, значить*. Тому в реченні

«Яке це щастя — жити на цій землі!» (О. Довженко)

присудок – це щастя, а підмет – жити.

Складені присудки за морфологічним вираженням основної частини поділяються на дієслівні, іменні та прислівникові.

Дієслівний складений присудок виражається поєднанням інфінітива, що означає конкретну дію, і допоміжного дієслова з модальним або видовим значенням, яке вказує на:

1. Бажання, внутрішній стан тощо, наприклад:

Я вирішив сказати нарешті все, що давно обдумав.

2. Закінченість чи незакінченість дії, наприклад:

Велике вітрило почало напинатися під потужним вітром.

3. Можливість або неможливість дії, час, наприклад:

Спільними діями ми можемо відстояти незалежність держави.

До складеного дієслівного присудка можуть також входити фразеологічні словосполучення, наприклад:

Спортсмен зробив спробу випередити свого суперника.

Іменний складений присудок утворюється поєднанням дієслова-зв'язки з іменною частиною мови (іменником, прикметником, числівником, займенником), а також інфінітивом, дієприкметником [7].

У ролі зв'язки виступає дієслово бути (у всіх часових і способових формах): лишатися, зоставатися, робитися, називатися, стати, ставати та ін.), наприклад:

Ти будеш сьогодні господарем, а я стану гостею.

Особливості вживання складеного іменного присудка в англійській мові

В англійській мові є три типи присудка:

А) простий дієслівний (the simple verbal predicate);

Б) складений іменний (the compound nominal predicate);

В) складений дієслівний (the compound verbal predicate).

Простий дієслівний присудок (Simple Verbal Predicate) в англійській мові виражається смисловим особовим дієсловом, яка може бути простою або складною формою будь-якого часу, стану або способу:

I love music! – Я обожаю музику!

She is dancing right now. – Вона зараз танцює. (В даному випадку дієслово складається з двох слів, але воно теж вважається простим присудком, так як обидві його складові являють собою одну дієслівну форму)

На відміну від української мови простий дієслівний присудок, виражений дієсловом to be, ніколи не опускається (так само як і дієсловозв'язка to be):

Is Pete at home? – No, he is at school.

Petro вдома? – Ні, він у школі.

Присудок, виражений дієсловом to have або to have got, на українську мову звичайно перекладається дієсловом є (був, було):

I have (have got) a nice bag.

У мене є гарненька сумочка.

Іноколи роль простого присудка в реченні виконує зворот there is & there are.

Як вже було сказано, складені присудки діляться на іменні та дієслівні.

Особливим різновидом простого дієслівного присудка є присудок, виражений зворотом there is (there are; there has been; there have been; there was, there were; there will be) – є, буде, був і т. п.

Слово there тут не є прислівником і самостійного значення не має. У реченні з присудком there is може вживатись, і прислівник there (там).

У стверджувальних реченнях з присудком there is підмет ставиться після присудка.

В українській мові речення з there is відповідають реченням, які починаються звичайно

обставиною часу або місця і з присудком, вираженим дієсловами бути, перебувати, існувати, стояти, лежати і т. п. (Ці дієслова в українській мові часто пропускаються.)

There is a good park in our town. (У нашому місті є хороший парк.)

There are many beautiful flowers in our park.

(У нашому парку (росте) багато красивих квітів.)

Особливим різновидом присудка є Фразовий присудок (the Group Verb Predicate) складається з дієслова з ослабленим значенням в особовій формі (найчастіше з дієслів to have і to take) та іменника. Це сполучення утворює єдине смислове і граматичне ціле. Воно часто буває рівнозначне простому дієслівному присудку.

I have dinner. = I dine.

Фразовий присудок звичайно означає коротку (однократну) дію. Найбільш уживаними сполученнями цього типу є: to have dinner (breakfast, supper); to have a lesson (lessons); to have a talk; to have a look; to have a cold; to have a good time; to have a rest; to have a bite; to have a drink; to have a smoke; to have a quarrel.

Let's have a swim.

Порівняльний аналіз складеного іменного присудка у оповіданнях О. Генрі

Для вивчення реалізації типів присудка з метою отримання даних щодо виявлення найчастіше уживаних типів присудка в англійській та українській мовах ми розглянули шість оповідань О. Генрі в оригіналі [22] та перекладі [30].

Результати виявили, що простий дієслівний тип присудка вживається найчастіше. В англійській мові цей вид присудка застосовувався у 687 реченнях, що склало 62,5% від загальної кількості (1100 речень). Наступним за частотою вживання виявився складений дієслівний присудок – 208 речень (18,9% в англійській мові). Але на відміну від української, в англійській мові складений дієслівний присудок поділяється на модальний та аспектний (видовий), використаня яких склало 14,5% (159 речень) та 4,4% (49 речень) відповідно. Розглянувши складений іменний тип присудка, ми з'ясували, що він є досить розповсюдженим в англійській мові – 193 речення (17,5%). Ми також відстежили випадки вживання змішаного типу присудка – 12 прикладів (1,1% від загальної кількості проаналізованих речень).

Отже, простий дієслівний присудок виявився найбільш розповсюдженим в англійській мові. З проаналізованих 687 прикладів з присудком цього типу в 618 випадках (90%) його було аналогічно відтворено українською мовою:

Within forty minutes her head was covered with tiny close-lying curls. За сорок хвилин її голова вкрилась дрібними кучериками.

White and nimble fingers tore at the string and paper. Білі спритні пальчики розірвали мотузку і папір.

Другим способом відтворення простого дієслівного типу присудка в українській мові виявилось використання складеного дієслівного присудка. Це пов'язано з відмінностями опису предметних ситуацій у мовах, що порівнюються. Англійській мові притаманні більш економічні засоби вираження думки, а в українській мові

використання складного дієслівного присудка замість простого є досить типовим. Такі випадки ми зафіксували в 69 реченнях (10%). Наприклад:

An artist once discovered a valuable possibility in this street. Якомусь художникові вдалося відкрити надзвичайно цінні властивості цієї вулиці.

He staked others one by one. Черокі заходився розробляти нові ділянки – одну за одною.

Для вивчення реалізації складеного дієслівного присудка було проаналізовано 208 англійських речень. У 187 випадках (89,9%) ми знайшли відповідність цьому типу присудка в українській мові. Наприклад:

Couldn't you draw in the other room? А чи не могла б ти малювати в іншій кімнаті?

I have something to tell you. Я мушу дещо тобі сказати.

Також ми помітили, що в процесі перекладу цей тип присудка може 81 трансформуватися в інший тип – простий дієслівний присудок. Таких випадків виявилось 18 (8,7%). Наприклад:

I happened to look out the window toward the shearing-pens. Я ненароком виглянув у вікно в напрямку загород для стрижки овець.

I cannot refrain from a certain amount of surprise. Чесно кажучи, мене це дивує.

Дослідження виявило також поодинокі випадки, а саме 3 речення (1,4%) зі складним дієслівним присудком, які були перекладені за допомогою складеного іменного присудка. Наприклад:

You can't see the sky for the foliage above you. Пальми такі густі, що неба не видно.

You couldn't fence him away from the girls with barbed wire. До дівчат він був такий ласий, що заради них поліз би навіть на колючий дрот.

Near sunset anxious eyes had begun to scan the street for the returning team of the child-providers. Коли вже смеркло, всі були занепокоєні, чи не з'явиться, бува, команда з дітьми.

Дослідження способів відтворення різних типів присудка ствердило той факт, що під час перекладу з присудком відбуваються певні трансформації. Для їх відстеження було проаналізовано 193 речення. Ми підтвердили, що на відміну від англійської мови, де складений іменний присудок обов'язково вміщує дієслово-зв'язку, в українській мові воно може бути відсутнім. Це – складений іменний присудок із нульовою зв'язкою. Ми виявили 66 (34,2%) таких прикладів:

We were without decorous clothes or ways and means of existence. Обидва в лахмітті, без грошей, без видів на краще, а жебраки, як кажуть, завжди заодно.

This is all very good. Однак, це дуже люб'язно.

В інших випадках у перекладених реченнях цей тип присудка містив дієслово-зв'язку. Таких випадків ми зафіксували 60 (31,1%):

We were two white men against the banana brindles. Ми, двоє білих людей, були загублені в морі жовтих бананів.

Muga was always full of life and devilment. Майра, як завжди, була життєрадісна й пухотлива.

Ще один спосіб відтворення складеного іменного типу присудка в українській мові – використання простого дієслівного присудка. Загалом

було виявлено 63 речення (32,6% від загальної кількості речень):

It was an alluvial town, called Soledad, where there was no harbor or future or recourse. Містечко Соледад стояло на наносній землі, без порту, без ніякого майбутнього й без виходу із становища.

His conversation was fragmentary. Говорив він так, що нічого не розбереш.

One night there was an ice-cream sociable at Mrs. Colonel Spraggins', in San Augustine. Якось у Сан-Огестіні, у місці Спреггінс, полковниці, влаштували вечірку з морозивом.

Також у процесі перекладу виявилось, що складений іменний присудок можна перекласти складеним дієслівним. У текстах, що досліджувалися, було знайдено 4 випадки (2,1%) подібної заміни:

You are out for making a success in this hero business. Ти мрієш зробити кар'єру на своєму героїзмі.

The first stop scheduled was at a double loghouse fifteen miles out from 82 Yellowhammer. Першу зупинку намітили зробити біля зрубу за п'ятнадцять миль од Жовтої Курки.

The sun was low when the wife of a section boss on a lonely railroad huddled her unavailable progeny behind her and said... Сонце вже збиралось хилитися до обрію, коли дружина старшого доглядача на глухій залізничній колії, загородивши собою ще один скарб, який не підлягав вилученню, сказала...

In every fight he was the first man to mix it at close quarters with the Don Alfonsos. В кожній сутичці він завжди поривався йти у рукопаш на ворога.

У ході дослідницької роботи було з'ясовано, що в англійській і українській мовах узгодження підмета й присудка порівняно однотипне: форма підмета в однині, зазвичай, зумовлює форму однини присудка, а форма множини підмета, відповідно, – форму множини присудка. Отже, узгодження присудка з підметом простежується у формах числа й роду. Наприклад:

Such things happen so often. Подібні речі трапляються так часто. He gives me a lot of instructions. На прощання господар ранчо дає мені безліч напучень.

На деяких прикладах ми бачимо, що іноді узгодження відбувається згідно з контекстом:

One morning I steps off the International at a water-tank. Якось уранці я зійшов з експреса, коли він зупинився біля водонасоса.

"Greetings" says I. «Мое шанування», – кажу я. That night I mentions the matter to Ogden. Увечері я розказую про цю зустріч Огденові.

Наше дослідження виявило приклади, коли іменник у формі множини означає єдине ціле (або іменник визначає час, міру, відстань). Присудок у таких випадках стоїть у формі однини, оскільки він також орієнтується не на форму, а на реальне значення підмета:

There wasn't any roads in sight. Дороги я не знайшов.

Таким чином, на основі розглянутого матеріалу ми дослідили основні категорії присудка, функції, особливості будови, що, у свою чергу, допомогло виявити деякі граматичні

співвідношення між присудками при відтворенні з англійської на українську мову.

Висновки. Насамкінець слід зазначити, що переклад є певного роду мистецтвом, і, відповідно, не завжди існують якісь суворі стандартні рішення. Особливо це стосується застосування трансформацій присудків, коли перекладаються поетичні твори, шедеври художньої літератури, а також частково ця думка буде вірною у разі застосуванні трансформацій присудка при перекладі науково-технічної та науково-популярної літератури.

У науковій статті розглянуто процеси, характерні для складеного іменного присудка – збільшення кількості дієслів, які виступають у функції зв'язки, а також семантичні та комбінаторні обмеження, які накладають на предикатив. Проаналізовані процеси слугують доказом статичного та динамічного характеру мови.

1. Наведені приклади ілюструють твердження, що переклад складеного іменного присудка

українською мовою супроводжується низкою граматичних трансформацій, що впливають як на морфологічні характеристики слів, так і на синтаксичну будову речення загалом.

2. Після проведення порівняльного аналізу стало зрозуміло, що при перекладі складеного іменного присудка з англійської мови в українській мові опускається більша частина слів, тобто використовується трансформація опущення.

3. На відміну від української мови простий дієслівний присудок, виражений дієсловом *to be*, ніколи не опускається (так само як і дієсловозв'язка *to be*)

4. На відміну від англійської мови, де складений іменний присудок обов'язково вміщує дієсловозв'язку, в українській мові воно може бути відсутнім. Це – складений іменний присудок із нульовою зв'язкою. Ми виявили 66 (34,2%) таких прикладів.

Список літератури:

1. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. Москва, 2000. 416 с.
2. Дейчаківська О.В. Синтактико-семантичні властивості дієслів у функції зв'язки: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 1997. 19 с.
3. Каранська М. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ, 1995. 312 с.
4. Корунець І.В. Теорія і практика перекладу (аспектний переклад). Київ, 2000. 446 с.
5. Николаевская Р.Р. О соотношении лексического и грамматического уровней в системе современного английского языка. *Сборник научных трудов Московского педагогического института иностранных языков им. М. Тореза*. 1981. Вып. 173. С. 84–100.
6. Плоткин В.Я. О путях эволюции аналитизма в германских языках. *Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии*. 1980. Вып. 4. С. 58–64.
7. Плоткин В.Я. Строй английского языка. Москва, 1989. 236 с.
8. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. Москва, 1974. 215 с.
9. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, 1957. 284 с.
10. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 314 с.
11. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. Київ, 2004. 408 с.
12. Ярцева В.Н. Исторический синтаксис английского языка. Москва, 1961. 306 с.
13. Curme G.A. *Grammar of the English Language*. in 3 volumes – Boston: P. C. Heath&Co, 1931. Vol. 3. 427 p.
14. Collins COBUILD English Grammar – London: Collins. William Collins Sons Co Ltd, 1990. 485 p.
15. Jespersen O.A. *Modern English Grammar on Historical Principles*. – Heidelberg, 1932. Part 3 416 p.
16. Jespersen O. *Efficiency in Linguistic Change*. Kobenharn: Ejnar Munksgaard, 1941. Pp. 321–333.
17. Olsson Yu. On the Syntax of the English Verb // *Acta Universitatis Gothoburgensis*. – Goteborg: Elanders Boktryckeri Actiebolag, 1961. 230 p.
18. Poutsma H. *A Grammar of Late Modern English*. – Amsterdam, 1931. Part 1. 892 p.
19. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A University Grammar of English*. – М.: Vyssaja Skola, 1982. 391 p.
20. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – Longman Group Limited, 1985. 1779 p.
21. Rennsky M. *English Verbo-Nominal Phrases. Some Structural and Stylistic Aspects* // *Travaux Linguistiques de Prague*. – Prague, 1966. Vol.1. Pp. 289–299.
22. Trnka V. *Analysis and Synthesis* // *English Studies: A Journal of English Letters and Philology*. – Amsterdam, 1928. 58 p.
23. Ilish B. A. *The Structure of Modern English* / B. A. Ilish. – 2nd ed. – Moscow : Progress Publishers, 1971. 365 p.
24. О. Генри. *Selected stories* / О. Henry 375 p.
25. Грамматика английского языка / В.Л. Каушанская, Е.В. Прокофьева, Р.Л. Ковнер и др. Москва, 2010. 384 с.
26. Барабаш Т. А. Грамматика английского языка. Москва, 1983. 256 с.
27. Кобрин Н. А. Корнеева М. И. Грамматика английского языка: Синтаксис. Москва, 1986. 496 с.
28. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2004. 824 с.
29. Webster's Ninth Collegiate Dictionary – Springfield, Massachusetts, USA: Merriam – Webster INC Publishers. 1991. 1163 p.
30. Новели О. Генрі. URL: http://www.aelib.org.ua/texts/ohenry__stories__ua.htm (дата звернення: 11.06.2019).

References:

1. Valgina N.S. (2000). *Sintaksis sovremennogo russkogo yazyka* [Modern Russian language syntax]. Moskva, 416 p.
2. Deichakivska O.V. (1997). *Syntaktyko-semantychni vlastyvosti diiesliv u funktzii zviazku* [Syntactic-semantic properties of verbs in the binding function].: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.04. Kyiv, 19 p.
3. Karanska M. (1995). *Syntaksys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Syntax of modern Ukrainian literary language]. Kyiv, 312 p.
4. Korunets I.V. (2000). *Teoriia i praktyka perekladu (aspektnyi pereklad)* [Theory and practice of translation (aspect translation)]. Kyiv, 446 p.

5. Nikolaevskaya R.R. (1981). O sootnoshenii leksicheskogo i grammaticheskogo urovney v sisteme sovremennogo angliyskogo yazyka [On the ratio of lexical and grammatical levels in the system of modern English]. *Sbornik nauchnykh trudov Moskovskogo pedagogicheskogo instituta inostrannykh yazykov im. M. Toreza*. Vyp. 173. Pp. 84–100.
6. Plotkin V.Ya. (1980). O putyakh evolyutsii analitizma v germanskikh yazykakh. Voprosy struktury angliyskogo yazyka v sinkhronii i diakhronii [About the ways of analyticism evolution in the Germanic languages. Questions of the structure of the English language in synchrony and diachronic]. Vyp. 4. Pp. 58–64.
7. Plotkin V.Ya. (1989). Stroy angliyskogo yazyka [Formation of English]. Moskva, 236 p.
8. Retsker Ya.I. (1974). Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika [Translation theory and practice]. Moskva, 215 p.
9. Smirnitkiy A.I. (1957). Sintaksis angliyskogo yazyka [Syntax of English]. Moskva, 284 p.
10. Suchasna ukrainska literaturna mova. Syntaksys [Modern Ukrainian literary language. Syntax] / Za red. I. K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka, 314 p.
11. Shulzhuk K.F. (2004). Syntaksys ukrainskoi movy [Syntax of Ukrainian]. Kyiv, 408 p.
12. Yartseva V.N. (1961). Istoricheskiy sintaksis angliyskogo yazyka [Historical syntax of English]. Moskva, 306 p.
13. Curme G.A. Grammar of the English Language. in 3 volumes – Boston: P. C. Heath&Co, 1931. Vol. 3. 427 p.
14. Collins COBUILD English Grammar – London: Collins. William Collins Sons Co Ltd, 1990. 485 p.
15. Jespersen O.A. Modern English Grammar on Historical Principles. – Heidelberg, 1932. Part 3. 416 p.
16. Jespersen O. Efficiency in Linguistic Change. Kobenharn: Ejnar Munksgaard, 1941. Pp. 321–333.
17. Olsson Yu. On the Syntax of the English Verb//Acta Universitatis Gothoburgensis. – Goteborg: Elanders Boktryckeri Actiebolag, 1961. 230 p.
18. Poutsma H. A Grammar of Late Modern English. – Amsterdam, 1931. Part 1. 892 p.
19. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. – M.: Vyssaja Skola, 1982. 391 p.
20. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – Longman Group Limited, 1985. 1779 p.
21. Rennsky M. English Verbo-Nominal Phrases. Some Structural and Stylistic Aspects // Travaux Linguistiques de Prague. – Prague, 1966. Vol.1. Pp. 289-299.
22. Trnka B. Analysis and Synthesis // English Studies: A Journal of English Letters and Philology. – Amsterdam, 1928. 58 p.
23. Ilish B. A. The Structure of Modern English / B. A. Ilish. – 2nd ed. – Moscow : Progress Publishers, 1971. 365 p.
24. O. Henry. Selected stories / O. Henry. Moskva, 1977. 375 p.
25. Grammatika angliyskogo yazyka / V. L. Kaushanskaya, E. V. Prokof'eva, R. L. Kovner i dr. Moskva, 2010. 384 p.
26. Barabash T. A. Grammatika angliyskogo yazyka. Moskva, 1983. 256 p.
27. Kobrina N. A. Korneeva M. I. Grammatika angliyskogo yazyka: Sintaksis. Moskva, 1986. 496 p.
28. Ukrainska mova: Entsyklopediia [Ukrainian language: Encyclopedia]. Kyiv, 2004. 824 p.
29. Webster's Ninth Collegiate Dictionary – Springfield, Massachusetts, USA: Merriam – Webster INC Publishers. 1991. 1163 p.
30. Novely O. Henri. URL: http://www.aelib.org.ua/texts/ohenry__stories__ua.htm (accessed: 11.06.2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-56>

УДК 821.161.2

Лаврусенко М.І.кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української та зарубіжної літератури
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка**ПСИХОАНАЛІЗ ЯК КЛЮЧ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РОДИННИХ СТОСУНКІВ У ПОВІСТІ
ВОЛОДИМИРА ДАНИЛЕНКА «ТІНІ В МАЄТКУ ТАРНОВСЬКИХ»**

Анотація. У повісті «Тіні в маєтку Тарновських» Володимир Даниленко змалював модель поведінки чоловіка і дружини у сучасній родині з позицій теорії психоаналізу З. Фрейда. Система подружніх стосунків, зображених у творі, відповідає усталеному в українському суспільстві стереотипу сім'ї. Автор приводить реципієнта до усвідомлення того, що сформовані в попередні часи стандарти родини у сучасному світі зазнають змін. Окрім досягнення статусу в суспільстві, актуальним для чоловіка і дружини є інтимна гармонія. Висновки письменника звучать суголосно тенденціям сучасної постмодерної літератури, яка відкрито говорить про заборонені в колоніальні часи теми, актуалізує право на свободу і щастя людини у всіх сферах.

Ключові слова: Володимир Даниленко, психоаналіз, Зигмунд Фрейд, родина, стосунки між чоловіком і жінкою.

Lavrusenko Maria

Vlodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

**PSYCHOANALYSIS AS A KEY TO INTERPRETATION OF FAMILY RELATIONS
IN VOLODYMYR DANILENKO'S STORY «SHADOWS IN THE TARNOVSKYI'S ESTATE»**

Summary. The article explores the specifics of depicting family relationships in Volodymyr Danylenko's story «Shadows in the Tarnovsky's Estate». It was emphasized that the passion of the author Z. Freud's theory influenced the writing of the analyzed story. The author affirms the opinion that in the modern Ukrainian world the traditional paradigm of relations between husband and wife is changing. On the example of the heroes of the story «Shadows in the Tarnovsky's Estate», Ally and Tadea Schvaguliak, the writer tries to convince the reader of the truth of Z. Freud's thesis that complexes produced in childhood influence the formation of a person's character and they are crucial in determining the psychological behavior of an individual in adulthood. The author investigates the past of the characters, forcing them, through the confession to psychologist Mendel to outline the life situations in which their attitude towards the opposite sex, to the family was formed. V. Danylenko emphasizes that patriarchal families, in which his characters grew are similar. The financial stability of family environment is more important for them than harmony in the intimate relationships of the spouses. There was also no trust between parents and children. The heroes formed distorted ideas about family relationships, which eventually became the reason for the destruction of their marriage. For intellectual reader the author suggests to evaluate the crisis of modern family relations not only from the standpoint of psychoanalysis, but also through assessing the relationship between men and women at other times. The author justifies the behavior of the heroes of his story, appealing to the details of the intimate life of people known in Ukrainian history and culture (Marko Vovchok, Opanas Markevych, Volodymyr Vynnychenko, Rosalia Lifshitz). In this way, the writer argues, the desire of man to be free, to feel happy in his personal life, is timeless. Thus, the story «Shadows in the Tarnovsky's estate» by Volodymyr Danylenko depicted a model of relationships between husband and wife in a modern family from the standpoint of Freud's theory of psychoanalysis. The system of family relations depicted in the story the corresponds to the family stereotype established in the Ukrainian society. The author brings the reader to an awareness that the standards of the family formed in previous times are changing in the modern world. In addition to achieving status in a society, an intimate harmony is relevant for husband and wife. The writer's conclusions sound consonant with the tendencies of contemporary postmodern literature, which openly speaks of prohibited in the colonial times of the theme, actualizing the right of freedom and happiness of a person in all areas.

Keywords: Volodymyr Danilenko, psychoanalysis, Zygmunt Freud, the family, the relationship between the husband and wife.

Постановка проблеми. Сучасний письменник В. Даниленко позиціонує себе із житомирською прозовою школою. Епос митця різноаспектний. Творам автора властивий і міфологізм, й іронія, і заглиблення в психологію людини, котра опинилась у межовій життєвій ситуації. Як автор постмодерний він не претендує бути відкривачем життєвих істин, проте тонко відчуває духовні запити масового й елітарного читача. Письменник, на наш погляд, просто констатує ті істини, котрі ніколи не перестають бути

актуальними. Прозаїк – інтелектуал, який розуміє убогість і лінх пересічної особистості, а також і динамізм буття сучасного суспільства, яке часто позбавлене бажання чи то можливості людини заглиблюватися у системне вивчення різних проблем. Цю місію В. Даниленко бере на себе, його книги містять своєрідні пігулки знань – правдиві розповіді про життя відомих людей, котрі заповнюють інтелектуальні лакуни сучасного читача.

Окремо зауважимо, що прозаїк відомий в українській культурі і як учений-літературоз-

навіть, як автор дисертації про психоаналітичний контекст прози Григора Тютюнника. Він, по суті, є одним із перших материкових українських дослідників, який застосував фрейдівську теорію до аналізу художнього твору. Захоплення психоаналітичною школою не могло не позначитися і на художній творчості самого прозаїка. Це засвідчує, зокрема, повість «Тіні в маєтку Тарновських», котра увійшла до однойменної книги разом із ще однією повістю – «Сонечко моє, чорне і волохате», – виданої 2012 року у Львові з рецензією В. Шнайдера «Демони кохання в маєтку Тарновських». Книга В. Даниленка була визнана кращою в номінації «Проза» 2012 року і отримала літературну премію Валерія Шевчука.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Повісті з цього видання не пройшли повз увагу літературознавчої науки, вони проінтерпретовані у відгуках, рецензіях і статтях О. Гончар [1], Т. Дігай [3], М. Лаврусенко [4], Т. Николіук [5; 6], Ю. Стахівської [7], В. Шнайдера [12] та ін. Дослідники звернули увагу на місце творчого доробку В. Даниленка в сучасному літературознавстві, окреслили проблемно-тематичну спрямованість його творів, визначили специфіку змалювання образів персонажів і т. ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз розвідок, присвячених дослідженню повісті В. Даниленка «Тіні в маєтку Тарновських», засвідчує, що літературознавцями системно не вивчено специфіку впливу психоаналітичної концепції З. Фрейда на змалювання родинних взаємин.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є окреслити особливості змалювання родинних стосунків у повісті В. Даниленка «Тіні в маєтку Тарновських» через призму психоаналізу. Нами уже наголошувалося на захопленні автором теорією З. Фрейда. Отож цікавим буде простежити «психоаналіз в дії», а саме: прокоментувати свідомо створену автором ситуацію, яка пояснюється з позицій теорії З. Фрейда і його послідовників.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що в інтерв'ю інтернет журналу «Літакцент» письменник стверджував: «Людина з чутливою психікою, якою наділено кожного більш-менш успішного письменника, спостережлива і цікава до своїх і чужих внутрішніх проблем. Вона – психолог від народження... покопавшись у собі, я зрозумів, що психологія цікавить мене як ключ до літературної творчості» [8].

Щодо написання повісті «Тіні в маєтку Тарновських», то В. Даниленко зізнається, що ідею сюжету йому подав режисер Сергій Архипчук, який розповів, що одного разу в Качанівці «став свідком дивної поведінки двох заможних киян, які переодягнувшись у старовинні костюми і справляли бенкет у маєтку українських поміщиків ... Знаючи, як проводяться сеанси психоаналізу, я вирішив написати повість, у якій чоловік і жінка, щоб розпалити вогнище згаслих почуттів, відвідують сеанси психотерапевта...» [8]. Зауважимо, що З. Фрейд, до теорії якої автор апелює у своєму творі (його герої отримують консультації у лікаря-психотерапевта, котрий знається на психоаналізі), не мав спеціальних праць, присвячених психології родинних стосун-

ків, проте його дослідження структури психіки, дитячої сексуальності і диференціації статей слугують фундаментом для пояснення поведінки чоловіка і жінки в сім'ї.

Отож, у центрі аналізованого твору – історія взаємин успішної у фінансовому плані київської родини Тадея й Алли Швагуляків, які мають доньку Анастасію, але охололи у подружніх стосунках. Герої намагаються відновити втрачені почуття і для вирішення проблеми звертаються до психоаналітика Олександра Менделя, котрий змушує їх переосмислити погляди на шлюб.

В. Даниленко через своїх героїв констатує зміну парадигми бачення родини, її цінностей у сучасному світі. Ідеал, який утверджувався в українському суспільстві протягом століть (за З. Фрейдом, це Над-Я або мораль [9]), і який вбачав завданням батьків жити разом заради дітей, у наші дні зазнає руйнування. Чоловік і жінка у нещасливому подружньому співжитті уже не готові в повній мірі пожертвувати власним щастям задля душевного комфорту нащадків. Пріоритети людини нинішнього світу – в свободі (за З. Фрейдом, це домінування Воно – підсвідомих бажань людини [9]).

Саме такими окреслює своїх героїв і В. Даниленко. І Тадей, і Алла Швагуляки – успішні люди. Вона – кандидат наук, працює в Інституті фольклористики і в журналі. Він – бізнесмен. Економічний добробут родини забезпечений. Сім'я має доньку, а, отже, батьківський інстинкт також реалізований (за З. Фрейдом, це Я (соціальне буття людини), яке узгоджує підсвідоме Воно з мораллю Над-Я [9]). Однак одна ніша в стосунках героїв не заповнена – це їхнє інтимне життя. На початку твору подружжя шукає виходу із цієї пікантної ситуації, адже вважає, що заради доньки вони мусять бути разом. У підтексті ж твору прочитується авторське запитання «Чи варто?», адже спільне життя щасливими героїв не робить. В. Даниленка цікавить, чого прагнуть чоловік і жінка задля задоволення життям, за яких обставин сфера інстинктів, підсвідомих бажань почне впливати на поведінку подружжя.

Згідно з теорією З. Фрейда, враження дитинства, отримані насамперед у сім'ї, мають важливий вплив на формування характеру людини, є вирішальними у визначенні психологічної поведінки індивідуума в дорослому віці. У повісті письменник підкреслює свою прихильність до цього твердження дослідника. Автор робить екскурс в дитинство персонажів, змушує їх через сповідь лікарю-психоаналітику Менделю окреслити ті життєві ситуації, у яких формувалося їхнє ставлення до протилежної статі, до сім'ї.

І Тадей, й Алла виховувалися в патріархальних родинах, у яких було табу відкрито говорити про стосунки чоловіка і жінки. Родинні взаємини виглядали лише як система заборон і «треба». Корінь проблем у стосунках героїв автор вбачає у їхньому дитинстві. Жінка зауважує: «Батьки виховували мене за старосвітськими звичаями у суворій любові. З дитинства я мала все необхідне» [2, с. 101]. Але добропорядне виховання дівчинки йшло у розріз з тим, що вона відчувала і бажала. Через діалог Алли з Менделем автор говорить читачеві про те, як у героїні зароджувалася свідомість жінки. Перші пам'ятні

історії дівчинки були про перегляд кінофільму з любовною сценою, спостереження за поцілунком дівчини і хлопця, з першими черевичками, котрі викликали в маленькій красуні відчуття захоплення собою. Однак ці емоційні переживання дитини не цікавили рідних. Батьків хвилювало навчання Алли як перспектива вирватися із села. Реакція матері на шкільне кохання доньки була негативною. Його родина розглядала як крок у прірву, як майбутню нереалізованість: «Я цуралася сільських дітей і була вся в книжках і своїх фантазіях. Батьки вбили мені в голову, що село – це таке місце на землі, де вмирають останні надії, тому я душила в собі всі інстинкти, навіть коли вони рвалися на волю, розпираючи шкільну сукню, під якою вже налились цілком жіночі форми» [2, с. 103]. Бетті Фрідан у книзі «Загадка жіночності» наголошує, що проблема жіночої неповноцінності криється не в особистості жінки, а в структурі патріархальної сім'ї, у тих законах, на яких виховується дитина [10]. До цієї ж думки, як бачимо, схиляє свого читача і В. Даниленко.

Подібні відчуття переживав у дитинстві і Тадей. Його батьки були вчителями. «Я був слухняним вчительським хлопчиком, що з першого класу в усьому мав бути кращим за інших» [2, с. 105]. Сам герой зауважує, що уявлення про жінок у нього формувалося «у такій родині, де сповідувався культ успіху» [2, с. 106]. Анти-світ цих уявлень формувала вулиця, однолітки. Остання відкривала перед хлопчиком гріховну природу жінки і ця сторона її сутності цікавила героя, як він зізнався у діалозі з психоаналітиком, більше, ніж той ідеал, який культивувала його родина.

Отже, і Тадей, і Алла виховувалися у консервативних сім'ях, котрі стежили за цнотливим життям своїх дітей. Вибір першої дружини Тадеєм цілком був суголосний родинним поглядам на жінку. Однак цей шлюб не склався, бо в голодні 90-і Стефанія поїхала заробляти гроші до Неаполя, згодом вийшла там заміж за багатого італійця і забрала з собою доньку. Чоловік не бачив причини розлучення у собі, списував усе на економічні обставини у країні. Насправді ж він не задовольняв одну із основних своїх функцій як чоловіка і батька – не міг фінансово забезпечити родину. А це, на думку психолога Хайлі Уїлларда, – одна із ключових потреб жінки, котра перебуває у шлюбі [11].

Другу дружину Тадей обирає за тими ж критеріями, що й першу. Герой зізнається Менделю, що його обраниці мають багато спільного: «Вони обидві – втілення добропорядності. Я б сказав, що це ідеальні жінки для сім'ї. Не вимогливі, без фанатерії, люблять дім, затишок. Про таких жінок мріє кожен чоловік, що хоче створити тихий родинний затишок» [2, с. 109]. Отже, тип життєвої супутниці героя визначає сформований родинно моральний ідеал.

В історії створення родини Алла теж мала невдачі. Вихована сім'єю добропорядність, опіка над чоловіком, прагнення створити йому домашній комфорт дуже швидко стала причиною розриву з нею першого чоловіка, котрий у пошуках повноти життя пішов до іншої жінки. У Тадеєві вона побачила те «поле битви», до якого її все

дитинство готувала родина. Він створив для неї фінансовий комфорт, вона ж народила доньку й забезпечила затишок і спокій у домі.

Причину проблем у родині Швагуляків автор коментує також через аналіз стосунків героїв з їхніми батьками. Подружжя зізнається неодноразово Менделю в тому, що вони виховувалися у патріархальних родинях з виразним домінуванням батькового слова у вирішенні проблем. Ідеалом для Алли був батько – чоловік із міцним внутрішнім стрижнем. Він був освіченою людиною, котра легко знаходила спільну мову навіть із професорами; був гідним українцем, який припинив спілкування з рідним братом з-за неповаги останнього до своєї мови; умів бути відповідальним і за свою родину, і за інших. Донька зауважує, що батькову місію в родині вона усвідомила тільки після його смерті. Зовні сувора мати тільки створювала ілюзію того, що вона вирішувала проблеми. Насправді їх подоланню сприяв тато.

Авторитетом, який вплинув на формування світогляду Тадея Швагуляка, був також батько – національно свідомий чоловік, який після розгрому формувань УПА на території Західної України виказав своє невдоволення новою владою, встановивши серед ночі на місцевій ратуші жовто-синій прапор. «Всі його вчинки були маскулістичні й позначені чоловічим стилем мислення», – підкреслював Тадей [2, с. 117]. Герой зізнається, що авторитет тата вплинув на його захоплення музикою, а саме чоловічими голосами Миколи Кондратюка, Дмитра Гнатюка, Бориса Гмирі. Син наголошує, що мати була під повним контролем батька.

Однак в обох патріархальних родинях дружини зраджували своїм чоловікам, прагнучи змінити пісні суворі закони сімейного життя, відчути свободу (за З. Фрейдом, реалізації підсвідомих бажань). У розмові з Менделем герої зізнаються, що вони були свідками гріхопадіння їхніх матерів. Табу, що виховувалися з дитинства в Тадеєві й Аллі, їхнє порушення дорослими, сформували у чоловікові й жінці викривлене бачення родинних стосунків, своєрідний комплекс-конфлікт, котрий згодом позначився на їхніх подружніх взаєминах. Герої підкреслюють, що у їхніх сім'ях благополуччя і гармонія були показними, для людей.

В. Даниленко приводить читача до розуміння того, що з дитинства у Тадея і Алли склалося своє, індивідуальне, але дуже подібне уявлення про родину, яка за зовнішнім суспільним благополуччям ховає серйозні проблеми в інтимних стосунках. Прикметно, що раціональна сфера мислення героїв засвідчує потребу існування їхньої родини, попри усвідомлення дискомфорту в стосунках. Письменник доводить дієвість фрейдівської формули витіснення істинних бажань індивіда у підсвідоме. Автор так аналізує внутрішні переживання жінки: «Алла спостерігала за Тадеєм і відчувала, що хоче шукати іншого чоловіка. – Але ця думка її лякала. – Тадей мав свої вади, але чеснот у нього було більше» [2, с. 122]. Щодо чоловіка, то він розмірковував про свою неспроможність зробити щасливою власну дружину. Письменник зауважує: «Він порівнював її з жінками зі своєї роботи і розумів, що вона виглядає краще за багатьох своїх ровесниць і на-

віть молодших жінок... Адже вона подобається, напевне, багатьом чоловікам і, мабуть, не один хотів би опинитися з нею в ліжку» [2, с. 125].

Емоційно герої тягнуться абсолютно до інших партнерів. Через їхні діалоги з Менделем В. Даниленко з'ясовує найбільші враження подружжя з дитинства. Для Алли це були відчуття, котрі сколихнули її жіночу природу (спостереження за інтимними сценами в кіно і в житті), для Тадея – це потяг до гріховних жінок, які своєю поведінкою не вписувалися в канон патріархальної цнотливої жінки. Комплекси дитинства дають про себе знати у дорослому житті героїв. Підсвідомо вони шукають реалізації своїх таємних бажань. Алла вперше це відчула в театрі, коли спостерігала за поведінкою літньої пари, у якій роки спільного життя не вихлостили почуття, не забрали романтику із стосунків. Тадей – під час подорожі до Польщі, коли його збентежила відверта поведінка лемківської сільської жінки.

Погодись О. Гончар, яка твердить, що причиною повісті В. Даниленка є те, що «герої ходять по краю прірви, лаконічно і ясно розмірковують над життям, і навіть за таких умов роблять висновки» [1]. Приспану і табуйовану з дитинства сферу життя намагається реанімувати Олександр Мендель через сеанси психотерапії. Як прихильник теорії З. Фрейда, В. Даниленко і свого читача схиляє до думки, що спеціалісти з психоаналізу можуть допомогти людині вирішити проблеми. Лікар тонко відчув, яких партнерів потребують Алла і Тадей. Він змусив їх артикулювати своє розуміння ситуації в родині і прокоментувати бажання. Відверті сповіді героїв побудовані на логіці фрейдівського психоаналізу. Алла свої проблеми у стосунках із чоловіками бачить у минулому власної матері, котра прагнула романтичних стосунків, але так їх і не отримала («Йй потрібен був пристрасний романтичний чоловік, а не делікатний м'який тато» [2, с. 132]). Поведінка нещасливої у шлюбі матері змодельована і майбутнє інтимне життя доньки: «Я боялася почуттів і хотіла їх, і це розривало мою душу. Я жила, як черниця, гамуючи в собі вогонь кохання» [2, с. 132]. Тадей ділиться з Менделем розумінням того, що у виборі дружини він помилився, оскільки «господарем у виборі жінки є не розум» [2, с. 135]. І Тадей, й Алла визнають фіаско родинних стосунків. Жінка твердить: «Насправді він і я глибоко нещасні. Ми не можемо розлучитися і не можемо бути щасливими» [2, с. 132]. Чоловік приходиться до такого ж висновку: «Начебто в нас благополучна сім'я, ми забезпечені, не зраджуємо один одному, не сваримося, але насправді нещасливі» [2, с. 133]. У цих зізнаннях чітко окреслюють підсвідомі інтимні бажання героїв, які були витіснені і сублімовані у сферу їхнього соціального буття (забезпеченої родини, яка має доньку у т. ін.).

Прикметно, що проблеми в стосунках батьків відчуває і донька Настуня. Інстинктивно вона бачить сценарій свого життя такий, як і в однокласниці Зосі Бобель, у якої батьки розлучилися. Дитина відверто запитує батьків: «Ви ж не збираєтеся мене кидати?» [2, с. 123]. Запитання дитини стає поворотним у розв'язанні кризи стосунків героїв Даниленкової повісті. Організована Менделем костюмована вечірка в маєтку поміщиків

Тарновських ставить крапку у життєвому виборі героїв. Вони скидають із себе тягар традиційної моделі сім'ї, який виховувався у них з дитинства. Поведінка героїв набуває постмодерних рис. Вони розкуті, вільні, вони йдуть за своїми інстинктивними тілесними бажаннями. Хоча, зауважимо, відкриваються герої не обраним за мораллю партнерам, а тим, до кого їх тягне підсвідоме (для Алли – це романтичний актор Денис Пуленко, для Тадея – акторка-танцюристка Ольга Фафлей).

В. Даниленко у повісті «Тіні в маєтку Тарновських» ні в якій мірі, на наш погляд, не засуджує своїх героїв. Він намагається переконати цнотливого читача в тому, що людина повинна мати право на щастя і свободу вибору. Виклики сучасного суспільства нівелюють національно сформований архетип сім'ї. Актуальними стають питання не тільки матеріального, духовного, а й інтимного комфорту подружжя. Не задоволення одного із цих аспектів стає причиною руйнування родинних стосунків.

Читачеві-інтелектуалу кризу сучасних шлюбних взаємин письменник пропонує оцінити не тільки з позицій психоаналізу, а й через оцінку стосунків між чоловіком і жінкою в минулі часи. Автор виправдовує поведінку героїв своєї повісті, шоразу апелюючи до подробиць інтимного життя відомих в українській історії та культурі людей – Марка Вовчка та її чоловіка Опанаса Маркевича, Володимира Винниченка та його дружини Розалії Лифшиць. В аргументах автора присутні також лінгвістично-філософські опуси щодо значення слів «кохання» і «любов», екскурси в минуле села Качанівка, де розташований маєток мецената Тарновського, у якому збиралася українська мистецька еліта в пошуку розваг та відпочинку, коментарі щодо картин О. Пимоненка та ін. Критика дорікає В. Даниленку в перенасиченості розповідної манери енциклопедичними матеріалами. Т. Дігай зауважує: «І хоча реалізм фактології зі скарбниці світової культури, за принципом вільних асоціацій, наразі виконує роль адвоката письменника, художне втілення заявленої теми неочікувано малопереконливе» [3]. Вважаємо, що в такий спосіб письменник стверджує актуальність проблем, зображених у повісті, і, головне, позачасовість прагнення людини бути вільною, а також щасливою в особистому житті.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження повісті В. Даниленка «Тіні в маєтку Тарновських» дає нам право стверджувати, що письменник у своєму творі запропонував читачеві модель поведінки чоловіка і жінки в родині, аргументовану теорією психоаналізу З. Фрейда. Система подружніх стосунків, змальованих у творі, відповідає усталеному в українському суспільстві стереотипу сім'ї. Автор приводить реципієнта до усвідомлення того, що сформовані в попередні часи стандарти родини у сучасному світі зазнають змін. Окрім досягнення статусу в суспільстві, актуальним для чоловіка і дружини є інтимна гармонія. Висновки письменника звучать суголосно тенденціям сучасної постмодерної літератури, яка відкрито говорить про заборонені в колоніальні часи теми, актуалізує право на свободу і щастя людини у всіх сферах.

Список літератури:

1. Гончар О. Криза сучасного шлюбу. URL: https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/22213/ (дата звернення: 17.07.2019).
2. Даниленко В. Тіні в маєтку Тарновських. Повісті. Львів: ЛА «Піраміда», 2012. 180 с.
3. Дігай Т. Зачароване коло пошуку формули кохання. URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=80370> (дата звернення: 17.07.2019).
4. Лаврусенко М. Проблема родинного щастя у повісті Володимира Даниленка «Сонечко моє, чорне і волохате». *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*. 2018. Випуск 1(21). С. 78–82.
5. Николок Т. Кохання у стилі Володимира Даниленка. *Українська літературна газета*. 2012. 10 серпня.
6. Николок Т. Психологічний портрет творчої особистості в повісті Володимира Даниленка «Сонечко моє, чорне й волохате». *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2014. № 21–22. С. 27–34.
7. Стахівська Ю. Світлотінь Володимира Даниленка. *День*. 2013. №8–9. 18–19 січня.
8. Ткаченко В. Народу, який придумав борщ і космічні ракети, вистачить глузду, аби перебраться на інший берег, балануючи над прірвою (інтерв'ю з Володимиром Даниленком, 20 вересня 2012 року). URL: <https://rozmova.wordpress.com/2013/01/21/volodymyr-danylenko/> (дата звернення: 17.07.2019).
9. Фрейд З. Психология бессознательного. Москва : Просвещение, 1989. 448 с.
10. Фридан Б. Загадка женственности. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1019773> (дата звернення: 17.07.2019).
11. Харли Уиллард Ф. Законы семейной жизни. URL: <http://www.schastie.by/semia/zakony-semejnoj-zhizni-0.html> (дата звернення: 17.07.2019).
12. Шнайдер В. Демони кохання в маєтку Тарновських. *Тіні в маєтку Тарновських*. Повісті / Даниленко В. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 165–177.

References:

1. Honchar O. (2012). Kryza suchasnoho shliubu [The crisis of modern marriage]. Available at: https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/22213/ (accessed: 17 July 2019).
2. Danylenko V. (2012). Tini v maietku Tarnovskyykh. Povisti [Shadows in the Tarnovsky's estate]. Lviv : LA «Pyramid». (in Ukrainian).
3. Dihai T. (2012). Zacharovane kolo poshuku formuly kokhannia [An enchanted circle of search of love formula]. Available at: <http://maysterni.com/publication.php?id=80370> (accessed: 17 July 2019).
4. Lavrusenko M. (2018). Problema rodynnoho shchastia u povisti Volodymyra Danylenka «Sonechko moie, chorne i volokhate» [The problem of family happiness in the story of Volodymyr Danylenko «My sun, black and hairy»]. *Scientific Herald of the V.O. Sukhomlynsky Mykolaiv National University. Philological sciences (literary studies)*, vol. 1, no. 21, pp. 78–82.
5. Nykoliuk T. (2012). Kokhannia u styli Volodymyra Danylenka [Love in the style of Volodymyr Danylenko]. *Ukrainian Literary Newspaper*, August 10.
6. Nykoliuk T. (2014). Psykholohichniy portret tvorchoi osobystosti v povisti Volodymyra Danylenka «Sonechko moie, chorne y volokhate» [Psychological portrait of a creative person in the story of Volodymyr Danilenko «My sun, black and hairy»]. *Actual problems of Ukrainian literature and folklore*, no. 21–22, pp. 27–34.
7. Stakhivska Yu. (2013). Svitlotin Volodymyra Danylenka [Lighting of Volodymyr Danylenko]. *Day*, no. 8–9, January 18–19.
8. Tkachenko V. (2012). Narodu, yakyi prydu mav borshch i kosmichni rakety, vystachyt hluzdu, aby perebratysia na inshyi bereh, balansuiuchy nad prirvoiu (interviu z Volodymyrom Danylenkom, 20 veresnia 2012 roku) [The people who came up with borsch and space rockets will have the sense to move to another shore, balancing over the abyss (an interview with Volodymyr Danylenko, September 20, 2012)]. Available at: <https://rozmova.wordpress.com/2013/01/21/volodymyr-danylenko/> (accessed: 17 July 2019).
9. Freid Z. (1989). Psykholohyia bessoznatelnoho [Psychology of the unconscious]. Moscow : Education. (in Russian).
10. Frydan B. Zahadka zhenstvennosti [The riddle of femininity]. Available at: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1019773> (accessed: 17 July 2019).
11. Kharly Uyllard F. (1992). Zakony semeinoi zhyzny [Laws of family life]. Available at: <http://www.schastie.by/semia/zakony-semejnoj-zhizni-0.html> (accessed: 17 July 2019).
12. Shnaider V. (2012). Demony kokhannia v maietku Tarnovskyykh [Demons of love in the Tarnovsky estate]. *Tini v maietku Tarnovskyykh. Povisti* [Shadows in the Tarnovsky's estate]. Lviv : LA «Pyramid», pp. 165–177.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-57>

УДК 801.6

Манько Р.М.старший викладач кафедри світової літератури та славістики
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка**Іваночко Г.О.**доцент кафедри світової літератури та славістики
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка**Григорчук В.О.**студентка філологічного факультету
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ДІЕСЛІВНА СИНОНІМІЯ НА ПОЗНАЧЕННЯ РУХУ В ЗБІРЦІ АДАМА МІЦКЕВИЧА «КРИМСЬКІ СОНЕТИ»

Анотація. Проаналізовано дослідження на обрану тему та словники польської синонімії. Досліджено роль синонімів в урізноманітненні мовлення та збагачення лексичного складу мови. Доведено, що хоча синонімія належить до добре вивчених проблем в мовознавстві, між польськими мовознавцями немає одностайної думки щодо визначення і дефініції синонімів. Способи їх розуміння залежать від еволюції лінгвістичної рефлексії і від вибору певної концепції слів теорії. Поділ на групи та підгрупи близькозначних слів говорить про розвиток польської мови, її неоднорідність та багатство, можливість створення нових синонімічних зв'язків. Виявлено, що незважаючи на докладний поділ синонімів, межі між групами є умовними і можуть стиратися. Для того, аби слова виступали в одному синонімічному ряді, не обов'язково, щоб вони мали спільний корінь. З'ясовано схожість тематичних груп у польській та українській синонімії (діалектизми, професіоналізми, жаргонізми і т. д.). Доведено, що у художньому стилі синоніми застосовуються для урізноманітнення викладу, уникнення монотонності та повторів. Їх функція естетично-зображальна. У художній мові найпоширеніші емоційно-експресивні синоніми. Їх вплив на суттєве сприйняття посилюється шляхом авторських семантичних неологізмів, тропічних вживань, звукопису та інших літературних прийомів. Розглянуто синонімічні ряди дієслів у збірці Адама Міцкевича «Кримські сонети». Простежено, що найчисленнішими у збірці є дієслова на позначення руху, стану людини («дивитися», «чути», та «говорити») та дієслова, які вказують на тривалість дії (тривалий процес або одноразова дія). Дієслова на позначення руху додають оповіді динамічності, роблять пейзаж живим, створюють зорові ефекти в уяві реципієнта.

Ключові слова: синонімічний ряд, дієслова, реципієнт, стан людини, процес лексика, стилістика, поезія.

Manko Ruslana, Ivanochko Hanna, Hryhorchuk Viktoria

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

VERBAL SYNONYMY ON DENOTATION OF MOTION IN COLLECTION «CRIMEAN SONNETS» BY ADAM MICKIEWICZ

Summary. The given article deals with analysis of the research on a select theme and dictionaries of Polish synonymy. The role of synonyms in diversity speech and enriching of lexical composition of language are investigated. It is proven that although synonymy belongs to the well-studied problems in linguistics, there is not a unanimous idea between the Polish linguists in relation to determination and definition of synonyms. The ways of their understanding depend on the evolution of linguistic reflection and from the choice of certain conception of words of theory. A division on groups and sub-groups of words with close meaning points out development of the Polish language, its heterogeneity and richness, possibility to create new synonyms connections. It is discovered that despite the detailed division of synonyms, confines between groups are conditional and can be obliterated. In order to the words stand in one synonyms row it is not necessary to have a common root. The similarity of thematic groups in the Polish and Ukrainian synonymy is found out (dialects, professionalisms, jargons, etc.). It is shown that synonyms are used for presentment diversity in the fiction style and to avoid of monotony and repetitions. Their function is aesthetical and descriptive. The most widespread synonyms in language of fiction are emotionally expressive synonyms. Their influence on substantial perception increases by author's semantic neologisms, tropes using, sound writing and other literary things. The synonyms rows of verbs are considered in collection «Crimean sonnets» by Adam Mickiewicz. It is traced the most numerous in collection are verbs on denotation of motion, person condition («to look», «to hear» and «to talk»), and verbs which specify duration of action (long process or disposable action). Verbs on denotation motion add dynamic to description, do landscape living, and create visual effects in imagination of recipient.

Keywords: synonyms row, verbs, recipient, person condition, process, vocabulary, stylistics, poetry.

Постановка проблеми. Останніми десятиріччями поживалося вивчення лексичного складу художніх творів. Дослідники багато уваги приділяють вивченню лексичних синонімів, антонімів, омонімів та інших стилістичних засобів, їх складу та функціям у творах письменників.

Для кожного письменника важливо уміло по-слуговуватись синонімією. Їх вживання робить мовлення виразнішим і значеннєво багатшим, вони сприяють чіткішому окресленню висловленої мовцем думки.

Явище синонімії найширше та найкраще представляє лексичне багатство мови та є

невичерпним джерелом стилістики. Без використання синонімів мова стає кучою, бідною та нецікавою.

На жаль, в силу своєї нелюбові до читання літератури, а я наслідок, малого словникового запасу, люди все рідше й рідше використовують у своїй мові синоніми. Особливо це стосується молоді, яким читання соціальних мереж замінюють книги. Тому я вважаю, що дослідження синонімії є актуальним, щоб показати багатство кожної мови, зокрема й польської, і зацікавити людей до читання художньої літератури. Вчитель повинен приділяти багато уваги лексичним засобам мови, аби викликати в учнів бажання вивчати та популяризувати її. Найкраще у цьому допоможуть твори художньої літератури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженням синонімів займалися такі польські мовознавці, як: С. Скорупка, М. Банько, Р. Пшибилська, Г. Саткевич, А. Марковський, Є. Гроджинський, М. Скажинський, Й. Токарський, А. Вежбіца, М. Гроховський та інші.

Мацей Гроховський у 1982 році в м. Торунь видає працю – нарис лексикології та лексикографії, у якій зокрема досліджує семантичні зв'язки між лексичними одиницями (синонімія, гіпонімія, антонімія та конверсія). Він пише про те, що: «Термін «синонімія» вживається досить часто не тільки для назв відношень між рівнозначними виразами, але теж як назва відношень між близькозначними виразами...»¹ [3, с. 72].

У «Працях філологічних» з 1998 року Алісія Нагурко поділяє синонімію на контекстну та ситуаційну, тобто вважає, що деякі слова можуть виступати синонімами лише у певному контексті або у певній ситуації, окремо позначаючи абсолютно різні поняття. У 2004 році у співавторстві Лажинського та Букгардта видає «Дистинктивний словник синонімів», поєднує функції словника та мовного посібника. Всеосяжний граматичний опис доповнює інформацію про типові асоціації, які викликають слова і багатий матеріал автентичних цитат з декількох сотень книг і газет.

Ще у 70-х роках ХХ століття Станіслав Скорупка представив «Словник синонімів», який є «близьким до ідеалу». В такому словнику ми можемо знайти: не тільки синонімічні вирази, але також фразеологічні зв'язки, які їм відповідають; короткі, але докладні дефініції кожного синоніму; приклади застосування синонімів в контексті; посилання на пов'язані синонімічні групи.

На думку Алли Кравчук, яка також спробувала розділити синоніми у різні групи, визначити їх функції та проблеми дефініції, розв'язання цих питань є у «Словнику польських синонімів» за редакцією Зофі Кужової та «Дистинктивному словнику синонімів» Алісії Нагурко, Марка Лажинського та Ганни Букгардт [1, с. 95].

Отож, можна зробити висновок, що дослідники польської синонімії відвели лексичним засобам допоміжну роль, яка полегшує опис значення слова.

Дослідження польської синонімії мають багату традицію в історії польського мовознавства.

Важливість вивчення синонімів виникає з того, що вони є фундаментальним елементом повсякденної мови:

Польська дослідниця Алісія Нагурко зазначає: «Синонімія разом з полісемією є характерною, дефініційною властивістю повсякденної мови. Обидві ті риси відрізняють її від штучних мов. Те, що було б вадою тих останніх, є перевагою мови як предмета лінгвістики, роблячи її спроможною до переступання власних можливостей, хоча б через метафоризацію, парафразу, діатезу і тому подібне» [5, с. 330].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Хоч синонімія належить до добре вивчених проблем в мовознавстві, між польськими мовознавцями немає одностайної думки щодо визначення і дефініції синонімів. Способи їх розуміння залежать від еволюції лінгвістичної рефлексії і від вибору певної концепції і теорії.

Творчістю Адама Міцкевича цікавилися Іван Франко, Тарас Шевченко, Петро Куліш, Левко Боровиковський, Микола Костомаров, Максим Рильський, які були першими із перекладачів творів Адама Міцкевича українською мовою. Беззаперечно, чільне місце у цьому ряді займає Петро Гулак-Артемівський, який познайомив українського читача з твором «Пан Тадеуш».

«Країна розкоші прослалась наді мною, вгорі – блакить ясна, тут – лиця чарівні», – писав про Україну видатний польський поет Адам Міцкевич, якого Іван Франко назвав «найбільшим поетом польської нації і одним із найгеніальніших людей, яких видало людство».

Перебування поета в українському Криму було переломним моментом, після якого і виходять друком «Кримські сонети». Співвітчизник Міцкевича, Маурицій Мохнацький назвав збірку «новим поетичним відкриттям».

Мета нашого дослідження – вивчення дієслівної синоніміки та синонімічних рядів творів Адама Міцкевича зі збірки «Кримські сонети».

Виклад основного матеріалу дослідження. Слова можуть не завжди бути в синонімічному зв'язку між собою. Це залежить від контексту, у якому вони вживаються. Слово є відкритою формою і може набувати нових значень та втрачати попередні, воно може вступати у нові синонімічні ряди або створювати свої.

Алла Кравчук виділила основні групи синонімів за їхніми ознаками:

Синоніми, які відрізняються змістом: у рівні інтенсивності риси (інтенсифікаційні синоніми); у значенневих відтінках.

Синоніми, які різняться стилістичним забарвленням: синоніми з різним емоційним характером, який завжди ставиться в опозицію до нейтрального виразу; так звані стильові синоніми, тобто ті, які належать до різних стилів мови; синоніми, які є поширеними у різних групах мовців; територіальні синоніми, де в опозиції до загальнопольського виразу протиставляється діалектизм чи регіоналізм; хронологічні синоніми, де сучасному виразу є відповідник із розряду застарілих [1, с. 94].

З огляду на зовнішню будову, синоніми діляться на дві групи: різнокореневі синоніми –

¹ Тут і далі – переклад цитат з польської мови – авторів статті – Р. М. та В. Г.

це ті, які не є зв'язані словотвірно, а отже мають зовсім іншу будову; спільнокореневі синоніми (однокореневі) – це лексичні одиниці, які поєднані з словотвірно – етимологічного погляду, тобто такі, які походять від одного й того ж виразу, але можуть відрізнятися емоційним забарвленням, яке вносять форманти.

Така кількість груп та підгруп близькозначних виразів говорить про розвиток польської мови, її неоднорідність та багатство, можливість створення нових синонімічних зв'язків. Та незважаючи на докладний поділ синонімів, межі між цими групами є умовними і можуть стиратися. Для того, аби слова виступали в одному синонімічному ряді, не обов'язково, щоб вони мали спільний корінь.

Роль синонімії в історичному розвитку лексики і її системної організації нині вважається незаперечною і суттєвою. Вона проявляється в процесах конкуренції, диференціації, а також аналогії синонімів. Синонімія, безсумнівно, є однією з найважливіших семантичних відносин, які організують лексику, створюючи лексичну карту мови.

Часто виділяють часткові синоніми – слова, в яких загальні риси являють собою лише частину всіх ознак. Якщо слова в діапазоні не відрізняються за семантичними ознаками, а також повністю взаємозамінні в контексті, то їх можна назвати абсолютними синонімами.

Стилістичні синоніми (еквіваленти) – це пари слів, які за характером різних типів (емоційний, хронологічний, територіальний) з'являються в різних варіантах мови і зазвичай залишаються, якщо використовують фонологічні формулювання, в додатковому розподілі; їхня конвертованість у контекстах зазвичай неможлива без порушення стилістичної узгодженості (однорідності) тексту.

Формальні синоніми утворюють пари найчастіше семантично і стилістично різні, але диференційовані граматично або лексично, наприклад, слова, формально належать до категорії різних частин мови або слова і фрази.

Використання синонімів є неоднорідним. Наприклад, люди різних професій складатимуть зовсім різні синонімічні ряди, надаючи їх членам емоційного забарвлення (порівняйте сленг студентів, медичну термінологію та, наприклад коментар до футбольного матчу).

Аналізуючи «Словник польської мови», під редакцією Вітольда Дорошівського, Анджея Марковський зробив висновок, що 1/3 синонімічних рядів утворюють іменники, на другому місці – прикметники, після яких йдуть дієслова і невелику частину становлять прислівники [2, с. 5].

Синонімічний ряд слів є дуже багатим, тому аби уникнути недоречного їх використання, потрібно знати те, як правильно послуговуватися синонімами і де їх можна вживати. Уміле й доречно використання синоніміки – один з найважливіших показників майстерності письменника, публіциста оратора.

Найменше синонімія використовується у науковому та офіційно – діловому стилях. Це зумовлено бажанням уникнути двозначності фраз та конкретизації оповіді. Тексти наукової літератури та офіційно – ділового стилю насичені різ-

ною термінологією, до якої важко дібрати синоніми, які повністю відповідатимуть терміну і не змінюватимуть значення тексту.

Найбільше синонімів можна знайти у художньому, розмовному та публіцистичному стилях, де вони служать для широко опису дійсності, привертання уваги та емоційного навантаження.

Для позначення руху автор використовує такі дієслова: *wpłynąć, nurzyć się, brodzić, omijać, zapadać, wshodzić, jechać, snuć się, rozciągać, zrywać, łączyć, wyciągać, biegać, wznosić się, lecieć, padać, iść, żeglować, minąć, przeskakiwać, wdzierać się, padać, przelatywać, opuszczać, odwrócić, stać, przejść, rozchodzić się, skakać, kołysać, uciekać, ukłekać.*

Серед цього ряду можна виділити нейтральні слова *iść* / йти («*Wstąpił geniusz śmierci i szedł do okrętu, / Jak żołnierz, szturmujący w połamane mury*» [4, с. 4]) та *jechać* / їхати («*Ze słyszałbym głos z Litwy. – Jedźmy, nikt nie woła!*» [4, с. 3]).

Слова *wznosić się* / підійматися та *lecieć* / летіти позначають момент польоту: «*Wznosi kark, zdeptał fale, i skroś niebios leci...*» [4, с. 4].

Деякі слова на позначення руху означають рух з одного боку в інший: *nurzyć się* / зануритися («*Wóz nurza się w zieloność i jak łódka brodzi...*» [4, с. 2]), *skakać* / скакати («*Ja skaczę, ty z gotowym biczem i ostroga...*») і *kołysać* / колисати.

Дієслова на позначення руху додають оповіді динамічності, роблять пейзаж живим, створюють зорові ефекти в уяві реципієнта.

Ліричний суб'єкт іде через степ, так би мовити, вимушено мандрує, тому використання дієслівних синонімів на позначення руху є доречним, аби описати мандрівку, як акт постійного переміщення у просторі.

Дієслова на позначення руху також викликають у нас слухові асоціації: наприклад коли вуж своїми слизькими грудьми ковзає по траві, ми відразу чуємо шум трави, а коли ліричний суб'єкт іде на возі, ми чуємо скрип старих коліс.

На позначення стану людини Адам Міцкевич використовує такі дієслова: *słyszecь, drzemieć, śmieć się, bujać, tchnąć, pisać, wołać, usnąć, rozmawiać, zbudzić się, pozwalać, spać, czekać, szumieć, przegłądać się, mówić, całować, wabić, kochać, pamiętać, widzieć.*

У збірці «Кримські сонети» найбільше використано дієслівних синонімів до слова «говорити»: *wołać* / кликати («*Ze słyszałbym głos z Litwy. – Jedźmy, nikt nie woła!*» [4, с. 7]), *rozmawiać* / розмовляти («*Podróźni często przy twym rozmawiają grobie...*» [4, с. 7]), *mówić* / казати («*Mówi do serca głosem, tajemnym dla ucha*» [4, с. 9]), *szumieć* / шуміти («*Rannym szumi namazem niwa złotokłosa*» [4, с. 9].

Слово «*wołać*» – акт того, що людина підвищує голос і когось кличе; «*rozmawiać*» – розмова двох об'єктів (не обов'язково людей); «*mówić*» – монолог однієї людини, «*szumieć*» – створення шуму, нерозбірливі звуки.

Як не дивно, у циклі «Кримські сонети» автор за допомогою дієслів описав всі стадії сну: *drzemieć* / дримати («*Żagle, na kształt chorągwi gdy wojnę skończono, / Drzemią na masztach nagich*» [4, с. 9]), *usnąć* / заснути («*Usypiam pod skrzydłami ciszy i ciemnoty*» [4, с. 10]), *budzić* / будити («*Wtem budzą mię rażące meteoru błyski*» [4, с. 10]), *spać* / спати («*Ziemia śpi, mnie snu nie ma*» [4, с. 8]).

Використання дієслівних синонімів на позначення стану людини в цій збірці є логічно

виправданам, адже всі поезії циклу об'єднані однією темою – страхом перед невідомістю і тугою за рідним краєм.

Висновки даного дослідження. Дієслова у збірці Міцкевича надають динамізму оповіді, оживлюють природу, роблячи її не просто тлом для внутрішніх переживань вигнанця з рідного краю, а ще однією дійовою особою, яка шумить, розмовляє, грізно та зрадницьки мовчить.

Отже, використання синонімів та інших лексичних засобів дуже важливе. Воно не дає вмерти мові, постійно збагачує її, адже кожного дня мовці складають все нові й нові синонімічні

ряди. Зокрема, поети, які вводять в літературний обіг неологізми. Використання синонімів робить мову живою та слугує для легшого та ширшого опису реальності.

Відповідно, щоб збагачувати своє щоденне мовлення синонімами та іншими лексичними засобами, потрібно читати твори художньої літератури, наукові тексти та публіцистичні статті. Щоб збагачення власного мовного запасу не було монотонним, цікавіше буде робити це за допомогою текстів художньої літератури, які допоможуть також переосмислити дійсність, інтелектуально та духовно збагатитись.

Список літератури:

1. Кравчук А. Лексикологія і культура польської мови: У 2 т. Т. 1: Лексикологія, фразеологія, лексикографія : Підручник для вищих навч. Закладів. Київ : Фірма «ІНКOS», 2011. 328 с. (польською мовою). С. 93–106.
2. Doroszewski W. Elementy leksykologii i semiotyki. Warszawa, 1970. 319 s.
3. Grochowski M. Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne. Toruń, 1982. S. 71–80.
4. Mickiewicz Adam. Poezje, tom 2, Wiersze z lat 1825–1855 (Pieśni – Sonety – Poezje patriotyczne, religijne i filozoficzne – Wiersze okolicznościowe – Bajki), wstęp i układ Józefa Kallenbacha, objaśn. zaopatrzył Jan Bystrzycki, Krakowska Spółdzielnia Wydawnicza, wyd. 2. popr., druk W. L. Anczyca, Kraków 1928. URL: <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/sonety-krymskie.pdf> (дата звернення: 20.04.2019).
5. Nagórko A. Synonimia kontekstowa i sytuacyjna. Implikacje leksykograficzne. [W:] «Prace Filologiczne», 1998. T. XLIII. S. 327–339.

References:

1. Kravchuk A. (2011). Leksykologiya i kultura polskoyi movi: U 2 t. T. 1: Leksykologiya, frazeologiya, leksykografiya : Pidruchnik dlya vischih navch. Zakladiv. Kyiv : Firma «INKOS». 328 s. (polskoyu movoyu). S. 93–106.
2. Doroshevs'kyi V. (1970). Elementy leksykologiyi ta semiotyky. Varshava. 319 s.
3. Hrokhovs'kyi M. (1982). Konspekt leksykologiyi ta leksykohrafiyi. Synkhronizovani pytannya. Torun. S. 71–80.
4. Mitskevych Adam. Poezje, tom 2, Virshi 1825-1855 rr. (Pisni – Sonety – Poeziyi, patriotychni, relihiyni ta filosof's'ki – Vital'ni virshi – Kazky), vstup ta aranzhuvannya Yuzefa Kalenbakhha, poasennyya. postachaye Yan Bystrzhyts'kyi, Vydavnytstvo «Krakivs'ka Spalka», opubl. 2. vypravlennyya, druk W. L. Anczyca, Kraków 1928. URL: <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/sonety-krymskie.pdf> (accessed: 20.04.2019).
5. Nahurko A. (1998). Kontekst i sytuatyvna synonimiya. Leksykohrafichni naslidky. [V:] «Filolohichni pratsi». T. XLIII. S. 327–339.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-58>

УДК 81'373.48

Храбан Т.Е.

кандидат филологических наук,

доцент кафедры иностранных языков

Военный институт телекоммуникаций и информатизации

ОППОЗИЦИЯ «СВОЙ – ЧУЖОЙ» В ИНТЕРНЕТ-МЕМАХ УКРАИНСКОГО СЕКТОРА СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ ВО ВРЕМЯ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОГО КОНФЛИКТА

Аннотация. Статья на примере особенностей функционирования оппозиции «свой – чужой» в интернет-мемах украинского сектора социальных сетей показывает, что в настоящее время для интернет-пространства характерна тенденция, противоположная процессу глобализации, а именно – культурная дифференциация, поиск и защита собственной идентичности участниками интернет-сообществ. Анализ интернет-мемов украинского сектора социальных сетей доказал, что наиболее значимыми для дифференциации «чужих» являются причастность к вооруженной агрессии и дестабилизации ситуации на Украине; специфика мыслительных процессов, отражающая мировоззренческие установки и ценностные приоритеты субъектов; культурные и языковые отличия. Чувствительность параметров оценки для категоризации «своих» иная: ценностные предпочтения национального самосознания; превалирование гражданских ценностей; нравственные качества; принадлежность к определенному этносу. Для моделирования образа «чужого» в вербальных компонентах интернет-мемов используются маркеры конфликтного дискурса, а для моделирования образа «своего» – вербальные знаки интеграции.

Ключевые слова: интернет-мемы, культурная дифференциация, социальные сети, оппозиция «свой – чужой».

Khraban Tetayna

Military Institute of Telecommunications and Informatization

OPPOSITION «AKIN – STRANGER» IN THE INTERNET MEMES OF THE UKRAINIAN SECTOR OF SOCIAL NETWORKS DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT

Summary. Basing on the examples of the opposition «akin – stranger» functioning in the Internet memes of the Ukrainian social networking sector this article shows that at present the Internet space has a tendency that is opposite to the globalization process, namely, cultural differentiation, search and protection of Internet users' identity. Internet memes of the Ukrainian social networking sector are the material for this article. Discourse analysis, semantic and comparative analysis were used to study previously mentioned problem. In the article the opposition «akin – stranger» is considered as a linguistic-cultural category, which reflects cultural, psychological and linguistic parameters. This approach allows defining the opposition «akin – stranger» as a mental structure based on the identification of the individual's identity with a certain community which is understood as «akin» and separating themselves from some continuum the correlation with which defines as «stranger». The most significant features for the identification of «strangers» in the Internet memes of the Ukrainian social networking sector are involvement in armed aggression and destabilization of the situation in Ukraine, intellectual process specificity reflecting subjects' ideological attitudes and value priorities, cultural and linguistic differences. The evaluation parameters sequence for identification «akin» is different: the value preferences of national awareness, the prevalence of civic values, moral qualities and membership of a particular ethnic group. In the Internet memes markers of the conflict discourse are used to construct the image of the «alien». Verbal signs of integration are used to construct image of «akin». The cause of the emergence of the «akin – stranger» opposition in the Ukrainian sector of social networks is the value conflict through the confrontation between the two value systems. With the constant reproduction of emotional reactions towards the components of the opposition taking place in the Internet memes of the Ukrainian sector of social networks the opposition «akin – stranger» transforms into «akin – enemy».

Keywords: Internet memes, cultural differentiation, social networks, the opposition «akin – stranger».

Постановка проблемы. Стремление стран к межкультурной коммуникации, распространению своих культурных, политических, экономических ценностей, создает условия для возможности навязывания своего мировоззрения и программирования сознания представителей другой культуры с целью внедрения чуждых ей ценностей. Это порождает углубление противоположной тенденции – культурной дифференциации, поиска и защиты собственной идентичности. В настоящее время, когда человечество переходит от непосредственного познания окружающего мира к познанию мира виртуального, который усиленно преподносится как реальный, эти два взаимоисключающих

процесса активно разворачиваются в интернет-пространстве. При этом онлайн-социальные сети, обладающие чрезвычайной популярностью, являются одним из основных инструментов суггестивного воздействия на значительную часть населения в современном мире [10, с. 7], поскольку одна из основополагающих идей развития интернета – концепция Web 2.0, которая «позволила интернет-пользователям создавать контент, а не просто потреблять онлайн-материал» [12, с. 52], получила возможность своей реализации именно в социальных сетях. Поэтому адаптация интернет-пространства социальных сетей для суггестивного воздействия не должна удивлять. Однако, как доказывает практика,

противодействие украинского интернет-сообщества суггестивному воздействию привело к стремлению к национальной самостоятельности и независимости, возвращению к своей культуре и, соответственно, к национальному и профессиональному началу: «пафос национального освобождения на время ставит этнический менталитет в иерархии культурных ценностей выше, нежели какую бы то ни было глобализацию, ассоциировавшуюся исключительно с империалистическим господством мировых держав» [2, с. 29]. Оперировав утверждением, что культура существует лишь опираясь на множество представлений, образов и мифов, которые существовали и распространялись на протяжении всей истории человечества, а самопознание культуры достигает полноты лишь в финале ее исторического цикла, Н. Хренов утверждает, что самоидентификация нации предполагает участие в этом процессе несходной (чужой) культуры для обретения полноты знания о себе: «Знание чужих культур может быть чрезвычайно важным для самопознания, понимания мира и практических отношений. Но во всем этом мы понимаем и утверждаем только самих себя, формируем, сколько бы мы ни приспособлялись к чужим культурам и как бы ни воспринимали их, только самих себя такими, как мы сложились и создавались в течение тысячелетий» [2, с. 65]. Кроме того, «без феномена врага достичь в массовых обществах солидарности невозможно» [2, с. 63]. Как средство для самопонимания и даже для самообновления своей культурно-национальной идентичности, а также для объединения страны используются контрасты, а именно оппозиция «свой – чужой».

Анализ исследований и публикаций.

Большой вклад в исследование различных аспектов оппозиции «свой – чужой» внесли Т. Матвейчева [8] (рассмотрено оппозицию «свой – чужой» как принцип моделирования мира и взаимодействия между представителями разных культур), О. Шостаки [11] (исследовано специфику выявления оппозиции «свой – чужой» в процессе формирования национальной идентичности коренных народов Северной Америки), Я. Зайцева [3] (проанализировано методы исследования оппозиции «свой – чужой» в современных парадигмах гуманитарного знания), Г. Ковалева [4] (охарактеризовано особенности оппозиции «свой – чужой» в процессе формирования национальной идентичности в условиях глобализации), Т. Семашко [9] (установлено пределы базовой модели концептуальной оппозиции «свой – чужой» в аспекте этнической стереотипизации) и другие.

Цель статьи – выявить и описать специфику оппозиции «свой – чужой» в интернет-мемах украинского сектора социальной сети Facebook во время российско-украинского конфликта.

Материал и методы исследования. Материалом для статьи послужили интернет-мемы украинского сектора социальной сети Facebook. Методологической основой для осмысления оппозиции «свой – чужой» стал принцип бинарных оппозиций. Отражение оппозицией «свой – чужой» меж- и внутриэтнических, культурных и политических отношений обусловило необхо-

димость обращения к различным методам лингвистического анализа, в частности к дискурс-анализу, семантическому и сравнительному анализу.

Изложение основного материала. В статье оппозиция «свой – чужой» разглядывается как лингвокультурологическая категория, в которой отражены культурные, психологические и языковые параметры. Такой подход позволяет определить оппозицию «свой – чужой» как «ментальную структуру, основывающуюся на самоощущении личности с определенной общностью, понимаемой как «свой», и отграничении себя от некоего континуума, соотносении с которым определяет «чужих» [7, с. 13]. Объекты категории «свой – чужой» в интернет-мемах украинского сектора социальных сетей репрезентируют те параметры, на основании которых происходит противопоставление «своего» и «чужого» в социальных сообществах и группах, критерием объединения которых являются различные идеологические позиции. Интернет-мемы, созданные на основании оппозиции «свой – чужой», отображают систему представлений интернафтов, которая «маскирует истинное отношение одной личности до других с помощью конструирования воображаемых отношений между людьми, а также между людьми и социальными структурами» [5, с. 168], а также «управляет всеми аспектами социального и приобретает в дискурсе реальную материальность в лингвистическом знаке» [5, с. 168]. Представления о «своих» и «чужих» можно представить как единство двух компонентов – когнитивного и эмоционального. Когнитивный компонент содержит комплекс убеждений, которые могут быть как обоснованными, так и необоснованными, и создаются на основе чувственно-наглядного представления, отражающего содержание полученных знаний и опыта в процессе концептуализации и категоризации объекта реальной действительности. В рамках когнитивной деятельности формируется модель «свой – чужой», а основные языковые механизмы обеспечивают материализацию этого образного представления и наделяют концептуализируемую сущность реального мира определенным словом-названием. Обобщающая сила слова как результат когнитивных механизмов обобщения и абстрагирования позволяет актуализировать содержание понятия «свой» и «чужой», выделить константу (определенное концептуальное ядро), то есть ту «антропоцентрическую характеристику, которая присуща всем без исключения референтам и отражает ту роль, которую они играют для носителя языка в рамках его категоризации таксономии мира» [6, с. 12]. Не менее важным представляется и эмоциональный компонент оппозиции «свой – чужой», который представлен в интернет-мемах. Следует отметить негативную роль эмоционального компонента для формирования обобщенного, упрощенного представления о «своем» и «чужом», которое часто недостоверно или неполно, согласно общей модели «Чужие – все одинаковые». Инверсия смысла происходит в результате процессов генерализации и переноса, когда «сознание переносит признак одного объекта на ряд объектов того же класса, в результате чего происходит редукция индивидуальных

признаков объекта» [1, с. 7]: *Как сказать россиянину «друг» и обняться по-братски при встрече, если нет у солдата рук – оторвало по самые плечи? Этот «друг» в нас кидал гранаты и разжег в Украине костер. Не хочу я такого «брата», не хочу я таких «сестер».* В приведенном примере употребление лексем *россиянин* (маркер «чужого») и *солдат* (маркер «своего») в единственном числе указывает на универсализацию всего населения разных стран только в однозначных упрощенных образах, что в дальнейшем может привести к возникновению предубеждений, которые «сваиваются» не только как когнитивная схема, но и как определенный «набор эмоций» в отношении «чужого» [1, с. 9]. Для оппозиции «свой – чужой» характерно восприятие «своего» как нормы, а не альтернативы «чужому» [1, с. 9], однако, при постоянном воспроизводстве эмоциональных реакций на компоненты оппозиции, что присуще интернет-мемам украинского сектора социальных сетей, оппозиция «свой – чужой» принимает вид «свой – враг». Такое упрощенное восприятие оппозиции «свой – чужой» в дальнейшем может стать причиной коммуникативной неудачи при налаживании диалога.

Для изучения специфических особенностей репрезентаций оппозиции «свой – чужой» в интернет-мемах украинского сектора социальных сетей считаем целесообразным рассмотреть существующие тематические группы (ТГ) оценочного выражения категорий «своего» и «чужого». Самой продуктивной ТГ «чужого» выявилась «Чужие – завоеватели», которая представлена в 78% проанализированных интернет-мемов (рис. 1).

В данной ТГ актуализируются следующие смысловые компоненты: «вероломность» (*Выйти за грибами в лес, принеся поганки, на чужую землю влезть незаметно в танках, убеждать что «ихтамнет» и прослыть пройдохой – скажет даже дряхлый дед: «Это архиплохо!»; Я не люблю, когда стреляют в спину, я также против выстрелов в упор...»). Я не хочу, чтоб жили в Украине подвнящие в Донбассе триколор); «жестокость» (*Над Донбассом – кромешний ад, все смещалось – молитвы, проклятья. Кровью залиты дворик и сад – то гостят у нас русские «братья»); «зло» (Скільки іще хрестів витешуть**

нам убивці? Скільки ще блок-постів ворожі гармати знищать? Скільки сиріт та вдів лишиться на узбіччі, попливе човнів наших героїв в вічність? Скільки «котлів» для нас хтось припасе на потім? Доки ще ця війна буде тривати, доки?); «горе» (Мені байдуже, чи їх Бог простить, та я Орду ніколи не пробачу за Україну, що в огні горить, і на колінах за синами плаче! Я не пробачу...); «алчность» (Русский, не возжелай страну ближнего своего, и свободу его, и Крым его, и Донбасс его, и сало его. И не застрянут вилы его у тебя в горле!); «аннексия» (Загиблим патріотам за свободу України проти російського загарбника – ВІЧНА СЛАВА!; Російська мова в Україні завжди була мовою ОКУПАЦІЇ; Отдыхаешь в Крыму – кормишь оккупанта!); «злодеяние» (Помни, Россия, наша кровь – на твоих руках, и ее не отмыть никак!).

Следующей по представленности в интернет-мемах является ТГ «Чужие – алогичны» – 13% (рис. 2).

Анализ вербальных составляющих интернет-мемов позволил выделить следующие смысловые компоненты: «странность» (*Россияне – удивительный народ: у них можно забрать автомобиль на случай войны, пенсии – на случай мира и мозги – на всякий случай); «безумие» (Какую же логику надо иметь, чтобы гордиться тем, что твоя страна может уничтожить всю планету. Только подумайте: не накормить или обустроить, а уничтожить! Долбанные милитаристы); «ограниченность» (Россияне ненавидят вещи, которые никогда не видели: свободу, демократию, честные выборы, смену власти, правосудие и Америку); «противоречие» (У русских две мечты: победить Америку и получить гринкарту...); «сумасбродство» (То есть ты хочешь сказать, что есть страна, где сегодня уничтожили 300 тонн еды и радуются этому?); «несообразность» (Лучше всего русский характер раскрыт в «Муму». Вместо того, чтобы отвинтить голову барыне-садистке, немой Герасим пошел и утопил лучшего друга).*

Репрезентация оппозиции «свой – чужой» тематической группой «Чужие – варвары» составляет 9% (рис. 3).

Представитель какого-либо народа – это в первую очередь носитель культуры и языка этого

Рис. 1. Тематическая группа «Чужие – агрессоры»

Рис. 2. Тематическая группа «Чужие – алогичны»

Рис. 3. Тематическая группа «Чужие – варвары»

народа [7]. Словом «варвар», известным во всех европейских и некоторых азиатских языках, изначально называли чужеземцев, говоривших на непонятном языке. С целью дифференциации, размежевания двух народов в интернет-мемах акцентируется внимание на языковых отличиях: «У вас є сок?» – «Не сок, а сік.» – «То дайте сіку.» – «Не сіку, соку.» – «Я так пойняв, у вас тут ніхто не нап'ється». Поскольку украинский и русский языки относятся к одной группе восточнославянских языков, имеют сходную грамматику и значительное лексическое единообразие, создатели интернет-мемов прибегают к языковой игре: *Дякую тобі боже, що я – кіт, а не кот; В Україні навіть кошечки ненавидять! Я лично слышал, как они кричали: «СМЕРТЬ КАТАМ!»*. Как определенный шаг в создании образа «чужого» можно рассматривать интернет-мемы, которые подчеркивают различия во внешности, включая выбор одежды: *Українці и русские не братья. И не сестры. У них даже форма ушей разная. У украинцев на ушах лапша не держится; Невероятно, но факт: при появлении большого количества иностранцев в России, мокшанские мужики начинают ходить в кокошниках*. Неприятие «чужих», в том числе на уровне бытовой культуры, отражено в примерах, актуализирующих такие смысловые компоненты: «пьянство» (*Секрет побед российской сборной раскрыт: «Играйте так, как мы за вас бухаем!»; Выпила водку – береги пилотку!»*); «воровство» (*Новина: В турецких готелях, щоб росіяни не крали рушники, турки вишивають на них «СЛАВА УКРАЇНІ!»*); «этикет приема пищи» (*Слово «лопата» происходит от слова «лопачь» – употребляя пищу быстро, с апетитом»*); «национальная кухня» (*«Тату, а що таке «щі»? – «Щі», синку, це вода, якою помили каструлю після борщу!»*); «зависть» (*Знайдено жабу, яка душить москалів*).

Таким образом, анализ тематической группы «Чужие – завоеватели» доказывает, что категория «чужого» в интернет-мемах украинского сектора социальных сетей приобретает резко пейоративную окраску, ассоциируется с агрессией, посягательством на суверенитет и независимость Украины. Тематические группы «Чужие – алогичны» и «Чужие – варвары» указывают на то, что причиной возникновения оппозиции «свой – чужой» в украинском секторе социальных

сетей стал ценностный конфликт как результат противостояния двух ценностных систем.

Для моделирования образа «чужого» в вербальных компонентах интернет-мемов используются маркеры конфликтного дискурса: оценочные слова (*архиплохо*), просторечные глаголы (*на чужую землю влезть*), стилистически сниженная лексика (*долбаные милитаристы, лопать*), язык вражды (*москалы, ватники*), инвективная лексика, отрицательная частица *не* (*не пробачу, не братья, не люблю*), идиомы с отрицательной коннотацией (*отвинтить голову*), местоимения и местоименные слова с префиксом *ни-* (*никогда*), проклятия (*горить у пеклі, щоб повиздихали*), слова-интенсификаторы (*невероятно, какую же логику надо иметь*), вопросительные и восклицательные предложения с имплицитным вызовом (*То есть ты хочешь сказать...?; Только подумайте...!*).

Интернет-мемы, репрезентирующие образ «своего» в украинском секторе социальных сетей, были поделены на такие ТГ: «Свои – патриоты», «Свои – герои», «Свои – потомки украинских казаков». ТГ «Свои – патриоты» представлена в 49% проанализированных интернет-мемов (рис. 4).

Вербальное наполнение ТГ «Свои – патриоты» основывается на понятии ценностных предпочтений национального самосознания, превалировании гражданских ценностей, которые являются одним из структурных элементов духовной культуры, над индивидуальными: *Наша сила – в братстві та в любові до мови, до землі, її краси; Нема без кореня рослини, а нас без – України; Українець – це не паспорт. Українець – це не місце прописки. Українець – це душа, це гідність, це свобода, це честь і правда, це любов і похвала до свого ближнього*.

Тематическая группа «Свои – герои» также имеет большой удельный вес в репрезентации оппозиции «свой – чужой» – 46%.

В данной ТГ акцентируются нравственные качества. Характеристика этих качеств выступает как критерий определения «своих», а также как эмоциональная оценка групповой принадлежности: благородство (*Маю честь битися за Україну*); верность делу, долгу, слову (*Благословенна та держава, що має відданих синів!*); вільнолюбство (*Українець – отже вільний; Воля! Гідність! Справедливість!*), искренность, открытость к сотрудничеству, отзывчивость (*З Україною можна*

Рис. 4. Тематическая группа «Свои – патриоты»

Рис. 5. Тематическая группа «Свой – герои»

товаришувати – вона добродушна! З Україною можна співпрацювати – вона чесна! Україну можна попросити – вона щедра! З Україною не можна воювати – вона непереможна!); бестрашие (Безстрашні, чудові українські військові); решимість (В мені тече кров українського роду, його велич і сила сплелись між віків. Я – патріот! І борюсь за свободу, я вперто зламаю усіх ворогів!); чувство собственного достоинства (Українці ми, і нехай на вік запам'ятає ворог, що лише тоді стаємо на коліна, коли цілуємо український прапор); непоколебимость (Це – мій край, і нікуди не відступати).

Интернет-мемы, относящиеся к тематической группе «Свой – потомки украинских казаков», составляют 5% (рис. 6).

Данная тематическая группа отражает формирование этнической самоидентификации, которая основывается на использовании тех архетипов, которые необходимы членам интернет-сообществ для объяснения окружающего мира и позиционирования себя в отношении «чужих». Изображаемые в интернет-мемех символы украинского казачества отсылают к реальным прототипам и их героическим подвигам: На диялова є хрест, а на ворога – меч; Всі думали, що Україна на колінах, а виявилось, що вона шукала шаблю; Хто зброю в руки брав, назад в кайдани не вернеться; Будь гідним своїх предків – Україна понад усе; І повстала Україна за свою свободу, розбудила чисту силу козацького роду!; Рабів до раю не пускають!; Нація жити доти, доки житиму чоловіки, готові за неї воювати; Я – нащадок козака! Я – воїн! Я захищу свою землю! Использование архетипа казачества и ее символики не только дает возможность соотносить себя с историческим прошлым, почувствовать свои корни, но и позволяет удовлетворить стремление участников интернет-сообществ к чувству общности, порожденному одновременно у многих ощущением причастности к своей истории, культуре, традициям, ритуалам. Кроме того, архетип казачества создает у участников интернет-сообществ ощущение неповторимости и избранности, а также значимости всего, что связано с родным этносом, выявляет непо-

хожесть и раскрывает такие специфические черты, какие позволяют не слиться с «чужими».

Таким образом, категория «своего» в интернет-мемех украинского сектора социальных сетей имеет исключительно позитивную оценку, а в центр внимания ставится ценностная система и нравственные качества представителей «своего».

Для моделирования образа «своего» в вербальных компонентах интернет-мемов используются специализированные вербальные знаки интеграции: лексемы совместности (Ця теж колись закінчиться війна, позаростають бліндажі, окопи... А в душах наших виросте стіна, відділить тих, хто нас назвав «українці!»); формулы причастности (Моліться, люди України, за тих, хто на передовій! Моліться за чужого сина, щоб вас колись потішив свій! Ті хлопці нам не є чужими, бо нашу волю бережуть. Вони не знають, чи живими до матерів колись придуть...), местоимение мы (Українці привітливі та добрі, але ми зітремо з прадавнього меча кров тих, хто витирає свої загарбицькі чоботи об нашу доброту!); вокативы с коннотацией 'мы' (Українцю, тепер мало любити свою країну – за неї треба боротися!). Важным маркером «своих» и «чужих» являются прагматы, функцию которых в интернет-мемех украинского сектора социальных сетей выполняют лексемы солдат, воин, хлопці, герой, захисник Вітчизни (Нехай благословить вас Божя Мати. Вертайтесь з перемогою, солдати!; Тримайтесь, хлопці! За вас молиться вся Україна! З вами Бог! За вами Україна і ваш народ!; Нехай кожна мати, жінка і дівчина України дочекається вдома живим свого воїна-захисника! Слава героям!).

Выводы. Анализ интернет-мемов украинского сектора социальных сетей доказал, что при оценочном выражении категории «свой – чужой» представители интернет-сообществ воспринимают «свое» исключительно как позитивное, а «чужое» – только как негативное. Такое упрощенное трактование оппозиции «свой – чужой» приводит к ее трансформации в оппозицию «свой – враг». Наиболее значимыми для дифференциации «чужих» являются: причастность к вооруженной агрессии

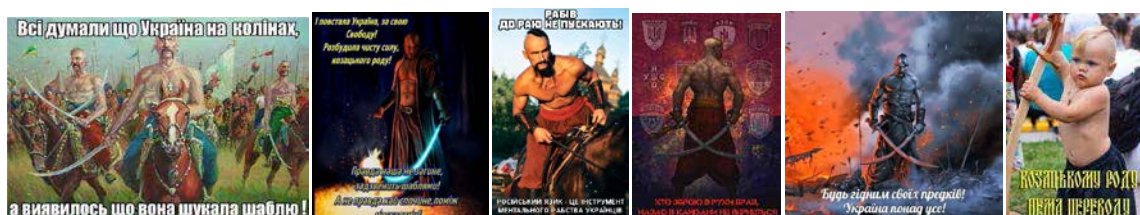

Рис. 6. Тематическая группа «Свой – потомки украинских казаков»

и дестабилизации ситуации на Украине (78%), специфика мыслительных процессов, отражающая мировоззренческие установки и ценностные приоритеты субъектов (13%), культурные и языковые отличия (9%). Чувствительность параметров оценки для категоризации «своих» иная: ценностные предпочтения национального самосознания, превалирование гражданских ценностей (49%), нравственные качества (46%), принадлежность к определен-

ному этносу (5%). Для моделирования образа «чужого» в вербальных компонентах интернет-мемов используются маркеры конфликтного дискурса, а для моделирования образа «своего» – вербальные знаки интеграции.

Перспективы дальнейших исследований. Перспективной является дальнейшая разработка данной темы в контексте анализа интернет-мемов с позиции суггестивной лингвистики.

Список литературы:

1. Балясникова О.В. «СВОЙ-ЧУЖОЙ» в языковом сознании носителей русской и английской культур : автореф. дисс. ... канд. филол. наук :10.02.19. Москва, 2003. 24 с.
2. Хренов Н.А. Диалог цивилизаций в эпоху становления глобальной культуры. Москва : ГИИ, 2012. 518 с.
3. Зайцева Я.В. Оппозиция «СВОЙ – ЧУЖОЙ» в культуре: история становления и современные подходы к изучению. *Вестник ТвГУ. Серия: Филология*. 2013 № 2. С. 171–176.
4. Ковальова Г. Опозиція «свій – чужий» при формуванні національної ідентичності в контексті глобалізації. *Наукові записки. Серія «Філософія»*. 2009. № 5. С. 84–91.
5. Интернет-комунікація в діяльності інститутів сектору безпеки: теоретико-прикладний аспект : Монографія. Редактор: Компанцева Л. Ф., Акульшин О.В. Луганск : ПП «Видавництво «Янтарь», 2013. 664 с.
6. Кошелев А.Д. Когнитивный анализ общечеловеческих концептов. Москва : Издательство Рукописные памятники Древней Руси, 2015. 280 с.
7. Матвеева А.А. Оценочная параметризация лингвокультурологической категории «свой-чужой»: на материале современного английского языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Уфа: Башкир. гос. ун-т, 2011. 20 с.
8. Матвейчева Т.В. «Свое» и «чужое» как способ самоидентификации культуры. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2015. № 8 (50). С. 117–119.
9. Семашко Т. Межі дихотомії «свій» – «чужий» в аспекті етнічної стереотипізації. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство*. 2014. Вип. II (24). С. 238–243.
10. Остапенко А.Г., Паринов А.В., Калашников А.О., Щербakov В.Б., Остапенко А.А. Социальные сети и деструктивный контент. *Серия «Теория сетевых войн»*. 2017. Вып. 3. 274 с.
11. Шостак О.Г. Оппозиція «СВІЙ – ЧУЖИЙ» у сприйнятті національної ідентичності корінних жителів Північної Америки. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць*. Вип. I (25). Київ : НАУ, 2017. С. 137–143.
12. Prier L. C. J. Commanding the Trend: Social Media as Information Warfare. *Strategic Studies Quarterly*, 2017. P. 85.

References:

1. Balyasnikova O.V. (2003). «Svoy-chuzhoj» v yazykovom soznanii nositeley russkoy i angliyskoy kultur [«Akin – stranger» in the linguistic consciousness of the speakers of Russian and English cultures]. Moskva. (in Russian)
2. Hrenov N.A. (2012). Dialog tsivilizatsiy v epohu stanovleniya globalnoy kulturyi [Dialogue of civilizations in the era of the formation of a global culture]. Moskva : GII. (in Russian)
3. Zaytseva Ya.V. (2013). Oppozitsiya «svoj – chuzhoj» v kulture: istoriya stanovleniya i sovremennyye podhody k izucheniyu [Opposition «akin – stranger» in culture: the history of formation and modern approaches to the study]. *Vestnik TvGU. Seriya: Filologiya*, 2, 171–176. (in Russian)
4. Kovalova G. (2009). Opozyciya «svij – chuzhyj» pry formuvanni nacionalnoyi identychnosti v konteksti globalizaciyi [The opposition «akin – stranger» in shaping national identity in the context of globalization]. *Naukovi zapysky. Seriya Filosofiya*, 5, 84–91. (in Ukrainian)
5. Kompanceva L.F., Akulshyn O.V. (2013). Internet-komunikaciya v diyalnosti instytutiv sektoru bezpeky: teoretiko-ptykladnyj aspekt [Internet Communication in the Activities of Security Sector Institutes: The Theoretical and Applied Aspect]. Lugansk: PP «Vydavnyctvo «Yantar»». (in Ukrainian)
6. Koshelev A.D. (2015). Kognitivnyy analiz obshechelovecheskih kontseptov [Cognitive analysis of human concepts]. Moskva : Izdatelstvo Rukopisnye pamyatniki Drevney Rusi. (in Russian)
7. Matveeva A.A. (2011). Otsenochnaya parametrizatsiya lingvokulturologicheskoy kategorii «svoj-chuzhoj»: na materiale sovremennogo angliyskogo yazyika [Estimated parametrization of the linguoculturological category of «akin – stranger»: based on the material of modern English]. Ufa: Bashkir. gos. un-t. (in Russian)
8. Matveicheva T.V. (2015). «Svoe» i «chuzhoe» kak sposob samoidentifikatsii kulturyi [«Own» and «alien» as a way of cultural identity]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*, 8 (50), 117–119. (in Russian)
9. Semashko T. (2014). Mezhi dyxotomiyi «svij» – «chuzhyj» v aspekti etnichnoyi stereotypizaciyi [The boundaries of dichotomy «akin – stranger» in the aspect of ethnic stereotyping]. *Naukovi zapysky TNPU. Seriya: Movoznavstvo*, II (24), 238–243. (in Ukrainian)
10. Ostapenko A.G., Parinov A.V., Kalashnikov A.O., Scherbakov V.B., Ostapenko A.A. (2017). Sotsialnyie seti i destruktivnyy content [Social networks and destructive content]. *Seriya «Teoriya setevyih voyn»*, 3. (in Russian)
11. Shostak O.G. (2017). Opozyciya «SVIJ – ChUZhYJ» u spryjnnyatti nacionalnoyi identychnosti korinnyx zhyteliv Pivnichnoyi Ameryky [Opposition «akin – stranger» in the perception of the national identity of the indigenous people of North America]. *Visnyk Nacionalnogo aviacijnogo universytetu. Seriya: Filosofiya. Kulturologiya: Zbirnyk naukovykh prac, I (25)*, 137–143. (in Ukrainian)
12. Prier, L. C. J. (2017). *Commanding the Trend: Social Media as Information Warfare*. *Strategic Studies Quarterly*.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-59>

УДК 336.1:338.2

Лівощко Т.В.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри підприємництва, торгівля біржова діяльність
Національний університет «Запорізька політехніка»

ЕФЕКТИВНЕ ПЛАНУВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ МІЖБЮДЖЕТНИХ ВІДНОСИН У ДОВГОСТРОКОВІЙ ПЕРСПЕКТИВІ РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Анотація. Міжбюджетні відносини відбивають взаємозв'язки бюджетів різних рівнів та впливають на соціально-економічний розвиток країни. Такі відносини базуються на розподілі та закріпленні видатків по відповідних рівнях бюджетної системи. Стаття присвячена плануванню прогнозного бюджету який повинен забезпечити вирівнювання рівня фінансових ресурсів, необхідних для виконання певних функцій управління та контролю планів надходження доходів у Державний та місцеві бюджети тощо. Складність процесу планування коштів на виконання бюджетних програм зростає з кожним роком. Без впровадження прогнозних планів довгострокових перспектив економічного розвитку країни, сучасних методів аналізу та оцінки, своєчасне внесення змін до кошторисів не дозволяє стабілізувати процес впровадження реформ в суспільне життя та покращити соціально-економічні показники країни. Політична криза, постійна зміна Уряду, недостатність професійного досвіду призводить до деформації процесу прогнозного планування бюджетної політики та затвердження важливих показників для економічного розвитку.

Ключові слова: бюджетна політика, фінансові ресурси, державна програма, джерела, міжбюджетні відносини, місцеве самоврядування, регіони.

Livoshko Tetiana

National University «Zaporozhye Polytechnic»

EFFECTIVE PLANNING OF FINANCIAL RESOURCES IS FOR INTERBUDGETARY RELATIONS IN LONG-TERM PROSPECT OF DEVELOPMENT OF COUNTRY

Summary. Interbudgetary relations remove intercommunications of budgets of different levels and influence on socio-economic development of country. Such relations are based on distribution and fixing of charges on the corresponding levels of the budgetary system. The article is devoted planning of prognosis budget which must provide smoothing of level of financial resources, necessary for implementation certain functions of management and control of plans of receipt of profits, in State and local budgets and others like that. Complication of process of planning of money on implementation of the budgetary programs grows with every year. Planning a set of measures for investment and innovation in the country requires the development of targeted programs with significant financial resources. Without introduction of prognosis plans of long-term prospects of economic development of country, modern methods of analysis and estimation, the timely bringing of changes to the estimates the process of introduction of reforms does not allow to stabilize in public life and to improve the socio-economic indexes of country. The budgetary code of Ukraine sets distribution of types of charges that can come true due to money of the State budget and local budgets and source of their financing legislatively. For timely implementation of the budgetary programs, budgets must be provided with the necessary volume of resources, to realize the plenary powers passed by the state. Without approach of the systems to creation of basic directions of fiscal policy their mastering and analysis of results can not be executed from implementation. Ukraine extremely needs expansion of plenary powers of organs of local self-government that will influence on the sphere of market infrastructure of regional markets. A political crisis, permanent change of Government, insufficiency of work experience, results in deformation of process of the prognosis planning of fiscal policy and claim of important indexes for economic development.

Keywords: fiscal policy, financial resources, state program sources, intergovernmental relations, local government and the regions.

Постановка проблеми. У системі державного регулювання соціально-економічного розвитку країни особливе місце відводиться плануванню бюджетної політики для розвитку міжбюджетних відносин на довгостроковий період. На сучасному рівні побудови та реалізації стратегії соціально-економічних перетворень в умовах євроінтеграційних орієнтирів в Україні особливе місце відводиться перспективам прогнозного планування бюджетної політики держави. Бюджетне планування є каталізатором макро- і мікроекономічних процесів в країні. Бю-

джетна політика повинна узгоджувати інтереси всіх учасників бюджетного процесу та сприяти розвитку країни. Стратегія майбутнього розвитку будь-якої країни сьогодні зорієнтована на досягнення таких глобальних цілей, як: економічна ефективність, соціальна справедливість, політична стабільність, успішне виконання законів на всіх рівнях управління та зміцнення єдності держави. Однак, як свідчить досвід останніх років, здійснення економічних процесів в Україні має особливості, пов'язані з ускладненням політичної ситуації, розмежуванням територіальної

єдності та виникнення зони воєнного конфлікту. Це все вплинуло на організацію міжбюджетних відносин та виявило недосконалість всієї системи планування фінансових ресурсів. Проведена децентралізація влади не зменшила проблем, пов'язаних із збалансованістю фінансових ресурсів між органами виконавчої влади і місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемам міжбюджетних відносин та забезпеченості їх ресурсами приділяли увагу зарубіжні та вітчизняні науковці такі, як: Дж. Стігліц, Р. Масгрейв, О. Богма, О. Василик, Б. Данилишин, О. Кириленко, С. Кучеренко, С. Кондратюк, І. Науменко, М. Чумаченко та інші. Теоретичною та методологічною основою досліджень є: головні положення і принципи теорії ринкової економіки, наукові праці вчених-економістів щодо питань регулювання розвитку економіки, фундаментальні дослідження наукових організацій відносно проблем регулювання розвитку економіки на державному та регіональному рівні. При використанні наукових досліджень в більшості запропонованих заходів не має практичного їх застосування при плануванні бюджетних програм.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є визначення підходів до планування фінансових ресурсів для бюджетної політики та організації міжбюджетних відносин на довгостроковий період на сучасному етапі економічного розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Кожна країна світу має свій підхід до побудови бюджетної системи та визначення міри самостійності місцевих органів влади, їх податкових повноважень та створення умов для розвитку життя в регіонах країни. Відповідно до Бюджетного Кодексу України побудовані нові прогресивні відносини в управлінні бюджетними ресурсами для зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування територіальних громад. Так, п. 49 розділу 1 Кодексу визначає, що «управління бюджетними коштами – сукупність дій учасника бюджетного процесу відповідно до його повноважень, пов'язаних з формуванням та використанням бюджетних коштів, здійсненням контролю за дотриманням бюджетного законодавства, які спрямовані на досягнення цілей, завдань і конкретних результатів своєї діяльності та забезпечення ефективного, результативного і цільового використання бюджетних коштів». Тобто для забезпеченості збалансованості між джерелами надходження доходів та видатків державного бюджету треба побудувати перспективний план розвитку країни на майбутній період. На розгляд Верховної Ради України були направлені проекти Постанов №6591 від 15.06.2017 та № 8357 від 15.05.2018 КМУ «Основні напрями бюджетної політики на 2018-2020 роки» та «Основні напрями бюджетної політики на 2019-2021 роки», які не були прийняті до розгляду депутатами. Основні напрями бюджетної політики, які було запропоновано в цих документах на 2018-2020 роки базуються на таких головних принципах, закладених в середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020 року та Стратегії сталого розвитку «Україна-2020»:

– прискорення економічного зростання шляхом створення сприятливого інвестиційного клімату та утримання макроекономічної стабільності, зокрема продовження фіскальної консолідації;

– впровадження ефективного врядування шляхом реформи державного управління, децентралізації і реформи державних фінансів;

– розвиток людського капіталу шляхом проведення реформ системи охорони здоров'я та освіти, поліпшення надання державної соціальної підтримки;

– встановлення верховенства права і боротьба з корупцією шляхом підтримки ефективного функціонування інститутів боротьби з корупцією, забезпечення рівного доступу до правосуддя та ефективного захисту прав власності;

– забезпечення безпеки та оборони держави, зокрема захист її суверенітету та територіальної цілісності держави, а також забезпечення найважливіших аспектів безпеки громадян.

Відповідно до цих запропонованих основних напрямів бюджетної політики найбільшими пріоритетами є соціально-економічна складова.

Такі важливі документи приймаються не тільки на середньостроковий, а й на довгостроковий період, тому що суть таких складових державної програми економічного і соціального розвитку впливає на перспективу економічного поступу країни. Так, державна програма економічного і соціального розвитку України – документ, в якому визначаються цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку, засоби та шляхи досягнення їх, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне розв'язання проблем економічного і соціального розвитку, досягнення стабільного економічного зростання, а також характеризуються очікувані зміни у стані економіки та соціальної сфери. Планування комплексу заходів для інвестиційного і інноваційного підйому в країні допомагає державна цільова програма – документ, в якому міститься, визначений за ресурсами, виконавцями та строками здійснення комплексу заходів, спрямованих на досягнення цілей (розв'язання певних соціально-економічних проблем). Але всі заплановані заходи повинні забезпечуватися джерелами ресурсів. Для збалансованості фінансових ресурсів для державних програм залучаються наукові інститути, провідні фахівці у сфері економічних знань, які проводять дослідження прогнозних планів бюджетних програм із застосуванням власного та зарубіжного досвіду. Так, державне прогнозування економічного і соціального розвитку – є науково обґрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів економічного і соціального розвитку. На досягнення зазначених цілей в рамках проекту Європейського Союзу «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні» передбачено фінансування ряду заходів щодо надання консультативної та інформаційної допомоги

центральною та місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, громадським об'єднанням з питань формування та реалізації ефективної державної регіональної політики. Загальний обсяг фінансування в рамках технічної допомоги на 2013–2016 роки становила більш як 5 млн. євро [2, с. 41-42].

Тобто за останні роки український уряд постійно отримує фінансову допомогу від Європейського Союзу та інших країн світу для впровадження реформ в головні сфери суспільного життя країни. Ці кошти необхідні для того, щоб створити нормативно-правові умови для вирішення проблемних питань соціально-економічного розвитку східних регіонів, зокрема Донецької та Луганської областей, шляхом розроблення та прийняття відповідної комплексної державної цільової програми; впровадити комплекс заходів з відновлення юрисдикції України на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Ефективно запроваджено реформу у сфері формування законодавчої основи, необхідної для реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на засадах децентралізації, субсидіарності, повсюдності та спроможності самоврядування. Були внесені зміни до Бюджетного і Податкового кодексів України, у частині децентралізації фінансів, зміцнення матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування; формування цілісної системи стратегічного, середньострокового і короткострокового прогнозування та планування на державному, регіональному і місцевому рівні; визначення механізму координації розроблення цільових програм і проектів у сфері державної регіональної політики та їх узгодження з відповідними загальнодержавними програмами, цільовими програмами міністерств та інших цен-

тральних органів виконавчої влади; визначення на законодавчому рівні форми участі громадських об'єднань у формуванні, реалізації, проведенні моніторингу та оцінці результативності реалізації стратегій регіонального розвитку. Організація підвищення рівня кваліфікації працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері стратегічного планування регіонального розвитку дала можливість досягти оптимальних співвідношень серед фахівців через кадрові зміни в управлінні. Україні вкрай необхідно розширення сфери ринкової інфраструктури регіональних ринків; усунення або зниження бар'єрів вступу на регіональні товарні ринки нових виробників та виходу з них; підвищення рівня інженерного забезпечення регіонів, у тому числі водо забезпечення сільських населених пунктів; створення інформаційної та комунікаційної мережі, розвиток дорожньотранспортної інфраструктури; створення рівних умов для доступу населення, зокрема сільського, до освіти, підвищення якості освіти; поширення на інші регіони позитивного досвіду пілотних проектів реформування системи охорони здоров'я, підвищення доступності та ефективності медичного обслуговування населення незалежно від місця проживання; удосконалення системи територіального розміщення об'єктів сфери культури, зокрема в сільській місцевості; підвищення якості надання житлово-комунальних послуг шляхом створення конкурентного середовища на ринку таких послуг [2, с. 43-46].

Але щоб це здійснити треба планувати сталий розвиток під час визначення основних напрямів бюджетної політики та забезпечити дотримання визначеного Бюджетним кодексом України принципу обґрунтованості в частині використання реалістичних макропоказників економічного і соціального розвитку. Так, в проекті № 6591 від

Таблиця 1

Проектні макропоказники розвитку України 2017-2020 рр.

Показники за сценарієм 1 (базовим)	2017 рік	2018 рік	2019 рік	2020 рік
1	2	3	4	5
Валовий внутрішній продукт, номінальний, млрд. гривень	2845,8	3 247,7	3 611	3 981,3
Валовий внутрішній продукт, відсотків до попереднього року	101,8	103	103,6	104
Індекс споживчих цін, грудень до грудня попереднього року, відсотків	111,2	107	105,9	105
Індекс цін виробників промислової продукції, грудень до грудня попереднього року, відсотків	116,8	109	107,2	106
Рівень безробіття населення у віці 15-70 років за методологією Міжнародної організації праці, відсотків до економічно активного населення відповідного віку	9,3	9,1	8,9	8,5
Фонд оплати праці найманих працівників і грошового забезпечення військовослужбовців, млрд. гривень	796,3	972,3	1 074,4	1 185,9
Прибуток прибуткових підприємств, млрд. гривень	639	726,6	817,1	911,2
Експорт товарів і послуг, млн. доларів США	50 735	54 419	57 718	62 427
Імпорт товарів і послуг, млн. доларів США	57 222	61 806	65 649	70 104
Обмінний курс гривні до долара США, в середньому за період, гривень за долар США	27,8	29,3	30,5	31

Джерело: [13]

15.06.2017 р. [13] були запропоновані наступні прогностичні показники економічного і соціального розвитку України які наведено в таблиці 1.

Ці прогностичні макропоказники можуть бути скореговані на основі уточнення статистичних даних, зміни поточної соціально-економічної ситуації та умов функціонування економіки з урахуванням темпів необхідних реформ, внутрішніх та зовнішніх ризиків і загроз розвитку економіки. Тобто, для ефективної системи планування фінансових ресурсів потрібно впровадити механізм прогностичного планування фінансових ресурсів на рівні регіонів із врахуванням специфіки і особливостей їх соціально-економічного розвитку, демографічного й екологічного стану та на базі їх створювати прогностичні показники економіко-соціального розвитку країни. В останні роки призупинилося фінансування багатьох загальнодержавних програм, прийнятих в попередній період, наприклад таких як підтримка депресивних територій. Але процес змін продовжується. Глобальні процеси економічної децентралізації збільшують фінансову самостійність місцевих органів самоврядування і це покращує економічну ситуацію в регіонах. Оскільки через бюджетний механізм планування, який є дійовим важелем у регулюванні економічного розвитку країни, через ефективну систему міжбюджетних відносин можна досягти максимального використання фінансових ресурсів для розвитку кожного регіону України, то треба поширювати досвід та досягнення одних регіонів країни на інші.

Висновки. Підсумовуючи проведе дослідження, визначимо, що ефективність бюджетної політики – це її здатність забезпечувати безперервне та безперебійне фінансування виконання державою власних функцій та завдань відповідно до обґрунтованих показників, запланованих в середньострокових та довгострокових програмах. Стратегія бюджетного планування дозволяє поділити всі його складові на загальні (ті, що притаманні всім етапам та на-

прямкам) та специфічні (ті, що характеризують окремі державні програми). Так, до загальних характеристик ефективності процесу бюджетного планування можна віднести: дотримання часових обмежень; регламентацію бюджетних процедур; транспарентність бюджетного процесу та участь громадськості; організацію контрольних заходів; інформаційну взаємодію всіх учасників бюджетного процесу. До специфічних характеристик ефективності процесу планування бюджету можна віднести: обґрунтованість та точність прогнозів; обґрунтованість планованих показників; визначення показників результативності та ефективності використання бюджетних коштів; рівень узгодженості політичних інтересів; оперативність управління тимчасовими касовими розривами; своєчасне корегування відхилень фактичних показників від запланованих; аналіз реалізації бюджетних ризиків у відповідному бюджетному періоді. Пропозиції Уряду відносно стратегічного розвитку соціально-економічних показників в Україні проходить із складнощами. Постійна зміна Уряду, недостатність професійного досвіду призводить до деформації процесу прогностичного планування бюджетної політики та затвердження важливих показників для економічного розвитку. Все це призводить до затримки в поданні проектів основних напрямків бюджетної політики, розгляді цих проектів та затвердженні законів про Державний бюджет України. Цей процес має недостатній рівень прозорості та низьку активність громадськості у формуванні головних бюджетних програм; систематичність більшості порушень бюджетного законодавства призводить до втрати коштів; недостатня точність прогнозів макроекономічних і бюджетних показників впливає на їх виконання. До процесу довгострокового планування потрібно залучати науковців та провідних фахівців у сфері економічних знань які допоможуть впровадити сучасний механізм реалізації бюджетної політики.

Список літератури:

1. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» № 1580 від 04.03.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1580-15>.
2. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014. № 385. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#n11>.
3. Науменко І.І. Досвід правового регулювання бюджетного процесу в країнах Європейського Союзу та його значення для України. *Правове регулювання економіки*. 2014. № 14. С. 245-256.
4. Богма О.С. Узгалянення методологічних основ концепції стратегічного обліку в управлінні бюджетним процесом. *Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво»*. 2017. № 1. С. 56-60.
5. Бойко С.В., Однорог М.А., Юхименко Я.В. Гармонічний аналіз показників Державного бюджету України та його застосування в бюджетному процесі. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 2. С. 309-317.
6. Макогон В.Д. Бюджетне прогнозування як інструмент державного регулювання економічних процесів. *Бізнес Інформ*. 2017. № 10. С. 314-318.
7. Кириленко О.П. Формування інституційного забезпечення прозорості бюджетного процесу в Україні. *Фінанси України*. 2017. № 8. С. 80-94.
8. Леваєва Л.Ю., Кучеренко С.Ю. Необхідність забезпечення прозорості бюджетного процесу. *Економічний вісник університету*. 2017. Вип. 33 (1). С. 350-354.
9. Бухтіярова А.Г., Купрєєва Я.М. Забезпечення прозорості бюджетного процесу в Україні. *Економічний простір*. 2018. № 131. С. 128-139.
10. Мельник В.М., Савастєєва О.М. Ефективність бюджетного процесу: поняття та підходи до аналізу. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва*. 2017. № 3 (2). С. 75-81.
11. Закон України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» від 07.12.2017 р. № 2246-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2246-19>.
12. Проект Постанови №8357 «Про Основні напрями бюджетної політики на 2019–2021 роки» від 16.05.2018 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63995. (дата звернення: 28.06.2019).
13. Проект Постанови №6591 «Про Основні напрями бюджетної політики на 2018–2020 роки» від 15.06.2017 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62047. (дата звернення 23.06.2019).

14. МФУ. Стратегія реформування системи управління державними фінансами 2017–2021 рр. (лютий, 2017). URL: <http://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/PFM%20Strategy%20presentaon.pdf>. (дата звернення: 19.06.2019).

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro zatverdzhennia Zahalnoderzhavnoi prohramy rozvytku malykh mist» № 1580 vid 04.03.2004 [Law of Ukraine «On approval of the national program development of small cities» №1580 of 04.03.2004]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1580-15>.
2. Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na period do 2020 roku, zatverdzhena Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 6 serpnia 2014 no 385 [State Strategy for Regional Development for the period up to 2020, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 6, 2014 No. 385]. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#n11>.
3. Naumenko I.I. (2014). Dosvid pravovoho rehuliuвання biudzhethnoho protsesu v krainakh Yevropeiskoho Soiuzu ta yoho znachennia dlia Ukrainy [Experience of legal regulation of the budget process in the countries of the European Union and its significance for Ukraine]. *Pravove rehuliuвання ekonomiky* (electronic journal), no. 14, pp. 245-256.
4. Bohma O.S. (2017). Uzahalnennia metodolohichnykh osnov kontseptsii stratehichnoho obliku v upravlinni biudzhethnym protsesom [Generalization of the methodological foundations of the concept of strategic accounting in the management of the budget process]. *Derzhava ta rehiony. Seriia «Ekonomika ta pidpriemnytstvo»*, no 1, pp. 56-60.
5. Boiko S.V., Odnoroh M.A., Yukhymenko Ya.V. (2017). Harmonichniy analiz pokaznykiv Derzhavnogo biudzhetu Ukrainy ta yoho zastosuvannia v biudzhethnomu protsesi [Harmonious analysis of indicators of the State Budget of Ukraine and its application in the budget process]. *Aktualni problemy ekonomiky*, no 2, pp. 309-317.
6. Makohon V.D. (2017). Biudzhethne prohnozuvannia yak instrument derzhavnogo rehuliuвання ekonomichnykh protsesiv [Budget forecasting as an instrument of state regulation of economic processes]. *Biznes Inform* (electronic journal), no 10, pp. 314-318.
7. Kyrylenko O.P. (2017). Formuvannia instytutsiinoho zabezpechennia prozorosti biudzhethnoho protsesu v Ukraini [Formation of institutional provision of transparency of the budget process in Ukraine]. *Finansy Ukrainy*, no 8, pp. 80-94.
8. Levaieva L.Yu., Kucherenko S.Yu. (2017). Neobkhdnist zabezpechennia prozorosti biudzhethnoho protsesu [The need to ensure the transparency of the budget process]. *Ekonomichniy visnyk universytetu*, vol. 33 (1), pp. 350-354.
9. Bukhtiarova A.H., Kuprieieva Ya.M. (2018). Zabezpechennia prozorosti biudzhethnoho protsesu v Ukraini [The transparency of the budget process in Ukraine]. *Ekonomichniy prostir*, no 131, pp. 128-139.
10. Melnyk V.M., Savastieieva O.M. (2017). Efektyvnist biudzhethnoho protsesu: poniattia ta pidkhody do analizu [The effectiveness of the budgetary process: concept and approaches to analysis]. *Problemy i perspektyvy rozvytku pidpriemnytstva*, no 3 (2), pp. 75-81.
11. Zakon Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2018 rik» vid 07.12.2017 r. № 2246-VIII [The Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2018» dated 07.12.2017, No. 2246-VIII]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2246-19>.
12. Proekt Postanovy №8357 «Pro Osnovni napriamy biudzhethnoi polityky na 2019–2021 roky» vid 16.05.2018 roku [Draft Resolution No. 8357 «On Main Directions of Budget Policy for 2019-2021» dated May 16, 2018]. Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63995 (accessed 28 June 2019).
13. Proekt Postanovy №6591 «Pro Osnovni napriamy biudzhethnoi polityky na 2018–2020 roky» vid 15.06.2017 roku [Draft Resolution No. 6591 «On Main Directions of Budget Policy for 2018-2020» dated 15.06.2017]. Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62047 (accessed 23 June 2019).
14. MFU. Stratehiia reformuvannia systemy upravlinnia derzhavnymy finansamy 2017–2021 rr. (2017) [MFU. Strategy for reforming the public finance management system 2017-2021 (February 2017)]. Available at: <http://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/PFM%20Strategy%20presentaon.pdf> (accessed 19 June 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-60>

УДК 354. 336.6: 143

Радченко Л.М.аспірантка кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом
Національна академія державного управління при Президентові України**Крижина Н.П.**доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри регіонального управління,
місцевого самоврядування та управління містом
Національна академія державного управління при Президентові України

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСУВАННЯ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація. Досліджуються теоретичні та організаційні засади фінансового забезпечення охорони навколишнього середовища в Україні. На сьогодні спостерігається невпорядкованість фінансового забезпечення природоохоронної діяльності, низька ефективність системи управління охороною навколишнього середовища. За таких умов на перший план виступає проблема формування нових нетрадиційних джерел фінансового забезпечення природоохоронних заходів. Виходом з цього, є вирішення проблем економічного розвитку й охорони навколишнього середовища в комплексі з урахуванням фінансових можливостей суспільства. Проаналізовані особливості формування та фінансування природоохоронних заходів в Україні і в зарубіжних країнах. Визначено напрями на запропоновано шляхи удосконалення механізмів фінансування охорони навколишнього середовища в Україні. У зв'язку з обмеженим обсягом бюджетних ресурсів важливим завданням держави є заохочення суб'єктів господарювання до здійснення природоохоронних заходів.

Ключові слова: охорона навколишнього середовища, природоохоронні заходи, екологія, фінансування охорони навколишнього середовища.

Radchenko Ljudmila, Kryzyna Natalija

National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

STATE REGULATION OF ENVIRONMENTAL PROTECTION FUNDING: FOREIGN EXPERIENCE

Summary. The theoretical and organizational principles of financial support for environmental protection in Ukraine are investigated. Ecological situation, just in a trivial period, through the development of natural-resource complex in Ukraine, with short crises of nature, with the active laws of development of the natural resource complex in Ukraine. Intrinsic structural deformations of eco-economics, interweaving development of sirovinno-species, ecologically high-tech, not the galaxy, industrial environment, ecologically situational. Until then, the administrative and command-and-control methods of environmental problems have been fixed, the decline in land and water resources, and the swimming pool has decreased. Ci chinniki, yak i vidsutnist neobkhdnyh obyagiv invest_viy for modernizing technology that healed nature conservation zahodiv, as well as lack of financial support, screaming nezadovilny mill dovkillya. Frequently, the vitrata for the protection of the natural environment of the middle of the world for a rakhunok koshtiv to the budget, for capital investment in 2001, it was 7.9%, and for 1 sichnya, 2018 were replaced to 3.5%. Frequently, the vitrata for the protection of the natural environment at the rakhunok koshtiv to the national budget, for the current vitrats of 2001, it became 1.3%, and for 1 sichnya 2018, 2.3%. Today, there is a disordered financial support for environmental activities, low efficiency of the environmental management system. Under such conditions, the problem of the formation of new non-traditional sources of financial support for environmental protection measures comes to the fore. The way out of this is to solve the problems of economic development and environmental protection in the complex, taking into account the financial possibilities of society. The features of the formation and financing environmental activities in Ukraine and in foreign countries. Directions have been identified and ways for improving the mechanisms for financing environmental protection in Ukraine have been proposed. In connection with the limited amount of budgetary funds, an important task of the state is to attract management subsidies for environmental protection measures.

Keywords: environmental protection, environmental protection measures, ecology, financing of environmental protection.

Постановка проблеми. В економічно розвинутих країнах світу спостерігається зростання значення стимулюючого впливу економічних інструментів екологічного регулювання на розвиток економіки та підприємництва. Саме вони сприяють забезпеченню відповідності між вартістю продукції і природних ресурсів; відшкодуванню витрат за завдану шкоду навколишньому природному середовищу; компенсації екологічних збитків самим забруднювачем, а не всім суспільством.

Соціальна та еколого-економічна інтеграція України має обов'язково враховувати зарубіжний досвід механізмів регулювання природо-користування шляхом системного вдосконалення і приведення у відповідність з міжнародною правовою, нормативно-методичною та інституційною базою екологічного управління та екологічної безпеки.

Нині, надзвичайно важливим є збільшення бюджетного фінансування та інвестування в інноваційні програми екологізації виробництва.

Впровадження ринкових регуляторів природокористування повинне здійснюватись не лише шляхом адміністративного тиску, але й формування сприятливих умов підприємницької діяльності, за яких господарюючим суб'єктам стало б економічно вигідним дотримання природоохоронних вимог, досягнення еколого-економічних цілей.

Тому державне регулювання екологізації потребує правового, фінансово-економічного, організаційного та інформаційного забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічна ситуація, що склалася впродовж тривалого періоду через нехтування об'єктивними законами розвитку й відтворення природно-ресурсного комплексу в Україні, має чітко виражений кризовий характер. Внаслідок структурних деформацій економіки, переважаючого розвитку сировинно-видобувних, екологічно найнебезпечніших галузей промисловості різко погіршилася екологічна ситуація [1].

До нині продовжують застосовуватися адміністративно-командні методи вирішення екологічних проблем, спостерігається спад у відтворенні земельних і водних ресурсів, повітряного басейну. Ці чинники, як і відсутність необхідних обсягів інвестицій для оновлення технологій та здійснення природоохоронних заходів, а також недостатнє фінансування, спричинили незадовільний стан довкілля.

У зарубіжних країнах використовують значний арсенал економічних важелів і засобів регулювання. Вони є досить ефективними і різноманітними. Внаслідок цього в багатьох економічно розвинутих державах світу нагромаджено значний досвід використання різних економічних методів і інструментів регулювання процесом екологізації підприємництва на макро- і мікрорівнях господарювання. У США, як і в Європі, змінилися пріоритети у боротьбі з забрудненням атмосфери. Головні програми спрямовані не на введення в дію очисного обладнання, а на створення екологічно чистих технологій [2].

Результати теоретичного вивчення окремих аспектів фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища знайшли відображення у працях вітчизняних учених: В.І. Андрейцева, В.В. Бураковського, О.Д. Василика, О.О. Веклича, А.С. Глуценко, О.Л. Кашенко, Н.П. Кризини, М.П. Кучерявенко, М.І. Савлука, В.М. Суторміної, В.М. Трегобчука, В.М. Федосова, М.Г. Чумаченка, С.І. Юрія та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У наукових працях згаданих учених недостатньо уваги приділяється вирішенню проблем комплексного підходу до фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища. Особливої уваги потребує розробка практичних рекомендацій, щодо шляхів удосконалення фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища в Україні, які б відповідали сучасним вимогам і задовольняли потреби суспільства.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз механізмів державного регулювання фінансування охорони навколишнього середовища в Україні на основі використання досвіду зарубіжних країн у контексті економічної діяльності держави.

Виклад основного матеріалу. Особливий інтерес представляє досвід економічно розвинених зарубіжних країн. Зарубіжна практика свідчить, що основою всієї системи захисту навколишнього середовища в економічно розвинутих країнах є активне державне регулювання, в якому значні пріоритети надаються економічному стимулюванню та підтримці підприємництва, що розвивається в напрямі екологізації суспільного виробництва.

Охорона навколишнього середовища потребує значних фінансових затрат, акумуляції та належного вкладання коштів на здійснення природоохоронних заходів та відповідних екологічних програм і ресурсозберігаючих проектів.

Ефективність фінансування екологічних заходів багато в чому залежить від дотримання певних принципів. Основний з них відомий як «забруднювач платить». Відповідно до цього принципу будь-який суб'єкт господарювання несе фінансову відповідальність за забруднення навколишнього природного середовища, невиконання встановлених екологічних вимог, тобто має платити за негативний вплив своєї діяльності на довкілля.

Практика підприємницької діяльності та світовий досвід підтверджують можливість реалізації еколого-економічних цілей з використанням таких регулятивних механізмів, як:

- 1) пряме державне регулювання (нормативно-правові, адміністративно-контролюючі і заохочувальні заходи, пряме регламентування та ін.);
- 2) економічне стимулювання через застосування ринкових механізмів;
- 3) змішані механізми, які поєднують вищезазначені підходи [3].

Закон США про водні ресурси передбачає виконання 16 природоохоронних програм. Встановлено кримінальну відповідальність за свідоме скидання у водойми забруднень, що загрожують здоров'ю і життю людей.

Створивши необхідний економічний механізм, американцям вдалося не лише зупинити подальше забруднення навколишнього середовища, а й суттєво поліпшити його якість.

Ефективним засобом контролю за викидами є запровадження Агентством з охорони навколишнього середовища США «дозволів» на допустиму кількість забруднюючих речовин, що можуть бути викинуті у навколишнє середовище. Цей захід дав можливість фірмам, обсяг викидів забруднюючих речовин яких є меншим, аніж встановлений для них ліміт, продавати свої права іншим фірмам. У державі створився «ринок прав» на забруднення навколишнього середовища. Сформувавши банк дозволів на забруднення навколишнього середовища, уряд США покращив екологічну ситуацію в країні [3].

У країнах Західної Європи, починаючи ще з 1973 р., розроблено спеціальні програми охорони природи, у яких загальне визнання здобула ідея сталого розвитку, відповідно до якої екологічні та економічні цілі в динаміці збігаються, а на рівні Європейського Союзу його країни-члени розробили принципи та загальні заходи для законодавчих актів у сфері охорони природи.

У Франції контроль за охороною вод здійснюється на основі закону, прийнятого у 1964 р. За цим законом у країні діє 6 басейнових управлінь.

У Великобританії відповідно до закону про водні ресурси (1973 р.) стан якості водоюм контролюють 10 регіональних водних комітетів.

У Нідерландах відповідно до закону про забруднення поверхневих вод промислові підприємства і муніципалітети зобов'язані мати ліцензію на скидання відходів.

У Німеччині й країнах Європейського Союзу розроблена та реалізується стратегія екологічно орієнтованого менеджменту й екологічного підприємництва як одного з важливих напрямків екологічної модернізації. Цьому сприяло зростання ролі екологічних якостей і характеристик товарів та продуктів на ринку як передумови їх виробництва і реалізації, посилення тиску громадськості на підприємців, які використовують природні ресурси, задоволення екологічних інтересів населення та розвитку водного законодавства, зростання значимості екологічного права і підприємницької діяльності.

Крім того, всі підприємства Німеччини в обов'язковому порядку проходять екологічний аудит. Здебільшого прийняті національні стандарти, які регулюють екологічний аудит. Так, у червні 1993 р. прийнято основні принципи і положення екологічного обліку в рамках ЄС, які набули чинності в квітні 1995 р.

За оцінками Німецького агентства з питань навколишнього середовища в галузі екологічної професійної підготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, нині професійні екологічні інтереси групуються за ступенем їх пріоритетності для тих, хто навчається, таким чином: переробка відходів; екологічне право; водне господарство і очистка стічних вод; охорона ґрунтів; енергозбереження; охорона довкілля на підприємствах; регіональне екологічне планування (екологічна програма); екологічна експертиза; боротьба з хімічним забрудненням навколишнього середовища; екологічна політика; екологічні аспекти сільськогосподарського виробництва; міжнародні аспекти охорони водних ресурсів; охорона біорізноманіття; екологічна освіта; екологічна консультація; програми економії води.

До складу державних стандартів вводяться екологічні стандарти якості водного середовища, екологічної безпеки, екологічної експертизи. У багатьох країнах з урахуванням екологічних проблем сформовано систему сертифікації виробництв та окремих видів продукції. За оцінками Міжнародного валютного фонду, в цих країнах споживання природних ресурсів на одиницю готової продукції щорічно скорочується в середньому на 1,25%, що спричиняє суттєвий екологічний ефект, оскільки за таких умов екологізації виробництва є економічно вигідною [4].

Цьому процесу сприяє державна фінансово-економічна політика стимулювання природоохоронної діяльності товаровиробників і підприємств за допомогою ефективної системи екологічного регулювання, яке поєднує адміністративно-законодавчі інструменти з економічними, нормативними і ринковими механізмами.

Основними видами економічних інструментів екологічного регулювання є: страхування; санкції; сертифікати; компенсаційні виплати реципієнтам за (поліпшення якості середовища шляхом технологічного оновлення; досягнення

в галузі раціонального використання природних ресурсів; збереження (досягнення) оптимального стану природного середовища); цінове (програмування, регулювання, стимулювання); податки; платежі за (викиди, складування, захоронення, фізичні види); кредити та позики; субсидії (дотації, гранти); лобювання (сприяння) – екологічним торговельним операціям; розширенню екологічно орієнтованих секторів економіки.

В Україні фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища здійснюється за рахунок Державного бюджету України, обласних та місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, фондів охорони навколишнього природного середовища, добровільних внесків та інших коштів [4; 5].

Серед економічних державних цільових фондів велике значення має Державний фонд охорони навколишнього природного середовища.

Державний фонд охорони навколишнього природного середовища входить до складу Державного бюджету України. Фонд діє на державному, обласному і місцевому рівнях.

Головними розпорядниками є Мінприроди та інші центральні органи виконавчої влади, які визначаються у державному бюджеті на відповідний рік.

Видатки з виконання природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів здійснюються Казначейством в межах коштів, що надійшли до Фонду, пропорційно до бюджетних призначень, встановлених головним розпорядникам у державному бюджеті на відповідний рік.

Кошти Фонду використовуються за відповідними бюджетними програмами в установленому законодавством порядку.

Висновки і пропозиції. Таким чином, соціальна та еколого-економічна інтеграція України має обов'язково враховувати зарубіжний досвід механізмів регулювання природокористування шляхом системного вдосконалення і приведення у відповідність з міжнародною правовою, нормативно-методичною та інституціональною базою екологічного управління та екологічної безпеки.

У зарубіжних країнах використовують значний арсенал економічних важелів і засобів регулювання. Вони є досить ефективними і різноманітними. Внаслідок цього в багатьох економічно розвинutih держав світу нагромаджено значний досвід використання різних економічних методів і інструментів регулювання процесом екологізації підприємництва на макро- і мікрорівнях господарювання.

Надзвичайно важливим є збільшення бюджетного фінансування та інвестування в інноваційні програми екологізації виробництва.

Впровадження ринкових регуляторів природокористування повинне здійснюватись не лише шляхом адміністративного тиску, але й формування сприятливих умов підприємницької діяльності, за яких господарюючим суб'єктам стало б економічно вигідним дотримання природоохоронних вимог, досягнення еколого-економічних цілей.

Тому державне регулювання екологізації потребує правового, фінансово-економічного, організаційного та інформаційного забезпечення.

Перспективи розвитку кредитного забезпечення екологічної діяльності в Україні передбачають: розвиток міжнародного кредитування охорони навколишнього природного середовища через Світовий банк, Європейський банк реконструкції і розвитку та інші фінансові інституції; створення в Україні екологічного банку; розвиток механізму кредитування природоохоронних заходів, який би передбачав оптимальне задоволення інтересів організації-кредитора та кредитотримувача; розробку державної програми гарантування кредитів для природоохоронних цілей.

Державна підтримка малих підприємств, які займаються розробкою і впровадженням у господарську діяльність нових екологічно безпечних технологій, що покликані сприяти вирішенню еколого-економічних проблем при невеликих фінансових витратах.

Надання пільгових кредитів на встановлення очисних споруд; пільгове цільове кредитування промислових підприємств; звільнення від оподаткування прибутку, отриманого від інвестицій в екологічну техніку і технології, випуск облігацій для фінансування природоохоронних заходів.

Список літератури:

1. Довкілля України за 2014 рік [Текст] : стат. зб. / Держ. служба статистики України ; за ред. О.М. Прокопенко. Київ : Консультант, 2015. 224 с.
2. Васюта О.А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального виміру. Тернопіль: «Гал-Друк», 2001. С. 227, 228.
3. Задорожній О.В., Медведєва М.О. Міжнародне право навколишнього середовища : підручник. Київ : Промені, 2010. 510 с.
4. Про затвердження Порядку планування та фінансування природоохоронних заходів Наказ 194 від 12.06.2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>
5. Про Державний бюджет України на 2017 рік Закон України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 3, ст. 31). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>.

References:

1. Dowkillja Ukrainy za 2014 rik [Tekst] : stat. zb. [Environment of Ukraine, 2014 : statist. yearbook]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy ; za red. O.M. Prokopenko. Kyiv : Konsultant, 2015. 224 p. (in Ukrainian).
2. Wasjuta O.A. (2001). Problemy ekologichnoi strategii Ukrainy w konteksti globalnogo wyviru [Problems of environmental strategy of Ukraine in the context of the global economy]. Ternopil : «Gal-Druk». (in Ukrainian).
3. Zadoroznyi O.W. (2010). Miznarodne pravo nawkolyschnjogo seredowyscha [International right to the middle: pidruchnik]. Kyiv : Promeni. (in Ukrainian).
4. Pro zatwerdgennja Porjadku planuwannja ta finansuwannja pryrodoochoronnych zachodiw Nakaz 194 wid 12.06.2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
5. Pro Derzawnyi bjudget Ukrainy na 2017 rik Zakon Ukrainy (Widomosti Werchownoi Rady (WWR), 2017, № 3, st. 31). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-61>

УДК 349.232

Кучма О.Л.

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри
трудового права та права соціального забезпечення
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТРУДОВІ ГАРАНТІЇ ПРИ ОБЧИСЛЕННІ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Анотація. В статті досліджено поняття прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на 1 січня календарного року та сферу його застосування, а також поняття мінімальної заробітної плати. Проаналізовано вплив вищезгаданих понять на розмір заробітної плати працівників різних сфер господарювання. Встановлено, що реформування трудового законодавства в частині оплати праці погіршило становище працівників. Також досліджено судову практику на невідповідність споживчого кошика (відповідно і розміру прожиткового мінімуму, який впливає на розмір мінімальної заробітної плати) споживчим реаліям. Запропоновано визначити мінімальну заробітну плату розрахунковою величиною для визначення мінімального посадового окладу (тарифної ставки), що відповідає стимулюючій функції заробітної плати.

Ключові слова: мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум, споживчий кошик, працівник, бюджетна організація.

Kuchma Olha

Taras Shevchenko National University of Kyiv

LABOR GUARANTEES WHEN CALCULATING WAGES

Summary. Reforming labor legislation in terms of remuneration affects workers' rights and is debatable given the conformity of the wage calculations and minimum labor guarantees with the Constitution of Ukraine. Law №1774 changed the estimated amount (from the minimum wage to the subsistence minimum, set for able-bodied persons on January 1 of the calendar year), and if for workers who are not in the budget sphere this change did not affect the final calculation of the minimum wage (guarantee wages exist and salaries at the enterprise are approved not only on the basis of the minimum salary), then, for employees of the budget sector, such a change in legislation has a significant impact on wages, since, for example, as of January 1, 2019, the monthly minimum wage is UAH 4173, while the subsistence minimum for able-bodied persons is UAH 1921. Thus, the change of the minimum wage to the subsistence wage as of January 1 of the calendar year led to a reduction in workers' wages (compared to what their wages would have been if the wage had been taken into account 2017-2019) and worsened their position, which can be regarded as a violation of Article 22 of the Constitution of Ukraine. Considering the real prices for necessities, it is worth emphasizing the non-compliance with Article 48 of the Constitution of Ukraine, which stipulates that everyone has the right to a sufficient standard of living for himself and his family, including adequate food, clothing, and housing. The court found that the calculation of the consumer basket and the subsistence minimum was untrue. The wage incentive function provides for the determination of wages depending on the employee's contribution, which is not currently met for the part of workers who receive a minimum wage at the expense of their wages. The article determines that the estimated value for determining the minimum salary (tariff rate) should be the minimum wage and not the living wage set for able-bodied persons on January 1 of the calendar year.

Keywords: minimum wage, subsistence minimum, consumer basket, employee, budget organization.

Постановка проблеми. Реформування чинного законодавства в різних сферах суспільного життя стосується певної категорії учасників правовідносин. Реформування трудового законодавства в частині оплати праці впливає на права працівників та є дискусійним з огляду на відповідність Конституції України норм про обчислення заробітної плати та мінімальних трудових гарантій. Відповідно до підпункту 2 пункту 1 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 6 грудня 2016 року за № 1774 (далі Закон № 1774) [1] стаття 96 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) [2] була викладена в новій редакції, яка визначила для розрахунку мінімального посадового окладу величину прожиткового мінімуму, встановле-

ного для працездатних осіб на 1 січня календарного року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. О.І. Пацула, І.І. Горак та Н.І. Станько в статті «Мінімальна заробітна плата в Україні: аналіз динаміки та досвід європейських країн» наголошують, що формування рівня мінімальної заробітної плати є комплексною системною проблемою макроекономічного рівня, вирішення якої міститься не лише в площині соціальної та економічної політики, а й в політичному векторі розвитку країни загалом. Проте, практика показує, що під час розрахунків мінімальної заробітної плати в Україні практично не враховується прогнозний рівень зростання макроекономічних показників української економіки. Офіційні ставки мінімальної зарплати і прожиткового мінімуму не завжди перегляда-

ються у зв'язку з підвищенням індексу споживчих цін, а також під час її розрахунків не враховується рівень інфляції [3]. На недоліки обчислення прожиткового мінімуму звертають увагу і О.Д. Балан та Ю.К. Савченко у статті «Оплата праці та її соціально-економічні аспекти», зазначаючи, що розмір прожиткового мінімуму менше розміру мінімальної заробітної плати, отже оплата праці може покрити мінімальні потреби людини. Але індекс інфляції у 2017 році становив 232%, і це означає, що купівельна спроможність грошей невисока і зовсім не відповідає заробітній платі. Також автори наголошують на стимулюючій функції заробітної плати, яка полягає у встановленні залежності розміру заробітної плати від особистого вкладу кожного працівника та результатів діяльності всього колективу підприємства [4]. Також питання оплати праці та гарантій у трудовому праві досліджували М.І. Іншин, О.В. Тищенко, С.М. Черноус, В.І. Щербина та інші фахівці трудового права.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На жаль, в сучасній науці небагато доробків, в яких досліджувався б вплив прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати на заробітну плату різних категорій працівників, аналізувались складники-гарантії, з яких розраховується заробітна плата. Потребує детальнішого дослідження питання дотримання прав працівників при внесенні змін до КЗпП та Закону України «Про оплату праці» в частині використання величини прожиткового мінімуму, встановленого для працевдатних осіб на 1 січня календарного року при розрахунку мінімального посадового окладу.

Формулювання цілей статті. Завданням статті є визначення спільних і відмінних рис таких категорій як «прожитковий мінімум, встановлений для працевдатних осіб на 1 січня календарного року» та «мінімальна заробітна плата»; дослідження сфери застосування прожиткового мінімуму, встановленого для працевдатних осіб на 1 січня календарного року; випрацювання пропозицій щодо удосконалення трудового законодавства в частині механізму обчислення заробітної плати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прожитковий мінімум, встановлений для працевдатних осіб на 1 січня календарного року є розрахунковою величиною, яка використовується при різних обчисленнях та є зручним способом визначення величин без постійного внесення змін до нормативно-правових актів у зв'язку зі зміною рівня життя.

Так, наприклад, ч. 1 ст. 4 Закону України «Про судовий збір» визначено, що судовий збір справляється у відповідному розмірі від прожиткового мінімуму для працевдатних осіб, встановленого законом на 1 січня календарного року, в якому відповідна заява або скарга подається до суду, – у відсотковому співвідношенні до ціни позову та у фіксованому розмірі [5].

Мінімальна заробітна плата – це встановлений законом мінімальний розмір оплати праці за виконану працівником місячну (годинну) норму праці (ч. 1 ст. 95) [2].

Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функ-

ціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування (далі – набір продуктів харчування), а також мінімального набору непродовольчих товарів (далі – набір непродовольчих товарів) та мінімального набору послуг (далі – набір послуг), необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості (ч. 1 ст. 1) [6].

Прожитковий мінімум застосовується для встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат виходячи з вимог Конституції України та Законів України (ч. 1 ст. 2) [6].

Щодо співвідношення понять «прожитковий мінімум, встановлений для працевдатних осіб на 1 січня календарного року» та «мінімальна заробітна плата», то обидві величини впливають на розмір заробітної плати, але у кожній своя функція: прожитковий мінімум слугує гарантією того, що мінімальний посадовий оклад буде встановлено не менше даної величини, а мінімальна заробітна плата слугує гарантією того, що за виконану працівником місячну (годинну) норму праці буде оплата праці не нижче мінімальної заробітної плати.

Об'єднує ці два поняття те, що обидва є гарантіями того, що обчислення величин заробітної плати (її частини) не може бути менше законодавчо встановленого рівня.

Відмінним для даних понять є те, що впливають на різні складові заробітної плати, якщо прожитковий мінімум, встановлений для працевдатних осіб на 1 січня календарного року впливає на мінімальний посадовий оклад (складник заробітної плати), то мінімальна заробітна плата впливає на загальну суму заробітної плати (оклад + інші складники фонду оплати праці), яка нарахована працівникові.

Прожитковий мінімум, встановлений для працевдатних осіб на 1 січня календарного року застосовується в різних галузях права, як розрахункова величина, наприклад, при обчисленні податкової соціальної пільги (ст. 169) [7], для визначення розміру штрафів (п.120.3 та 120.4 ст. 120) [7]; адміністративний збір та плата за надання відомостей з Єдиного державного реєстру справляються у відповідному розмірі від прожиткового мінімуму для працевдатних осіб, встановленому законом на 1 січня календарного року, в якому подаються відповідні документи для проведення реєстраційної дії або запит про надання відомостей з Єдиного державного реєстру, та округлюються до найближчих 10 гривень (ч. 5 ст. 36) [8] тощо.

Законом №1774 внесено зміни до статті 96 КЗпП, яка поширює свою дію на працівників, незалежно від форми власності роботодавця за винятком окремих частин статті, в яких чітко зазначено про працівників установ, закладів та організацій, що фінансуються з бюджету.

До набрання чинності змін, внесених Законом №1774 статтею 96 КЗпП було визначено, що формування тарифної сітки (схеми посадових окладів) провадиться на основі тарифної ставки робітника першого розряду, яка встановлюється

у розмірі, що перевищує законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати, та міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень розмірів тарифних ставок (посадових окладів).

Посадові оклади службовцям встановлює власник або уповноважений ним орган відповідно до посади і кваліфікації працівника. За результатами атестації власник або уповноважений ним орган має право змінювати посадові оклади службовцям у межах затверджених у встановленому порядку мінімальних і максимальних розмірів окладів на відповідній посаді [2].

Після набрання чинності змін, внесених Законом №1774 статтею 96 КЗпП визначено, що тарифна сітка (схема посадових окладів) формується на основі тарифної ставки робітника першого розряду та міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень розмірів тарифних ставок (посадових окладів).

Мінімальний посадовий оклад (тарифна ставка) встановлюється у розмірі, не меншому за прожитковий мінімум, встановлений для працездатних осіб на 1 січня календарного року.

Схема посадових окладів (тарифних ставок) працівників установ, закладів та організацій, що фінансуються з бюджету, формується на основі:

мінімального посадового окладу (тарифної ставки), встановленого Кабінетом Міністрів України;

міжпосадових (міжкваліфікаційних) співвідношень розмірів посадових окладів (тарифних ставок) і тарифних коефіцієнтів [2].

Законом №1774 змінено розрахункову величину (з мінімальної заробітної плати на прожитковий мінімум, встановлений для працездатних осіб на 1 січня календарного року), і якщо для працівників, які працюють не в бюджетній сфері дана зміна не вплинула на кінцевий розрахунок заробітної плати (гарантія про мінімальну заробітну плату існує, а оклади на підприємстві затверджуються не тільки виходячи з мінімального посадового окладу), то для працівників бюджетної сфери така зміна законодавства суттєво вплинула на заробітну плату, оскільки, наприклад, станом на 1 січня 2019 року розмір мінімальної заробітної плати у місячному розмірі становить 4173 грн., натомість, прожитковий мінімум для працездатних осіб становить 1921 грн.

Таким чином, заміна розрахункової величини з мінімальної заробітної плати на прожитковий мінімум для працездатних осіб станом на 1 січня календарного року привело до зменшення заробітної плати працівників (у порівнянні з тим, якими б були їхні заробітні плати, якби розрахунок проводився з врахуванням мінімальної заробітної плати у 2017-2019 роках) та погіршило їхню становище, що можна розцінювати як порушення статті 22 Конституції України.

На сьогодні, КЗпП встановлено єдиний регулятор бази, з якої обчислюється заробітна плата працівника. При цьому для небюджетних організацій не заборонено коригувати фонд оплати праці виходячи з можливостей і бажання роботодавця, з урахуванням гарантій в оплаті праці. Обчислення заробітної плати працівників бюджетної сфери більш регульоване нормативними актами, що справедливо, адже, наприклад,

фізична особа-підприємець збільшуючи заробітну плату працівнику витрачає власні кошти, а голова районної державної адміністрації збільшуючи заробітну плату працівнику витрачає кошти платників податків.

Враховуючи реальні ціни на речі першої необхідності варто акцентувати увагу на недотриманні статті 48 Конституції України, яка визначає, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло [9].

Питання обґрунтованості розміру прожиткового мінімуму та споживчого кошику (на підставі якого і визначається прожитковий мінімум, в тому числі, і прожитковий мінімум, встановлений для працездатних осіб на 1 січня календарного року) було предметом судового розгляду про визнання протиправною та нечинною постанови Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2016 року №780 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення».

Предметом позову стало те, що прийняття спірної постанови з порушенням норм законодавства, що призвело до встановлення несправедливого стандарту життя та стало умовою для встановлення несправедливого розміру прожиткового мінімуму.

Суд апеляційної інстанції (рішення якого в даній частині не скасовано Верховним Судом) «...вважає вірними посилання позивача на те, що відповідачами сформовано набір продуктів харчування без урахування нормативів фізіологічної потреби організму людини в продуктах харчування, виходячи з їх хімічного складу та енергетичної цінності згідно рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я, що не спростовано відповідачами. Крім того, вказані доводи не спростовані відповідачами в апеляційних скаргах, де зазначено що суд першої інстанції не вказав, який принцип формування наборів харчування, непродовольчих товарів та послуг, затверджених ст. 3 Закону України «Про прожитковий мінімум» було порушено. ...

З урахуванням викладеного, колегія суддів вважає вірним висновок суду першої інстанції стосовно того, що відповідачі при здійсненні покладених на них обов'язків щодо затвердження наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг для основних соціальних і демографічних груп населення допустили порушення законодавства, що призвело до прийняття постанови Кабінетом Міністрів України від 11.10.2016 № 780 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» без належного проведення науково-громадської експертизи набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму та, відповідно, встановлення необґрунтованого переліку наборів і, як наслідок, прожиткового мінімуму» [10].

Висновки з даного дослідження і перспективи. На наш погляд, розрахунковою величиною для визначення мінімального посадового окладу (тарифної ставки) має бути саме

мінімальна заробітна плата, а не прожитковий мінімум, встановлений для працездатних осіб на 1 січня календарного року, який до того ж відповідно до судового рішення є необґрунтованим.

Заробітна плата не повинна бути меншою за прожитковий мінімум, проте стимулююча функція заробітної плати передбачає визначення заробітної плати в залежності від вкладу працівника, тому справедливо, працівникові гарантувати мінімальний посадовий оклад на рівні мінімальної заробітної плати, адже у прив'язці до прожиткового мінімуму працівники нижче 13 розряду отримують заробітну плату у розмірі мінімальної заробітної плати, отримуючи до-

плату до рівня мінімальної заробітної плати, що нівелює стимулюючу функцію заробітної плати.

Суди надали вірні висновки обставинам справи та встановили невідповідність споживчого кошика (відповідно і розміру прожиткового мінімуму, який впливає на розмір мінімальної заробітної плати) споживчим реаліям, проте, в зв'язку з цим перегляду розмірів прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати не відбулося, що свідчить, в тому числі, про необхідність подальших розробок адекватного розрахунку споживчого кошика та перегляду ключових трудових гарантій при обчисленні заробітної плати.

Список літератури:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 6 грудня 2016 р. № 1774 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-19> (дата звернення: 30.07.2019).
2. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 30.07.2019).
3. Пацула О.І., Горак І.І., Станько Н.І. Мінімальна заробітна плата в Україні: аналіз динаміки та досвід європейських країн. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 23, ч. 3. С. 34–37. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_23/3/9.pdf (дата звернення 29.07.2019)
4. Балан О. Д., Савченко Ю. К. Оплата праці та її соціально-економічні аспекти. *Агросвіт*. № 10. 2018. С. 22–26 URL: http://www.agrosvit.info/pdf/10_2018/6.pdf (дата звернення: 29.07.2019).
5. Про судовий збір : Закон України від 8 липня 2011 р. № 3674-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17> (дата звернення: 30.07.2019).
6. Про прожитковий мінімум : Закон України від 15 липня 1999 р. № 966-XIV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (дата звернення: 30.07.2019).
7. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 30.07.2019).
8. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення: 30.07.2019).
9. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 30.07.2019).
10. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 10 липня 2018 р. в справі № 826/3639/17 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75300650> (дата звернення: 30.07.2019).

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy» vid 6 grud. 2016 r. №1774 [Law of Ukraine «On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine» from December 6 2016, № 1774]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-19> (accessed 30 July 2019).
2. Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrainy vid 10 grud. 1971 r. № 322-VIII [Labor Code of Ukraine from December 10 1971, № 322-VIII]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (accessed 30 July 2019).
3. Patsula O.I., Horak I.I., Stan'ko N.I. (2017). Minimal'na zarobitna plata v Ukraini: analiz dynamiky ta dosvid yevropeys'kykh krayin [Minimum wage in Ukraine: an analysis of the dynamics and experience of European countries]. *Naukovy visnyk Kherson's'koho derzhavnoho universytetu* [Scientific Bulletin of Kherson State University] (electronic journal), vol. 23, pp. 34–37. Available at: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_23/3/9.pdf (accessed 29 July 2019).
4. Balan O. D., Savchenko YU. K. (2018) Oplata pratsi ta yiyi sotsial'no-ekonomichni aspekty. [Remuneration and its socio-economic aspects]. *Ahrosvit* [Agro-world] (electronic journal), no. 10, pp. 22-26. Available at: http://www.agrosvit.info/pdf/10_2018/6.pdf (accessed 29 July 2019).
5. Zakon Ukrainy «Pro sudovyy zbir» vid 8 lyp.2011 r. № 3674-VI [Law of Ukraine «On Court Fee» from July 8 2011 № 3674-VI]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17> (accessed 30 July 2019).
6. Zakon Ukrainy «Pro prozhytkovyy minimum» vid 15 lyp. 1999 r. № 966-XIV [Law of Ukraine «On the Living Wage» from July 15 1999, № 966-XIV]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (accessed 30 July 2019).
7. Podatkovyy kodeks Ukrainy vid 2 grud. 2010 r. № 2755-VI [Tax Code of Ukraine from December 2 2010, № 2755-VI]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (accessed 30 July 2019).
8. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu reyestratsiyu yurydychnykh osib, fizychnykh osib - pidpryyemtsiv ta hromads'kykh formuvan'» vid 15 trav. 2003 r. № 755-IV [Law of Ukraine «On the State Registration of Legal Entities, Entrepreneurs and Entities» from May 15 2003, № 755-IV]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (accessed 30 July 2019).
9. Konstytutsiya Ukrainy vid 28 cherv. 1996 r. № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28 1996, № 254k/96]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (accessed 30 July 2019).
10. Postanova Kyuyivs'koho apelyatsiynoho administratyvnoho sudu vid 10 lyp. 2018 r. № 826/3639/17 [Resolution of the Kyiv Administrative Court of Appeal from July 10 2018, № 826/3639/17]. Available at: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75300650> (accessed 30 July 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-62>

УДК 343.98

Молчанова В.П.

судовий експерт

Одеський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Анотація. Стаття присвячена виникненню, становленню та розвитку системи експертних установ України. Розглянуті питання розвитку судової експертизи. Розкрито теоретичні та практичні аспекти діяльності науково-дослідних експертно-криміналістичних установ, стан судової експертизи на сьогоднішній день. Викладена коротка історія розвитку судово-експертних установ в Україні та в зарубіжних країнах, які пройшли шлях від перших кабінетів науково-судових експертизи до сучасних центрів, науково-дослідних інститутів та лабораторій. Також розглянуті поняття та структура судової експертизи; використання судової експертизи в сучасному житті як потужний допоміжний механізм на шляху руху до цивілізованих методів боротьби зі злочинною приступністю.

Ключові слова: судова експертиза, криміналістика, експертні дослідження, судово-експертні установи, науково-дослідні установи.

Molchanova Valentyna

Forensic Expert

Odesa Scientific-Research and Forensic Science Center
of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

DEVELOPMENTAL HISTORY OF FORENSIC ANALYSIS

Summary. This paper concentrates on origin, formation and development of expert institutions system in Ukraine. The paper studies the matters of forensic analysis origin and development since ancient times, Ancient Rome and Justinian the Byzantine emperor. We have provided insights into theoretical and practical aspects of activity of scientific research establishments of expert institutions and the state of forensic analysis at present. In this paper, we've set forth a timeline of forensic expert institutions in Ukraine and foreign countries, which have run the gamut, from the first offices of scientific-forensic analysis to the modern centers, scientific research establishments and laboratories. We've studied expert knowledge commonly used in different fields of science in the form of forensic analysis in order to clarify whether the circumstances are subjected to analysis in cases being examined by the preliminary investigation bodies or law courts. Also, we've studied terms and structure of forensic analysis, which consists of different laboratories and departments: the laboratory of motor-technical analysis and vehicle forensic processing: motor-technical analysis department; vehicle forensic processing and accompanied registrations department; materials, substances and products research laboratory; department for analysis of drugs, psychotropic substances, their analogs and precursors; department for physical and chemical analysis; laboratory of biological analysis and registration: biological analysis department; department for registration of human genetic characters; laboratory for product, gemological and economic analysis: department for product and gemological analysis; department for economic analysis; laboratory for construction, land analysis and valuation activities: department for construction analysis and valuation activities; department for land analysis and valuation activities; laboratory for computer forensic and telecommunicational analysis: computer forensic department; telecommunicational analysis department; laboratory for IT analysis: department for audio and video analysis; department for art, psychological analysis and intellectual property asset analysis; department for phototechnical and portrait analysis; laboratory for criminalistics analysis and registration: department for dactyloscopic analysis and registration; department for handwriting analysis, technical analysis of documents and registration; department for trace evidence analysis and registration; laboratory for weapons certification analysis and registration: weapons certification department; weapons analysis department; ballistic registration department. The use of forensic analysis in modern life as a powerful auxiliary mechanism on the way to civilized methods of combating organized crime activities.

Keywords: forensic analysis, forensic science, forensic studies, forensic expert institutions, scientific research establishments.

Постановка проблеми. Сучасна практика свідчить про те, що в результаті криміналізації більшості галузей в країні виникає проблема боротьби з правопорушеннями і злочинами. Призупинити, локалізувати і перемогти їх зможуть тільки професійні фахівці, які володіють спеціальними знаннями в різних галузях діяльності.

Говорячи про витoki використання спеціальних знань при тому чи іншому дослідженні, слід зазначити, що воно почалося досить давно, коли судової експертизи як науки і інституту ще не і-

снувало. Як свідчать різні літературні джерела, ще в Стародавньому Римі проводилися дослідження золотих монет, а в Стародавній Індії та Китаї, не знаючи будь-яких основ експертизи, люди вміли «читати» сліди і по ним висежувати ворога [1].

Розвиток науки і техніки позитивно діє на розкриття і розслідування злочинів. Все ширше використовуються спеціальні знання з різних областей науки в формі судової експертизи для з'ясування, чи підлягає доведенню обставини у справах, що перебувають у провадженні органів попереднього розслідування або суду. Одним

з важливих умов успішного попередження, розкриття та розслідування злочинів є процесуальне забезпечення судово-слідчої практики, ефективне використання сучасних досягнень науки в галузі судової експертизи і криміналістики.

Розвитку судової експертизи сприяла наявність ряду чинників: використання досягнень науково-технічного прогресу, прагнення до постійного залучення знань з неюридичних наук (технічних, природничих, суспільних), а також трансформація цих знань в судову експертизу

Криміналістика та судова експертиза, що виникли більш ніж сто років тому в результаті потреб судово-слідчої практики, а також експертні криміналістичні установи в своєму розвитку завжди були пов'язані з діяльністю органів правопорядку і орієнтовані на боротьбу зі злочинністю, в першу чергу, експертне забезпечення процесу профілактики, розкриття і розслідування злочинів. Поштовхом для виникнення криміналістичної науки стала поява в XIX столітті в Німеччині, Франції, Англії, США, інших країнах нового для того часу феномену, – організованої злочинності – і нездатність каральних органів протистояти їй. Таким чином, створилася система, яка об'єднала зусилля правоохоронних органів і науки з метою дати відсіч злочинності нового зразка [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У своїх публікаціях сучасні вчені, експерти-практики, такі як: Кофанов А.В., Камлик М.І., Мумінова-Савіна Г.Г., Романов В.В., та ін. створили значний потенціал щодо організації та сучасного розвитку науково-дослідних експертно-криміналістичних установ України [3; 4]. Однак, незважаючи на велику значимість розробок в даному напрямі актуальним залишається питання про історичні аспекти появи та розвитку судової експертизи, як галузі науки.

Метою статті є аналіз причин виникнення та узагальнення історичної інформації розвитку і становлення судової експертизи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Починаючи з часів візантійського імператора Юстиніана, V – VI століття, в законодавстві знаходило закріплення дослідження почерку в судових цілях. У Росії вже в XV столітті порівняння рукописів використовувалося при встановленні справжності документів. Пізніше, в зведенні законів Російської імперії 1857 р вказувалося, що розгляд і звірення почерків проводиться за призначенням суду, таке дослідження доручалося секретарям людних місць, вчителям чистописання або іншим викладачам.

У XVII столітті вивченням письма стали займатися графологи, які прагнули встановити по почерку характер людини. Засновником графології вважається француз Мішон. XIX – XX століття відзначені працями по графології французьких криміналістів А. Бертильона і Е. Локара. Вітчизняна доктрина того часу представлена Е.Ф. Буринським, який вперше звернув увагою на взаємозв'язок між фізіологічними особливостями людини і його почерком. Розквіт судового почеркознавства випадає на 1970-1990-ті XX століття, тоді були зроблені вдалі спроби встановлення статі, віку і навіть освіти виконавця рукопису [4].

Розробка і систематизація засобів і методів збору доказів, організації і планування розслідування, пов'язані з ім'ям австрійця за походженням, викладача університету в Чернівцях Ганса Гросса. Саме його «Керівництво для судових слідчих, чинів жандармерії і поліції» (1892 рік) стало основою методики розкриття та розслідування ряду важких злочинів. До речі, вперше введений ним в користування в кінці XIX століття термін «криміналістика» (від лат. Crimen – злочин).

Першими експертними криміналістичними установами вважаються бюро ідентифікації, які створювалися при поліцейських префектурах ряду столичних міст Європи, а пізніше – поліцейські лабораторії.

Дактилоскопичний метод ідентифікації людини в криміналістиці бере свій початок ще в 1896-1897 роках, коли він був введений в кримінально розшукових закладах Аргентини, Британської Індії, Бразилії, Чилі, Німеччини та інших країн. До речі, в Києві, першим в Російській імперії, в грудні 1904 року саме при пошуковому відділенні Київської міської поліції був створений дактилоскопичний відділ, який забезпечував реєстрацію злочинців і проведення дактилоскопичних досліджень [2].

Історія криміналістики і судової експертизи радянського періоду починалася зі спаду в цій сфері діяльності: після жовтневого перевороту були ліквідовані поліцейські кримінально-реєстраційні заклади, припинили діяльність кабінети судової експертизи.

На процес судочинства в Росії і розвиток судових експертиз істотний вплив зробила Судова реформа 1864 року. Вона регламентувала процес попереднього розслідування, отримання та фіксації доказів, зумовила необхідність більш широкого використання наукових знань при розгляді кримінальних і цивільних справ.

У російському законодавстві більш-менш розгорнуті і систематизовані формулювання щодо регламентації експертизи з'явилися лише в XIX ст.

На початку XX ст. в Росії почали створюватися установи та служби, призначені виключно для проведення експертиз. У 1912 р в Києві і в 1914 р. в Одесі були відкриті кабінети науково-судової експертизи. Зі створенням цих структур значно активізувався процес формування судово-експертних галузей знань як спеціалізованої наукової бази експертних досліджень.

Законодавець регламентація судових експертиз та необхідність забезпечення виробництва їх на належному рівні вимагали створення спеціалізованих державних науково-дослідних установ. У цих умовах постановою Ради Народних Комісарів Української РСР від 10 липня 1923 року були засновані в Харкові, Києві та Одесі обласні кабінети науково-судової експертизи і затверджено положення про них. Але перше положення про кабінети науково-судової експертизи регулювало тільки обмежене коло питань діяльності цих кабінетів [4].

Відродження, а точніше створення експертної, або, як її тоді називали, науково-технічної служби в органах внутрішніх справ України припадає на 1923 рік. В цьому році в Головному управлінні міліції з метою експертного

та техніко-криміналістичного забезпечення потреб оперативних служб в розслідуванні та розкритті злочинів був створений науково-технічний кабінет.

Сучасний етап історії експертної служби України бере свій початок в 1945 році, коли при оперативному відділі Управління міліції Міністерства внутрішніх справ УРСР було створено науково-технічне відділення, яке очолив Коротич С.І.

З роками організаційна побудова експертно-криміналістичних підрозділів змінювалася. У 1948 році був створений самостійний Науково-технічний відділ Управління міліції МВС УРСР, до складу якого увійшли перші випускники факультету експертів-криміналістів Вищої офіцерської школи СРСР, розташованого в м Черкизов Московської області Російської Федерації. З 1970 року Науково-технічний відділ, який на той час очолював полковник внутрішньої служби Малишев В.М., перебував у складі створеного Оперативно-технічного управління Міністерства внутрішніх справ УРСР [2].

У листопаді 1981 року стали самостійними окремі підрозділи, в тому числі і експертний. На його основі було створено Експертно-криміналістичне управління з відповідними підрозділами в територіальних органах.

Крім того, в 1992 році був створений Центр криміналістичних досліджень Міністерства внутрішніх справ України. Це був суто практичний підрозділ, у складі якого функціонували відділи: дослідження грошей і документів; балістичних, дактилоскопічних, фізико-хімічних, наркотичних та біологічних досліджень. З 1997 року Центр знаходився в підпорядкуванні Експертно-криміналістичного управління.

В процесі реалізації концепції реформування системи органів внутрішніх справ Постановами Кабінету Міністрів України від 06.05.1998 року № 617 створено Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України, який об'єднав Експертно-криміналістичне управління, Центр криміналістичних досліджень і вибухотехнічна служба, і від 20.06.2000 року № 988 – експертну службу Міністерства внутрішніх справ України [2].

Згодом ще було багато зроблено заходів щодо вдосконалення діяльності інституту судової експертизи, хоча законодавець і стикався з проблемами законодавчого та нормативного регулювання, однак все ж судова експертиза, незважаючи на всі труднощі, зміцнювала свої позиції як необхідна база для отримання спеціальних знань у ході розслідування кримінальної справи.

На сьогоднішньому етапі розвитку країни на науково-дослідні установи судових експертиз в Україні покладено обов'язок розробки наукових принципів і методів судової експертизи і проведення різних видів судових експертиз.

Експертиза – слово латинського походження від «*expertus*» – досвідчений, знаючий [3]. Судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [5].

Судова експертиза – процесуальна дія, що складається з проведення досліджень і дачі висновку експертом з питань, вирішення яких вимагає спеціальних знань в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, і які поставлені перед експертом судом, суддею, органом дізнання, особою, яка провадить дізнання, слідчим або прокурором, з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню по конкретній справі [3].

З часу створення науково-дослідних установ судових експертиз вимоги до їх діяльності з проведення експертних досліджень і науково-дослідницької роботи з кожним роком зростають. Це пояснюється тим, що з побудовою в Україні правової держави, проведення експертних досліджень речових доказів, які проходять по кримінальних справах, врегульовано нормами кримінально-процесуального законодавства України, яке дає гарантію захисту особи як учасника кримінального процесу, від можливого необ'єктивного дослідження обставин, які впливають на встановлення істини у справі. Відповідно до прийнятого наказу 03 листопада 2015 року № 1343 «Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України», в завдання експертних науково-дослідних установ входять:

- здійснення судово-експертної діяльності;
 - забезпечення залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування та судового розгляду;
 - у межах компетенції проведення експертних досліджень на договірних засадах з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених Законом України «Про судову експертизу» [5];
 - проведення сертифікаційних та інших випробувань, а також оцінки відповідності продукції, процесів і послуг, виконання інших робіт у межах своєї компетенції;
 - проведення відповідно до законодавства оцінки майна, майнових прав та здійснення професійної оціночної діяльності;
 - забезпечення функціонування обліку знярядь кримінальних правопорушень та інших об'єктів;
 - забезпечення функціонування інформаційно-пошукових систем, обробка персональних даних у межах повноважень, визначених законом, забезпечення режиму доступу до інформації;
 - здійснення спеціальних вибухотехнічних робіт з пошуку і знешкодження вибухонебезпечних предметів, пристроїв, що використовуються в терористичних цілях;
 - підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації працівників Експертної служби МВС як судових експертів, спеціалістів-криміналістів і спеціалістів-вибухотехніків [6].
- Експертна служба Міністерства внутрішніх справ відповідно до покладених на неї завдань:
- здійснює організаційно-управлінське та науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності, у тому числі розробляє методики проведення судових експертиз, стандарти, технічні регламенти, державні класифікатори, методичні рекомендації, довідкові посібники, програмні продукти;
 - проводить судову експертизу в кримінальному, виконавчому провадженні, адміністра-

тивних, цивільних та господарських справах, справах про адміністративні правопорушення, а також забезпечує в установленому порядку участь спеціалістів Експертної служби МВС в слідчих (розшукових) діях;

- проводить експертні дослідження на догвірних засадах з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб з урахуванням обмежень, передбачених Законом України «Про судову експертизу» [5];

- проводить оцінку майна, майнових прав та здійснює професійну оціночну діяльність у межах повноважень, визначених законодавством України;

- виконує інші роботи та надає платні послуги відповідно до законодавства України;

- веде базу даних реєстру атестованих судових експертів Експертної служби Міністерства внутрішніх справ, передає в установленому порядку інформацію до державного Реєстру атестованих судових експертів;

- організовує роботу Експертно-кваліфікаційної комісії Міністерства внутрішніх справ з проведення атестації, присвоєння особам та позбавлення осіб кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів судового експерта, а також роботу з надання та позбавлення права участі як спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій, надання, позбавлення та підтвердження права самостійного проведення спеціальних вибухотехнічних робіт та видає відповідні свідоцтва;

- здійснює інформаційно-аналітичне забезпечення, обробку персональних даних, складає статистичну звітність, забезпечує режим доступу до інформації;

- забезпечує функціонування обліку знарядь кримінальних правопорушень та інших об'єктів;
- здійснює наукову та науково-технічну діяльність в галузі судової експертизи;

- проводить сертифікаційні та інші види випробувань, а також оцінку відповідності продукції, процесів та послуг;

- розробляє та вносить у встановленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства та нормативно-правової бази;

- здійснює виявлення, експертний огляд, розрядження, транспортування та знешкодження вибухонебезпечних предметів, пристроїв, що використовуються в терористичних цілях;

- організовує розгляд звернень громадян відповідно до Закону України «Про звернення громадян» з питань, що належать до її компетенції;

- взаємодіє з вітчизняними та іноземними підприємствами, установами і організаціями з метою обміну досвідом роботи з питань, що належать до її компетенції;

- організовує і бере участь у проведенні семінарів, «круглих столів», форумів, інших заходів;

- здійснює інші повноваження, передбачені законодавством України [6]. Тобто надання допомоги у розвитку наукової і методичної бази судової експертизи, використання її, в експертній практиці.

Експертно-криміналістична служба Міністерства внутрішніх справ України входить в блок кримінальної міліції та складається з експертно-криміналістичних підрозділів, до яких від-

носяться Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ) та регіональні науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ).

Науково-дослідні експертно-криміналістичні центри є самостійними структурними підрозділами Міністерства внутрішніх справ. У своїй діяльності керуються нормативно правовим законодавством: Конституцією України, законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства України, наказами Міністерства внутрішніх справ України, тощо [6].

Організаційно-методичне керівництво науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів здійснює Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України [5].

До складу Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України входять наступні підрозділи [7], в яких проводяться експертно-криміналістичні дослідження:

1. Лабораторія авто технічних досліджень та криміналістичного дослідження транспортних засобів:

- відділ авто технічних досліджень;
- відділ криміналістичного дослідження транспортних засобів і реєстраційних документів, що їх супроводжують.

2. Лабораторія досліджень матеріалів, речовин і виробів:

- відділ досліджень наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів;
- відділ фізико-хімічних досліджень.

3. Лабораторія біологічних досліджень та обліку:

- відділ біологічних досліджень;
- відділ обліку генетичних ознак людини

4. Лабораторія товарознавчих, гемологічних, економічних досліджень:

- відділ товарознавчих та гемологічних досліджень;
- відділ економічних досліджень.

5. Лабораторія будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності:

- відділ будівельних досліджень та оціночної діяльності;

- відділ земельних досліджень та оціночної діяльності.

6. Лабораторія комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних досліджень:

- відділ комп'ютерно-технічних досліджень;
- відділ телекомунікаційних досліджень.

7. Лабораторія досліджень у сфері інформаційних технологій:

- відділ досліджень звуко- та відеозапису;
- відділ мистецтвознавчих, психологічних досліджень та досліджень об'єктів інтелектуальної власності;

- відділ фототехнічних та портретних досліджень.

8. Лабораторія криміналістичних видів досліджень та обліку:

- відділ дактилоскопічних досліджень та обліку;

- відділ почеркознавчих досліджень, технічного дослідження документів та обліку;
 - відділ трасо логічних досліджень та обліку.
9. Лабораторія досліджень сертифікації зброї та обліку:
- відділ сертифікації зброї;
 - відділ досліджень зброї;
 - відділ балістичного обліку.

Одним з основних напрямків в діяльності експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ є ведення ними криміналістичних обліків – який сприяє в найкоротші терміни розкрити неочевидні злочини.

Криміналістичний облік – це система реєстрації, систематизації та зосередження об'єктів

або відомостей, про них за їх ідентифікаційними ознаками з метою використання облікових даних для розкриття та попередження злочинів, яка ґрунтується на наукових даних і узагальненнях практики боротьби зі злочинністю [1].

Висновки. В результаті написання статті, з'ясувалося, що судова експертиза виникла в результаті потреб судово-слідчої практики. Експертиза в своєму розвитку пройшла кілька історичних етапів, і не завжди це був рух вперед. Майже до кінця 40-х років минулого століття тривали дискусії щодо визнання або невизнання її як самостійної науки. В результаті ця наука довела свою самостійність і подальший розвиток лише зміцнило її практичну значимість.

Список літератури:

1. Шепітька В.Ю. Криміналістика: 2-ге видання. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре»; 2004. 728 с.
2. Історія виникнення криміналістики та функціонування експертних підрозділів в системі Міністерства внутрішніх справ. URL: <https://dndekc.mvs.gov.ua/про-дндекц/історія-підрозділу/> (дата звернення: 29.07.2019).
3. Камлик М.І. Судова бухгалтерія: 5-те видання. Київ : Атіка, 2007. 552 с.
4. Кюфанов А.В. Место и роль научно-исследовательских экспертно-криминалистических учреждений Украины (50-90-х годов XX-го века) в профессиональной подготовке судебных экспертов. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1560/1/07kavpse.pdf> (дата звернення: 29.07.2019).
5. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/4038-12/ed20170101> (дата звернення: 29.07.2019).
6. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 03.11.2015 № 1343. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15> (дата звернення: 29.07.2019).
7. Офіційний сайт Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України. URL: <https://dndekc.mvs.gov.ua/про-дндекц/структура-дндекц/> (дата звернення: 29.07.2019).

References:

1. Shepitka V.Yu. (2004). Kryminalistyka: 2-he vydannia [Criminology: 2nd edition]. Kyiv : Concern «Vidavnychii Dim «In Yure», 728 p. (in Ukrainian).
2. Istoriia vynyknennia kryminalistyky ta funktsionuvannia ekspertnykh pidrozdiliv v systemi Ministerstva vnutrishnikh sprav [History of criminalistics and functioning of expert units in the Ministry of Internal Affairs]. Available at: <https://dndekc.mvs.gov.ua/про-дндекц/історія-підрозділу/> (accessed 29.07.2019).
3. Kamlik M.I. (2007). Sudova bukhhalteriiia: 5-te vydannia [Forensic Accounting: 5th edition]. Kiev : Atika, 552 p. (in Ukrainian).
4. Kofanov A.V. Mesto y rol nauchno-yssledovatelskykh ekspertno-krymynalystycheskykh uchrezhdenyi Ukrainy (50-90-kh hodov KhKh-ho veka) v professyonalnoi podhotovke sudebnykh ekspertov [The place and role of the scientific-research expert-forensic institutions of Ukraine (50-90-ies of the XX-th century) in the professional training of forensic experts]. Available at: <http://eprints.zu.edu.ua/1560/1/07kavpse.pdf> (accessed 29.07.2019).
5. The Law of Ukraine (February 25, 1994). Pro sudovu ekspertyzu № 4038-XII [On Judicial Examination No. 4038-XII]. Kyiv: Verkhovna Rada of Ukraine. (Editorial series “The Law of Ukraine”). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/4038-12/ed20170101> (accessed 29.07.2019).
6. Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (November 3, 2015). Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ekspertnu sluzhbu Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy: Nakaz MVS Ukrainy № 1343 [On Approval of the Regulation on the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine No. 1343]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15> (accessed 29.07.2019).
7. Ofitsiynyi sait Derzhavnogo naukovo-doslidnogo ekspertno-kryminalistychnoho tsentru Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy. Available at: <https://dndekc.mvs.gov.ua/про-дндекц/структура-дндекц/> (accessed 29.07.2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-63>

УДК 342.4

Степчук Я.О.

старший судовий експерт сектору товарознавчих та гемологічних досліджень відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності Закарпатський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНИ ТА ФРАНЦІЇ

Анотація. В статті проведено порівняльний аналіз викладу та змісту прав людини і громадянина в конституціях України та Франції, відповідно 1996 та 1958 рр. Здійснено аналіз наукових досліджень та викремлено авторів, які висвітлювали дану тему в своїх працях. Франція відноситься до тих країн, які ще у 1791 р. першими на європейському континенті ухвалили писані конституції і пройшли доволі довгий та тернистий шлях конституційної і республіканської еволюції. Конституцією України закріплені широкий перелік прав і свобод громадян, що охоплює всі без винятку права і свободи, які демократичною світовою спільнотою прийнято вважати за відповідні гуманістичні стандарти в цій сфері суспільного та державного життя. Автор враховує історичні умови розвитку зазначених країн та встановлює властиві Конституціям відмінності та подібності у викладі прав та свобод громадян.

Ключові слова: Конституція, Україна, Франція, конституційне право, права та свободи громадян, порівняльний аналіз.

Stepchuk Yana

State Research Forensic Centre

CONSTITUTIONAL PROTECTION OF SOCIAL AND ECONOMIC RIGHTS: COMPARATIVE AND LEGAL CHARACTERISTICS OF UKRAINE AND FRANCE

Summary. In this article a comparative analysis of the constitutional law of the countries that came to democratic self-government has been conducted. The content of human and civil rights in the constitutions of Ukraine and France (1996 and 1958) is disclosed and outlined, since democracy is defined as one of the forms of ensuring the rights and freedoms of a human and a citizen. The concepts of a person and a citizen were defined. The analysis of scientific researches was made, and French scientists, Russian lawyers and native authors, who to varying degrees studied and covered this topic in their writings, were highlighted. The previously unresolved issues concerning the comparative analysis of the Basic Laws of the two above-mentioned countries were worked out. The article lists the legal documents by which the way and the logic of the formation of legal constructions in the field of the rights and freedoms of citizens can be traced. A wide range of rights and freedoms of citizens enshrined in the Constitution of Ukraine, which covers all the rights and freedoms that are considered by the democratic world community as the respective humanistic standards in this area of public and state life, have been explored. Also, this article describes the history of the development of France as a country that is characterized by passing a complex historical path in relation to determining the form of government and the significant number of constitutions adopted on this path: 17 constitutions and 20 semi-constitutional regimes and 5 republics. The Constitution was processed on the basis of great historical, legal and state-building experience. Analysis of the Constitution of Ukraine and the Constitution of France allowed to deepen the knowledge about the Fundamental Law both in Ukraine and in France. The author has drawn conclusions on the comparative analysis of the content and forms of presentation of the rights and freedoms of the Constitution of Ukraine and the French Republic. The constitutional distinctions, which are, first and foremost, concluded in the profound and meaningful nature of the acts that introduce France to the most developed in the constitutional sense of the modern states of the world, and Ukraine – to countries that only seek such status, were established. Similarities have also been identified, which are that the constitutions of Ukraine and France belong to small constitutions.

Keywords: Constitution, Ukraine, France, constitutional law, rights and freedoms of citizens, comparative analysis.

Постановка проблеми. Із розвитком юридичної науки зростає й актуальність розвитку порівняльного правознавства, яке сприяє більш глибокому та досконалому вивченню національного права, а також його вдосконаленню на основі запозичення світового досвіду, полегшує розуміння іноземних правових систем, руйнує правову ксенофобію, підвищує науковий рівень студентів тощо. В сучасних умовах значного розширення переліку країн, які переходять до демократичного самоврядування, особливого значення набуває порівняльний аналіз саме конституційного права. У першу чергу це стосується

держав, які ініціювали конституційний процес у світовому просторі або зробили визначальний внесок у його подальший розвиток. Також такі країни, як Україна, мають можливість використати світовий досвід країн у вдосконаленні конституційного права, використати найкращі надбання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конституції Франції 1958 р. та України 1996 р. різною мірою досліджували французькі вчені Ж. Бордо, Р. Давід, М. Дюверже, Б. Шантебу, сучасні російські правознавці С. Алексеев, Л. Глухарьов, Л. Ентін, М.А. Крутоголов, Б.С. Крилов,

В.В. Маклаков, М. Моргунов, Б.А. Страшун, Ю. Тіхоміров, В.О. Туманов, В.Є. Чиркін та ін. До вітчизняних авторів входять С. Добряцький, В. Колісник, Д. Луспенник, С. Максимов, О. Марцеляк, М.І. Марчук, В. Медведчук, Ю. Оборотов, П. Рабінович, Н. Раданович, О.І. Радченко, Є. Супрунюк, В. Тацій, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак Основні закони вищевказаних держав ще не виявились об'єктом порівняльного аналізу і до нині залишаються малодослідженими з позиції загальної теорії права та загального порівняльного правознавства.

Мета статті. Метою статті є проведення порівняльного аналізу конституційного права України та Франції і на підставі аналізу визначити подібні та відмінні ознаки.

Виклад основного матеріалу. Становлення і розвиток прав людини і громадянина пов'язані з розвитком змісту правової рівності в різних країнах і різних суспільствах. Якщо ж звернутись до демографічного визначення, то «людина» – суспільна істота, відмінною рисою якої є свідомість, що сформувалась на основі суспільно-трудової діяльності, «громадянин» – це особистість в її відношенні до держави і права, влади і закону [1, с. 42]. Ідея загальної рівності людей, яка виникла в стародавні часи, не була реалізована відразу. Її практичне відображення в правових актах мало обмежений характер і становило формальне закріплення соціальних прав і свобод. Разом з тим сьогодні можна говорити, що це був перспективний напрямок, який вплинув на формування тих юридичних систем щодо прав і свобод людини, з якими пов'язані сучасні уявлення про її права. Історія прав людини показує змістовний, логічний зв'язок таких, наприклад, нормативних актів, як Велика Хартія вольностей (1215 р.), Петиція про права (1789-1791 рр.), Загальна декларація прав людини (1948 р.). Виходячи зі змісту перерахованих правових документів, можна прослідкувати шлях та логіку формування юридичних конструкцій в сфері прав і свобод громадян: утвердження норм спочатку в соціально обмеженому варіанті, послідовний розвиток, збагачення змісту, поступове поширення на інші групи юридичних норм, а тоді визнання досягнень розвинутих, цивілізованих країн у сфері прав громадян іншими країнами.

Права та свободи громадян у демократичній державі складають єдину соціальну цінність. Досягнення справедливості у всіх сферах суспільного життя має бути однією із головних проблем політики держави, а її реалізація потребує наукового обґрунтування багатогранного принципу справедливості та особливостей його проявів у різноманітних сферах життя суспільства. Безсумнівне значення та актуальність зазначених проблем обумовили їх дослідження кращими представниками світової науки, вченими-правознавцями різних країн. Ш. Монтеск'є говорив: «Несправедливість, яка допущена щодо однієї особи, є загроза всім».

Недооцінка важливості забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян була і поки залишається проблемою нашого суспільства.

Стереотипи такого відношення до особи ще залишаються. Це знаходить свій прояв і в роботі правоохоронних органів та судів. З таких же позицій була сформована система права. Адміністративне право не було виключенням. Сьогодні визначені в Конституції України основоположні права та свободи спрямовані на створення і забезпечення умов для нормальної життєдіяльності особи. У Конституції також встановлені гарантії їх реалізації. Але їх наявність навіть у нормативно-правовому акті найвищої юридичної сили не є показником їх реальності.

Конституція України – Основний закон держави України, що був ухвалений 28 червня 1996 року. Зміни до Конституції України вносилися 6 разів, ще 7 законопроектів про зміни до Конституції були попередньо схвалені, проте не були прийняті в цілому як закони або скасовані за іншими причинами.

Конституцією України закріплений широкий перелік прав і свобод громадян, що охоплює всі без винятку права і свободи, які демократичною світовою спільнотою прийнято вважати за відповідні гуманістичні стандарти в цій сфері суспільного та державного життя. Так, до особистих прав людини у Конституції України від 1996 року зараховано: право на свободу світогляду і віросповідання (6, ст. 35); право на вільний розвиток своєї особистості (6, ст. 23), невід'ємне право на життя (6, ст. 27), право на повагу до людської гідності (6, ст. 28), право на свободу й особисту недоторканність (6, ст. 29), право на недоторканність житла (6, ст. 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та ін. кореспонденції (6, ст. 31), право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (6, ст. 33), право на свободу думки й слова (6, ст. 34), право на невтручання в особисте й сімейне життя (6, ст. 32).

Також в Конституції України виділено політичні права громадян, а саме: право на об'єднання в партії політичні та громадські організації (6, ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнських та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (6, ст. 38), право на мирні збори, мітинги (6, ст. 39), право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових і службових осіб (6, ст. 40).

До соціально-економічних прав та свобод громадян України, зазначених в II розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції відносять: право на працю (6, ст. 43 Конституції України); право на відпочинок (6, ст. 45 Конституції України); право на страйк (6, ст. 44 Конституції України); право на власність (приватну) (6, ст. 41 Конституції України); право на підприємницьку діяльність (6, ст. 42 Конституції України); право на охорону здоров'я (6, ст. 49 Конституції України); право на соціальний захист (6, ст. 46 Конституції України); право на житло (6, ст. 47 Конституції України); право на освіту (6, ст. 53 Конституції України); свобода літературної, художньої, технічної та наукової діяльності (6, ст. 54 Конституції України); право на достатній життєвий рівень

(6, ст. 48 Конституції України); право на безпеку довілля (6, ст. 50 Конституції України).

Упродовж неповних 170 років Франція знала 17 конституцій і 20 напівконституційних режимів та 5 республік, за що отримала назву «лабораторії конституцій», а її мешканці – «великих споживачів конституцій». Такий процес обумовив вироблення країною своєї рідної стійкої й ефективної моделі напівпрезидентської республіки, яка стала прикладом для низки держав, у тому числі Польщі, Португалії, Росії, України та ін. [1, с. 40]. Конституція Франції 1958 р. створювалась із метою забезпечення політичної стабільності в країні, якій після Другої світової війни і до кінця 1950-х рр. були властиві систематичні урядові, парламентські і політичні кризи. Незважаючи на відіграну Конституцією 1791 р. роль у розвитку світового конституціоналізму, у Конституції 1958 р. відсутній розділ про правовий статус особи, і вона містить порівняно обмежений перелік її прав та свобод. Головну роль у закріпленні та врегулюванні правового статусу мешканців країни відіграють Декларація прав людини і громадянина 1789 р. та Преамбула до Конституції 1946 р. Декларація 1789 р. складалась із короткої передмови та 17 статей. У передмові йшлося, що представники французького народу вирішили викласти в урочистій Декларації «природні, невід'ємні й священні права людини, аби така Декларація, незмінно перебуваючи перед очима всіх членів громадянського союзу, постійно нагадувала їм їхні права й обов'язки; аби дії законодавчої та виконавчої влади при можливому зіставленні у будь-який момент із цілями кожної політичної установи зустрічали більшу повагу; аби зусилля громадян, що ґрунтуються віднині на простих і незаперечних засадах, спрямовувалися на забезпечення конституції та загального щастя» [1, с. 69]. Перша стаття Декларації виголошувала, що «Люди народжуються й залишаються вільними та рівними у правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися виключно на загальній користості». «Мета кожного політичного союзу, – йшлося у 2-й статті, – забезпечення природних і невід'ємних прав Людини. Цими правами є свобода, власність, безпека та опір гнобленню». Стаття 3-тя проголошувала, що «Джерело будь-якого суверенітету міститься, головним чином, у Нації». Стаття 6-та заявляла, що «Закон є вираженням загальної волі», що «усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його створенні». Усі громадяни рівні перед законом, що відкриває рівною мірою доступ до всіх публічних посад, місць і служб «відповідно до їхніх здібностей та без будь-яких інших відмінностей, за винятком обумовлених їхніми чеснотами й здібностями». Статті 7, 9, 10 і 11 затверджували свободу особи, совісті, слова та друку. 13-та й 14-та статті встановлювали рівномірний розподіл податків між усіма громадянами на підставі вільної угоди, порядок їх зняття та контроль за їх витрачанням. Стаття 15-та надавала громадянам право вимагати «звіту від кожної посадової особи щодо дорученої їй ділянки управління». Остання стаття проголошувала власність священною і недоторканною та що ніхто не може бути позбавлений її інакше,

як відповідно до закону та справедливого відшкодування [1, с. 69–70]. Декларація ввійшла до Конституції 1791 р. як її складова частина і мала велике прогресивне і революційно значення. Безпосереднім результатом її впливу виявилось внесення у 1791 р. десяти поправок до Конституції США 1787 р. про права та свободи громадян [2, с. 805–807]. Проголошені Декларацією 1789 р. права були радикально звужені конституціями Франції 1795 та 1799 рр. Після закінчення Другої світової війни розпочався процес відновлення й розширення передбачених Деклараціями 1789–1793 рр. прав і свобод людини і громадянина. У першу чергу це відбулося у Франції. Преамбула її Конституції 1946 р. цілком підтвердила проголошені Декларацією 1789 р. права людини й громадянина і низку визнаних законами політичних, економічних і соціальних принципів [1, с. 71]. Цими законами були: свобода праці та підприємництва, рівність господаря та працівника відповідно до Конституції 1848 р., закони про свободу друку та зібрань 1881 р., про свободу асоціацій 1901 р., про свободу совісті 1907 р. та ін. [4, с. 371]. Викладені у 10-ти пунктах принципи додатково закріплювали права французьких громадян на організацію професійних спілок та страйкування (п. 4, п. 5), проголосували рівноправність жінок та чоловіків (п. 1). Заборонялась дискримінація за мотивами національної приналежності, віросповідання та політичних переконань (п. 3). Передбачалося обмеження прав приватних монополій (п. 7), гарантувалося право на матеріальне забезпечення, відпочинок, працю, безоплатну світську освіту усіх рівнів, створення необхідних умов розвитку особи і сім'ї (пп. 8, 9, 10), забезпечення нездатної працювати людини через похилий вік, фізичний чи розумовий стан необхідними для існування засобами (п. 9), право на участь у колективному визначенні умов праці (п. 6), право притулку на території Республіки особам, які переслідуються за діяльність на користь свободи (п. 2) [1, с. 71]. У Преамбулі формулювались також 5 правових принципів зовнішньої політики. Вони полягали у гарантуванні дотримання Французькою Республікою норм міжнародного публічного права і незастосування своєї сили проти свободи будь-якого народу. На умовах взаємності Франція погоджувалась на необхідні для організації захисту миру обмеження суверенітету. Декларувався намір Франції утворити із заморськими народами Співдружність, що ґрунтується на рівності прав та обов'язків, без расових і релігійних відмінностей. Співдружність мала складатися з націй і народів, які об'єднують або координують свої зусилля задля розвитку цивілізації кожного, піднесення рівня свого добробуту і забезпечення своєї безпеки. Франція намірялась привести народи, управління якими вона взяла на себе, до вільного самоврядування і демократичного управління своїми власними справами, відкидаючи будь-яку систему колонізації, що ґрунтується на свавіллі, і здійснення проголошених прав і свобод [1, с. 71]. Еволюція змісту Декларації прав людини і громадянина у межах французького національного законодавства завершалась уведенням у Конституцію 1958 р. Декларації прав людини і громадянина

1789 р., Преамбули Конституції 1946 р. і Хартії навколишнього середовища 2004 р. Остання складалась із вступу та 10-ти статей [1, с. 72]. У 1-й та 7-й статтях проголошувалось право кожного жити у збалансованому і сприятливому для здоров'я навколишньому середовищі, мати інформацію про навколишнє середовище і брати участь у громадському обговоренні рішень про пов'язані з ним питання. Інші статті виголошували зобов'язання, які полягали у необхідності покращення навколишнього середовища. Франція зобов'язувалась керуватися цією Хартією у своїй діяльності на європейському та міжнародному рівнях [1, с. 72]. Основні принципи захисту й гарантування прав і свобод людини і громадянина викладались також у Преамбулі до Конституції 1958 р., у ст. 1, у статтях 3, 4 розділу «Про суверенітет», у статтях 66, 661 (Титул VIII «Про судову владу», у статті 711 («Захисник прав»), у статтях 882, 883 (Титул XV «Про Європейські співтовариства та Європейський Союз» [1, с. 47–48, 59, 62, 67]. У цілому Конституція Франції 1958 р. містить 35 присвячених правам і свободам особи статей: 8 статей її власного тексту, 17 статей Декларації 1789 р., 10 статей Хартії навколишнього середовища і 10 пунктів Преамбули до Конституції 1946 р. [1, с. 47, 60, 62, 67, 69–72]. Разом із тим її властиві десятки посилай на органічні закони, які врегульовують окремі проблеми, у тому числі й правового характеру. Історія країни після 1958 р. і до наших днів свідчить про досягнуту нею завдяки новому Основному закону внутрішньополітичну стабільність.

Висновки. Таким чином, порівняльний аналіз змісту та форм викладу конституцій України та Французької республіки прав і свобод людини дає підстави дійти висновків про наявність у них як подібних ознак, так і відмінностей. Передусім логічно зазначити, що Франція виявилась країною, у якій виникла одна з перших писаних конституцій на європейському континенті. Вона ґрунтувалась на політико-правових поглядах

європейського Просвітництва, на органічному зв'язку із структурою американської Конституції 1787 р. та британської системи парламентської монархії. Їй був властивий принцип розподілу гілок влади та народного суверенітету. До основного тексту входили інші закони: Декларація прав людини і громадянина 1789 р. Оскільки Конституція України є набагато молодшою за французьку, до неї не входять інші закони. До того ж Франції властиве проходження складного історичного шляху стосовно визначення форми державного устрою та помітна чисельність ухвалених на цьому шляху конституцій: 5 Республік і 17 Конституцій. В сучасній Україні за 28 років незалежності такого тернистого шляху не було. Саме тому конституція Франції 1958 р. була опрацьована на підставі великого історичного, правового і державотворчого досвіду і завдяки вирішенню проблеми щодо забезпечення прав людини й громадянина, упродовж короткого періоду досягла внутрішньополітичної стабільності за різних соціально-політичних обставин. Отже, відмінності полягають, перш за все, у глибокому змістовному характері актів, які вводять Францію до найбільш розвинених у конституційному сенсі сучасних держав світу, а Україну – до країн, що лише прагнуть такого статусу. Подібності полягають у такому. Конституція Франції 1958 р. належить до невеликих за обсягом, нараховуючи 116 статей, із яких 35 із 10 пунктами формулюють правовий статус особи. Чинна Конституція України складається з 15 розділів. 161 стаття зібрана у 14 розділів, а XV розділ містить 17 перехідних положень. II розділ «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» нараховує 48 статей з 21-ої до 68-ої, в яких зазначені конституційні права та свободи громадян України. У Конституції Франції 1958 р. відсутній розділ щодо визначення правового статусу особи, хоча вона, за допомогою різних законів, у тому числі й органічних, передбачає гарантії широкого спектра прав і свобод людини і громадянина.

Список літератури:

1. Конституції зарубіжних країн : навчальний посібник / за заг. ред. В.О. Сербюгіна; Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. Харків : ФІНН, 2009. 664 с.
2. История государства и права : учеб. пособ. и хрестомат. материал / за заг. ред. Л.Н. Маймескулов, В.В. Россихин, Д.А. Тихоненков. Харьков : ФІНН, 2010. 927 с.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Конституционное право зарубежных стран : практикум / за ред. В.Е. Чиркин. Москва : Юристъ, 1999. 622 с.

References:

1. Serohina V.O., Kolomiets Y.M., Martseliak O.V. (2009). Konstytutsii zarubizhnykh krain [Constitution of foreign countries]. Kharkiv : FINN. (in Ukrainian)
2. Majmeskulov L.N., Rossixin V.V., Tixononkov D.A. (2010). Istoriya gosudarstva i prava [The history of state and law]. Kharkov : FINN. (in Ukrainian)
3. Konstituciya Ukrayiny [Constitution of Ukraine]: Law of Ukraine. 1996. No.30. Art. 141.
4. Chirkin V.E. (1999). Konstitucionnoe pravo zarubezhnyx stran [Constitutional law of foreign countries]. Moskva : Yurist. (in Russian)

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-64>

УДК 658.012

Андрейцева І.А.

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СУЧАСНИЙ СТАН ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Анотація. У статті узагальнено поняття «трудова потенціал суспільства». Представлена система кількісних та якісних показників оцінки використання трудового потенціалу суспільства. Проведено структурно-динамічний аналіз використання трудового потенціалу України, який показав тенденцію до зменшення його кількісних параметрів. Дослідження виявило негативну тенденцію скорочення рівня зайнятості населення України і зростання рівня безробіття. У структурі населення переважають зайняті в оптовій та роздрібній торгівлі, що зумовлено особливостями економіки України. Встановлено, що пропозиція на ринку праці перевищує попит більш, ніж в 7 разів, формуючи при цьому працenaдлишковий ринок праці. Найбільше безробітних серед представників некваліфікованої праці, кваліфікованих робітників з інструментом. Про низький рівень використання трудового потенціалу в Україні свідчить той факт, що наша країна за продуктивністю праці у промисловості відстає від розвинених країн світу приблизно в 4-5 разів, а в сільському господарстві – в 7-8 разів. Аналіз середньої заробітної в Україні виявив, що її рівень не забезпечує навіть простого відтворення робочої сили, і не виконує мотиваційну функцію. Зроблено висновок про неефективне використання трудового потенціалу суспільства.

Ключові слова: трудова потенціал, використання, зайнятість, безробіття населення, ринок праці, попит, пропозиція, продуктивність праці, ВВП на душу населення.

Andreitseva Iryna

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

CURRENT STATE OF USE OF LABOUR POTENTIAL OF UKRAINE

Summary. The article summarizes the concepts of “labour potential of society”. It is noted that labour potential is an important factor in increasing the competitiveness of the national economy. The system of quantitative and qualitative indicators of estimation of labour potential of a society is presented. Structural-dynamic analysis of the use of labour potential of Ukraine was conducted, which showed a tendency to decrease its quantitative parameters. The research revealed a negative tendency to reduce the employment rate of Ukraine and increase unemployment. The dynamics of the decrease in the number of the employed population of working age has been observed. The population structure prevails in the wholesale and retail trade, which is due to the peculiarities of the Ukrainian economy. The demand for labour in the state has grown in industry, wholesale and retail trade. With regard to labour supply, it has declined in agriculture, construction and the financial sector. It is established that the supply exceeds demand by more than 7 times, while forming a labour-less labour market. The most unemployed are representatives of unskilled labour, skilled workers with the tool. Unemployment is stable for a long time (up to 6 months), which confirms the thesis of ineffective use of Ukraine's labour potential. The fact that our country lags behind the developed countries of the world by about 4-5 times, and in agriculture by 7-8 times, about the low level of labour potential in Ukraine. An analysis of the average wage in Ukraine has shown that its level does not provide even a simple reproduction of labour, and does not perform a motivational function. Per capita GDP, Ukraine occupies 133 positions with an indicator of 2205 USD, which is only 5.1% of the level of the EU member states. For an objective vision of the situation, when conducting a statistical analysis of the labour potential of society, it is necessary to take into account the whole complex of quantitative and qualitative indicators of the use of labour potential.

Keywords: labour potential, using, employment, unemployment, labour market, demand, supply, labour productivity, GDP per capita.

Постановка проблеми. Зарубіжний досвід свідчить, що економічного зростання досягли ті країни, які особливу увагу приділяли питанню ефективного використання трудових ресурсів. За умов сьогодення, становлення економіки знань, ключовим чинником розвитку країни є трудова потенціал – соціально-економічна категорія, яка характеризує трудову здатність людини, колективу, країни до продуктивної праці і служить інтегральною оцінкою участі людини у суспільно-корисній діяльності. Трудова потенціал перетворює людину у важливий стратегічний ресурс суспільства, оскільки мотивація

та продуктивність праці визначають його ефективність, а креативний та інноваційний потенціал працівника визначає успіх стратегії підприємства, суспільства, конкурентоспроможність країни. Проте сучасний стан трудового потенціалу суспільства має тенденцію до погіршення його якісних та кількісних характеристик. Тому дослідження ефективності використання трудового потенціалу, його особливостей та впливу на основні макроекономічні показники країни є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми трудового потенціалу суспільства

знайшли відображення у працях таких вітчизняних учених як Д. Богині, В. Васильченка, О. Грішнєвої, К. Богатирьова, С. Злупка, І. Бажана, В. Онікієнка, С. Пирожкова, Л. Шаульської, а також багатьох інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз та узагальнення наукових джерел свідчить про відсутність системного підходу до регулювання питань ефективного використання трудового потенціалу на макрорівні.

Мета статті. Метою статті є аналіз сучасного стану використання трудового потенціалу України, визначення тенденцій та перспектив його розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим етапом відтворення трудового потенціалу – розподіл і перерозподіл трудового потенціалу за сферами докладання праці. Динамізм галузевих і територіальних пропорцій виробництва, створення нових робочих місць, наявність великих резервів людських ресурсів

вимагає досягнення оптимальної відповідності між людськими ресурсами та робочими місцями за рахунок забезпечення міжгалузевого, територіального, кваліфікаційного руху працівників. Виокремлюють різні види розподілу. Розміщення трудового потенціалу в межах національного господарства є одним з видів розподілу, який є системою з різноманітністю видів поділу.

Дійсно, фаза використання трудового потенціалу розкривається нами через показники рівня зайнятості та безробіття населення, рівня працевлаштування, стан умов праці, виробничого травматизму, показники інноваційного розвитку, кількість створених робочих місць в економіці країни. Проте, досліджувати зазначені показники у відриві від показників, що характеризують фази формування, розподілу та обміну є неможливим через наявність тісних взаємозв'язків та взаємообумовленості перебігу цих процесів.

Аналіз статистичних даних свідчить про негативну тенденцію щодо скорочення рівня зайня-

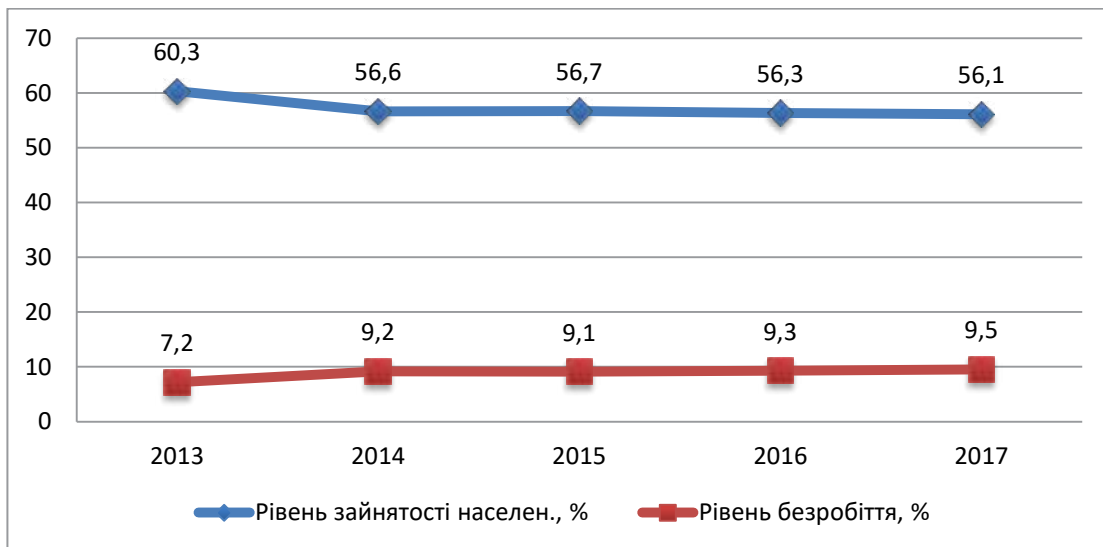

Рис. 1. Рівень зайнятості і безробіття населення України за 2013-2017 роки

Джерело: розроблено автором за даними [1; 2; 3; 4; 5]

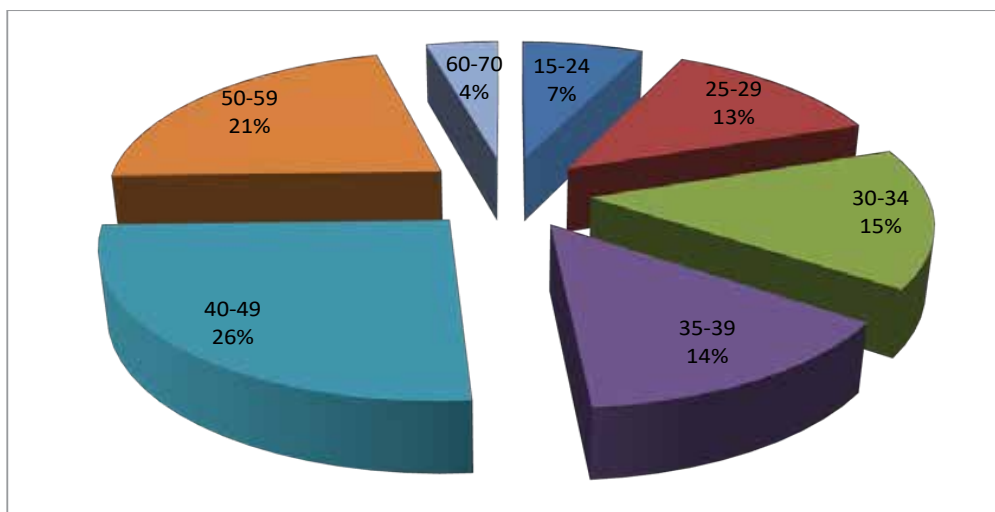

Рис. 2. Вікова структура зайнятого населення України в 2017 році

Джерело: розроблено автором за даними [6]

гості населення України за 5-тирічний період з 60,3% до 56,1%. І як наслідок зазначеного, відбулось зростання рівня безробіття до 9,5%, що на 2,3% вище показників 2013 року. За період дослідження спостерігається стала динаміка процесів скорочення чисельності зайнятого населення у працездатному віці й зростання величини безробіття в країні.

Структурний аналіз зайнятих демонструє ступінь залучення різних категорій населення до суспільного виробництва. Зокрема, у віковому розрізі спостерігаємо, що найбільшу частку в загальній чисельності мають зайняті особи у віці 40-49 років (26%) та 50-59 років (21%) (рис. 2). Іншими словами, серед працюючого населення більше половини – старших 40 років. З-поміж вікових груп станом на 2017 рік найвищий рівень зайнятості – серед населення віком 30-39 років (28%), найнижчий – віком 60-70 (4%, хоча у 2013 р. він взагалі складав 5,6%). При цьому рівень зайнятості серед осіб старших працездатного віку також досить високий: він зростав з 2013 по 2015 роки (2013 р. – 20,6%, 2014 р. – 20,6%, 2015 р. – 21,1%), а згодом почав знижуватися (2016 р. – 21,4%, 2017 р. – 21%), за останні два роки став нижчим (з об'єктивних причин, пов'язаних з політичними та війсьними подіями).

За видами економічної діяльності передбачається розподіл зайнятих у промисловості, сільському господарстві, торгівлі, сфері послуг, державному управлінні та інших видах економічної діяльності.

За даними рис. 3 видно, що найбільша частка серед зайнятого населення у 2017 році належить – оптовій та роздрібній торгівлі (22%), що зумовлено особливостями економіки України. Дещо менша питома вага зайнятості у сільському господарстві – 18 %, промисловості – 15%, частка невиробничої сфери – 21 %. У будівництві працює 4% усього зайнятого населення. Наймен-

ша питома вага зайнятих у фінансовій діяльності – 1%.

За п'ять років структура зайнятого населення не зазнала суттєвих змін. Зокрема, за 2017 рік зросли частки невиробничої сфери на 1,5 % та сільського господарства на 0,5%. Зменшилась питома вага працівників у промисловості на 1,1%, у сфері послуг – на 0,6 %, у фінансовій діяльності – на 0,6%. Також скоротилась частка зайнятих на будівництві на 0,4%.

Баланс на ринку праці є важливою умовою ефективного функціонування економіки держави та забезпечення високого рівня життя населення. Попит на робочу силу як важливої складової механізму ринку праці віддзеркалює потребу економіки в робочій силі певної кількості й якості на визначений момент часу.

Аналізуючи попит на робочу силу в Україні виявлено тенденцію до його зростання. Найбільший попит за досліджуваний період характерний для 2017 року, він зріс у 1,1 рази порівняно з 2013 роком. Щодо окремих видів економічної діяльності існують певні відмінності, зокрема більше вакантних робочих місць притаманні промисловості 15,1 тис. місць, що на 31,3% вище базового рівня; у сфері оптової та роздрібної торгівлі кількість вільних місць зросла на 30,6% порівняно з 2013 роком.

Поряд із попитом, на кон'юнктуру ринку праці суттєво впливає пропозиція робочої сили, що є чисельністю незайнятого населення, яке виявило бажання працювати. За даними таблиці відстежується тенденція до скорочення пропозиції робочої сили у 2017 році на 27,3% загалом по країні й, зокрема у сільському господарстві – на 20%, на будівництві – на 47%, у фінансовому секторі – на 25,4%. І відповідно навантаження на одне робоче місце зменшилось на 30% на внутрішньому ринку праці. Щодо окремих ринків праці за видами економічної діяльності

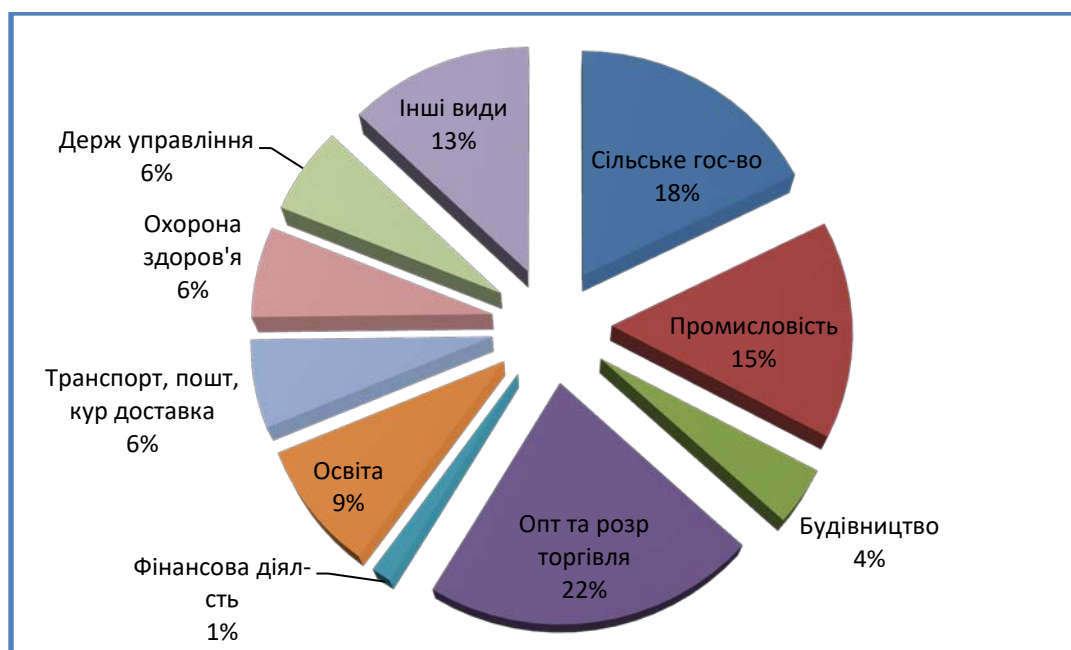

Рис. 3. Структура зайнятого населення за видами економічної діяльності України за 2017 рік

Джерело: розроблено автором за даними [6]

Таблиця 1

Попит і пропозиція робочої сили на ринку праці за видами економічної діяльності України за 2013-2017 роки

Професійні групи	Кількість зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, тис.			Потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць, тис.			Навантаження на 1 робоче місце та вакансію, осіб		
	2013 р.	2015 р.	2017 р.	2013 р.	2015 р.	2017 р.	2013 р.	2015 р.	2017 р.
Усього	487,7	490,8	354,4	47,5	25,9	50,4	10	19	7
Сільське господарство	115	102,9	92,1	2,3	1,2	2,2	50	86	41
Промисловість	90,6	75,5	53,9	11,5	6,5	15,1	8	12	4
Будівництво	14,7	10,3	7,8	2,5	1	2,2	6	5	4
Оптова та роздрібна торгівля	62,5	61,2	48,1	6,2	4,1	8,1	10	15	6
Транспорт, поштова та кур'єрська діяльність	17,9	16,7	13,7	4,1	2,8	5,4	4	6	3
Фінансова діяльність	12,2	20,8	9,1	0,7	0,2	0,5	17	104	18
Державне управління	30,8	57	37,1	7,2	2,7	4,2	4	21	9
Освіта	9,8	8,8	7,2	2,1	1,4	2,7	5	6	3
Охорона здоров'я	15,2	12,8	10	4,5	2,1	3,4	3	6	3

Джерело: розроблено автором за даними [1; 2; 3; 4; 5]

навантаження скоротилось у промисловості вдвічі, у сільському господарстві – на 18%, у торговельному секторі – на 40%. Ця ситуація зумовлена міграцією населення, а не покращенням рівня життя населення і збільшенням кількості вакантних робочих місць.

Проаналізуємо національний ринок праці за професійними групами.

Найбільше безробітних обліковується серед представників некваліфікованої праці (найпро-

стіші професії) – 14,6% від загальної чисельності безробітних. Значний відсоток безробітних характерний для працівників сфери торгівлі – 14,8%, кваліфікованих робітників з інструментом – 8,9%, державних службовців і керівників – 14,2%. Щодо попиту на робочу силу найбільше вакансій серед кваліфікованих робітників з інструментом – 11,8 тис., що на 31,1% вище рівня 2013 року; працівників торгівлі – 6,6 тис., що також на 4,8% перевищує показники базового рівня. Попит на

Таблиця 2

Попит і пропозиція робочої сили на ринку праці за професійними групами України за 2013-2017 роки

Професійні групи	Кількість зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, тис.			Потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць, тис.			Навантаження на 1 робоче місце та вакансію, осіб		
	2013 р.	2015 р.	2017 р.	2013 р.	2015 р.	2017 р.	2013 р.	2015 р.	2017 р.
Усього	487,7	490,8	354,4	47,5	25,9	50,4	10	19	7
Державні службовці, керівники	51,6	67,1	50,3	4,3	1,9	3,2	12	35	15
Професіонали	42,6	43	29,5	8,1	3,8	5,8	5	11	5
Фахівці	46,7	49,3	32,4	5,4	2,8	4,9	9	17	7
Технічні службовці	27	30,2	18,9	1,5	1,2	2,2	18	26	9
Працівники сфери торгівлі	72	73,8	52,5	6,3	4,2	6,6	11	18	8
Кваліфіковані робітники сільського господарства	23,3	24,3	20,3	0,7	0,3	0,5	34	74	44
Кваліфіковані робітники з інструментом	56,5	48,9	31,5	9	5,2	11,8	6	9	3
Найпростіші професії	73,6	71,8	51,6	6,2	2,7	6,5	12	26	8

Джерело: розроблено автором за даними [1; 2; 3; 4; 5]

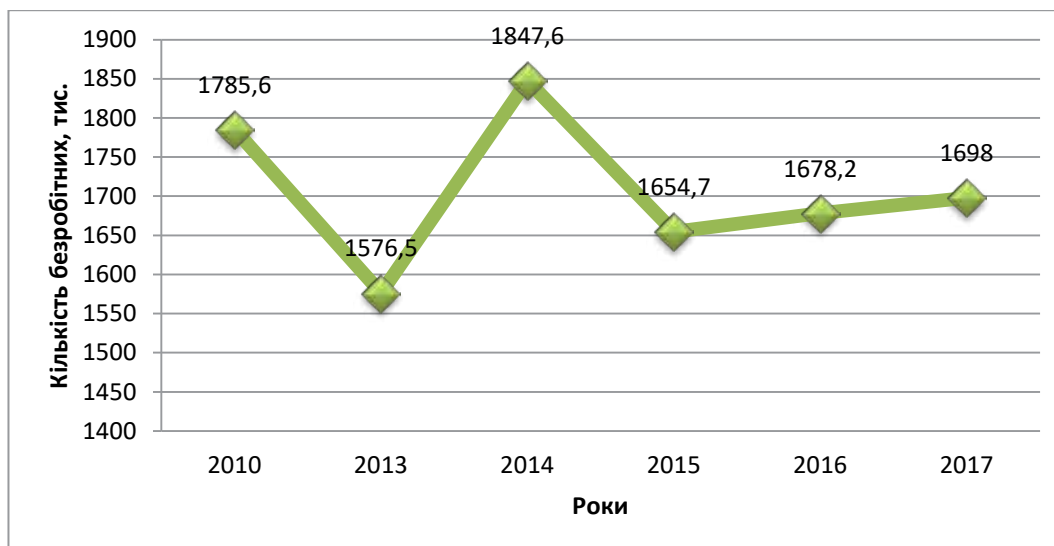

Рис. 4. Динаміка безробітного населення (за методологією МОП) України за 2010-2015 роки

Джерело: розроблено автором за даними [1; 2; 3; 4; 5]

працю кваліфікованих працівників сільського господарства найнижчий, лише 0,5 тис., що складає 1% від сукупного попиту. Порівнюючи попит і пропозицію робочої сили, неважко простежити, що за 5 років пропозиція перевищує попит більш, ніж в 7 разів, формуючи при цьому працевлаштований ринок праці. Це впливає на зростання навантаження на вільні робочі місця.

Крива зареєстрованого безробіття в Україні свідчить про його скорочення порівняно з 2010-2014 роками та зростання за період 2015-2017 роки. Його пік припадає на 2014 рік (1847,6 тис. ос.), у 2015 році його рівень знизився на 10,4%. Проте чисельність безробітних у 2017 році зросла на 2,6% проти рівня 2015 року. Дані вказують на переважання пропозиції робочої сили на національному ринку праці.

Дані табл. 2 і рис. 4 суттєво відрізняються, що зумовлено відмінностями методики обліку безробітних згідно українського законодавства і методології МОП. Дані вітчизняної статистики щодо чисельності безробітних в Україні більш оптимістичні, ніж дійсна ситуація. Це пояснюється тим, що в Україні безробітним вважається населення, зареєстроване у Державній службі зайнятості. Щодо методики МОП безробітними визнаються особи, які офіційно стоять на обліку у центрі зайнятості і ті які не обліковуються у ньому.

Динаміка статистичних даних за останніх 5 років свідчить про скорочення чисельності працевлаштованих не зайнятих трудовою діяльністю в Україні. За період дослідження кількість працевлаштованих скоротилась з 541,9 до 398,6 тис. осіб, що складає 26,4%. Ця проблема

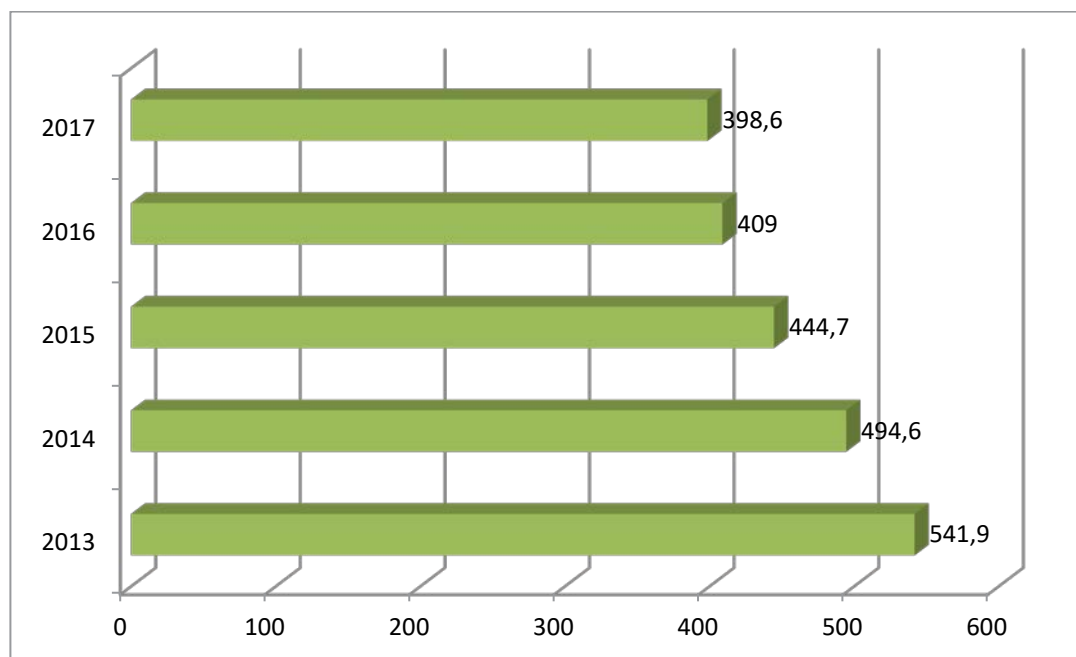

Рис. 5. Працевлаштування зареєстрованих безробітних України за 2013-2017 роки

Джерело: розроблено автором за даними [7]

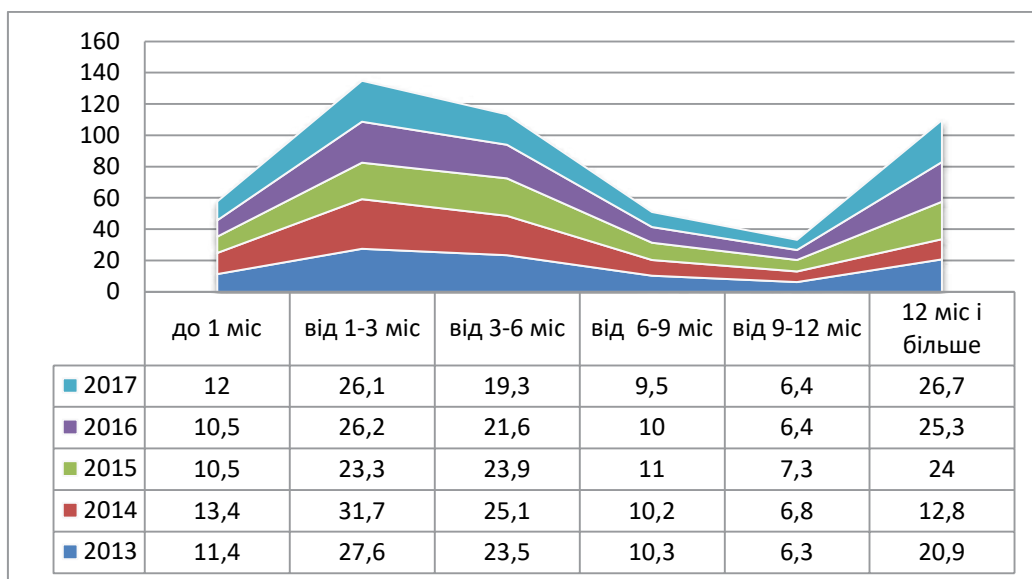

Рис. 6. Структура зареєстрованого безробіття України за тривалістю в 2013-2017 роках

Джерело: розроблено автором за даними [1; 2; 3; 4; 5]

зумовлена несприятливою економічною і політичною ситуацією в країні, збільшенням навантаження на вільні робочі місця внаслідок перевищення пропозиції робочої сили над її попитом.

Проаналізуємо безробіття населення за його тривалістю.

Структура зареєстрованого безробіття за тривалістю констатує, що найбільш поширеними є безробіття від 1 до 3 місяців (26,1% – у 2017 р.), від 3 до 6 місяців (19,3% – у 2017р.), до 1 місяця (12% – у 2017 р.). Більш тривале безробіття менш представлене, зокрема, від 6 до 9 місяців (9,5% – у 2017 р.), понад 12 місяців (26,7% – у 2017 р.). Аналіз даного явища свідчить про сталу динаміку за п'ять років. Найбільш небезпечним є безробіття, яке перевищує 1 рік, тобто є застійним, його динаміка за період вказує на зростання на 5,8%.

Отже, безробіття за тривалістю стабільно не тривале (до 6 місяців), що є позитивним моментом. Однак підтверджує тезу про недостатньо повне і ефективне використання трудового потенціалу України.

Трудовий потенціал є ключовою продуктивною силою суспільства, він створює додану вартість і визначає рівень розвитку країни, вектор її подальшого розвитку. Від ефективності використання трудового потенціалу суспільства зале-

жить не лише економічний добробут нації, але й можливості нагромадження капіталу, розвитку інноваційних технологій і нарощування трудового потенціалу. Цей результат у грошовому вимірі є матеріальною основою і стимулом, по-перше, розширеного відтворення населення, по-друге, підвищення його освітнього і кваліфікаційного рівня, підтримання здоров'я, культурного розвитку, тобто кількісні і якісні параметри трудового потенціалу. З огляду на зазначене, важливо з'ясувати, наскільки ефективно використовується трудовий потенціал в Україні, які перспективи його подальшого розвитку.

Як свідчать статистичні дані, за останні 6 років продуктивність праці одного зайнятого зросла на 11,1% у постійних цінах 2010 року, зростаючи щороку в середньому на 1,5%. Однак, якщо розглянути по роках, то в період 2010-2013 роки продуктивність праці зростала, а у 2015 році відбулося її падіння – на 1,1%. У 2016 році зростання відновилося і перевищило докризовий рівень 2010 року. У 2017 році порівняно із попереднім роком відбулося збільшення продуктивності праці одного зайнятого на 26%, кількість зайнятого населення у віці 15-70 років при цьому скоротилась на 0,8%. Як наслідок збільшення реального ВВП порівняно з 2016 роком становило 25,1%.

Таблиця 3

ВВП, зайняте населення та продуктивність праці в Україні за 2010-2017 роки

Рік	ВВП у фактичних цінах, млн. грн.	Зайняте населення у віці 15-70 років, тис. осіб	Продуктивність праці на 1 зайнятого		
			у фактичних цінах, млн. грн.	у постійних цінах 2010 р., млн. грн.	індекс фізичного обсягу, % до попереднього року
2010	1079346	19180	56274	56274	103,7
2013	1465198	19314	75861	59063	99,7
2014	1586915	18073	87804	58982	99,9
2015	1979458	16443	120382	58431	99
2016	2385367	16277	146549	60534	103,4
2017	2982920	16156	184628	62525	103,3

Джерело: [9]

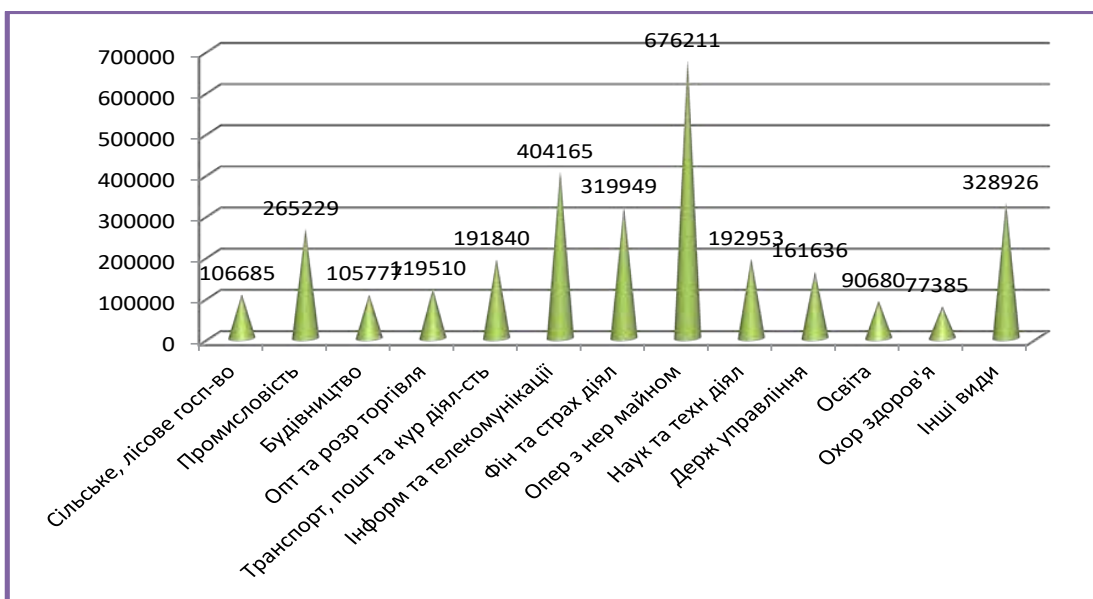

Рис. 7. Продуктивність праці за видами економічної діяльності в 2017 році (на 1 зайнятого), грн./чол.
 Джерело: розроблено автором за даними [9]

У галузевому розрізі найвища продуктивність праці, за даними 2017 року, спостерігається у зайнятих операціями з нерухомістю, у сфері інформації та комунікацій, а також у фінансовій та страховій діяльності (676,2; 404,2 та 319,9 тис. грн. відповідно) (рис. 7). Досить високою є продуктивність праці у професійній, науковій та технічній діяльності (192,9 тис. грн.), у промисловості (265,2 тис. грн.) та на транспорті, у складському господарстві, поштовій та кур'єрській діяльності (191,8 тис. грн.), найнижчою вона є у невиробничій сфері, охороні здоров'я (77,4 тис. грн.). Про вкрай низький рівень використання трудового потенціалу в Україні свідчить той факт, що наша країна за продуктивністю праці в промисловості відстає від розвинених країн світу приблизно

в 4-5 разів, а в сільському господарстві – в 7-8 разів [10].

Мотиваційною основою підвищення продуктивності праці, нарощування трудового потенціалу, поліпшення його якісних характеристик є заробітна плата, що уособлює в собі винагороду за виконану працю та вартість відтворення робочої сили. В Україні рівень заробітної плати є вкрай низьким (рис. 8).

За останні 7 років її номінальна величина постійно зростала, збільшившись за цей період у 3,2 рази [8]. Реальна заробітна плата до 2013 року також зростала: з 2010 по 2013 роки із середньорічним темпом на 10,4% щороку. У 2014 році падіння реальної заробітної плати склало 6,5%, а у 2015 році – взагалі 20,2%.

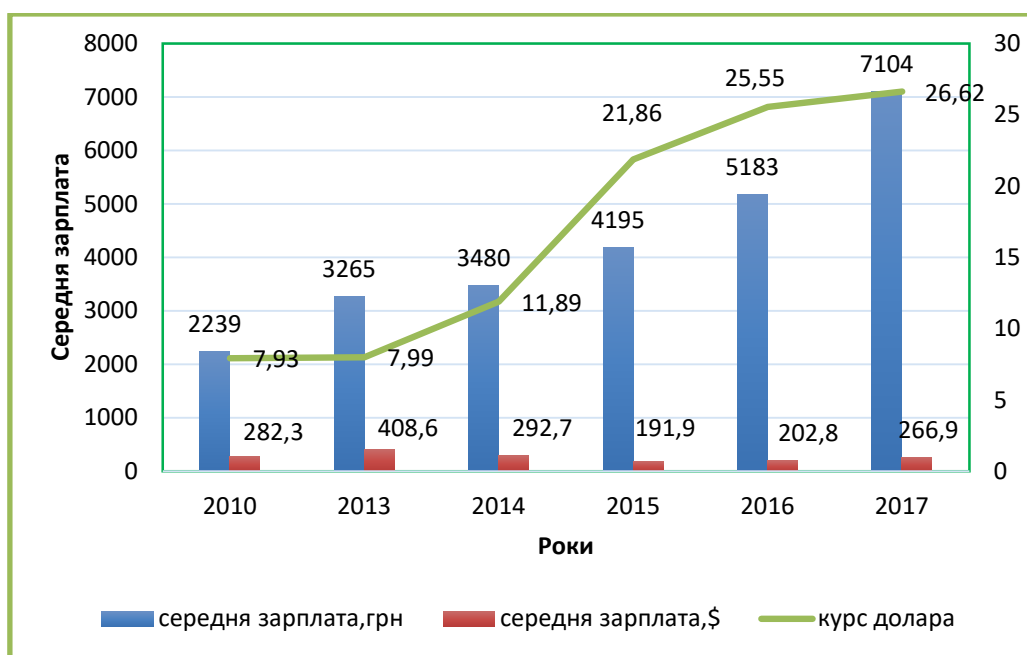

Рис. 8. Динаміка середньої зарплати в Україні за 2010-2017 роки

Джерело: розроблено автором за даними [1; 2; 3; 4; 5]

Зростання реальної зарплати у 2017 році – 19,1% порівняно з 2016 роком. В цілому за останні 7 років реально заробітна плата зросла на 205,9%.

У перерахунку на долари США видно загальне зниження лише на 5,4% порівняно з 2010 роком (рис. 8). Суттєве збільшення заробітної плати було зафіксовано у 2013 році – 408,6 дол. США, що в 1,45 разів вище рівня 2010 року, а згодом – за 2014-2015 роки її рівень скоротився на 34,4% і становив 191,9 дол. США. Впродовж 2016-2017 років заробітна плата зросла на 31,6%.

Дослідження середньої заробітної в Україні виявило, що її рівень не забезпечує навіть простого відтворення робочої сили, і як наслідок не виконує мотиваційну функцію. Для порівняння: середня заробітна плата у Бельгії складає 4008 дол., Нідерландах – 3569 дол., Австралії – 4260, Ірландії – 3739 дол., Швейцарії – 6290 дол., США – 4194 дол., Люксембурзі – 5965 дол., Німеччині – 4445 дол., Великобританії – 2890 дол., Канаді – 2404 дол. [10].

Значно вищий рівень заробітної плати, порівняно з Україною (327 дол.), мають країни Східної Європи: Чехія (1432 дол.), Словенія (2118 дол.), Польща (1292 дол.). Вищу оплату праці, ніж Україна, має Бразилія (1000 дол.), Китай (740 дол.), Росія (604 дол.) [11]. Україна опинилася серед таких країн як Молдова, Азербайджан і т.п.

Низький рівень оплати праці в країні призводить до демотивації працівників і поглиблює кризові явища в економіці, збільшує рівень безробіття, знижує рівень життя населення, посилює міграційні процеси населення. За даними статистики 51,8% своїх доходів (2017 р.) українці витрачають лише на продукти харчування, тому очевидна неможливість повноцінного відтворення трудового потенціалу: відсутні можливості до нормального медичного обслуговування, раціонального харчування, навчання, підвищення кваліфікації. І як наслідок гальмується особистий розвиток працівників, що негативно впливає на кількісні та якісні характеристики трудового потенціалу, і зменшується конкурентоспроможність країни. Сукупні доходи домогосподарств на 45,6% формуються за рахунок заробітної плати, що не забезпечує всіх потреб відтворення робочої сили.

Узагальнюючим показником економічного розвитку трудового потенціалу можна вважати ВВП на душу населення. В рейтингу країн світу за цим показником (за паритетом купівельної спроможності) Україна в 2017 році мала 133 позицію з 187 країн (у 2016 р. – 136 позицію) з показником 2205 доларів США, пропустивши вперед такі країни, як Мікронезія, Судан, Гондурас. Поруч з нами – Папуа-Нова Гвінея, де рівень ВВП на душу населення майже дорівнює нашо-

му і складає 2094 доларів. Сьогодні в Україні цей показник становить лише 5,1% від рівня країн-членів ЄС [10].

Отже, Україна – бідна країна, яка змушує кращих представників трудового потенціалу мігрувати у пошуках кращих умов життя і рівня добробуту, позбавляючи себе майбутніх перспектив соціально-економічного розвитку.

Висновки і пропозиції. Використання трудового потенціалу є не що інше, як реалізація накопичених потенцій у певних соціально-економічних умовах під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Проведене дослідження виявило негативну тенденцію скорочення рівня зайнятості населення України на 4,2% і як наслідок зростання рівня безробіття на 2,3%. Спостерігається стала динаміка процесів зменшення чисельності зайнятого населення у працездатному віці й зростання величини безробіття в країні. У структурі населення переважають зайняті в оптовій та роздрібній торгівлі, що зумовлено особливостями економіки України. Попит на робочу силу у державі зріс у промисловості, оптовій та роздрібній торгівлі. Щодо пропозиції робочої сили вона скоротилася у сільському господарстві, будівництві та фінансовому секторі. Навантаження на внутрішній ринок праці зменшилось на 30%, що зумовлено міграцією населення, а не покращенням рівня життя населення і збільшенням кількості вакантних робочих місць. Встановлено, що пропозиція перевищує попит більш, ніж в 7 разів, формуючи при цьому працenaдлишковий ринок праці. Найбільше безробітних серед представників некваліфікованої праці, кваліфікованих робітників з інструментом. Безробіття за тривалістю стабільно не тривале (до 6 місяців), що підтверджує тезу про недостатньо повне і ефективне використання трудового потенціалу України.

Про вкрай низький рівень використання трудового потенціалу в Україні свідчить той факт, що наша країна за продуктивністю праці у промисловості відстає від розвинених країн світу приблизно в 4-5 разів, а в сільському господарстві – в 7-8 разів. Аналіз середньої заробітної в Україні виявив, що її рівень не забезпечує навіть простого відтворення робочої сили, і не виконує мотиваційну функцію. Низький рівень оплати праці в країні призводить до демотивації працівників і поглиблює кризові явища в економіці, збільшує рівень безробіття, знижує рівень життя населення, посилює міграційні процеси населення. За ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) Україна займає 133 позицію з показником 2205 доларів США, що становить лише 5,1% від рівня країн-членів ЄС.

Список літератури:

1. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Держ. служба статистики України. Київ, 2014. 533 с.
2. Статистичний щорічник України за 2014 рік / Держ. служба статистики України. Київ, 2015. 585 с.
3. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Держ. служба статистики України. Київ, 2016. 574 с.
4. Статистичний щорічник України за 2016 рік / Держ. служба статистики України. Київ, 2017. 610 с.
5. Статистичний щорічник України за 2017 рік / Держ. служба статистики України. Київ, 2018. 540 с.
6. Економічна активність населення України 2017: стат. зб. / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 205 с.
7. Сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.07.2019).
8. Богатирьов К.О. Теоретичні аспекти розвитку та оцінки трудового потенціалу. *Агроевім*. 2013. № 1. С. 31–34.

9. Сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення: 20.07.2019).
10. Статистична інформація Статистичної служби Європейської комісії. URL: <http://https://eu-ua.org/yevrointehratsiia/statystyka> (дата звернення: 20.07.2019).
11. The official site of the International Labour Organization. URL: <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm> (дата звернення: 20.07.2019).

References:

1. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2014). Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2013 rik: Statystychnyi zbirnyk [Statistical Yearbook of Ukraine for 2013]. Kyiv: Derzhanalitinform.
2. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2015). Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2014 rik: Statystychnyi zbirnyk [Statistical Yearbook of Ukraine for 2014]. Kyiv: Derzhanalitinform.
3. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2016). Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2015 rik: Statystychnyi zbirnyk [Statistical Yearbook of Ukraine for 2015]. Kyiv: Derzhanalitinform.
4. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2017). Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2016 rik: Statystychnyi zbirnyk [Statistical Yearbook of Ukraine for 2016]. Kyiv: Derzhanalitinform.
5. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2018). Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2017 rik: Statystychnyi zbirnyk [Statistical Yearbook of Ukraine for 2017]. Kyiv: Derzhanalitinform.
6. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2018). Ekonomichna aktyvnist naselennia Ukrainy 2017 [Economic activity of the population of Ukraine in 2017]. Kyiv: Derzhanalitinform.
7. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2019). Sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [The site of the State Statistics Service of Ukraine]. Available at: www.ukrstat.gov.ua (accessed: 20 July 2019).
8. Bohatyrov K.O. (2013). Teoretychni aspekty rozvytku ta otsinky trudovoho potentsialu [Theoretical aspects of the development and evaluation of labor potential]. *Ahrosvit*, no. 1, pp. 31–34.
9. Sait Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy [Website of the Sait Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine]. Available at: <http://www.mfa.gov.ua> (accessed: 20 July 2019).
10. Statystychna informatsiia Statystychnoi sluzhby Yevropeiskoi komisii [Statistical Information of the Statistical Service of the European Commission]. Available at: <http://https://eu-ua.org/yevrointehratsiia/statystyka> (accessed: 20 July 2019).
11. The official site of the International Labour Organization. Available at: <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm> (accessed: 20 July 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-65>

УДК 336.012.23

Гавриловський О.С.кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного обліку і аудиту
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»**Сташенко Ю.В.**кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри обліку і оподаткування
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

НЕМАТЕРІАЛЬНІ АКТИВИ, ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ОБЛІКУ ТА АУДИТУ

Анотація. Досліджено нематеріальні активи, особливості їх обліку та аудиту, для розкриття інформації по цих об'єктах та висвітлення питань щодо їх удосконалення, зокрема в розширенні сфери використання нематеріальних активів, недосконалості законодавчої бази та класифікації об'єктів, недостатньої розробки методики оцінки, проведено аналіз останніх досліджень та публікацій по нематеріальних активах для розуміння об'єкту дослідження, виділено не вирішені частини проблем удосконалення обліку та аудиту нематеріальних активів та надано висновки і пропозиції щодо поліпшення обліку та аудиту нематеріальних активів, розкрито рекомендації по виправленню недоліків в організації та методиці аудиту, які включають: послідовність аудиту нематеріальних активів, методика дослідження юридичної форми документів, що засвідчують права використання ресурсів; система показників для аналізу нематеріальних активів в процесі аудиту.

Ключові слова: нематеріальні активи, облік, аудит, класифікація об'єктів, оцінка нематеріальних активів, удосконалення та рекомендації.

Gavrilovsky Alexander, Stashenko Julia

Kyiv State University of Economics the name of Vadim Hetman

INTANGIBLE ASSETS, PECULIARITIES OF ACCOUNTING AND AUDIT

Summary. Intangible assets, peculiarities of their accounting and auditing were investigated, for disclosure of information on these objects and coverage of issues related to their improvement, in particular, in expanding the sphere of intangible assets use, imperfection of the legislative base and classification of objects, insufficient development of the methodology of valuation, analysis of the latter researches and publications on intangible assets for the understanding of the research object, unsolved parts of the problems of improving the accounting and auditing intangible assets and provided a conclusion. The proposals for improving the accounting and auditing of intangible assets, recommendations for the correction of deficiencies in the organization and methods of audit, which include: the sequence of audit of intangible assets, methodology for studying the legal form of documents certifying the rights to use resources; a system of indicators for the analysis of intangible assets in the audit process. Within the framework of the concluded contract for conducting an audit, it is proposed to develop a program of analysis, since the methodology for carrying out analytical procedures and the scope of their application are the subject of professional judgment of the auditor. The program proposes to display information about the purpose and tasks of the analysis, the object of analysis, the source of information and the period for which the analysis is conducted, and the system of indicators used for the analysis of intangible assets. Internal audit is a key component of improving corporate governance in companies, which should ensure the efficiency of company operations, the reliability of their financial statements and compliance with relevant regulations. Internal audit plays an important role in assessing the effectiveness of control systems and increases the overall performance of companies. Improving the audit of intangible assets is the establishment of conformity of the methodology of accounting for intangible assets of an enterprise to the requirements of normative acts. This is a reduction in audit risk in the process of testing intangible assets.

Keywords: intangible assets, accounting, auditing, asset classifications, valuation of intangible assets, improvements and recommendations.

Постановка проблеми. За сучасних умов господарювання матеріальні активи не є єдиним чинником забезпечення прибутковості підприємств. Стає очевидним, що існують інші види активів, які не мають речовинної субстанції, але здатні відігравати важливу роль у процесі одержання прибутку. Сьогодні серед них особливе місце посідають нематеріальні активи.

Сучасний період розвитку економіки визначається суттєвим зростанням ролі науки і техніки та інтелектуальної діяльності основним джерелом яких є творча праця. Сьогодні у всьому світі інтелектуальна власність стає могутнім важелем

економічного розвитку суспільства. З інтелектуальних ресурсів формується інтелектуальний капітал. Саме інтелектуальний капітал дедалі більше перетворюється на провідний чинник економічного зростання, радикальних економічних зрушень, стає головним важелем у визначенні ринкової вартості та формуванні високого рівня конкурентоспроможності.

Якісно нові вимоги до підвищення ефективності обліку і відображення у звітності фінансових і виробничих активів підприємств визначають всебічне осмислення і введення в практику ідентифікації та обліку нематеріальних активів.

Вони зустрічаються в результаті повсюдного використання комп'ютерних програм, розвитку науки і техніки, тому виникає необхідність у правовому оформленні, ідентифікації та бухгалтерському обліку прав на корисні моделі, промислові зразки, знаки для товарів та послуг.

Багато елементів, пов'язаних з обліком нематеріальних активів недостатньо законодавчо врегульовані, у зв'язку з чим у бухгалтерів-практиків виникає багато питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На сьогодні методика і принципи побудови обліку та аудиту нематеріальних активів є об'єктом пильного вивчення світової економічної науки і практики. Дані питання неодноразово розглядалися на сесії Міжнародної групи експертів Організації Об'єднаних Націй з міжнародних стандартів обліку і звітності, і продовжують постійно розроблятися економістами всіх розвинених країн.

Для розвитку економіки України і практики обліку та аудиту характерне значне відставання стану обліку нематеріальних активів від потреб господарської практики. Зокрема, діючий в Україні підхід при ідентифікації, оцінці або при визначенні даного виду активів не може забезпечити підготовку користувачам об'єктивної інформації.

Вагомий внесок у розробку теоретичних та методичних питань обліку та аудиту нематеріальних активів внесли вітчизняні та зарубіжні вчені-економісти: В.Д. Андреева, А.В. Алексеева, В.В. Бабич, М.І. Бондар, С.Ф. Голов, Ф.Ф. Бутинець, В.І. Єфіменко, В.П. Завгородній, В.Г. Лінник, В.В. Сопко, Н.М. Ткаченко, М.В. Кужельний, О.Б. Бутнік–Сіверський, В.С. Рудницький, А.П. Грінько, І.А. Бігдан, В.В. Сатовський, С.Й. Сажинець, В.В. Пастушкова, Г.В. Савицька, А.Д. Шеремет, А. Велш Глен, Г. Шорт Деніел, Б. Нідлз, Д. Колдуел та інші.

Проте, визнаючи значний доробок цих учених, слід зазначити, що сучасні умови господарювання ставлять нові завдання до вирішення проблем обліку та аудиту нематеріальних активів. До невирішених на сьогодні проблем щодо обліку нематеріальних активів слід віднести: ідентифікація нематеріальних активів, інтелектуальної власності, гудвілу; проблеми оцінки нематеріальних активів; формування та відображення в обліку витрат на дослідження та розробки результатом яких є створення нематеріальних активів; економічного обґрунтування амортизаційної політики та термінів використання нематеріальних активів; документально оформлення обліку та аудиту нематеріальних активів тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У той же час, глибокі і всебічні теоретичні дослідження в даній галузі з комплексним аналізом як вітчизняної, так і міжнародної облікової практики досить рідкісні, а іноді, і зовсім відсутні. У більшості робіт в неповній мірі дається критичний аналіз існуючих теоретико-методичних основ і практичної багатоаспектності обліку даного виду активів, недостатня увага приділяється питанням вдосконалення методики та практики бухгалтерського обліку нематеріальних активів.

Одним із найважливіших чинників ефективного використання нематеріальних активів є систематичний аудиторський контроль за ними. Розвитку теорії та практики аудиту нематеріальних активів, проблемам його організації в умовах ринкових відносин приділяли увагу багато вчених. Разом із тим викладені ними результати досліджень щодо проблем організації та методики аудиту нематеріальних активів є недостатніми і потребують удосконалення й уточнення.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз теоретичних основ та стану системи обліку та аудиту нематеріальних активів і пропозиції щодо їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. В останні роки на державному рівні спостерігається підвищення уваги до проблем ідентифікації, обліку та інвентаризації нематеріальних активів. В економічній літературі також неодноразово висвітлювалися питання документального оформлення, оцінки, обліку та аудиту операцій з нематеріальними активами. Але і дотепер є низка невирішених питань, зокрема: чинні рекомендації щодо документування операцій з нематеріальними активами не відповідають повною мірою потребам управління; методика обліку руху нематеріальних активів, а також їх аудиту вимагає подальшого удосконалення.

Для успішного використання нематеріальних активів необхідні принципово нові способи управління ними, що вимагає правильного розуміння їх економічної сутності, характерних рис, розробки науково обґрунтованої класифікації, яка повинна включати вичерпний перелік видів прав. Однак ні П(С)БО 8 «Нематеріальні активи», ні чинні Цивільний та Господарський кодекси його не містять, що на практиці призводить до неоднозначного трактування та відображення в обліку окремих видів прав інтелектуальної власності. Це унеможливорює реальну ідентифікацію, оцінку складу та структури нематеріальних активів.

В умовах сьогодення продукти інтелектуальної діяльності людини, випереджаючи розвиток матеріальних об'єктів, займають домінуючу позицію в ресурсах країн світу.

Під нематеріальними активами розуміють об'єкти, які не мають матеріальної форми, не мають фізичні властивості, але мають вартісну оцінку й приносять дохід.

Можна також сказати, що нематеріальні активи являють собою узагальнене поняття результатів діяльності людини й коштів, що не мають фізичної основи. Вони реалізуються у вигляді прав, підтверджуваних патентами, свідоцтвами й ліцензіями. Така реалізація дозволяє власникові цих нематеріальних активів одержувати певний дохід [2, с. 256].

Згідно з міжнародними стандартами та стандартами Сполучених Штатів Америки – GAAP, нематеріальні активи взагалі характеризуються відсутністю фізичного стану і високого ступеня непевності щодо майбутніх вигід. Ці критерії не настільки ясні як вони можуть здаватися.

Обговорення вказує, що відсутність фізичного існування не задовільний критерій для розрізнення матеріального активу від нематеріального. Такі активи як депозити банку, рахунки

прийнятті, і довгострокові інвестиції також не мають фізичної сутності, але усе ж їх класифікують як матеріальні активи. Більш звичайні типи нематеріальних активів – патенти, авторські права, привілеї, витрати організації і торгові марки або торгові назви (імена).

У бухгалтерському розумінні нематеріальних активів прийнято розрізняти: нематеріальні активи, які ідентифікуються, до числа яких ставляться інтелектуальна власність і деякі інші майнові права, здатні приносити дохід протягом тривалого періоду (більше одного року); і нематеріальні активи, які не ідентифікуються, іноді називаються активами типу гудвіл. У бухгалтерському розумінні гудвіл (ділова репутація) виникає тільки при покупці фірми.

Податковий кодекс України дає таке визначення нематеріальних активів – право власності на результати інтелектуальної діяльності, у тому числі промислової власності, а також інші аналогічні права, визнані об'єктом права власності, право користування майном та майновими правами платника податку в установленому законодавством порядку, у тому числі набуті права користування природними ресурсами, майном та майновими правами [4].

Дане визначення, дає змогу зрозуміти економічний зміст поняття «нематеріальний актив», який дано в науковій літературі. Насамперед, нематеріальні активи відносяться до основного капіталу підприємства. А саме, до юридичного капіталу – це права розпорядження цінностями, які приносять власнику дохід, без застосування праці.

Покропивний С.Ф. розрізняє поняття нематеріальні ресурси і нематеріальні активи. Де, нематеріальні активи – це доступ до прав власності автора, які захищено правами, «що самі по собі і є нематеріальними активами».

Нематеріальні ресурси – це складова частина потенціалу підприємства, здатна забезпечувати економічну користь протягом відносно тривалого періоду. Відмінними рисами цих ресурсів є брак матеріальної основи здобування доходів та невизначеність розмірів майбутнього прибутку від їхнього використання [5, с. 15].

Нематеріальний актив, який є об'єктом фінансового обліку, що узагальнює особливі види вкладень капіталу підприємства, характеризує його економічний потенціал та фінансову стабільність.

Водночас В.Б. Івашкевич розглядає нематеріальні активи як: «видатки підприємств на нематеріальні об'єкти, що використовуються протягом довготривалого періоду у господарській діяльності і приносять дохід» [1, с. 163].

Соболь С.М. вважає: якщо йдеться про нематеріальні активи, рідкісні за своєю природою, то вони утворюються не в результаті вкладення коштів, а завдяки привласненню рідкісності, наприклад, права на користування природними ресурсами [6, с. 54].

З огляду на зміст, складову і функції нематеріальних активів у суспільному виробництві ми вважаємо за доцільне запропонувати власне визначення цієї категорії для глибшого розкриття її сутнісного змісту.

Нематеріальні активи – це довгострокові права або переваги, яких набуває власник прав, ві-

дображені в балансі організації як витрати на їх придбання і доведення до стану, придатного для використання за призначенням, з метою одержання прибутку (доходу).

Формування думки вчених що до нематеріальних активів залежить від розвитку та поширення даних об'єктів серед переліку майна підприємства. На даний час нематеріальні активи знаходяться на етапі формування і встановлення, тому підходи до класифікації нематеріальних активів, визначення її сутності можуть бути діаметрально протилежними.

Таким чином, нематеріальні активи з точки зору бухгалтерського обліку, які можуть бути ідентифіковані – це, насамперед, майнові права інтелектуальної власності. Інтелектуальна власність – збірне поняття, використовуване для позначення прав, що ставляться до інтелектуальної діяльності в різних областях (виробничої, наукової, літературної й художньої).

Для оцінки нематеріальних активів необхідно взяти до уваги всі нематеріальні активи, що враховуються та не враховуються на балансі. При цьому, до числа «активів», що не враховується на балансі, відносяться, наприклад, «персональний гудвіл» і «персонал». Ці «активи» не можуть належати й не належать компанії, тому вони не можуть називатися активами. Проте, при визначенні вартості бізнесу й нематеріальних активів ці «активи» необхідно взяти до уваги, тому що їхній вплив на вартість компанії в цілому може бути вирішальним.

Власне кажучи, ознаки, за якими об'єкт визнається нематеріальним активом, уже викладені в самому його визначенні. Однак не всі нематеріальні активи, що використовуються підприємством понад року, відображаються в балансі підприємства.

В умовах сьогодення продукти інтелектуальної діяльності людини, випереджаючи розвиток матеріальних об'єктів, займають домінуючу позицію в ресурсах країн світу.

Тенденції щодо розвитку нематеріальних активів потребують дослідження їх обліку. До проблем, що існують при визначенні нематеріальних активів віднесено: тлумачення економіко-правової сутності нематеріальних активів, класифікацію нематеріальних активів, відображення інформації про нематеріальні активи обліку.

Існуюча практика обліку нематеріальних активів не передбачає відображення в обліку прав на використання (надання у використання) нематеріальних активів, які створюються внаслідок використання ліцензій. Поширення ліцензійних угод свідчить про актуальність розробок у цьому напрямі.

Для цього необхідно додатково розробити методичні матеріали з питань відображення в обліку прав на використання (надання у використання) нематеріальних активів, а також інформації про отримані права і вид ліцензії.

Перед комерційними організаціями України в умовах ринкової конкуренції постає завдання структурної перебудови системи корпоративного управління з метою забезпечення конкурентноздатності, ефективного функціонування та розвитку організації.

Практика підтверджує, що найкращим на сьогодні інструментом ринкових перебудов діяльності комерційної організації є впровадження системи внутрішнього аудиту та використання послуг аудиторських фірм.

Проблеми розвитку аудиту є досить різні, всі вони пов'язані з розвитком аудиторської діяльності в Україні, і потребують нагального вирішення.

Реальної потреби в послугах аудитора як захисника інтересів існуючого чи потенційного інвестора сьогодні, на жаль не існує. Не дивлячись на законодавчу вимогу щодо обов'язкового підтвердження незалежним аудитором показників річної фінансової звітності, інвестори та інші користувачі звітності і не відносяться з належною довірою до звіту аудитора про достовірність показників фінансової звітності.

Багато вчених-економістів вважають, що аудитор для аудиту нематеріальних активів може широко використовувати комп'ютер для здійснення низки аналітичних, розрахункових та інших аудиторських процедур. Особливо важливо використати комп'ютер на дослідній стадії аудиторського процесу, коли збирається максимум доказів.

Дуже важливо ряд аналітичних процедур здійснювати на початковій стадії аудиту нематеріальних активів, оскільки це допомагає впровадити дедуктивний метод оцінювання показників у фінансової звітності, правильно спланувати різні аспекти майбутньої роботи, виявити факти ризику тощо.

Висновки і пропозиції. Розширення сфери використання нематеріальних активів, недосконалість законодавчої бази та класифікації об'єктів, недостатня розробка методики оцінки, зумовлює потребу в удосконаленні їх обліку та аудиту.

Практичне використання нематеріальних активів в економічному обороті підприємств вимагає вдосконалення аудиту на підприємстві, що можна привести до наступних стадій.

Грамотна класифікація об'єктів інтелектуальної власності, на базі якої повинна формуватися попередня оцінка їхньої ринкової вартості. Тому необхідно професійну розробку базових методологічних і методичних рекомендацій. Класифікація необхідна для усунення спірних моментів у процесі обліку й проведення аудиту нематеріальних активів.

Під час визначення поняття та відображення нематеріальних активів в обліку виникають ускладнення, зумовлені відсутністю у цього виду активів матеріальної форми та втілення права на ресурси.

З огляду на те, що одним із критеріїв віднесення об'єкта до активів підприємства є визнання його ресурсом, а окремі нематеріальні активи втілюють у собі права на ресурси, тому пропонується розширити поняття активів. Враховуючи вищевикладені потреби запропоновано таке визначення активів з урахуванням специфіки нематеріальних активів: «активи – це контрольовані підприємством економічні ресурси або права на користування такими ресурсами, що характеризуються детермінованою вартістю, використання чи отримання яких, як очікується,

приведе до отримання економічних вигід у майбутньому».

З урахуванням потреб бухгалтерського обліку необхідно удосконалити класифікацію нематеріальних активів. Пропонується їх класифікувати за трьома ознаками, найбільш істотними з позиції обліку: змістом прав; терміном корисного використання об'єкта; характером володіння.

Вдосконалення аудиту нематеріальних активів - це встановлення відповідності методики обліку нематеріальних активів підприємства до вимог нормативних актів. Це зниження аудиторського ризику в процесі перевірки нематеріальних активів.

Оскільки використання нематеріальних активів на підприємстві зобов'язує відповідно до законодавства використовувати тільки ліцензійне програмне забезпечення, то зростає ризик при перевірці дійсності використання деяких програм і розробок ліцензійного випуску, а не піратської копії. У цьому випадку, необхідно звіряти всі ліцензійні номери нематеріальних активів у бухгалтерському обліку й ліцензійні номери використовуваних програм. Для вдосконалення необхідно розробити спеціальне програмне забезпечення для аудиту, що могло б сканувати ліцензійні номери нематеріальних активів, які використовуються на певному комп'ютері й порівнювати їх з обліковими записами.

Виправлення недоліків також в організації та методиці аудиту: послідовність аудиту нематеріальних активів, методика дослідження юридичної форми документів, що засвідчують права використання ресурсів; система показників для аналізу нематеріальних активів в процесі аудиту.

У межах укладеного договору на проведення аудиту пропонується розробляти програму аналізу, оскільки методика виконання аналітичних процедур та обсяг їх застосування є предметом професійного судження аудитора. У програмі пропонується відображувати інформацію про мету і завдання аналізу, об'єкт аналізу, джерела інформації і період, за який проводиться аналіз, та систему показників, що використовуються для аналізу нематеріальних активів.

На етапі виконання аудиторського аналізу нематеріальних активів аудитор може використати різні методи: просте порівняння; виявлення тенденцій зміни будь-якого показника в звітному періоді і їх поширення на майбутні періоди; виявлення кількісних взаємозв'язків між будь-якими показниками з метою обчислення їх значень в майбутні періоди [3, с. 159].

Внутрішній аудит є ключовим компонентом удосконалення корпоративного управління у компаніях, що має забезпечувати ефективність операційної діяльності компанії, надійність їх фінансової звітності та дотримання відповідних нормативно-правових актів. Внутрішній аудит відіграє важливу роль в оцінці ефективності систем контролю та підвищує загальну ефективність діяльності компаній.

Доводиться визнати, що об'єкти нематеріальних активів на сьогоднішньому етапі розвитку облікової реформи потребують грамотно проведеної класифікації.

Список літератури:

1. Івашкевич В.Б. Бухгалтерський управлінський облік. НІЦ ІНФРА. Москва, 2015. 448 с.
2. Мельник П.В. Бухгалтерський облік в Україні (за національними положеннями). Академія ДПС України. Київ, 2012. 392 с.
3. Г.В. Митрофанов, Г.О. Кравченко, Н.С. Барабаш та ін. Фінансовий аналіз. Київ нац. торг.-екон. ун-т. Київ, 2012. 301 с.
4. Податковий кодекс України: Закон України від 22.05.10 р. № 283/97/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 12.07.2019).
5. Попова І. Інтелектуальна власність – це не страшно. *Дебет-Кредит*. 2015. № 31. С. 15–16.
6. Соболев С.М. Патентное право. Издательство БЕК. Москва, 2014. 202 с.

Reference:

1. Ivashkevych V.B. (2015). Bukhhalterskyu upravlinskyu oblik [Accounting management accounting]. NITS INFRA. Moskva, 448 p.
2. Melnyk P.V. (2012). Bukhhalterskyu oblik v Ukrayini (za natsionalnymy polozhennyamy) [Accounting in Ukraine (according to national regulations)]. Akademiya DPS Ukrayiny. Kyiv, 392 p.
3. Mytrofanov H.V., Kravchenko H.O., Barabash N.S. ta in. (2012). Finansovyy analiz [Financial analysis]. Kyiv nats. torh.-ekon. un-t. Kyiv, 301 p.
4. Podatkovyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 22.05.10 r. № 283/97/ Verkhovna Rada Ukrayiny [Tax Code of Ukraine: Law of Ukraine dated May 22, 2010 No. 283/97 / Verkhovna Rada of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (data zvernennya: 12.07.2019).
5. Popova I. (2015). Intelktualna vlasnist – tse ne strashno [Intellectual property – it's not scary]. *Debet-Kredyt*, no 31, pp. 15–16.
6. Sobol' S.M. (2014). Patentnoye pravo [Patent law]. Izdatel'stvo BEK. Moskva, 202 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-66>

УДК 351.85:379.85

Герман І.В.викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи
Черкаський державний технологічний університет**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ДИТЯЧОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ**

Анотація. У статті здійснено аналіз чинних законодавчо-правових документів щодо організації дитячого туризму в Україні. Розглянуто питання нормативно-правового регулювання в Україні в сегменті туристичних послуг, що стосуються вікової категорії споживачів туристичних послуг – дітей. Здійснено аналіз основних категорій щодо сутності та нормативно-правового забезпечення у сфері організації та надання послуг дитячого туризму в Україні. Визначено та обгрунтовано напрями удосконалення нормативно-правової бази для якісної організації послуг дитячого туризму. На основі офіційних статистичних даних здійснено моніторинг стану організації та надання послуг дитячого туризму за останні роки. Представлено наукові обгрунтування сутності та характерних особливостей дитячого туризму. Визначено та здійснено аналіз сучасних напрямків розвитку дитячого туризму з урахуванням категорій та потенційних клієнтів турпослуг і відповідної специфіки їх організації. Здійснено загальну оцінку стану дитячого туризму в Україні. ері туризму, органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями. Акцентовано увагу на принципах підтримки на державному та регіональному рівні діяльності фізичних та юридичних осіб-підприємців в напрямку організації дитячого туризму на високому професійному рівні. Здійснено оцінку потенціалу просування відповідних турів і відповідних туристичних послуг для дітей.

Ключові слова: виїзні документи, віза, дитячий туризм, паспорт закордонний, туризм, туристичне агентство, туристичний оператор, туристична фірма.

Herman Irina

Cherkasy State Technological University

LEGAL REGULATION OF ORGANIZATION OF CHILDREN TOURISM MA IN UKRAINE

Summary. Study of the requirements of the legislative field on the organization of children's tourism is an important segment of the guarantees of achieving effective results. It is necessary to increase the responsibility of the authorities, organizations that influence the pricing and organization of quality services in the segment of children's tourism. In today's conditions, the need to publicize data on the actual use of funds by the results of both state programs and grant social programs is relevant. At the present stage of development of Ukraine, one of the most important directions in ensuring the implementation of the state policy is to improve the health of children, to restore their vital forces, to create the appropriate conditions for the continuation of educational and educational processes, development of their creative abilities, because the issue of improving and resting children is a measure of the level life of the population and development of the state as a whole, but for the country are important social and economic significance. Addressing the problems of preserving, strengthening and improving the health of the nation, increasing its working capacity, preventing diseases, treating and improving, and improving the provision of medical and social assistance to the population in the present conditions is impossible without the optimal use of the powerful resort and recreational resources of Ukraine. The need for reforming child-rehabilitation is also due to the existing post-crisis socio-economic situation, as a result of the financial crisis, which adversely affected the moral and physical health of the population, children, and the solvency of the population declined significantly. The article analyzes current legal documents on organization of children's tourism in Ukraine. The questions of regulatory regulation in Ukraine in the segment of tourist services concerning the age category of consumers of tourist services - children are considered. The analysis of the main categories concerning the essence and normative-legal provision in the field of organization and provision of services for children's tourism in Ukraine is carried out. The directions of improvement of the regulatory framework for quality organization of children's tourism services are determined and substantiated. On the basis of official statistics, monitoring of the status of organization and provision of child tourism services in recent years has been carried out. The scientific substantiation of the essence and characteristic features of children's tourism is presented. The analysis of modern directions of development of children's tourism with the categories and potential clients of tourist services and the corresponding specifics of their organization are determined and carried out. A general assessment of the status of children's tourism in Ukraine is made. The basic directions of organization and provision of high-quality tourist services for children by economic entities in the field of tourism, state authorities, local self-government, and public organizations are determined. The attention is focused on the principles of support at the state and regional level of activity of individuals and legal entities-entrepreneurs in the field of organization of children's tourism on a high professional level. The assessment of the potential for the promotion of appropriate tours and related tourist services for children has been assessed. Thus, in order to improve the organization of children's tourism, it is necessary to take into account the complex of conditions, principles, factors, methods, methods and means of quality service and safety.

Keywords: exit documents, visa, children's tourism, passport for travel abroad, tourism, travel agency, tour operator, travel company.

Постановка проблеми. Актуальність теми статті полягає в тому, що в сучасних умовах безпечно дозвілля дітей, сприяння їх розвитку в позашкільний час (для учнів), у позана-

вчальний час (для тих, хто опановує відповідні спеціальності в спеціалізованих навчальних закладах професійного та наукового спрямування тощо), для дітей дошкільного віку постає

вкрай важливою. Враховуючи те, що міграційні тенденції в суспільному житті, праця за кордоном, соціально-економічні складнощі спонукають дорослих працювати поза межами України, для ефективного та безпечного дозвілля дітей необхідно створювати відповідні умови, зокрема організувати та надавати фахові послуги їх відпочинку та відновленню сил, розширенню знань тощо. Для цього необхідно сприяти організації економічно-зважених турів, поїздок, подорожей, турпоходів та інших видів дитячого туризму.

Ця сфера туристичної діяльності мотивує до фахового навчання за відповідними спеціальностями, набуття відповідних навичок роботи в сфері туризму, зокрема щодо оформлення документів, сприятливої комунікативної роботи з клієнтами, освоєння Інтернет-технологій, програмних продуктів для здійснення якісних туристичних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукову інформативну основу для дослідження становили наукові праці та методичні розробки вітчизняних і зарубіжних учених щодо організації та стратегії розвитку дитячого туризму в Україні. Правова база дослідження – чинні законодавчі та нормативні документи, що регламентують діяльність суб'єктів господарювання в Україні, а також матеріали Державної служби статистики [1–2]. Різномісний напрямки дослідження щодо організації дитячого туризму в Україні висвітлені в наукових працях учених, зокрема це – С.П. Кузик, Ю.А. Грабовський, О.О. Бейдик, О.О. Любіцева, Г.П. Горбань, О.В. Скалій, В.К. Кіптенко, М.П. Кляп, О.О. Колесник, О.В. Колотуха, М.Ю. Костриця, М.П. Крачило, В.В. Обозний, О.О. Остапеч, Г.В. Палаткіна, І.Н. Пілат, Т.Г. Сокол, Ф.Ф. Шандор.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Серед не вирішених раніше частин загальної проблеми правового регулювання у сфері дитячого туризму в Україні важливе значення відіграє проблематика організації та надання якісних туристичних послуг, враховуючи їх комплексність, специфіку та сегментарність інфраструктурного забезпечення й підготовки відповідних фахівців. Особлива увага має приділятися забезпеченню безпеки дітей. Це зумовлює й завдання дослідження:

- вивчити сутність та визначити характерні особливості дитячого туризму;
- визначити та здійснити аналіз сучасних напрямків розвитку дитячого туризму з урахуванням категорій та потенційних клієнтів турпослуг і відповідної специфіки їх організації;
- дати загальну оцінку стану дитячого туризму в Україні;
- здійснити аналіз основних категорій щодо сутності та нормативно-правового забезпечення у сфері організації та надання послуг дитячого туризму в Україні;
- здійснити оцінку потенціалу просування відповідних турів і відповідних туристичних послуг для дітей;
- визначити та обґрунтувати напрями удосконалення нормативно-правової бази для якісної організації послуг дитячого туризму.

Мета статті – визначення теоретико-методологічних і практичних засад щодо право-

вого регулювання організації дитячого туризму в Україні та напрямків удосконалення методів і методики надання туристичних послуг для дітей, оцінки стану, ефективності організації та надання послуг дитячого туризму в Україні в сучасних умовах господарювання.

Виклад основного матеріалу. Об'єктом дослідження є дитячий туризм в Україні. Предмет дослідження – сукупність теоретичних і практичних положень нормативно-правового регулювання в Україні в сегменті туристичних послуг, що стосуються вікової категорії споживачів туристичних послуг – дітей. Методи дослідження – аналітичний, статистичний.

Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, чи інших ознак існують відповідні види туризму, серед яких Законом України «Про туризм» (далі – ЗУ «Про туризм») виділяють й дитячий туризм. Державна служба статистики України констатує, що станом на 2018 р. порівняно з 2010 р. загальна кількість установ для відпочинку та оздоровлення дітей скоротилася на 44% [3–4].

У 2017 р. батьки могли обирати з 9745 дитячих санаторіїв і таборів. У 2017 р. в держустановах відпочили майже мільйон дітей: всього 970027 осіб, тоді як у 2016 – 935721 особа, що на 3,6% більше, ніж у 2016 р. [5].

Таким чином актуальною є потреба налагодити систему організації дитячого туризму й визначитися зі специфікою видів відпочинку та дозвілля дітей за пріоритетними напрямками його розвитку.

Фахівці Асоціації індустрії гостинності України вивчили сьогоденню ситуацію на ринку і визначили особливості організації дитячого відпочинку [6]. Дитячо-юнацький туризм в Україні підпорядкований Міністерству освіти і науки [7]. Поруч зі спеціалізованими закладами екологонатуралістичного профілю й закладами дитячо-юнацької технічної творчості та комплексними позашкільними закладами (палади, центри, будинки позашкільної роботи, дитячо-юнацькі центри) спеціалізовані туристсько-краєзнавчі заклади є складовою частиною системи позашкільної освіти та виховання в Україні. Саме спеціалізовані туристсько-краєзнавчі заклади складають основу системи дитячо-юнацького туризму в нашій країні.

Очолює всю туристсько-краєзнавчу роботу в країні Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (далі – Укрдержцентр), безпосередньо підпорядкований Міністерству освіти й науки. Укрдержцентр є інструктивно-методичним та організаційним центром туристичної, краєзнавчої та екскурсійної роботи з учнівською та студентською молоддю в Україні [8].

Незважаючи на те, що офіційна статистика свідчить про регулярне скорочення числа дитячих санаторіїв та оздоровчих таборів, нині установ подібного типу як державних, так і приватних – вагома кількість [3].

До ТОП-5 областей за кількістю дітей, які перебували в установах для оздоровлення та відпочинку у 2017 р., увійшли: Одеська, Харківська, Дніпропетровська, Херсонська і Полтавська області [4] (табл. 1.1).

Таблиця 1.1
ТОП-5 областей за кількістю дітей, які перебували в установах для оздоровлення та відпочинку у 2017 р.

Пор. №	Область	Кількість дітей, осіб
1	Одеська	105946
2	Харківська	95337
3	Дніпропетровська	91203
4	Херсонська	62140
5	Полтавська	54620

Організація дитячого відпочинку передбачає розвиваючі ігри, проведення культурних і тематичних заходів, пізнавальних екскурсій і спортивних змагань. При цьому варто відзначити, що державна статистика враховує лише частину установ дитячого відпочинку – тих, чия діяльність регулюється Законом України «Про оздоровлення та відпочинок дітей», яким визначено, зокрема, сутнісну характеристику відповідних термінів [2]. Сьогодні дитячі табори можна розділити на два типи, кожен з яких має свої особливості і принципи роботи (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Типи дитячих таборів в Україні

Пор. №	Вид дитячої установи	Закон України, що регулює створення та діяльність установи	Особливості установи
1	Традиційні дитячі установи для оздоровлення та відпочинку	Про оздоровлення та відпочинок дітей	Зміни від 14 до 21 днів
2	Проектні табори	Про туризм; Про позашкільну освіту	Не мають власної локації та організуються на базі дитячих центрів і клубів, спортивних установ, мовних шкіл та баз відпочинку. Середня тривалість змін – від 7 до 14 днів. Існують й одноденні табори для організації короткочасного дитячого дозвілля.

Так, регулярно в Україні організуються Міжнародні фестивалі дитячих таборів і туризму «KidsCampFest», які сприяють розвитку сфери дитячого відпочинку. Засновники таких «проектних» таборів забезпечують різноманітність пропозицій, формують тенденції розвитку і диктують тренди [5].

Проектний табір найчастіше – це туристичний продукт [5]. Підприємцям, які займаються організацією дитячого відпочинку, сьогодні рекомендують звернути увагу на такі напрямки, які все більше набирають популярності в останні роки. У тренді зараз наметові табори з тенденцією у бік таборів, які знаходяться на території іншого великого комплексу з усіма зручностями, коли душевими, туалетами та їдальнею діти користуються в корпусах. Це – досить вдалий симбіоз «дикого» відпочинку на природі та звичного комфорту, який дозволяє забезпечити безпеку та гігієну [5].

Крім того, дедалі більшої популярності набирають так звані сімейні табори, що дозволяють батькам відпочивати разом із дітьми. У сімейних таборах формується окрема програма для дітей, а також програма для спільної роботи дітей і батьків.

Батьки, перш ніж оформлювати дитину до відповідного табору відпочинку, обов'язково мають звернути увагу на такі питання, як:

- наявність відповідних документів на право надавати туристичні (екскурсійні, розміщення, харчування) послуги (договір, ліцензія або інші дозвільні документи, медстраховка);
- наявність медичного обслуговування та нюанси надання медичної допомоги;
- особливості проживання у кімнатах (кількість дітей у номері, харчування, гігієна);
- забезпечення безпеки;

– кваліфікація, досвід та освіта співробітників табору.

Окремо варто зазначити про вподобання батьків у виборі регіону для відпочинку. Нині особливо популярні для організації дитячих таборів такі регіони як: Карпати, узбережжя Чорного моря (Миколаївська, Одеська, Херсонська області), узбережжя Азовського моря (Херсонська, Запорізька області) та Київська область. Незважаючи на те, що ці регіони залишаються у лідерах, організувати табір, куди діти будуть із радістю повертатися кожного року, завдяки кліматичним і ландшафтним особливостям можливо в будь-якій області України [4].

Окрему категорію відпочинку дітей становлять туристичні подорожі на межі України, зокрема до Туреччини, Болгарії, Єгипту [9]. Це, в першу чергу, відпочинок на морі, в закладах санаторного типу. У зв'язку з цим виникає потреба оформлення відповідних документів, які надавали б право перебувати дитині за кордоном.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [2] неповнолітні громадяни України виїжджають з України за наявності паспорта громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичного паспорта, службового паспорта, проїзного документа дитини, який видається дітям у віці до 18 років, або якщо вони вписані в закордонний паспорт одного з батьків, та у його супроводі.

Згідно статті 1 Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» внесено відповідні доповнення, зокрема щодо «Державного реєстру майнових об'єктів оздоровлення та відпочинку дітей: електронної бази даних про об'єкти права власності (працюючі та непрацюючі), призначені для оздоровлення та відпочинку дітей,

незалежно від форми власності та підпорядкування» [2].

Відпочинкові послуги заходи спрямовані на організацію дозвілля дітей з дотриманням періоду активного та пасивного відпочинку, організацію раціонального харчування та забезпечення відповідними до вимог умовами проживання [2].

Окрему категорію становлять документи, що стосуються виїзду дітей за кордон. Цей вид дитячого туризму регламентується нормативно-правовими документами України, зокрема, відповідно до п. 4 «Правил перетинання державного кордону громадянами України», затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.95 № 57 [10].

Згідно з новими правилами, паспорт для дитини можливо оформити вже з перших днів її народження. Формат документа нічим не відрізнятиметься від дорослого аналога.

Саме паспорт з таким чіпом і буде єдиною умовою для перетину кордону з ЄС – віза для власників біометричного паспорта більше не потрібна.

Щодо введення нових правил оформлення виїзду дитини за кордон, доцільно зазначити про ряд нововведень в 2019 р. [11]. Законодавством України, зокрема п. 3 ст. 313 Цивільного кодексу, передбачено право дитини, яка досягла шістнадцяти років, на вільний самостійний виїзд за межі країни. Однак, незалежно від мети подорожі (лікування чи оздоровлення за кордоном, туристична екскурсія, поїздка до родичів тощо), діти до 16 років мають право на виїзд за кордон тільки за згодою батьків і в їх супроводі або разом з особами, які уповноважені батьками дитини.

Для отримання паспорта громадянина України для виїзду за кордон слід звернутися до територіального підрозділу Державної міграційної служби та подати повний пакет документів для виготовлення закордонного паспорта на дитину. Вартість виготовлення закордонного паспорта для дитини в Україні визначається відповідними документами [2].

Значна увага в Україні приділяється організації туризму для дітей, які беруть активну участь у спортивних змаганнях, культурних заходах, тобто виявляють свої здібності та таланти на різних рівнях змагань, конкурсів й інших заходів як вітчизняного, так і міжнародного рівня. Участь у подібних заходах вимагає не тільки фінансових, матеріальних, але й організаційних ресурсів. Здебільшого участь у подібних заходах умовлює подорожі, перебування в місцях, куди треба організувати відповідний трансфер, забезпечити якісні умови для відпочинку та підготовки до участі у відповідних атракціях та змаганнях або конкурсах.

В Україні останні роки з боку державних органів, органів місцевого самоврядування та громадськості приділяється також відповідна увага до категорії дітей, які мають соціальні потреби, зокрема пов'язані зі здоров'ям. Дитячий адаптивний туризм в Україні, його передумови розвитку та проблеми безпеки посідають одне з пріоритетних напрямків щодо організації та забезпеченні гідних умов життя, відпочинку, оздоровлення та умов для туристичних подорожей. Проблеми соціальної адаптації неповносправних, зокрема

дітей, засобами туризму в Україні були предметом дослідження окремих науковців, серед них – В. Монастирський, Л. Жирак, І. Арсененко, О. Топалова. Більшість досліджень є міждисциплінарними і лише фрагментарно описують економічну сутність та соціальне значення адаптивного туризму, зокрема, дитячого [5].

Отже, у складі організації дитячого туризму в Україні необхідно дотримуватися, відповідних законів та нормативних вимог, які регулюють, зокрема, економічні та соціальні аспекти життєзабезпечення громадян України.

На практиці, у нормативно-правових актах та науковій літературі немає спільно визначеної диференціації туристів і стандартної термінології, відповідно до віку подорожуючих. Проте всі українські та зарубіжні вчені виділяють дитячий та молодіжний туризм, як форми (види) туризму, залежно від віку учасників подорожі [5].

Дитячий і молодіжний туризм, як види (форми) туризму виділені у класифікаціях усіх науковців, Законі України «Про туризм» та у статуті Всесвітньої туристичної організації (далі – WTO) [12]. Різниця у класифікаціях пов'язані з використанням різних підходів – соціально-економічного, демографічного, педагогічного, спортивного, тощо. Найбільш широка диференціація у В.К. Кіптенка: виділені такі категорії туристів, як діти, що подорожують з батьками, молодь у віці від 15 до 24 років, відносно молоді туристи з 25 до 44 років, активні люди середнього віку (45–64 років) та пенсіонери (в середньому старші 64 років) [12]. Деяко схоже класифікують рекреантів М.П. Кляп та Ф.Ф. Шандор, виокремлюючи дітей (1–18 років), молодь (з 18 до 30–35 років), туристів середнього віку (від 35 по 55 років) та туристів третього віку (люди старші за 55 років) [12]. Крачило М.П. відрізняє дитячий, молодіжний та туризм дорослих людей (або туризм третього віку) [12]. Кузик С.П., відповідно до віку подорожуючих, виділяє такі форми туризму, як дитячий (особи шкільного віку); молодіжний (16–24 років), дорослий (інші вікові групи), туризм третього віку, куди належать пенсіонери [12]. Враховуючи переважно спортивний аспект туризму, а відповідно й фізичне здоров'я туристів, Ю.А. Грабовським, О.В. Скалієм було виокремлено такі види туризму як дитячий, молодіжний, сімейний, для осіб похилого віку та інвалідів [5]. З соціально-економічної точки зору науковці виділили дитячий, молодіжний, сімейний, шкільний, студентський туризм, для людей третього віку та інвалідів. У цьому виді розподілу також враховувався рівень сервісу, на який претендують категорії туристів.

Щодо нормативно-правових актів, то згідно Закону України «Про туризм», існують такі види туризму: дитячий, молодіжний, сімейний, для осіб похилого віку, культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, спортивний, релігійний, екологічний (зелений), сільський, підводний, гірський, пригодницький, мисливський, автомобільний, самодіяльний, тощо [2].

ЮНВТО рекомендує поділяти туристів за віком на 5 груп [12]: перша – від 0 до 14 років; друга – від 15 до 24 років; третя – від 25 до 44 років; четверта – від 45 до 64 років; п'ята – від 65 років та старше.

Дитячий і молодіжний туризм у кожній класифікації виділяються як окремі категорії, що характеризують різний вік, соціальний статус та умови подорожі туристів. Щодо дитячого туризму, то окрім географів його глибоко досліджують ще й педагоги. Тому часто можна зустріти такі синоніми дитячого туризму як дитячо-юнацький, шкільний та педагогічний туризм.

Згідно термінології відомого науковця галузі туризму В.А. Квартальнова, дитячий (шкільний) туризм – це туризм, який входить складовою частиною в навчальний та виховний процес в освітніх закладах, що діють за основними загальноосвітніми програмами, в установах додаткової освіти, в тому числі в позашкільних профільних туристських центрах і станціях дитячо-юнацького туризму [5]. Цим твердженням описується здійснення туризму у навчальних закладах, а також підкреслюється, що дитячий туризм є невід'ємною частиною шкільного навчально-виховного процесу.

Обслуговування клієнтів здійснюється відповідно до Цивільного Кодексу України, законів України «Про захист прав споживачів», «Про туризм» та прийнятих відповідно до них підзаконних актів і нормативів, а також програмних стратегічних документів [2].

Далеко не всі українські туристичні фірми мають серед своїх пропозицій послуги для дітей та молоді. Підготовка таких послуг – досить копітка справа, а щоб мати економічний ефект від неї, потрібно вкласти набагато більше, ніж в організацію туру для дорослих. До того ж специфіка роботи з дітьми в екскурсійних і туристичних поїздках накладає, крім усього іншого, вагому моральну відповідальність на організатора. Одна з проблем – відсутність необхідних економічних знань у адміністрації дитячих оздоровчих таборів. Це не дозволяє здійснювати правильну політику ціноутворення, що значною мірою впливає на заповнення таборів і, в кінцевому рахунку, на фінансові результати їх діяльності. Слід звернути увагу й на відсутність добре налагоджених зв'язків між турфірмами та оздоровчими таборами. Адміністрації останніх, як правило, не залучають підприємства турбізнесу до просування та реалізації свого продукту. А якщо й вдаються до їх послуг, то в більшості випадків або не бажають надавати знижки на турпутівки, або дають їх виключно в період міжсезоння. При цьому керівництво дитячих оздоровниць не контролює ціни, за якими путівки реалізуються, що призводить до перепродажу й, як результат, кінцева ціна може суттєво вирости.

Державні відомства реалізують державну молодіжну політику в контексті виконання загальнодержавної програми «Молодь України» [7].

Останнім часом державна підтримка дитячого та молодіжного туризму стала більш відчутніша. Так, «Укрзалізниця» надає дітям під час канікул можливість безплатного проїзду до місць відпочинку та оздоровлення. Слід відмітити й тенденцію до залучення низки культурно значущих, оздоровчих, видовищних організацій і установ у систему ISIC.

Стають досить актуальними й загальноосвітні закордонні тури, коли дитина індивідуально або у складі групи вирушає до Англії, Іспанії,

Мальти, де поруч із відпочинком має можливість поглиблено вивчати іноземну мову [10].

На жаль, державній політиці у цій сфері властива певна непослідовність. З одного боку, дітям надають безплатний проїзд, а, з другого, виставляють неймовірну ціну за проживання в готелі. Як наслідок, ознайомлюючись із величними пам'ятками світової та української культури, діти мусять жити в умовах, досить далеких від поняття «цивілізовані». Водночас матеріальна база, що перебуває під юрисдикцією різних міністерств і відомств, не використовується в повному обсязі, а цільові кошти зі спеціалізованих джерел фінансування, які виділяються з державного бюджету для відпочинку та оздоровлення дітей і молоді, не завжди використовують за призначенням. Однією з найважливіших потреб окресленої категорії туристів є безпека туристичних подорожей. Таким чином для організації дитячого туризму потрібно враховувати всі фактори, ризики організації, продумувати кожну деталь у проведенні екскурсій та виконувати все відповідно нормативних документів.

Виникає об'єктивна необхідність скористатися досвідом зарубіжних країн у сфері функціонування популярних і відносно дешевих закладів для подорожуючих – хостелів. А вже сьогодні більш ніж у 60 країнах світу діє понад 4,5 млн хостелів, якими користуються близько 35 млн. мандрівників, причому їх кількість постійно збільшується [10].

Кабінетом Міністрів України 12 травня 2004 р. були затверджені заходи щодо державної підтримки розвитку молодіжного та дитячого туризму, в яких зазначена необхідність:

- утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань сприяння молодіжному та дитячому туризму; проведення інвентаризації об'єктів туристичної інфраструктури, які можуть бути використані для потреб молодіжного та дитячого туризму;
- розроблення та впровадження механізмів підтримки кращих інноваційних проектів громадських та інших організацій із створення та просування на ринку туристичного продукту для дітей та молоді;
- здійснення заходів щодо створення мережі молодіжних готелів;
- розроблення пілотного проекту молодіжного готелю;
- підготовки пропозицій щодо виділення приміщень для молодіжного готелю або земельної ділянки для його спорудження в кожному обласному центрі;
- розроблення та затвердження символіки молодіжного туризму;
- підтримка проведення благодійної акції «Подаруй дитині літо»;
- проведення молодіжних туристичних фестивалів;
- розроблення та проведення маркетингової кампанії молодіжних готелів, дитячих оздоровчих закладів на міжнародному туристичному ринку;
- визначення та затвердження орієнтовної тематики екскурсійно-краєзнавчої діяльності в межах свого регіону відповідно до вимог навчальних програм для різних вікових груп дітей та молоді і рівня їх знань;

– включення туристичних та екскурсійних поїздок по Україні до навчальних планів середніх загальноосвітніх шкіл;

– проведення Всеукраїнського ярмарку послуг, пов'язаних з організацією дитячого та оздоровчого туризму;

– створення Інтернет-порталу, сайту дитячого та молодіжного відпочинку;

– видання сучасних карт, схем, довідників з молодіжних туристичних маршрутів, путівника із зазначенням основних туристичних центрів для шкільної та студентської молоді;

– сприяння розвитку міжнародного молодіжного туризму у прикордонних областях;

– проведення міжнародної конференції «Молодіжний та дитячий туризм і відпочинок», наукових досліджень у сфері молодіжного туризму;

– ціноутворення туристичного продукту для дітей та молоді, підготовка відповідних пропозицій та рекомендацій тощо [2].

При щорічному збільшенні обсягу державного фінансування програми оздоровлення дітей, коштів вистачає тільки на третину потреби [5]. Немає чіткого механізму розподілу й критеріїв якісної оцінки оздоровлення, має місце відсутність прозорості проведення тендерів на державне замовлення з оздоровлення дітей, що негативно впливає на бажання дитячих оздоровниць брати в них участь.

Суттєві відмінності у організації дитячого оздоровлення спостерігаються в різних областях України і залежать не лише від природних та соціально-економічних ресурсів, а, передусім, від управління цією діяльністю. На заваді впровадженню сучасного менеджменту та реформування оздоровчої діяльності з метою надання послуг відповідно до європейських стандартів є непевність щодо окупності затрат потенційних інвесторів, недостатнє вивчення питань прогнозування попиту на оздоровчі послуги, але особливо гострою є соціально-економічна криза, яку переживає Україна, а також триваючий збройний конфлікт на сході держави [5]. Органи регіональної влади повинні сприяти розвитку мережі дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, не допускати скорочення їх кількості, перепрофілювання та використання не за призначенням – приватизації під інші цілі тощо. Сприятлива екологічна ситуація, безпечне середовище, гостинність місцевого населення й висока кваліфікація кадрів формує сприятливі передумови для організації туризму й рекреації, а також санаторно-курортного лікування як для дорослих, так і для дітей.

Як результат систематизації проблем розвитку сфери дитячого оздоровлення, координація діяльності структурних підрозділів дитячих закладів оздоровлення та відпочинку має забезпечувати такі пріоритетні завдання канікулярного часу:

– оздоровлення: фізичне, психічне, соціальне, моральне;

– повноцінний відпочинок: активна і пасивна релаксація, компенсація, рекреація;

– різнобічний розвиток;

– змістовне дозвілля.

Актуальною є необхідність підготовки аніматорів, проходження практики в подібних закладах та установах не тільки майбутніх педагогів, вихователів, соціологів, але й майбутніх

працівників сфери туризму, зокрема тих, хто опанує спеціальності «Туризм». Для організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю в Україні, організації надання послуг з тимчасового розміщення (проживання), організації виїзду дітей за кордон на відпочинок та оздоровлення необхідно керуватися відповідною інструкцією [2]. При проведенні автобусних екскурсій, подорожей керівний склад групи призначається згідно з вимогами «Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту» [2].

Зростаючі потреби у реалізації нових форм дитячого оздоровлення можна задовольнити, і вони вже частково задоволені за рахунок створення приватних дитячих закладів. В Законі України «Про туризм» в статті 28 «Об'єднання суб'єктів туристичної діяльності та неприбуткові організації в галузі туризму» відображено відповідні установи щодо функціонування цього сектору громадянського суспільства та на основі чого існує доцільність налагодження ділових зв'язків між громадськими організаціями туристичного спрямування та туристичними фірмами. З метою реалізації та захисту своїх прав і законних інтересів у галузі туризму суб'єкти туристичної діяльності можуть створювати неприбуткові організації у сфері туристичної діяльності в порядку, визначеному Цивільним кодексом України або Законом України «Про об'єднання громадян» чи іншими законами [2]. Громадяни України, іноземці та особи без громадянства з метою реалізації та захисту прав і законних інтересів можуть об'єднуватися в громадські організації туристичної спрямованості. Громадські організації туристичної спрямованості можуть відповідно до закону представляти інтереси громадян – споживачів туристичних послуг.

Дитячий туризм – це дуже відповідально, тому, обираючи дитячий або молодіжний туристичний табір, турорганізації намагаються врахувати все: розміщення, харчування, медицину, охорону, зручність проїзду і, найголовніше, – програму та роботу керівників робочих груп. Поруч із профільними закладами екологонатуралістичного профілю й закладами дитячо-юнацької технічної творчості та комплексними позашкільними закладами (палаці, центри, будинки позашкільної роботи, дитячо-юнацькі центри) профільні туристсько-краєзнавчі заклади є складовою частиною системи позашкільної освіти та виховання в Україні. Звісно, що саме профільні туристсько-краєзнавчі заклади складають основу системи дитячо-юнацького туризму в нашій країні.

Таким чином, в напрямку організації дитячого туризму, наповнення його змісту заходами національно-патріотичного виховання, краєзнавчими дослідженнями, для туроператорів створюється ще один пласт для розширення та поглиблення співпраці в напрямку організації якісних туристичних послуг для дітей, а турагентам – необхідність формування відповідних баз потенційних споживачів послуг дитячого туризму. Для цього необхідно налагоджувати ділові зв'язки зі структурними підрозділами державних центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді, закладів шкільної та позашкільної освіти.

Висновки і пропозиції. Вивчення вимог законодавчого поля щодо організації дитячого туризму є важливим сегментом гарантій досягнення ефективних результатів. Треба підвищити відповідальність органів влади, організацій, які впливають на ціноутворення та організацію якісних послуг в сегменті дитячого туризму. В сучасних умовах актуальним є потреба оприлюднювати дані про фактичне використання коштів за результатами виконання як державних програм, так і грантових соціальних програм. Важливим заходом, спрямованим на розвиток внутрішнього та в'їзного дитячого туризму в Україні, є створення мережі засобів розміщення, які б за невисоку ціну надавали можливість проживання для дітей, школярів і студентів під час мандрівок історичними та рекреаційними центрами країни.

Одним із найважливіших стратегічних завдань нашої держави в забезпеченні соціального захисту дитинства є реалізація прав дітей, юнацтва та молоді на оздоровлення та відпочинок. На сучасному етапі розвитку України одним із вагомих напрямів забезпечення реалізації державної політики є поліпшення стану здоров'я дітей, відновлення їх життєвих сил, створення відповідних умов для продовження навчального та виховного процесів, розвитку їх творчих здібностей, адже питання оздоровлення та відпочинку дітей є показником рівня життя населення та розвитку держави в цілому, а для країни мають важливе соціальне та економічне значення.

Вирішення проблем збереження, зміцнення та поліпшення здоров'я нації, підвищення її працездатного потенціалу, профілактика захворювань, лікування та оздоровлення, поліпшення надання медико-соціальної допомоги населенню в умовах сьогодення неможливе без оптимального використання потужних курортно-рекреаційних ресурсів України. Потреба у реформуванні дитячого оздоровлення зумовлена також існуючою посткризовою соціально-економічною ситуацією, адже внаслідок фінансової кризи, яка негативно вплинула на моральний і фізичний стан здоров'я населення, передусім, дітей, платоспроможність населення значно знизилась.

Найважливішим фактором у всіх видах туризму, у тому числі й дитячому, найважливішим є безпека і відповідальність тих людей, які організують такі складні тури та керують дитячими таборами. Тому, якщо розпочинати розробку дитячого табору або спеціального туру, потрібно розуміти всю суть відповідальності, а також вибагливість маленьких туристів. Ця відповідальність лягає повною мірою не тільки й на організаторів дитячого туризму, але й на туристичних агентів, які мають вірно підібрати відповідний тур для дитини, а також у повному обсягу вірно інформувати клієнта про умови туру, особливості тощо. Таким чином, для удосконалення організації дитячого туризму необхідно враховувати комплекс умов, принципів, факторів, методик, методів і засобів якісного обслуговування та безпеки.

Список літератури:

1. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 24.05.2019).
2. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 23.05.2019).
3. Туристична діяльність в Україні: статистичний бюлетень / від. за вип. О.О. Кармазіна. Київ : Державна служба статистики, 2017. 76 с.
4. Оздоровлення дітей у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку влітку 2018 року. *Статистичний збірник: Державна служба статистики України*. Київ, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/10/zb_oddz.pdf (дата звернення: 22.05.2019).
5. Дитячий відпочинок в Україні: особливості та тенденції. URL: <http://aigu.org.ua/ukrainechilds.html> (дата звернення: 22.05.2019).
6. Асоціація індустрії гостинності України. URL: <http://aigu.org.ua> (дата звернення: 22.05.2019).
7. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua> (дата звернення: 22.05.2019).
8. Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. URL: <http://ukrjuntur.org.ua/> (дата звернення: 20.05.2019).
9. Асоціація лідерів турбізнесу України. URL: <http://youcontrol.com.ua/contractor/?id=8429373&tb=file> (дата звернення: 20.05.2019).
10. Статистичні дані за даними Адміністрації Держприкордонслужби України. URL: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/tyr/tyr_u/vig2017_u.htm (дата звернення: 22.05.2019).
11. Вїзд дитини за кордон в 2019 році. URL: <https://www.lawportal.com.ua/procedura-viizdu-ditini-za-kordon.html> (дата звернення: 22.05.2019).
12. Світова туристична організація UNWTO. URL: <http://www.unwto.org> (дата звернення: 24.05.2019).

References:

1. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (accessed 24.05.2019).
2. Oficijnyj Sajt Verxovnoyi Rady Ukrainy. Available at: <http://zakon.rada.gov.ua> (accessed 23.05.2019).
3. Derzhavna sluzhba statystyky (2017). Turystychna diyalnist v Ukraini [Tourist activity in Ukraine]. Kyiv: statystychnyj byuleten.
4. Ozdorovlennia ditei u dytiachykh zakladakh ozdorovlennia ta vidpochynku vlitku 2018 roku. *Statystychnyi Zbirnyk. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy* (2018). [Recovery of children in children's health and recreation facilities in the summer of 2018.]. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/0/zb_oddz.pdf
5. Dytyachyj vidpochynok v Ukraini: osoblyvosti ta tendencyi. Available at: <http://aigu.org.ua/ukrainechilds.html> (accessed 22.05.2019).
6. Asociaciya industriyi gostynnosti Ukrainy. Available at: <http://aigu.org.ua> (accessed 22.05.2019).
7. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Available at: <https://mon.gov.ua> (accessed 22.05.2019).
8. Ukrayinskyj derzhavnyj centr turyzmu i kraveznavstva uchnivskoyi molodi. Available at: <http://ukrjuntur.org.ua/> (accessed 20.05.2019).

9. Assocjacyya lyderov turbyznesa Ukrainy. Available at: <http://youcontrol.com.ua/contractor/?id=8429373&tb=file> (accessed 20.05.2019).
10. Statystychni dani za danymy Administraciji Derzhprykordonsluzhby Ukrainy. Available at: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/tyr/tyr_u/vig2017_u.htm (accessed 22.05.2019).
11. Vyyizd dytyny za kordon v 2019 roci. Available at: <https://www.lawportal.com.ua/procedura-viizdu-ditini-za-kordon.html> (accessed 22.05.2019).
12. Svitova turystychna organizaciya UNWTO Available at: <http://www.unwto.org> (accessed 24.05.2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-67>

УДК 338.4:339.564

Дорош К.Г.

студентка

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Файчук О.М.

кандидат економічних наук, доцент,

доцент кафедри адміністративного менеджменту

та зовнішньоекономічної діяльності

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Файчук О.В.

кандидат економічних наук,

доцент кафедри банківської справи і страхування

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ОЦІНКА СТУПЕНЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ ЕКСПОРТУ ЗЕРНА КУКУРУДЗИ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Анотація. З'ясовано економічну сутність поняття «диверсифікація». Розглянуто її роль та класифікацію в процесі здійснення зовнішньоекономічної діяльності підприємств. Уточнено відмінність товарної диверсифікації експорту продукції від регіональної. На підґрунті відомих методичних підходів запропоновано новий метод визначення рівня регіональної диверсифікації експорту продукції на певному підприємстві. Обґрунтовано інтервал імовірних кількісних значень рівня регіональної диверсифікації експорту товарів. Проаналізовано географічні напрями та обсяги експорту вітчизняного зерна кукурудзи. Представлено величину експортного потенціалу ПрАТ «Успіх» у сегменті вирощування зерна кукурудзи. Проведено порівняльний аналіз регіональної структури експорту зерна кукурудзи підприємства ПрАТ «Успіх» із відповідною структурою на рівні України. За допомогою авторської методики визначено ступінь регіональної диверсифікації експорту зерна кукурудзи на ПрАТ «Успіх». Зазначено ключову детермінанту формування і реалізації конкурентних переваг для підприємств зернової галузі. Виявлено й обґрунтовано найбільш перспективні регіональні ринки експорту зерна кукурудзи українськими товаровиробниками.

Ключові слова: диверсифікація, експорт, підприємство, кукурудза, зерно, оцінка, регіональна структура.

Dorosh Kristina, Faichuk Oleksandr, Faichuk Olha

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ESTIMATION OF LEVEL OF REGIONAL DIVERSIFICATION OF CORN EXPORT AT ENTERPRISE

Summary. The necessity for the managers of the enterprises to evaluate the degree of diversification of foreign trade operations in the field of production and sale of grain, in particular corn, is noted. The economic essence of the concept of «diversification» is clarified. Its role and classification in the process of foreign economic activity of enterprises are considered. At the theoretical level, there is a link between diversification of export of goods, commercial risk and the level of economic efficiency of economic activity. The distinction of commodity diversification of export of products from regional is clarified. The features of innovative and inertial diversification of export of goods are presented. The impossibility to calculate the level of regional diversification of exports of goods at the microeconomic level by using existing special methods is substantiated. Based on well-known methodical approaches, a new method of determining the level of regional diversification of export of a product at a certain enterprise is proposed. The interval of probable quantitative values of the level of regional diversification of commodities export is substantiated. The geographical directions and export volumes of domestic corn are analysed. The main importing countries of Ukrainian corn are identified. The export potential of private joint-stock company «Uspih» in the corn growing segment is presented. A comparative analysis of the regional corn grain export structure of private joint-stock company «Uspih» with the corresponding structure at the level of Ukraine is carried out. The degree of regional diversification of corn grain exports at private joint-stock company «Uspih» is estimated by using the author's method. It is established that in the case of the projected increasing in the world corn prices, new opportunities will be opened for domestic farmers to expand markets for this type of food. The key determinant of formation and realization of competitive advantages for the enterprises of the grain industry is specified. The most promising regional markets for corn grain exports by Ukrainian producers have been identified and substantiated.

Keywords: diversification, export, enterprise, corn, grain, estimation, regional structure.

Постановка проблеми. В умовах загострення конкурентної боротьби, яка інколи призводить до застосування важелів недобросовісної конкуренції на глобальному агропродовольчому ринку, менеджери вітчизняних підприємств відчують потребу в удосконаленні методів управління комерційним ризиком від продажу за кордон конкретних видів сільськогос-

подарської продукції. Оскільки Україна в останні роки потрапила у п'ятірку країн-лідерів з експорту зерна кукурудзи, то саме цей сегмент галузі вимагає встановлення чітких параметрів визначеності зовнішньоторговельної діяльності. Варто зазначити, що стратегія регіональної диверсифікації експорту продукції дає таку можливість, але при умові правильної оцінки її ступеня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Диверсифікація як економічний феномен не є новим, тому вивченню сутності даного явища були присвячені праці таких вчених як Горт М. (Gort M.), Полинкевич О.Н., Коноваленко П.В., Чернова Т.Б., Васютченко І.Н., Козак Ю.Г., Логвінова Н.С., Барановська М.І. та ін. Зважаючи на значні досягнення перелічених вчених у зазначеній сфері, деякі прикладні аспекти залишаються недостатньо розкритими. Зокрема, відсутній метод оцінки рівня регіональної диверсифікації експорту товарів конкретного підприємства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В теорії міжнародної торгівлі існують різні методи для оцінки ступеня диверсифікації експорту товарів. Проте, їх застосування у більшості випадків є виправданим при проведенні оцінки на макrorівні та при необхідності визначити результативну ознаку у розрізі груп товарів, а не країн.

Мета статті – визначити методіку оцінки ступеня регіональної диверсифікації експорту продукції на мікрорівні та обґрунтувати прикладні засади підвищення її рівня.

Виклад основного матеріалу. Поняття «диверсифікація» походить від синтезу двох латинських слів – «*diversus*», що у перекладі означає «різний» та «*facere*» – робити [1, с. 97]. На мікрорівні, завдяки своїм властивостям, диверсифікація дає змогу знизити ступінь певних ризиків та скоротити рівень витрат у господарській діяльності підприємства. Варто зазначити, що диверсифікація для господарської одиниці є важливою частиною її стратегії, яка дає змогу підприємствам захистити себе від негативних чинників. Крім того, вона дозволяє підвищити конкурентоспроможність фірми на ринку, розширити коло її покупців, збільшити обсяги продаж, що в результаті веде до підвищення рівня рентабельності підприємницької діяльності.

Безперечно диверсифікація відіграє важливу роль у міжнародній торгівлі. Залежно від товаропотоків вона поділяється на експортну та імпорتنу. Власне диверсифікація експорту передбачає здійснення комплексу необхідних заходів, для збалансування та покращення експортних показників. Залежно від структури товаропотоків диверсифікація експорту буває товарною та географічною (регіональна). Товарна диверсифікація передбачає покращення товарної структури експорту, а точніше: створення нових видів продукції чи урізноманітнення асортименту товарів. Цей вид диверсифікації важливий для підприємства, у структурі експорту якого одні товари переважають над іншими в значній мірі, особливо, якщо ці товари є сировинними. У свою чергу, регіональна диверсифікація означає зміни в географічній структурі експорту. Вона направлена на збалансування експорту в різні країни світу. Як результат, це зменшення ризику залежності від одного країни-партнера, збільшення обсягів продажу і підвищення прибутковості. Чернова Т.Б. [2, с. 4] виокремлює два напрями реалізації диверсифікації експорту: інноваційна та інерційна. Якщо інноваційна диверсифікація експорту характеризується розвитком інноваційного підприємництва, створенням високотехнологічної продукції, використанням нових інноваційних

підходів у виробництві та реалізації товарів, то інерційна диверсифікація експорту означає оновлення структури експорту товарами і послугами, на які наявний світовий попит. Крім того, остання здійснюється за рахунок наявних природних конкурентних переваг. У випадку, коли підприємство експортує один чи декілька видів продукції, які займають значну частку у структурі його експорту, диверсифікація надає можливість зменшити залежність від одного виду продукції, знизити ризики скорочення попиту і появи нових сильніших конкурентів. Як результат завдяки експортній диверсифікації підприємство може освоїти нові оптимальні для себе ринки збуту, що зменшує ризик залежності від одного потоку споживачів та постачальників.

Складність виникає при спробі кількісно оцінити ступінь диверсифікації експорту продукції на рівні підприємства, адже на макrorівні широко застосовується так званий індекс диверсифікації експорту. Значення останнього показує відхилення структури експорту країни від структури експорту світу. Як правило, цей індикатор використовують для виявлення розбіжностей у структурі зовнішньої торгівлі країн, експорт яких досить різнобічний. Індекс диверсифікації експорту (товарної) обчислюють шляхом відношення суми різниць частки певного товару в експорті конкретної країни і частки цього товару у світовому експорті до кількості досліджуваних товарних позицій (див. формулу 1) [3, с. 47]:

$$S_j = \frac{\sum_{i=1}^n |h_{ij} - h_j|}{n}, \quad (1)$$

де S_j – індекс диверсифікації експорту країни j ; h_{ij} – частка i -того товару в загальному експорті країни j ; h_j – частка i -того товару в загальному світовому експорті; n – кількість досліджуваних груп товарів.

Значення індексу перебуває у межах від 0 до 1. Якщо його значення близьке до 0, то це означає, що країна експортує широкий спектр товарів. Якщо, навпаки, воно є близьким до 1, – це означає, що країна експортує переважно обмежену кількість товарів.

Варто зазначити, що зазначений вище методичний підхід є виправданим при проведенні обчислень на макrorівні, тобто на рівні економіки країни. Усвідомлюючи таку обмеженість вважаємо за доцільне на основі формули (1) запропонувати власний методичний підхід до оцінки ступеня регіональної диверсифікації експорту продукції підприємства (див. формулу 2).

$$S_{ij} = \frac{\sum_{m=1}^n |h_{ij}^m - h_{ik}^m|}{n}, \quad (2)$$

де S_{ij} – індекс регіональної диверсифікації експорту i -го товару j -го підприємства; k – країна, до якої належить підприємство j ; m – країна, куди експортується товар i підприємством j ; n – кількість країн, куди експортується товар i підприємством j ; h_{ij}^m – частка країни m в структурі експорту товару i підприємства j ; h_{ik}^m – частка країни m в структурі експорту товару i країни k .

Очевидно, що формула (2) має безпосереднє відношення до регіональної диверсифікації экс-

порту конкретного виду товару. Даний показник відображає кількісну величину відмінності (відхилення) географічної структури експорту певного виду продукції досліджуваним підприємством від аналогічної структури експорту цієї ж продукції країни, до якої належить це підприємство.

Значення індексу регіональної диверсифікації експорту конкретного товару певним підприємством (S_{ij}) може знаходитись у межах від нуля

до одиниці. Якщо величина результативної ознаки прямує до позначки нуль, тоді можна стверджувати про те, що підприємство високо диверсифікує свою експортну діяльність і, як наслідок, мінімізує зовнішні комерційні ризики. Натомість, наближення значення індексу до одиниці є негативним і свідчить про суттєву відмінність структури експорту продукції підприємства від показника по країні (див. рис. 1).

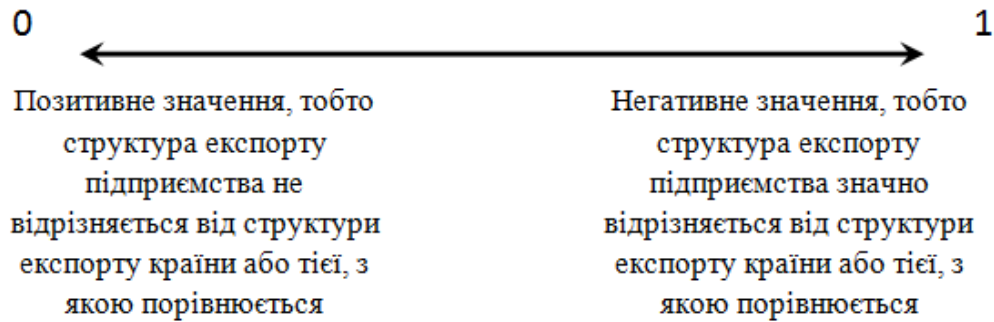

Рис. 1. Межі значення індексу регіональної диверсифікації експорту товарів підприємства

Джерело: сформовано та побудовано автором на основі джерела [3, с. 47]

За допомогою формули (2) було здійснено оцінку ступеня регіональної диверсифікації одного із найбільш важливих видів сільськогосподарської продукції на світовому ринку – зерна кукурудзи. Варто зазначити, що у 2018/19 маркетинговому році завдяки сприятливим умовам протягом всього виробничого циклу аграрний сектор України спромігся зібрати рекордний, за всю історію незалежності нашої держави, врожай кукурудзи – понад 35 млн т зерна. В результаті експортний потенціал сектору оцінювався на рівні 27 млн. т [4]. Загалом протягом останніх трьох років тенденція щодо поставок українського зерна кукурудзи на глобальний ринок була прогресивною. Так, ще у 2016 р. з України було ії експортовано в обсязі 17,3 млн т, що склало 2,7 млрд дол США. До десятки провідних світових покупців вітчизняної кукурудзи тоді увійшли: Китай – 422,6 млн дол США, Єгипет – 388,8 млн дол США, Іспанія – 322,5 млн дол США, Іран – 292,1 млн дол США, Італія – 195,3 млн дол США, Нідерланди – 190,3 млн дол США, Португалія – 118,6 млн дол США, Туніс – 100,7 млн дол США, Ізраїль – 77,2 млн дол США, Республіка Корея – 63,8 млн дол США. В цілому у звітному році українську кукурудзу було експортовано: до 5 країн СНД, 24 країн Європи, 23 країн Азії, 10 країн Африки і 3 країн Америки, що разом дорівнює 65 держав [5].

У 2017 р. експорт кукурудзи з України зріс до 19,4 млн т (у грошовому виразі – 3,0 млрд дол США). Причому ступінь його диверсифікації трохи підвищився, оскільки Україна вивезла зерна у 4 країни більше, ніж в попередньому році. Незначні зміни регіональної структури експорту відбулись, насамперед, за рахунок освоєння нових ринків збуту кукурудзи в Африці (15 країн). Більше того, в результаті дії поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі з ЄС на перше місце серед головних імпортерів вітчизняної кукурудзи вийшли Нідерланди із обсягами закупівлі зерна на суму 435,6 млн дол США. У свою

чергу, Єгипет та Китай посіли 2-е і 4-е місця в рейтингу. Разом із тим, інші країни ЄС, а саме Іспанія та Італія увійшли до п'ятірки провідних імпортерів кукурудзи з нашої держави [6].

Хоча у 2018 р. не вдалося у повній мірі реалізувати прогнозований експортний потенціал підприємств-виробників зерна кукурудзи, але згідно офіційних даних Державної служби статистики України у звітному періоді було вивезено за кордон 21,4 млн т кукурудзи, що в грошовому еквіваленті склало 3,5 млрд дол США. Країни ЄС продовжують лідирувати серед імпортерів вітчизняної кукурудзи – Нідерланди (імпорт у сумі 515,5 млн дол США) та Іспанія (490,0 млн дол США). Однак, слід зазначити, що у 2018 р. ступінь регіональної диверсифікації експорту кукурудзи в Україні знизився, на що вказує зменшення кількості країн-імпортерів зерна цієї культури до 62 держав. Перш за все, менше країн Африки та Азії придбали вітчизняного зерна кукурудзи 12 і 18 країн відповідно [7].

Серед великої чисельності вітчизняних підприємств, які займаються вирощуванням та постачанням на зовнішні ринки зерна кукурудзи чільне місце посідає ПрАТ «Успіх». Аграрне підприємство було створено у 2001 р. і здійснює господарську діяльність на угіддях площею близько 26 тис га, маючи у власності елеватор і понад 130 одиниць сільськогосподарської техніки. До організаційної структури ПрАТ «Успіх» входять одна торговельна компанія і 24 господарства, які розміщені у Київській та Одеській областях. У 2018 р. підприємство збило понад 90 тис т зерна кукурудзи при середньому рівню урожайності – 120 ц/га. На експорт було спрямовано 34,4 тис т зерна цієї культури. Основними покупцями кукурудзи, виробленої у ПрАТ «Успіх», в останні роки виступають: Єгипет, Німеччина, Туніс, Іспанія, Китай, Франція, Нідерланди, Іран, Італія і Швейцарія (див. табл. 1).

Таблиця 1

Обсяги експорту зерна кукурудзи ПрАТ «Успіх» у розрізі країн світу у 2016-2018 рр., тис т

№ п/п	Країни	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2018 р. до 2016 р., %
1	Іспанія	4336,3	5464,7	4893,1	112,8
2	Єгипет	5554,8	2695,2	6177,0	111,2
3	Іран	4987,9	–	–	×
4	Китай	6458,7	5126,3	4792,4	74,2
5	Італія	3550,3	–	–	×
6	Нідерланди	2771,7	2928,1	3597,1	129,8
7	Швейцарія	1638,4	2244,2	–	×
8	Туніс	2677,9	–	5132,2	збільш. в 1,9 раза
9	Німеччина	–	4349,9	5539,8	×
10	Франція	–	–	4277,0	×
	Разом	31976	22808,4	34408,6	107,6

Джерело: розраховано авторами на основі статистичних даних ПрАТ «Успіх»

Таким чином, головними зовнішньоторговельними партнерами досліджуваного підприємства були країни ЄС, Північної Африки та Азії. Причому ріст продаж кукурудзи за аналізований період спостерігається до двох перших частин світу, тоді як поставки зерна до Китаю скоротились на 26%, тоді як до Ірану продукція взагалі перестала поставлятися.

Разом із тим, регіональна структура експорту зерна кукурудзи ПрАТ «Успіх» загалом є схожою із географічною структурою експорту цієї продукції України (див. табл. 2).

В обох випадках можна спостерігати, що на частку Китаю, Єгипту, Іспанії і Нідерландів разом припадає більше половини експортних поставок кукурудзи. Проведені розрахунки індексу регіональної диверсифікації експорту за формулою (2) підтвердили її високий рівень у ПрАТ «Успіх» (див. рис. 2).

Іншими словами, регіональна структура експорту кукурудзи ПрАТ «Успіх» суттєво не відрізняється від відповідної на макrorівні, про що говорить значення індексу диверсифікації експорту, яке протягом трьох останніх років було менше 0,1. Незважаючи на той факт, що досліджуване підприємство збуває зерно кукурудзи майже у 8 разів меншу кількість країн світу, ніж в цілому Україна, загальна структура експорту є дуже подібною, а тому ризики від здійснення даного виду зовнішньоторговельної діяльності – мінімальні. Як результат експортна стратегія ПрАТ «Успіх» має гарантувати високий рівень господарської стійкості в умовах глобалізації.

Експерти ФАО прогнозують зростання цін на зерно кукурудзи у світі протягом наступних декількох років, оскільки очікується ріст попиту на кукурудзу, насамперед, на кормові потреби [8]. Така кон'юнктура має стимулю-

Таблиця 2

Географічна структура експорту зерна кукурудзи ПрАТ «Успіх» та України за 2016-18 рр.

№ п/п	Країни	2016 р.		2017 р.		2018 р.	
		ПрАТ «Успіх»	Україна	ПрАТ «Успіх»	Україна	ПрАТ «Успіх»	Україна
1	Китай	13,6	15,7	22,5	10,8	13,9	14,0
2	Єгипет	17,4	14,4	11,8	13,1	18,0	11,2
3	Іспанія	20,2	11,9	24,0	11,2	14,2	14,0
4	Іран	15,6	10,8	–	5,2	–	6,3
5	Італія	11,1	7,2	–	8,8	–	8,2
6	Нідерланди	8,7	7,0	12,8	14,5	10,5	14,7
7	Португалія	–	4,4	–	3,7	–	3,1
8	Туніс	5,1	3,7	–	3,8	14,9	2,2
9	Ізраїль	–	2,9	–	5,8	–	3,6
10	Республіка Корея	–	2,4	–	1,7	–	0,3
11	Туреччина	–	0,1	–	3,4	–	3,7
12	Німеччина	–	1,3	19,1	1,1	16,1	4,0
13	Швейцарія	8,3	0,3	9,8	0,03	–	0,02
14	Франція	–	0,0	–	0,02	12,4	0,3
15	Інші країни	–	17,9	–	16,9	–	14,4
	Разом	100	100	100	100	100	100

Джерело: складено авторами на основі даних [5-7] та статистичних даних ПрАТ «Успіх»

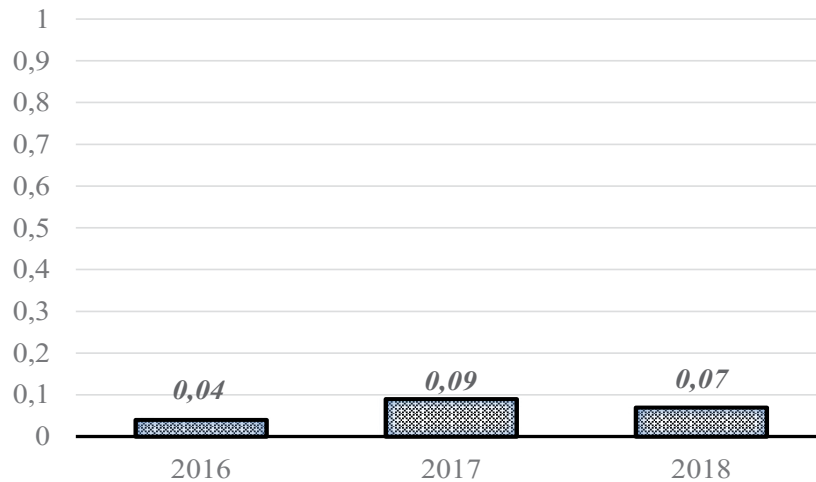

Рис. 2. Зміна індексу диверсифікації експорту зерна кукурудзи на ПрАТ «Успіх» протягом 2016-2018 рр.

Джерело: побудовано авторами

вати вітчизняних виробників та експортерів збільшувати товарну пропозицію і освоювати нові перспективні ринки збуту зерна кукурудзи. Крім вже існуючих, новими регіональними векторами експорту цього виду зерна для аграрних підприємств України можуть стати держави африканського континенту, які сьогодні потребують від 5 до 7 млн т маїсу щорічно. Також привабливими виглядають ринки країн Південно-Східної Азії а Близького Сходу. Очікувано найближчими роками має збільшитись імпорт зерна кукурудзи у В'єтнам і Малайзії внаслідок зростання галузі тваринництва. У свою чергу, Іран та Саудівська Аравія імовірно аналогічно збільшать імпорт кукурудзи. Однак для забезпечення більш оптимального рівня диверсифікації експорту зерна кукурудзи українським господарствам потрібно звернути першочергову увагу на ті регіональні ринки, які знаходяться територіально на відносно невеликій відстані. Адже, близькість до головного глобального ринку збуту є однією із основних детермінант формування і реалізації конкурентних переваг України у зерновій галузі [9, с. 145]. По відношенню до зерна куку-

рудзи то головними країнами-імпортерами тут виступають: ЄС, Японія, Мексика, Кореїська Республіка, В'єтнам, Єгипет, Іран, Колумбія, Саудівська Аравія і Китай [8].

Висновки і пропозиції. Запропонований у статті метод дав змогу кількісно розрахувати ступінь регіональної диверсифікації експорту продукції на рівні підприємства. За його допомогою вдалося визначити високий рівень географічної диверсифікації експорту зерна кукурудзи на ПрАТ «Успіх» протягом останніх трьох років, що вказує на низьку величину ризику від здійснення зовнішньоторговельної діяльності даного суб'єкта господарювання. Однак з метою подальшого нарощування експорту і більш повної реалізації стратегії диверсифікації, менеджменту досліджуваного підприємства та іншим вітчизняним виробникам зерна кукурудзи доцільно приділяти більше уваги проникненню і закріпленню власних комерційних позицій на ринках Північної Африки (Єгипту, Тунісу, Алжиру, Лівії, Марокко), Близького Сходу (Ірану, Саудівської Аравії), а також держав ЄС (Нідерландів, Іспанії, Франції, Німеччини, Італії, Португалії, Швейцарії та ін.).

Список літератури:

1. Полинкевич О.Н., Коноваленко П.В. Диверсифікація товаропотоків у зовнішньоекономічній діяльності учасників ринку рітейлу. *Економічний форум*. 2015. №3. С. 96-Чернова Т.Б., Васютченко І.Н. Об оценке региональной диверсификации экспорта. *Вестник Таганрогского института управления и экономики*. 2009. № 1. С. 3-Козак Ю.Г., Логвінова Н.С., Барановська М.І. Міжнародна торгівля. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 441 с.
2. Дикаленко М. ТОП-15 позицій українського експорту аграрної продукції. *Landlord*. URL: <https://landlord.ua/rejtingi/top-15-pozytsii-ukrainskoho-eksportu-ahrarnoi-produktsii/> (дата звернення: 20.06.2019)
3. Зовнішня торгівля окремими видами товарів за країнами світу. 2016. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/e_iovt/ei_12_2016.rar (дата звернення: 22.06.2019)
4. Зовнішня торгівля окремими видами товарів за країнами світу, 2017. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/zd/e_iovt/ei_12_2017.zip; (дата звернення 22.06.2019).
5. Зовнішня торгівля окремими видами товарів за країнами світу. 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/e_iovt/ei_12_2018.zip (дата звернення: 22.06.2019).
6. Food Outlook – Biannual Report on Global Food Markets. FAO.2019. URL: <http://www.fao.org/3/ca4526en/ca4526en.pdf>
7. Файчук О.М., Короткий Д.В. Головна детермінанта міжнародної конкурентоспроможності вітчизняного зерна пшениці. *Молодий вчений*. 2015. №11. С. 143–145.
8. Gort M. Diversification and integration in American industry. Princeton, Princeton University Press, 1962. 233 p.

References:

1. Polinkevych O.N., Konovalenko P.V. (2015). Dyversifikatsiya tovaropotokiv u zovnishnoekonomichnii diyalnosti uchasnnykiv rynku riteylu [Diversification of commodities flows in foreign economic activity of retail market participants]. *Economichnyi forum*, 3, 96-Chernova T.B., Vasyutchenko I.N. Ob otsenke regionalnoy diversifikatsii eksporta [About the evaluation of regional export diversification]. *Journal Taganrog institute of management and economy*, 1, 3-Kozak U.G., Logvinova N.S., Baranovska M.I. (2010). Mizhnarodna torgivlya [International trade]. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury.
2. Dykalenko M. TOP-15pozytsiyi ukrayinskogo eksportu agrarnoi produktsii [TOP-15 agrarian products of Ukrainian export]. Landlord. Retrieved from: <https://landlord.ua/rejtingi/top-15-pozytsii-ukrainskoho-eksportu-ahhrarnoi-produktsii/>
3. Zovnisnya torgivlya okremymy vydamy tovariv za krayinamy svitu [Foreign trade by some commodities by countries]. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/e_iovt/ei_12_2016.rar
4. Zovnisnya torgivlya okremymy vydamy tovariv za krayinamy svitu [Foreign trade by some commodities by countries]. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/zd/e_iovt/ei_12_2017.zip
5. Zovnisnya torgivlya okremymy vydamy tovariv za krayinamy svitu [Foreign trade by some commodities by countries]. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/e_iovt/ei_12_2018.zip
6. Food Outlook – Biannual Report on Global Food Markets. FAO.2019. URL: <http://www.fao.org/3/ca4526en/ca4526en.pdf>
7. Faichuk O., Korotky D. (2015). Golovna determinanta midjnarodnoi konkurentospromodjnosti vitchiznyanogo zerna pshenitsi [The major determinant of international competitiveness of national wheat]. *Young Scientist*, 11, 143-Gort M. (1962). Diversification and integration in American industry. Princeton, Princeton University Press.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-68>

УДК 351: 331.101.26

Немченко Т.Б.кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри економіки, менеджменту та комерційної діяльності
Центральноукраїнський національний технічний університет**Немченко Т.А.**асистент кафедри економіки, менеджменту та комерційної діяльності
Центральноукраїнський національний технічний університет

СКЛАДОВІ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

Анотація. У статті визначено суть поняття «механізм державного регулювання трудового потенціалу», його мету, напрями, принципи та складові. Виділено наступні складові механізму державного регулювання трудового потенціалу: законодавчо-нормативна, організаційна, соціально-економічна, освітньо-інноваційна, інформаційна. Виокремлено комплекс законодавчих і нормативних актів, які регулюють функціонування та розвиток трудового потенціалу промисловості. Наголошено, що в умовах сучасності набувають надзвичайної нагальності соціальна переорієнтація економіки та обов'язковість створення ефективної системи соціального партнерства, як провідного інституту узгодження інтересів агентів трудового договору. Підкреслено важливість побудови освітньо-інноваційного механізму на тісній взаємодії держави, освітніх закладів та безпосередньо виробничих підприємств.

Ключові слова: трудовий потенціал, промисловість, державне регулювання, механізм державного управління, складові механізму державного регулювання.

Nemchenko Tamara, Nemchenko Tetiana
Central Ukrainian National Technical University

THE COMPONENTS OF THE STATE REGULATION MECHANISM OF LABOUR POTENTIAL OF INDUSTRY IN UKRAINE

Summary. The essence of the concept of «the mechanism of state regulation of labour potential» as one of the components of the mechanism of regulation of the economy was defined. The objective, directions, principles and components of the mechanism have also been defined. The authors identified the following components of the state regulation mechanism of labour potential: legislative, normative, organizational, social and economic, educational and innovative, informational. A set of legislative and normative acts regulating the functioning and development of labour potential of industry was specified. The conclusion was made that the legislative and normative components of the state mechanism for regulating labour potential of industry is an urgent issue of the development of labour potential of industry. The authors described the objects, subjects and infrastructure of state regulation of labour potential of industry in Ukraine. The article defines the main directions of influence of the socio-economic component of the mechanism of state regulation of labour potential of industry, and indicates the importance of transition to knowledge economy. The authors emphasize that in today's conditions social reorientation of the economy and the obligation to create an effective system of social partnership, as a leading institution for coordinating the interests of the parties of an employment contract become extremely vital. The attention is focused on the focal problems that constitute the subject of labour agreements within the framework of social partnership. The article describes the authors' understanding of the essence of the informational component of state regulation, which consists in the implementation of information and communication technologies in the field of functioning of labour potential, integration with international information networks, application of modern information technologies in organizations and enterprises to provide prompt access to necessary data and production. The authors also emphasized the importance of working out educational and innovative mechanism in close cooperation between the state, educational institutions and directly with enterprises.

Keywords: labour potential, industry, state regulation, state administration mechanism, components of state regulation mechanism.

Постановка проблеми. В реаліях сьогодення, коли в умовах спаду вітчизняної економіки гостро постає проблема невідповідності наявного трудового потенціалу промисловості сучасним вимогам економічного і соціального розвитку країни, зокрема через значну трудову міграцію працездатного населення за межі України, зниження кількості робочих місць, занепаду галузі в цілому через брак належного фінансування як в технічне переозброєння та модернізацію основних фондів, так і для покращення умов праці, виділення коштів для розвитку трудового капіталу, зумовлює необхідність вжиття держа-

вою системних заходів для підтримання, відновлення і розвитку трудового потенціалу, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Вирішення завдання сталого розширеного відтворення трудового потенціалу вітчизняної промисловості неодмінно потребує трансформації і розвитку державних механізмів управління та взаємодії державного і приватного секторів економіки України з метою забезпечення збалансованого розвитку її галузей та інфраструктури, для забезпечення максимальної ефективності як промисловості, так і національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему функціонування механізму державного регулювання трудового потенціалу неодноразово піднімали у своїх працях такі вітчизняні вчені-дослідники як Галаз Л.В., Гринкевич С.С., Левченко О.М., Старостенко Г.Г., Перегудова А.С., Шило К.М., Щербак В.Г., однак, враховуючи постійну мінливість зовнішнього середовища дане питання залишається актуальним та потребує постійної уваги.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення теоретичних засад функціонування механізму державного регулювання трудового потенціалу, визначення його складових, дослідження їх особливостей та пошук шляхів його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Підсумовуючи доробки вчених [3; 5; 6; 10; 11], приходимо до висновку, що механізм державного регулювання має низку особливостей. Насамперед, він є результатом діяльності групи людей, спрямований на управління соціумом, а отже має бути чітким, лаконічним та зрозумілим не лише виконавцям, а й тим, на чію діяльність він спрямований. Відтак, незаперечним є існування об'єкту та суб'єкту регулювання. Варто наголосити, що, механізм державного регулювання – це система, якій притаманна чітка мета, функції, що зумовлюють спрямованість того чи іншого механізму (економічний, соціальний, комунікаційний, тощо) та порядок виконання даних функцій, шляхом застосування відповідних методів та засобів. Для ефективного функціонування механізмів державного управління виникає потреба в динаміці, яка виливається в необхідності наявності жорстких взаємозв'язків та правил взаємодії, певної автоматичності діяльності та усталеності керованого процесу.

Розглянемо суть механізму державного регулювання трудового потенціалу, як одного з складових механізму регулювання економіки.

Ковбасюк Ю, Ващенко К. та Сурмін Ю. вважають, що механізми державного управління – це практичні заходи, засоби, важелі, стимули, за допомогою яких органи державної влади впливають на суспільство, виробництво, будь-яку соціальну систему з метою досягнення поставлених цілей [13, с. 248] Справедливою є думка Бакуменка В. та Князева В, які підкреслюють, що схема реального механізму державного управління містить цілі, рішення, впливи, дії, результати. Комплексний механізм державного управління вони визначають як систему політичних, економічних, соціальних, організаційних і правових засобів цілеспрямованого впливу органів державного управління [3, с. 116-117].

Тож, опираючись на дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених [1; 2; 4; 6; 7; 9-11], ми можемо зазначити, що механізм державного регулювання трудового потенціалу – це система, яка направлена на забезпечення ефективного функціонування трудового потенціалу, має визначену структуру, принципи, методи, засоби, інструменти впливу на об'єкт управління для виконання поставлених цілей з відповідним правовим, нормативним, економічним, політичним та інформаційним забезпеченням.

Головним завданням механізму державного регулювання трудового потенціалу промисло-

вості – спрямованість на забезпечення ефективного процесу розширеного відтворення, а саме на формування, розподіл, використання та розвиток трудового потенціалу суспільства та сфери економічної діяльності. Даний механізм має бути невід'ємною частиною національної економічної системи та сприяти кількісному та якісному кадровому забезпеченню діяльності вітчизняних суб'єктів господарювання. Принцип дії механізму державного регулювання трудового потенціалу зображений нами на рис. 1.

Як нами зазначалось в попередніх напрацюваннях, головними напрямками процесу державного регулювання трудового потенціалу промисловості має стати, насамперед:

- забезпечення процесу регулювання приросту населення, формування ефективного системи підтримання здоров'я нації, поліпшення медичного обслуговування;

- формування інноваційної системи шкільної, професійної та післядипломної освіти, перенавчання, підвищення кваліфікації та забезпечення її доступності

- сприяння створенню цілісної системи соціального захисту населення України як працюючого, так і непрацюючого;

- формування конкурентоспроможного ринку праці та забезпечення повної зайнятості та впровадження системи гідної оплати праці та мотивації працюючих;

- створення ефективної пенсійної системи, забезпечення справедливого та сучасного механізму її функціонування.

Ключовим моментом в реалізації механізму регулювання трудового потенціалу, на нашу думку, повинні бути постійні оцінка та моніторинг процесу регулювання, виявлення певних недоліків, вузьких місць, кращих рішень у ньому та швидка реакція для усунення чи впровадження нововведень. Саме ця частина механізму спрямована на його удосконалення, оновлення, на неї покладається відповідальність за те, щоб механізм відповідав потребам як суспільства, так і економіки держави.

Загалом, механізм регулювання відтворення та розвитку трудового потенціалу здійснюється на трьох рівнях: макро, мезо та мікро рівні. Державне регулювання макrorівня пов'язане з законотворчою діяльністю та виконанням прийнятих законів, указів, актів та інших нормативно-правових документів. Мезорівень вирішує на регіональному рівні завдання щодо вдосконалення законодавчої бази щодо використання трудових ресурсів, розробки програм розвитку освітніх послуг вищих навчальних закладів, залучення населення працездатного віку до суспільного виробництва тощо. На мікрорівні вирішуються питання, пов'язані з підвищенням рівня освіти, кваліфікації кадрового складу, фінансування перепідготовки персоналу, науково-технічного рівня виробництва, здійснення інновацій, питаннями щодо використання інтелектуальної власності, інвестиціями, підвищенням продуктивності праці, підтриманням соціально-трудових відносин, укладанням колективних договорів й угод, забезпечення нормальних умов та охорони праці, формуванням корпоративної культури та ін.

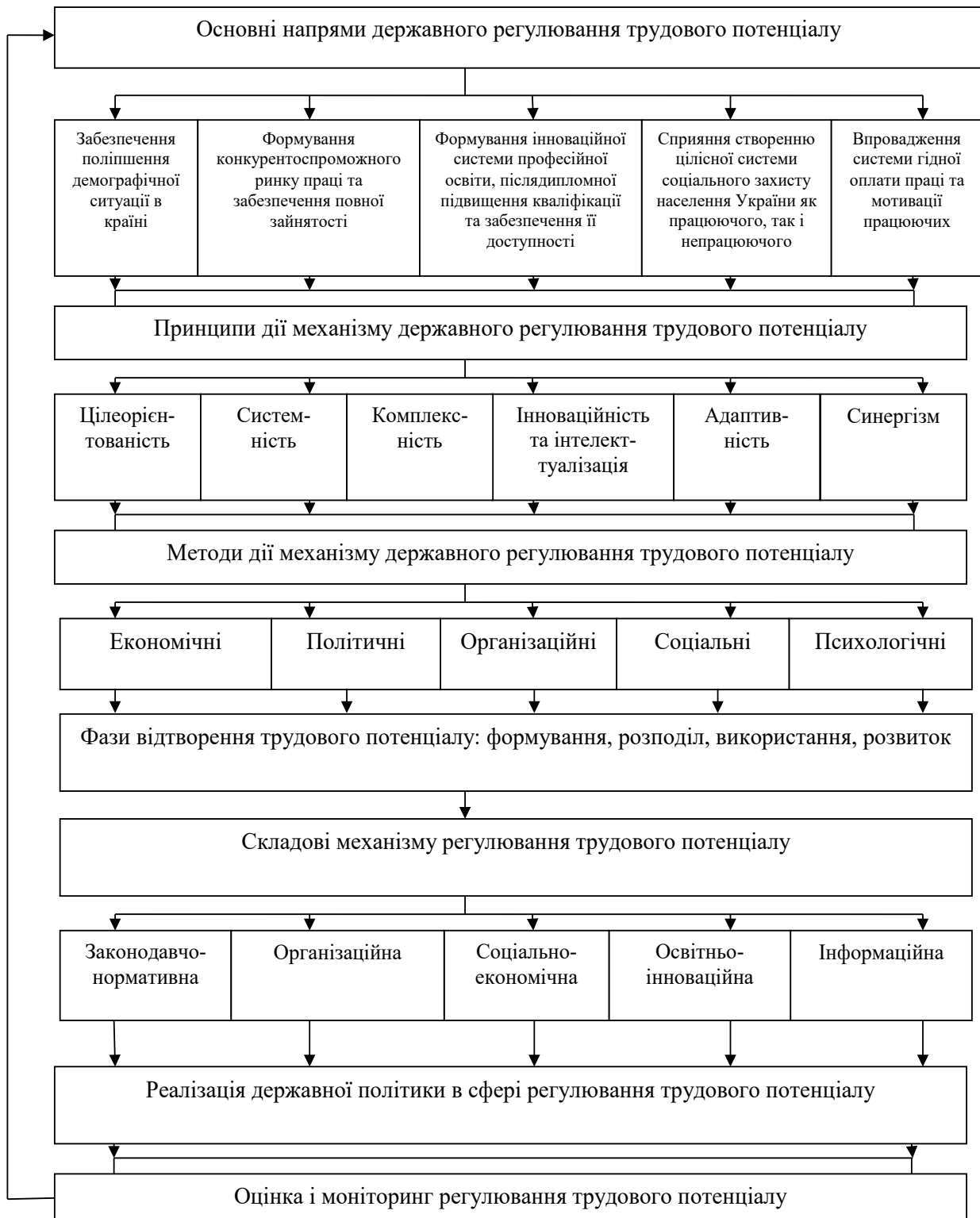

Рис. 1. Схема процесу державного регулювання трудового потенціалу промисловості

Джерело: авторська розробка

Відповідно до напрямів дії механізму державного регулювання трудового потенціалу, шляхами збереження і розвитку трудового потенціалу промисловості на державному рівні, на нашу думку є: нарощення освітньо-кваліфікаційного потенціалу, створення умов для безперервної освіти, здобуття знань та підвищення кваліфікації протягом трудової діяльності, підвищення

якості підготовки кадрів вищими та професійно-технічними навчальними закладами; удосконалення системи оплати та нормування праці; стабілізації зайнятості населення в умовах фінансової кризи; сприяння продуктивній зайнятості населення з орієнтацією на інноваційну модель розвитку виробництва; впровадження міжнародних стандартів щодо умов та охорони

праці на виробництві; удосконалення трудового законодавства; підвищення ролі соціального діалогу у формуванні державної політики та забезпечення реалізації принципів рівноправності його учасників.

Розглянемо дію механізму державного регулювання трудового потенціалу промисловості за його складовими. Спершу вважаємо за потрібне дати характеристику законодавчо-нормативній складовій механізму щодо політики збереження і розвитку трудового потенціалу.

На законодавчому рівні основним нормативним документом до 2017 року, який регулював розвиток трудового потенціалу була Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми збереження і розвитку трудового потенціалу України на період до 2017 року. На сьогоднішній день не видано жодного нормативного документу, який би продовжив дію вищезазначеної концепції, або ж затверджено новий щодо перспективних напрямів розвитку трудового потенціалу в Україні на майбутній період.

Звичайно, трудовий потенціал регулюється й іншими нормативно-правовими документами, однак вони не мають цільової спрямованості на збереження та розвиток трудового потенціалу. Так, до них необхідно віднести наступний комплекс законодавчих і нормативних актів: Кодекс законів про працю України; Бюджетний кодекс України; Господарський кодекс України; Закони України: «Про зайнятість населення», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про оплату праці», «Про професійний розвиток працівників» «Про прожитковий мінімум», «Про колективні договори і угоди», «Про

освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про приватизацію державного майна», «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти», «Про спеціальні економічні зони» та інші.

Отже, можна зробити висновок про те, що наразі законодавчо-нормативна складова державного механізму регулювання трудового потенціалу промисловості є малоефективною, заходи, що проводяться є недостатніми для його розширеного відтворення, нормативна база потребує значного оновлення та осучаснення відповідно до нагальних проблем розвитку трудового потенціалу промисловості.

Організаційний механізм державного регулювання трудового потенціалу промисловості – це сукупність різних за своєю природою конкретних адміністративно-організаційних елементів у механізмі управління, що мають організувати регулювання, управління в інтересах державної влади, діяльність державно-управлінської системи для ефективного функціонування трудового потенціалу. Схематично організаційний механізм регулювання трудового потенціалу промисловості можна відобразити на рис. 2.

Суб'єктами регулювання трудового потенціалу праці є державні установи, організації, органи державної влади, органи місцевого самоврядування та посадові особи, які формують державну політику, здійснюють цілеспрямований регулювальний вплив на процеси розширеного відтворення трудового потенціалу. До інфраструктури адміністративно-організаційної складової

Рис. 2. Організаційний механізм регулювання трудового потенціалу промисловості

Джерело: авторська розробка

механізму державного регулювання трудового потенціалу промисловості входять міжнародні установи та організації, що пов'язані прямо чи опосередковано з регулюванням трудового потенціалу, науково-дослідні інститути та організації, що мають відношення до процесів функціонування трудового потенціалу, підприємства промисловості, освітні установи, громадські організації та профспілкові комітети, а також зв'язки між ними, що пронизують усі відносини у сфері державного управління, які складають основу для формування, подальшого функціонування та розвитку системи розширеного відтворення трудового потенціалу промисловості.

Об'єктами державного регулювання трудового потенціалу є демографічні, освітні процеси, соціально-трудова відносина між працівником і роботодавцем; узгодження попиту і пропозиції робочої сили; соціальний захист населення; забезпечення зайнятості; підвищення професіонального потенціалу населення; процеси, пов'язані з організацією та охороною праці та ін.

Соціально-економічна складова механізму регулювання трудового потенціалу промисловості – це система прийомів і способів впливу та його спрямування на суспільно-господарський розвиток, яка забезпечує відтворення кількісних та якісних характеристик трудового потенціалу з використанням економічних та соціальних методів та засобів впливу.

Серед основних напрямів впливу даної складової механізму, можна виділити наступні:

- забезпечення справедливої та гідної системи оплати праці працівникам та стимулювання платоспроможного попиту на кваліфіковану робочу силу;

- розробка мотиваційного механізму підвищення продуктивності праці та використання трудового потенціалу на підприємствах промисловості;

- забезпечення шляхом відповідної фінансової, кредитної, фіскальної, інвестиційної політики сучасного техніко-технологічного, інноваційного, економічного рівня розвитку підприємство промисловості та інших галузей економіки країни;

- впровадження ефективної системи соціального та пенсійного захисту населення;

- формування гідної системи охорони здоров'я, культури та відпочинку, тощо.

На сьогоднішній день соціальна переорієнтація економіки виходить на передній план. Мова йде про безпосереднє втілення в життя завдань, що визначають довгострокову стратегію соціально-економічного розвитку держави, побудову в Україні ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки знань. Одним із протиріч в сфері трудових відносин є існування у працівників надії на державу, яка повинна створювати робочі місця і видавати зарплату, турбуватися про працевдатну частину суспільства, і на противагу необхідності самозабезпечення, відповідальності за відтворення своїх здібностей до праці. До того ж, з урахуванням кризових явищ в економіці, можна спостерігати зниження реальної заробітної плати, посилення необґрунтованої міжгалузевої і міжрегіональної диференціації в оплаті праці, заборгованості з її

виплати. Відповідно, як наслідок, проявляється соціальне погіршення способу життя, зниження рівня споживання, зневіра в свої сили і можливості. Однак, для підвищення рівня конкурентоспроможності країни не можна користуватися застарілими механізмами розвитку виробництва. Головною метою сьогодення повинна стати орієнтація на перехід до економіки знань, розвиток трудового, професіонального та інтелектуального потенціалів країни.

Для регулювання трудових відносин, які на сьогодні в переважній більшості ґрунтуються на договірних, а не на контрактній основі, необхідні механізми захисту працівників від можливого свавілля роботодавців. Таку роль покликані виконувати профспілки. На практиці ж, недостатня активність профспілкових організацій, їх слабка готовність відстоювати інтереси найманої праці, невміння здійснювати контроль за діяльністю роботодавців все частіше переконує працівників, які раніше відчували захист держави, що їхні інтереси не захищає ніхто.

Отже, без ефективної системи соціального партнерства, як провідного інституту узгодження інтересів агентів трудового договору, про розвиток національної економіки не може бути мови. Для цього, насамперед, необхідно визначити ролі кожної із сторін в даному процесі.

Серед основних проблем, які складають предмет трудових угод в рамках соціального партнерства є питання оплати праці, тобто загальний розмір заробітної плати, її відповідність величині прожиткового мінімуму, низький рівень індивідуальних заробітків відносно вартості відтворення робочої сили, вчасна виплата заробітної плати, питання зайнятості і уникнення безробіття; а також питання участі працівників в управлінні підприємствами.

Вирішувати дані проблеми з боку працівників покликані: профспілки, напівпрофспілкові утворення, які фактично виконують роль соціальних відділів адміністрації підприємств, багатofункціональні громадські рухи робітників; з боку роботодавців: директори і керівники державних підприємств, власники і управлінці приватних підприємств, громадсько-політичні організації господарських керівників, промисловців і підприємців; з боку держави: загальносоціальні та загальнополітичні органи державного управління, які не включені безпосередньо у виробництво і прямо не зв'язані ні з працівниками, ні з роботодавцями, галузеві міністерства і відомства, що ще несуть безпосередню відповідальність за хід виробництва, а тому є одночасно і органами держави, і роботодавцями [8, с. 13].

Загалом за законами ринкової економіки відносини між роботодавцями та працівниками повинні налагоджуватися шляхом саморегуляції. Функція держави полягає у повсякчасному моніторингу ситуації на ринку праці, контролі за дотриманням прав та виконанням обов'язків обох сторін, усуненні «вузьких місць» у існуванні системи, запуску чи навпаки стриманні певних процесів для ефективної діяльності ринкового механізму.

Суть інформаційної складової державного регулювання полягає у впровадженні інформаційно-комунікаційних технологій у сферу

функціонування трудового потенціалу, інтеграція з міжнародними та створення власних інформаційних мереж, використання в організаціях та підприємствах сучасних інформаційних технологій для забезпечення оперативного доступу до необхідних даних та випуску конкурентоспроможної продукції на світовий ринок.

Особливо важливою, на нашу думку, є освітньо-інноваційна складова, яка відповідає, насамперед, за забезпечення належного рівня загальної та професійної освіти, налагодження системи підвищення кваліфікації, післядипломної освіти, зміни професії, а також на озброєння виробництва сучасними технологіями, на яких передбачено використання трудового потенціалу з передовими знаннями.

Реалізація освітньо-інноваційного механізму побудована на тісній взаємодії держави, освітніх закладів та безпосередньо виробничих підприємств. Гнучка політика розвитку промисловості заснована на використанні висококваліфікованої робочої сили. Відповідно вимоги для персоналу, який повинен бути задіяний на виробництві постійно зростають. Освітні заклади, які повинні підготувати кадри, не можуть функціонувати без зв'язку з підприємствами та якісно виконувати свою роботу. З іншого боку, не задоволене існуючими стандартами життя та рівнем оплати праці населення, яке володіє професіональними знаннями, виїжджає за кордон, де працює не завжди за спеціальністю, отримуючи бажані доходи, а країна, таким чином, втрачає кваліфіковані кадри та знижує свою конкурентоспроможність.

Для розв'язання даного питання, на нашу думку, необхідно, перш за все забезпечити якісний діалог у системі «освіта – держава – виробництво». Як показує наукова практика, плідна співпраця підприємств та навчальних закладів різного рівня призводить до відповідності навчальних програм до реальних потреб вироб-

ництва; надання організаціями необхідного обладнання, яке безпосередньо використовується у виробництві, для процесу навчання, ширше залучення студентів до реальної роботи на підприємствах, шляхом проведення занять та екскурсій, у результаті дає змогу на виході отримати працівника з необхідними практичними навичками та скоротити час його професійної адаптації; оплата підприємствами навчання певних осіб гарантує забезпечення себе кваліфікованими кадрами та дає право контролю за роботою освітнього закладу. Зацікавленість освітян у такій співпраці обумовлене підвищенням рейтингу закладу з випуску конкурентоспроможних та, що саме головне, затребуваних фахівців, а отже підвищення свого статусу, збільшення бажаних навчатися, а також можливість співпраці з найкращими вузами за кордоном. Роль держави в цьому ланцюзі обумовлена допомогою в регуляції даного тандему. Для того, щоб розпочати масову співпрацю навчальних закладів та підприємств, необхідно наладити її шляхом надання певних пільг, зменшення податкового тиску, компенсації витрат підприємствам, які допомагають в організації навчального процесу, а також контролю за виконанням передбачених заходів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи наше дослідження, можна зробити висновок, що лише модель злагодженого функціонування державних органів, підприємств-виробників та освітніх установ може дати позитивний результат, який посилить конкурентні позиції як промисловості, так всієї країни в цілому на світовому ринку. В подальших дослідженнях ми приділимо увагу дослідженню сучасного стану функціонування трудового потенціалу промисловості України та проаналізуємо фактори, які здатні вплинути на покращення його використання та розвитку.

Список літератури:

1. Галаз Л.В. Формування та оцінювання використання трудового потенціалу промислового підприємства : автореф. дис. ... канд.екон.наук.: 08.00.04 / Приват. вищ. навч. закл. «Львів. ун-т бізнесу та права». Львів. 2011. 20 с.
2. Гринкевич С.С., Лупак Р.Л., Ціцяла А.С. Структура факторів формування, розвитку і використання трудового потенціалу України та напрями підвищення ефективності її державного регулювання. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна*. Львів. 2015. Вип. 49. С. 88-93.
3. Державне управління: Словник-довідник / Українська Академія держ. управління при Президентові України; Інститут проблем держ. управління та місцевого самоврядування / В.М. Князев (заг.ред.), В.Д. Бакуменко (уклад.), В.Д. Бакуменко (заг.ред.). Київ : Видавництво УАДУ. 2002. 228 с.
4. Дмитрієв І. А., Шевченко І.Ю. Механізм державного регулювання розвитку трудового потенціалу регіону. *Економіка та держава*. 2013. № 4. С. 115-119.
5. Ковбасюк Ю.В. Державне управління: підручник у 2 т. /ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова), К.О. Ващенко (заст. голови), Ю.П. Сурмін (заст. голови) та ін. Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.
6. Левченко О.М. Професіональний потенціал: регуляторні механізми інноваційного розвитку: монографія. Кіровоград : КОД, 2009. 375 с.
7. Левченко О.М. Якість трудового потенціалу регіону : монографія. Кіровоград : КОД. 2002 р. 136 с.
8. Петровський О.І. Роль соціального партнерства в становленні найманої праці в трансформаційній економіці : автореф. дис. ... канд.екон.наук.: 08.01.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків. 2002. 18 с.
9. Старостенко Г.Г., Перегудова А. С. Підвищення ефективності державного регулювання трудового потенціалу в умовах глобалізації. *Бізнес-навігатор*. 2018. Вип. 6. С. 155-160.
10. Шило К.М. Механізм державного регулювання формування трудового потенціалу. *Економіка і організація управління*. 2014. Вип. 1-2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eiou_2014_1-2_45 (дата звернення: 03.07.2019).
11. Щербак В. Г. Інноваційні аспекти управління трудового потенціалу : монографія. Харків : Вид. ХНЕУ. 2009. 320 с.

References:

1. Ghalaz L.V. (2011). Formuvannja ta ocinjuvannja vykorystannja trudovogho potencialu promyslovogho pidpryjemstva [Formation and evaluation of use of labour potential at industrial enterprise] (PhD Thesis), Lviv: Pryvat. vyssh. navch. zakl. «Lviv. un-t biznesu ta prava»
2. Ghrynkevych S.S., Lupak R.L., Cicjala A.S. (2015). Struktura faktoriv formuvannja, rozvytku i vykorystannja trudovogho potencialu Ukrainy ta naprjamy pidvyshhennja efektyvnosti jiji derzhavnogho reghuljuvannja [The structure of the factors of formation, development and use of labour potential of Ukraine and directions of increase of efficiency of its state regulation]. *Visnyk Ljvivs'koji komercijnoji akademiji. Serija ekonomichna*, vol. 49, pp. 88-93.
3. Knjazjev V.M. (ed.), Bakumenko V.D. (ed.) (2002). Derzhavne upravlinnja: Slovnyk-dovidnyk [Public administration: Dictionary reference book] Ukrainijska Akademiya derzh. upravlinnja pry Prezydentovi Ukrainy; Instytut problem derzh. upravlinnja ta miscevogho samovrjaduvannja, Kyjiv : Vydavnytvo UADU. (in Ukrainian)
4. Dmytrijev I.A., Shevchenko I.Ju. (2013). Mekhanizm derzhavnogho reghuljuvannja rozvytku trudovogho potencialu rehionu [State regulation mechanism of the regional labor potential development]. *Ekonomika ta derzhava*, vol. 4, pp. 115-119.
5. Kovbasjuk Ju.V. (2012). Derzhavne upravlinnja: pidruchnyk u 2 t. [Public administration: textbook in 2 vol.]. Dnipropetrovs'k : NADU, vol.1. (in Ukrainian).
6. Levchenko O.M. (2009). Profesionalnyj potencial: reghuljatorni mekhanizmy innovacijnogho rozvytku [Professional potential: regulatory mechanisms of innovation development]. Kirovohrad : KOD. (in Ukrainian).
7. Levchenko O.M. (2002). Jakistj trudovogho potencialu rehionu [The quality of the labor potential of the region]. Kirovohrad : KOD. (in Ukrainian).
8. Petrovs'kyj O.I. (2002). Rolj socialnogho partnerstva v stanovlenni najmanoji praci v transformacijnij ekonomici [The role of social partnership in the formation of hired labor in the transformational economy] (PhD Thesis), Kharkiv: Kharkivs'kyj nacionalnyj universytet im. V.N. Karazina.
9. Starostenko Gh.Gh., Perehudova A.S. (2018). Pidvyshhennja efektyvnosti derzhavnogho reghuljuvannja trudovogho potencialu v umovakh. [Increasing the efficiency of state regulation of labor potential in the conditions of globalization] *Biznes-navighator*, no. 6, pp. 155-160.
10. Shylo K.M. (2014). Mekhanizm derzhavnogho reghuljuvannja formuvannja trudovogho potencialu [Mechanism of state regulation of the formation of labor potential]. *Ekonomika i orghanizacija upravlinnja*, no. 1-2. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eiou_2014_1-2_45 ((accessed 03 July 2019).
11. Shherbak V.Gh. (2009). Innovacijni aspekty upravlinnja trudovogho potencialu [Innovative aspects of labor potential management]. Kharkiv: Vyd. KhNEU. (in Ukrainian).

НАШІ АВТОРИ

1. **Авер'янова Ніна Миколаївна** – кандидат філософських наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка
2. **Андрейцева Грина Анатоліївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
3. **Бальвас-Гремякова Катерина Михайлівна** – молодший науковий співробітник лабораторії мікробіометоду Інституту захисту рослин Національної академії аграрних наук України
4. **Булгакова Тетяна Михайлівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології і педагогіки Національного університету фізичного виховання і спорту України
5. **Вахнянин Анна Сергіївна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
6. **Величко Ірина Георгіївна** – старший викладач кафедри англійської філології Національного університету біоресурсів і природокористування України
7. **Ворошук Оксана Дмитрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
8. **Гавриловський Олександр Степанович** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного обліку і аудиту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
9. **Герман Ірина Валентинівна** – викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського державного технологічного університету
10. **Гораль Сергій Вікторович** – кандидат сільськогосподарських наук Інституту захисту рослин Національної академії аграрних наук України
11. **Григорів Ярослава Ярославівна** – кандидат сільськогосподарських наук, викладач кафедри агрохімії і ґрунтознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
12. **Григорчук Вікторія Олегівна** – студентка філологічного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
13. **Дорош Крістіна Григорівна** – студентка Національного університету біоресурсів і природокористування України
14. **Дудник Наталія Степанівна** – магістрантка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
15. **Жукова Галина Вікторівна** – кандидат педагогічних наук, докторант кафедри соціальної філософії
16. **Іваночко Ганна Остапівна** – доцент кафедри світової літератури та славістики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
17. **Іванюк Ганна Іванівна** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка
18. **Івершинь Анжеліка Геннадіївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики дошкільної освіти Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського
19. **Карбівнича Тетяна Василівна** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі
20. **Кифорук Іван Миколайович** – старший науковий співробітник Прикарпатської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН
21. **Клок Наталія Василівна** – магістр дошкільної освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка
22. **Колпакчи Олена Сергіївна** – старший викладач кафедри психології Бердянського державного педагогічного університету
23. **Костюкова Марина Валеріївна** – магістр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
24. **Крайнюков Олексій Миколайович** – доктор географічних наук, доцент, професор кафедри екологічної безпеки та екологічної освіти Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
25. **Крейдун Надія Петрівна** – кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

26. **Кризина Наталія Павлівна** – доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом Національної академії державного управління при Президентові України
27. **Кузнецова Анастасія Сергіївна** – асистент викладача Київського національного університету культури і мистецтв
28. **Кузьміна Ірина Сергіївна** – магістр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
29. **Кундис Руслан Юрійович** – доцент кафедри режисури та хореографії Львівського національного університету імені Івана Франка
30. **Кучма Ольга Леонідівна** – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка
31. **Лаврусенко Марія Іванівна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української та зарубіжної літератури Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
32. **Лівощко Тетяна Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри підприємництва, торгівлі біржова діяльність Національного університету «Запорізька політехніка»
33. **Лісніченко Олена Олександрівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі
34. **Манько Руслана Михайлівна** – старший викладач кафедри світової літератури та славистики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
35. **Мачинська Наталія Ігорівна** – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри початкової та дошкільної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка
36. **Мельников Андрій Вікторович** – кандидат педагогічних наук, доцент, начальник кафедри фізичної підготовки та особистої безпеки Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
37. **Молчанова Валентина Петрівна** – судовий експерт Одеського науково-дослідний експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
38. **Морушко Олександр Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка»
39. **Немченко Тамара Борисівна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри економіки, менеджменту та комерційної діяльності Центральноукраїнського національного технічного університету
40. **Немченко Тетяна Анатоліївна** – асистент кафедри економіки, менеджменту та комерційної діяльності Центральноукраїнського національного технічного університету
41. **Ніколенко Людмила Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та спеціальної освіти Дніпровського університету імені Олеся Гончара
42. **Парфьонова Ірина Володимирівна** – лікар гастроентеролог дитячий, завідувач гастроентерологічного відділення Обласної дитячої клінічної лікарні м. Чернівці
43. **Радченко Людмила Миколаївна** – аспірантка кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом Національної академії державного управління при Президентові України
44. **Сподар Катерина Вікторівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі
45. **Шашенко Юлія Вікторівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку і оподаткування Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
46. **Стельмах Оксана Михайлівна** – старший науковий співробітник Прикарпатської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту сільського господарства Карпатського регіону Національної академії аграрних наук України
47. **Степчук Яна Олексіївна** – старший судовий експерт сектору товарознавчих та гемологічних досліджень відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності Закарпатського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
48. **Супрун Геннадій Геннадійович** – аспірант кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

49. **Тимошук Оксана Василівна** – кандидат медичних наук, доцент кафедри гігієни та екології Івано-Франківського національного медичного університету
50. **Файчук Олександр Михайлович** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного менеджменту та зовнішньоекономічної діяльності Національного університету біоресурсів і природокористування України
51. **Файчук Ольга Валеріївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри банківської справи і страхування Національного університету біоресурсів і природокористування України
52. **Филиппова Ольга Николаевна** – старший научний співробітник музейно-виставочної групи музейно-виставочного реставраційного центру Архива Російської академії наук (г. Москва)
53. **Харманська Ілона Борисівна** – лікар невролог Дитячого обласного центру медико-соціальної реабілітації дітей з органічними ураженнями нервової системи м. Чернівці
54. **Хільчевська Вікторія Станіславівна** – кандидат медичних наук, доцент кафедри педіатрії та дитячих інфекційних хвороб Буковинського державного медичного університету
55. **Храбан Татьяна Євгеніївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Воєнного інституту телекомунікацій та інформатизації
56. **Шіт Тарас Романович** – доцент кафедри режисури та хореографії Львівського національного університету імені Івана Франка
57. **Яців Марія Степанівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакція наукового журналу

пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам, молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам опублікувати свої статті за різними науковими напрямками

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

1. Заповнити електронну форму реєстрації, обов'язкову для публікації.

2. Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvcheny.in.ua статтю та квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть науковий розділ журналу, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.

3. Редакція рецензує вашу статтю протягом 2–3 днів. Статті студентів публікуються за

наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.

4. Якщо стаття успішно пройшла рецензування, ми відправляємо вам лист з інформацією: «Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації».

5. Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;

– виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття;

– формулювання цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку.

Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:

– відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.

– автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

– індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);

– назва статті, прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів), місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада мовою оригіналу статті;

– анотація (мінімум 700 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) мовою оригіналу статті;

– назва статті, прізвище та ім'я автора (-ів), місце роботи (навчання) англійською мовою;

– анотація (мінімум 1800 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) англійською мовою;

– текст статті може бути українською, російською або англійською мовою;

– список літератури подається наприкінці статті у двох формах: «Список літератури» і «References».

Формат статті	A4, орієнтація – книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (Arial і Courier New для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифту табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноски та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

Науковий журнал
«Молодий вчений»

№ 7 (71) липень 2019 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: В. Удовиченко

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73021 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»

Телефон: +38 (0552) 399 530
Email: info@molodyvcheny.in.ua
Сайт: www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 15.08.2019 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 24,18. Тираж 100 прим.
Зам. 0719-80.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, буд. 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.